

ÚTI KÉPEK

MŰVELT NYUGATRÓL.

Dr. SZENTKLÁRAY JENŐ.

BUDAPEST.
NYOMATOTT A .HUNYADI MÁTYÁS INTÉZKTBEN.
1890.

E L Ő S Z Ó .

Némi előítélettel viseltetem az útleírások iránt. A valóságnak megfelelő útleírások vajmi ritkák a világirodalomban. Ilyen művek megalkotására csak tüneményes szellemek bírnak tehetséggel, ízléssel és temperamentummal. Az irodalom még nem fedezett fel olyan fotografáló tollat, mely irott betűkben a természet tónusait s minden közvetlen benyomást tökéletes hűséggel és a tárgyi igazságnak, a való életnek megfelelő elevenséggel tudná visszatükrözni. A legtöbb útleírás felületes másolata a látottaknak, az emlékezet elsúrlódott képeinek halvány vázlata s egyéni impresszioknak többé-kevésbbé élvezetes elbeszélése.

Sokáig haboztam tehát, míg arra határoztam el magam, hogy pongyolán összefércelt úti feljegyzéseimet sajtó alá bocsássam. Mélyen érzem, hogy ezzel csak szaporítom azon könyvek számát, melyeknek megítélésében én magam gyakorlom a legszigorúbb kritikát. Barátimat s jóakaró íróársaimat terheli a felelősség, hogy oly téren jelenek meg, melyen kezdő vagyok, és oly feladatra vállalkoztam, mely felülmúlja képességemet, s arra kényszerít, hogy az olvasónak elnéző bírálatáért esedezzem. Engedtem mégis

II

barátim szíves ösztönzéseinek főleg azért, mert a magyar irodalomban még nincs olyan tüzetes leírása a közép-európai művelt külföldnek, mely a közérdekű tanulságos mozzanatokon kívül a katólikus egyházi szempontokat is figyelemre méltatná, s mely a mellett még mint ismeretfejlesztő olvasmány s mint helyesen tájékoztató útikalauz is használható volna. Szolgáljon azért ennek a célnak a jelen igénytelen munka addig is. míg egy jobb és tartalmasabb fel nem váltja és fölöslegessé nem teszi.

Elvezetem az olvasót a művelt Nyugat kiválóbb városaiba; bemutatom azok történeti és monumentális emlékeit, műgyűjteményeit. kultúr-intézeteit és nevezetesebb látnivalóit. Ismertetem az idegen nemzetek szellemét, jellemző vonásait, alkotásaikat s törekvéseiket, főkép pedig azon csodálatos műveiket, melyek a keresztény hiterő felbuzdulásának s a Krisztus vallása isteni eszményének köszönik léteiket. Őszintén elmondom saját tapasztalataim nyomán a jót és roszt, amit láttam és ami ránk nézve tanulságos vagy mellőzendő; „mert az ember— miként az írás mondja — azért megyén az idegen nemzetek földére, hogy jót és roszt próbáljon az emberek között.“ Reflektálok hazai viszonyainkra, s festem a tájképeket lehető hűséggel és plasztikával; hogy a lélek szemével a távolból is szemlélhetők legyenek. Sok ismeretes dologról beszélek; de igyekeztem azokat olyan oldalról kontemplálni s leírni, hogy újat mondjak és ismétlések által unalmassá ne váljak. Utazásom idejére esett a párizsi vilákiállítás. Két fejezetet szenteltem a

III

kiállításnak, noha ez a tárgy nem tartozik szorosán Párizs leírásához s úti képeim keretéhez. Azonban az, amit irtani, oly általános érvényű, hogy a kiállítás bezi írása után sem szűnhetik meg ránk nézve tanulságos lenni. Eltekintve a nagyszerűségében eddigelé páratlanul álló világtárlatnak nemzetközi jelentőségétől, a magyar intelligens olvasót bármely más alkalomra is különösen azon esztétikai elvek érdekelhetik, melyeket a kiállítás képzőművészeti és tanügyi tárgyainak megbeszélésénél alkalmaztam.

A folyó év augusztus havának 1-én mait .25 éve, hogy egy csekély szépirodalmi kísérlettel az írói pályára léptem. Nemzeti litteraturánk szépirodalmi műfaja óriásit haladt azóta. Napról-napra mind erősebb hatalmi állást foglal el az emberi szív nemesítésére, a lélek fölemelésére magas ideálok után. Hódolni kívánok a nemes irányú magyar szépirodalomnak, midőn ifjúságom első zsengéje emlékére ezt a szerény munkát nyilvánosságra bocsátom.

Török-Becsén, 1889. évi karácsony napján.

Dr. Szentkláray Jenő.

TARTALOM.

	Lap.
Előszó.....	I—III.
I. Budapestről Münchenig	1— 9
II. Münchentől Zürichig.....	10— 19
III. Zürichből Párizsig	20— 31
IV. Párizs és a világkiállítás	32— 51
V. Részletek a párizsi világtárlatból.....	52— 71
VI. Párizs	72—124
VII. Versailles. Saint-Clud. Saint Denis.....	125—151
VIII. London.....	152—218
IX. Belgiumban.....	219—255
X. A Rajna-vidék	255—299
XI. Emlékek Németországból	300—323
XII. Berlin.....	324—348
XIII. Karcolatok Szász- és Csehországból	349—375

I. Budapesttől Münchenig.

Bevezető gondolatok az utazásról. — Magyarország a kultúrai küzdelem versenyterén. — A magyar nemzeti génius és a nemzetközi kultúra kölcsönhatása. — A Mária Terézia-Szobor, udvari színház, országház, városháza, ötvösmű- és képzőművészeti kiállítás Bécsben. Piloty nagy falfestménye és a képzőművészetek akadémiaja Münchenben.)

Senki sem töltheti okosabban a szünidejét, mint ha országokat és embereket megy tanulmányozni. Leghőbb vágyaim közé tartozott mindenkor, megismerni elébb hazámat széltében - hosszában, aztán a külföldön is lehetőleg bő tapasztalatokat gyűjteni.

Az utazás ma már olcsón és gyorsan történik. De még akkor is ajánlám mindenkinek, ha drágábban é, lassabban kellene utaznunk. Nekünk magyaroknak még sokat kell tanulnunk, tapasztalnunk, hogy a művelt Nyugattal lépést tartva, hazánk haladását minden irányban előbbre vihessük. — Ha Magyarországon kevesebbet költenének az emberek kávéházakra, kaszinói partiekra, meg a főlősleges házi luxusra: jutna mindenkinek annyi, még a polgáriak közül is, hogy egyszer másszor oda is kitekintsen, mi a házi környékének horizontján tul esik.

Én a takarékoságot igen nagy erénynek tartom: de olykor a takarékoság is excessivus. Legbutább excessusa a takarékoságnak az, mikor valaki odahaza haszontalan hivalkodásokra tele marokkal költekezik, hogy a szomszédjánál valahogy kevesebbnek ne látszassék; de amellet takarékos-

ságból elmulasztja önművelését és megtanulását annak, amire szakpályáján és a haza szolgálatában szüksége van

Apáink félszázaddal ezelőtt még méreg drágán, kényelmetlenül és sok időpazarlással utaztak. Mindamellettt már az ő idejökben is megkívántatott, hogy a diplomás és címeres ember, aki előkelőbb helyet igényelt magának a társaságban, deákos műveltségén kívül még útleveleivel is be tudja igazolni kiválóbb képzettségét. A kereskedőt és iparost a céhek fegyelme kötelezte a külföld tanulmányozására. Ez a fegyelem oly szigorú volt, hogy Magyarországon a polgári osztályt csupán nyílt szemű, külföldön tanult elem képezte; inert sem kereskedő, sem iparos önállóságra nem juthatott itthon, míg külföldi tanulóéveit be nem bizonyította. Ez az intézmény hálás elismerést érdemei hazánk kultúrtörténetében.

Iparunk, kereskedelmünk fejlődésének és terjedésének, a magyar polgári társadalom műveltségének és öntudatosságának, városaink felvirágoztatásának ez vetette meg alapját.

Ha tehát annál több joggal megkövetelhetni minden művelt egyéntől, hogy világlátott, tapasztalt, külföldi képzettséggel bíró ember legyen. Az utazások nagyfontosságú iskoláját soha gyorsabban olcsóbban és kényelmesebben nem lehetett kijárni, mint napjainkban, midőn a közlekedés és közforgalom az egész világon megkönnyítettett, s a legelméesebb és leghumánusabb eszközökkel mozdítatik elő. Az örökké csak saját szűk körében mozgó ember lelkiképen rövidlátóvá, szegletessé, gyámoltalanná és ügyetlenné lesz, akit sehol sem lehet alkalmazni, hol az állás feladatai, az emberekkel való érintkezés modoros simaságot, a helyzetnek gyors felfogását és modern koncepciókat igényelnek. Ajánlom is minden okos szülőnek, hogy gyermekeit utazni küldje, s egy-két világnyelvre megtaníttassa. Gazdag tőke s nagy örökség ez, mely

nem csak nekik, de az országnak is dúsan kamatozik.

Azonban csak a közvetlen utazásnak vehetjük igazán jó hasznát. A közvetlen szemléletet nem lehet pótolni sem képekkel sem akármilyen ügyesen szerkesztett útleírásokkal. Aki utazik és saját szemével néz meg mindent, teljes összeköttetésbe jut a nagy világgal és a külbehatások révén önálló felfogásra, helyes ismeretre és józan Ítéletre vezéreltetik. Ellenben az úgynevezett szobautazás, melyet útleírások és stereoskopikus képtanulmányok közvetítenek, nagyon fogyatékos, gyarló és hozzá még hamis; mert szabad szárnyakat engedvén a képzelem kicsapongásainak, könnyen tévedésbe ejtheti a legtanultabb szobautazót is. Egyik kedves tanáromról, Horváth Cirillről, a nagy magyar filozófról tudom, hogy valami megmagyarázhatlan elfogultságból soha külföldi útra nem ment. De idehaza is csak azon néhány városban fordult meg egész hoszu életén át, ahová rendfőnökei tanítani küldték. Az áldott lelkű tudós ritka tájékozottsággal bírt ugyan az utazások irodalmában; de minden tanultsága dacára olyan furcsa képeket alkotott magának egyes országokról, városokról, népekről, amilyenek a valóságban sehol elő nem fordulnak.

A szobautazás tehát csak akkor kielégítő és hasznos, ha előtanulmányozásra vagy a látottak elmosódott vonásainak emlékezetünkben fölfrissítésére szolgál; ha uti tapasztalatainkat otthon a dolgozó szobánkban vagy a családi körben mintegy megismételni akarjuk. Ismerek nagy műveltségű praktikus embereket, kik minden vándor-panorámát megszoktak nézni; mert sok olyan dolognak, amit még nem láttak, legalább megközelítő vázlatos képét ismerik meg, amit pedig már láttak, azt a panorámában megrepetálják emlékezetökben.

Az 1889. évi párizsi világkiállítás élénk mozgalmat idézett elő mindenfelé. A világ legtávolabb részeiből óriási népáradat özönlött a modern civili-

záció, a szellemesség és ízlés első metropolisába. A kiállítás jó alkalmul kínálkozott, hogy mi magyarok is, minél számosabban kitekintsünk a nagyvilágba. A párizsi kiállítás a földkerekség értelmi haladásának, szorgalmának és az emberiség törekvés! irányának központját akarta jelenteni. A kulturai küzdelem ama nagy versenyteréről nekünk magyaroknak legkevesbbé lett volna szabad elmaradnunk. Eu azt a meggyőződést táplálom, hogy a magyar nemzeti élet nagy feladatait, jelesen a magyar nemzeti génusz ápolását, csak nagyobb szabású európai keretben lehet megvalósítanunk. A nemzetközi műveltség velünk szemben is követeli jogainak elismerését anélkül, hogy nemzeti létünket megtámadná, vagy veszélyeztetné. A nemzetközi műveltség hatásától nem szabad, de nem is lehet elzárkózunk; sőt ellenkezőleg merítenünk kell minél bővebben a műveltség ezen elevenítő gazdag forrásából. Állandó érintkezésben kell lennünk versenytársainkkal a kulturai küzdelem pályáján, és épen a legerősebbekkel és legjobbakkal kell megmérkőznünk a pályadíjért. E nélkül nem ké p z e l e k h a l a d á s t i d e h a z a ! A műveltség és nemzeti szellem mindén korban és minden népeknél az összemberiség műveltségének melegágyában és egyes nagy vezérszellemek munkásságának hatása alatt fejlődött. A kultúra világpiacán senki sem támadja az egyes nemzetek génuszát, mely tehát vereséget sem szenvedhet. Tanul egyik a másiktól, amennyit csak bir és amennyit a maga javára és a saját szellemében értékesíteni képes. Legkevesbbé féltein a magyar nemzetet génuszának megbénításától a külföldi kultúra által. Ezeréves európai történetünk bizonyítja, hogy a nemzeti életösztön sokkal erősebben lüktet ereikben, semhogy nemzeti egyediségünk a külfölddel való érintkezés következtében elsatnyulhatna, vagy épen megsemmisülhetne. A magyar nemzeti szellem él és önmagától szüntelen működik, mint a lelek a testben, úgy hogy ápolás nélkül is megte-

remné gyümölcseit. N e m aggódóm tehát nemzet i n d i v i d u a l i t á s u n k m i a t t akkor, midőn Magyarország helyzete és nemzetközi le l a d a t a i élet-szükségünkké tesz ik az állandó é r i n t k e z é s t azon államokkal és azon nemzetekkel, m e l y e k az e m b e r i s é g művelődésének előbbre vitelében ezredéves érdemeket mutathatnak fel. Ha bármely fanyar, beteges sovinizmus elvonhatna bennünket a külföld kultúrájától, az Magyarországra nézve határozottan visszaesést jelentene. Mert az, hogy fogékonysággal bírjunk minden iránt, ami specifikusan nemzeti, hogy magyarul gondolkodjunk, érezzünk, írjunk, beszéljünk és éljünk: még csak egyik kelléke a magyar kultúrának. A másik az, hogy a művelt Nyugat törekvéseinek színvonalára emelkedve, a külföld haladásával lépést tart-s u n k. E tekintetben pedig utalva vagyunk a náriunknál műveltebb népek és országok világító példaira és segítségére

E gondolatokkal keltem útra június 10-én, hogy S v á j c o t, F r a n c i a o r s z á g o t, A n g l i á t, B e l g i u m o t és N é m e t o r s z á g o t meglátogassam. Másnap Bécsbe érkezve, a birodalmi város ismert kedélyességű lakosságát lázas forrongásban s ü n n e p i hangulatban találtam. Pünkösdi hete lévén, Angerer püspök, Ganglbauer bíboros érseknek helyettese, sok ezer fehérbe öltözött s megkoszorúzott leánykának a bérmálás szentségét, osztotta ki a szent István templomban. Utat törve magamnak a templomot ilyenkor sűrűn környező mézeskalácsos bódék sűrű közönségén, szemtanuja óhajtottam lenni a szent ájtatosságnak, s valóban épültem a szeretet és figyelem azon számtalan gyengéd jelein, melyekkel a bécsi vallásbuzgó bérmaszülők apró lelki rokonaikat egész napon át elhalmozták. A megbérmáltak délutáni práter-kocsi-

zása, ősrégi bécsi szokás, és gyönyörű látványt nyújtott. A préter vendéglőit egészen ellepte az örömet fékezni nem tudó ártatlan apró nép; a bérmaszülők által nyújtott díszebéd után hossza-vége nem volt a különféle multságoknak.

Elintézve Bécsben a rendkívül előzékeny es teljesen megbízható Schenker-féle menetjegy-irodában uti készületeimet, hamarosan időt vettem magamnak Bécs azon újabb monumentális alkotásainak megtekintésére, melyeket ezelőtt még nem láttam. A Zumbusch Gáspár bécsi tanár által készített Mária Terézia-emlékszobor érdekelt leginkább, mely a Bingstrasse múzeumterén, szemben a most épülő császári palotával, tavaly, a nagy királynő születésnapjának évfordulóján, május 13-án állíttatott fel. Az emlék első pillanatra meglep. Rajzai, plasztikája, fogalmazása, kivitele minden dicséreten felül állanak. A 69 lábnyi magasságú emlék elhelyezése pedig a két múzeum közti gyönyörű téren oly szerencsésnek mondható, hogy szebb és megfelelőbb szoborhelyet az egész kontinensen alig találhatni. A kritika annak idején kellőképpen méltatta a plasztikai művészet e remekét. Zumbuschtól, ki a többi közt Münchenben II. Miksa bajor király szobrát s Bécsben a Beethovenét készíté. KS73 óta pedig a bécsi akadémián mint tanár működik, csakis kifogástalan, emberileg tökéletes alkotást lehetett várni. Én jól megnéztem e szobrot, s pár szóval őszintén megmondom felőle nézetemet, bár az nem egyezik is mindenben a szoborbíró bizottság és a sajtó ama nyilatkozataival, melyeket a leleplezési ünnepély alkalmával e szoborról, vagyis inkább szobor-csoportozatról olvastunk. Részemről határozottan széptani hibának tartom, hogy Mária Terézia szobrát szabadon álló más szobrok egész csoportja környezi. Ezek közt Daun, Laudon, Khevenhüller és Traun óriási lovasszobrai egészen elnyomják nem csak a mellettök álló többi alakokat, de magát a főalakot is, mely az ugyancsak helytelenül választott

ülő helyzetében szinte eltörpül a német generálisoknak meklenburgi lóóriásai mellett. A szinkron jele-
neteké; és a kortársak alakjait, szóval a szoborra
vonatkozással bíró személyeket és scénákat nem
önállóan, hanem reliefben kellett volna az emléken
alkalmazni. Mária Terézia alakja akkor teljes fősé-
gében jelent volna meg előttünk. Kifogásolom to-
vábbá azon szembeszökő aránytalanságokat, melvek
a lovas és álló alakok, továbbá a főalak és a ki-
rállyó lábainál ülő nemtők alakjai közt léteznek, s
melyek az esthetika és távlatlan legprimitívebb
szabályai, de még inkább a józan érzék ellen véte-
nek. S minthogy Mária Terézia emlékszobrához, ha
«pen Bécsben áll is, nekünk magyaroknak szintén van
egy kis közünk: azt sem hagyhatom itt észrevétel /léi-
kül, hogy Mária Terézia negyven évi dicsőséges ural-
kodásának korát talán nem egészen a szobrot körül-
álló s egy-két kivétellel nagyon is másodrendű osz-
trák udvari egyének tették történetileg nevezetessé
Hát azok a magyarok, akik életüket, verőket és
vagyonukat áldozták fel Mária Terézia trónjának és
a dinasztjának fennmaradásáért, annyit érdemeltek,
hogy egy monumentális és kétségkívül politikai ér-
dekű alkotáson csak egy pár ember, nevezetesen
Pray és Grassalkovics által legyenek képviselve?
Egy olyan műemléken, melyre egy fennkölt szel-
lemű, műértő nagy fejedelem nyolcszáz negyvenezer
forintot áldozott, eféle gyarlóságoknak nem volna
szabad előfordulniuk. A szobor mindamellert első
rendű disze a világhírű bécsi Bingstrassenak, mely
az illetékes tényezők s a bécsi művészvilág közre-
működése mellett nem sokára be lesz fejezve hir-
detendő késő századoknak, mily művészi szellem élt
a dunai császárvárosban akkor, midőn az új Bécset
kellett megalkotni.

Most láttam először az ú j u d v a r i szín-
h á z a t is. E gyönyörű épület, kedves, nyájas or-
namentikájával, tiszta napfényben úszó pompás
freskóival, elbájolta lelkemet. Akusztikáját, mely el-

len némely részről kifogások emeltettek, én nem találtam elhibázottnak. Annál kevésbé elégitett *ki az orosz ágház*, hol inkább a fényűzésre, mint a célszerűségekre fektették a fősúlyt. Az ülések meleg bőrvánkosokkal vannak bélelve, s az emeleti helyiségek oly forrók, hogy a házban csak télen, vagy éjjel lehet a gutaütés veszélye nélkül tanácskozásokat tartani. A város háza, mint építmény, stíltre és díszes kivitelre nézve mintaszerű: de szintén nem kényelmes. A hivatalos helyiségek és a tanácstermek oly magasan fekszenek, hogy oda korosabb, testesebb ember, amilyenek a bécsi városatyák közt bizonyára számosan találtnak, nem egykönnyen fog fölemelkedhetni. Mondják, hogy a bécsi hegymászó turista-egylet, télnek évadján, a városháza lépcsőházában tartja gyakorlatait. A tanácsteremben Mayer tanár falfreskói, kivált a bécsi egyetem alapítása és a sz-István-templom alapkövetétele vonják magukra figyelmünket. Uhl polgármester fogadó termében a bécsi polgármesterek arcképei láthatók. E mellett van a szenátorok terme az uralkodó család tagjainak arcképeivel. A félkör alakú zöld asztalon egy szenátornak unalomból tele rajzolt és ott feledett jegyzeteit találtam, melyekben a jámbor öreg, elmélyedve valószínűleg a boldogult trónörökösnek előtte *függő* képébe, a következő disztichonnal vigasztalja magát és társait: „Vos plebejæ animæ! patientius ite ad umbras; nescit principibus parcere Parca viris“

Nem mulaszthattam el betekinteni a bécsi ötvös múzeumba is a Schwarzenberg palotában. Szakszerűen csak a gyűrükiállítás volt rendezve, és ez elég csinos kollekciót képviselt. A kiállított többi arany és ezüst tárgyaknak inkább roppant értéke, mint történeti vagy műbecse érdemelt figyelmet. Albrecht főherceg és a Cumberlandi herceg mesés értékű drágaságokat engedtek át a kiállításnak. A Bécsben lakó osztrák és cseh főurak közül többen szintén milliókat érő arany, ezüst,

tárgyakat s drágakő ékszereket állítottak ki. Magában véve az egész kiállítás messze mögötte állott a budapesti magyar országos ötvösműkiállításnak.

Az osztrák képzőművészek társaságának tüchlaubeni kiállításában Weiser József müncheni festő „A félbeszakított esküvő” című nagy festményét élvezte a közönség. Igen szépek voltak még: Taczko-nak az innsbrucki árvaház számára festett Madonnája, Pausinger Kálmán akvareljei és Obritt mesteri csendélet képei, melyeknél remekebbet még az olaszthoni újabb kiállításán sem láttam.

Június 13-án a bajor fővárosba. Münchenbe érkezve, siettem végigjárni az előttem már ismert műgyűjteményeket, hogy régibb jegyzeteim hézagait kipótoljam. München oly gazdag kincsesbányája a tudománynak és művészetnek, hogy még az állandóan ott lakó és fogyhatatlan, szorgalommal búvárkodó tudósok és műbarátok is naponkint újabb meg újabb foglalkozást találnak benne. Ezúttal különösen Piloty Károly nagy fal-festménye érdekelt az új városházán, melyen „München története” van genialis felfogással megfestve. A miívész kezdi a Hohenstaufeni I. Frigyes ellenfelénél a büszke velf Oroszlán Henriknél, kinek München keletkezését köszöni. Levezeti aztán a kedves Tzar-város történetét 1806-ig, ahol már az új München alkotása kezdődik a művészi lelkületű Wittelsbachok kezdeményezéséből és javarészből az ő nagylelkű áldozataik árán. Megtekintem a képzőművészetek akadémiáját is a város északi szélén, hol a római Konstantin ív utánzata az I. Lajos király által épített Siegesthor áll. Ettől balkézről emelkedik a mostani képzőművészi nemzedéknek elsőrendű anyaiskolája, az új akadémia kolosszális palotája, mely a szerencsétlen II. Lajosnak köszöni keletkezését. Neureuther Gottfried építészeti főtanácsos 1876—77-ben készíté el e nagyszabású tanintézetet, mely korunk műépítészetiének egyik legkiválóbb alkotásai közé tartozik.

II.

Münchentől Zürichig.

(Külföldi és magyar vidékek szépítése. Dél-Németország. Kémetek széneszüretje. Lindau és a Bodensee. Konstanz. A város múltja és nevezetességei. Schaffhausen. A Rajna-zuhatag. Müller János történetíró. Egy zseniális svájci festőművész. Utazás Zürichbe. Svájci vasutak és svájci állapotok.)

Június 16-dikán tovább vezetett utam a regényes Helvéciába. Úgy készítém tervemet, hogy ne utazzam sokáig egy huzamban; a pihenő pontok pedig olyan helyekre essenek, hol pár napig időzni kellemes és tanulságos. Párizsba is sok ut vezet ugyan, mint Kómába; de a ki honfitársaim közül az itt leírt útirányt választja és jó tanácsaimat elfogadja, abban az előnyben fog részesülni, hogy felüdítő pihenők mellett lehetőleg olcsón jut a Párizsba, és nem csak a világkiállítást látandja, mely jelenleg a külföldi kirándulásoknak kétségkívül fénypontját és koronáját képezi, de megismeri körútjában a nyugati országok mindazon vidékeit, melyek természeti szépségök által, — és megismeri mindazon városokat, gyűjteményeket, intézeteket és közemlékeket, melyek mint a civilizációnak: megteremtői, dajkáló! vagy előőrsei, az emberiségre általjában, de különösen ránk magyarokra bűvhatást gyakoroltak.

Az út, melyet Münchentől Zürichig öt nap alatt tettem, belefoglalva Dél-Németországban a vasúti vonalak mentén tett némely kitéréseimet, körülbelül olyan hosszú lehet, mint Budapesttől Pozsony, Bártfa vagy Temesvár. De ez az aránylag rövid ut annyi ékes tájrajzot nyújt, oly sok rajta az emberi kéznek csodája, és oly gyakori az omlatag

régiség, hogy egész sorozata az érdekes látnivalóknak tovább maradásra nógatja elbájolt kebledet.

Haza gondoltam. Mit lehetne nálunk tenni a főváros környékén, a Kárpátokban, a Balatonon és az Al-Dunán?! Hozzá való érzék, egy kis áldozatkészség az állam és egyesek részéről, vajmi gyorsan fölvirágoztathatná hazánk ama kies tájait. Történik ugyan e tekintetben már nálunk is valami; de amit eddig tettünk, csak buzdító kezdetnek válik be. Monumentális építkezéseket az egész Dunamentében csak az egy hercegprimás létezik fogyhatatlan áldozatkészséggel. Szép nyaralók, izléses, virágos kerti lakok, szabályos befásítás csak Rákospalotán, Verőcén és Cseklész körül láthatók. Ellenben Visegrád, melyet az udvar és gazdag magyar mágnásaink sokkal szebbé és keresettebbé tehetnének, minr, volt valamikor az Anjouk és a Hunyadiak korában, most is úgy áll mozdulatlanul, mint tiz év előtt láttam. Visegrád emelkedését és eredeti rekonstruáltatása által szebb jövőjének megteremtését csak Rómer viselte szíven igazán. De e tevékeny hazafinak nagyratörő lelke is elköltözött immár közülünk.

Felső-Bajorhon, Svárország és Új-Burgundia, Baden és Württemberg, egészen el vannak árasztva színgazdag építkezésekkel és a városokat körülvevő jutalmas kirándulóhelyekkel. A nép saját igyekezetének jövedelméből, de a turisták ezrei által ott hagyott jelentékeny összegekből is fejlett társadalmi életet és polgárijólétet készített magának ama kis tartományokban. A községek tiszták, igézően néznek ki. Föl vannak diszitve árnyas fasorokkal, lombos sétányokkal, szelős, világos és kényelmes pavillonokkal. Találunk mindenütt tejet, vajat, savót és friss forrásvizet. A nagy városi zajból csöndes, nyugalmas magányba vágyakozó gazdag úri nép oda özönlik a világ minden tájairól és egy-két nyári hónapon át ott hűsöl a szolgálatkész szíves emberek házaiban. Zene, dal, kacagó jókedv hangzik hegyen völgyön mindenfelé.

Kaufbellem számos templomával, gyáraival., emeletes modern házaival és amfiteátrális festői fekvésével elragadott. De a helységeken kívül is, erdők szélén, hűvös ligetekben, tavak és patakok fölött, szakadatlan sorát találod a négy-öt emeletes penzió-nátusoknak. világos zöld redőnyökkel és faragott faerkélyekkel ellátott nyaralóknak. A harmatos repkényv alól igézően pillantanak le e házak az alatt elrobogó vonatra. Münchentől Lindauig megittasodnak szemeid a természet pompájától, s elismeréssel adózol a számtalan alkotásnak, melyet a természet ez illatos ölében a számító ész létrehozott, hogy jövedelmi forrásokat nyisson a jólét számára.

Néztük és dicsértük a szorgalmas bajorok és württembergiek szénaszüretjét. Elég fáradságos dolog; mert egy szálát sem hagyva a gereblye után az apró petrencéket karókra rakják, hogy a gyakori esőzés dohossá ne tegye a takarmányt. Kempten, Immenstadt. Thalkirchdorf, Oberstaufen, Harbathofen hamar elmaradnak a vágató gyorsvonat mögött, mely hirtelen emelkedéssel már a fenyvesek régiójába szállított fel bennünket. Tele tüdővel szívtam magamba az éltető, zamatos fenyőillatot. Akik útitársaim közül nyárianan öltözködtek, itt már a nap melege után kezdenek sóvárogni. És e fölséges szép vidék hazája a sajtkészítő, viaszöntő, harisnyakötő és madárkereskedő sváboknak!

Dél felé belejutottunk a hegyek csúcsán úszkáló fellegekbe. — s ugyancsak szakadt az eső. Azonban ez nem zavarta sem jókedvünket, sem et nem vonta, szemeinket a nyájas szép vidékről, mely minden kanyarulatnál újabb változatokkal kedveskedett. A buja növényzet ragyogó dísze, a sziklák tejéről aláhulló kristályforrások, átlátszó zöld vizű tavacskák, pirosra festett fürdőházakkal, vitorlás ladikokkal: mind nem engedte nyugodni figyelmünket. Nevettünk a német atyafiak naivságán, kik veteményes földjeik mesgyéin kelepelő szélalmokat s, hadonázó paprikajancsikat tűznek magas póznákra, hogy az utazó közönséget szórakoztassák.

Übersteirmál kibúvik a vonat a hegyek közül. Balról halmokká lapulnak a sziklás hegyek Szőlők, gyümölcsös kertek-váltakoznak. Épen deket harangoztak, mikor L i n d a u b a, a Bodensee délkeleti csúcsára érkeztünk, hol három ország határa érintkezik egymással: .Dél-Kémetország, Ausztria és ISvájc. Lindau kisebb város; de mohos, fekete kőházaival, ó-német gibeltetőivel, régi templomaival és szép kikötőjének kettős világító tornyával kedvesen mutatja magát a roppant tó partján. A kikötőt 1856-ban I. Lajos bajor király építé. Diszes emlékszobra ott áll a kikötő teraszán, melyet vendéglők Környeznek. A kilátás a tóra gyönyörű. Délfelé Bregenz és a Voralberg hegyláncolata; a fölött az algaui alpok. A svájci oldalon a Koschbecher-hegy vonul végig a partok mellett; mögötte tiszta időben a gíecserék jeges csúcsai fehérlenek. Csinos kis gőzhajóra szállva, mely négy óra alatt szeli át az egész Bodensee-t, estalkonyatkor már K o n s t a n z b a n voltunk. Útba ejtettük Wasserburgot, aztán Langenargent. hol Lujza porosz hercegnőnek Miramare mintájára épített kastélya áll, Fridrichshafent, szeszélyesen épített, de meglepően szép tornyával és a közel eső Schlosshofen kastélylyal, hol a württembergi király szokta tölteni a nyarat. Ennek átellenében, a tó túlsó, svájci oldalán fekszik a st. galleni híres kolostor, melyet a vezérek korában honfoglaló őseink is meglátogattak.

Konstanz 13,580 lakost számlál. Jelenleg kerületi főváros a bádén hercegségben. Hajdan 1548-ig, szabad birodalmi város volt. Állott aztán osztrák hatalom alatt is. 550-től 1827-ig püspöki város volt, mely időszakra esik emelkedése, lakosságának gazdagodása és társadalmi fejlődése. Az 1805. évi pozsonyi béke Bádenhez csatolta. Bájós fekvése a Bodensee és a Rajna kifolyásánál, történeti múltja, számos régi építményei most is vonzó erőt gyakorolnak a külföldi utasokra. III. Henrik, Barbarossa, Frigyes, Zsigmond és I. Miksa császárok jelenléte

a német birodalmi gyűlések, zsinat, pápaválasztás,, képrombolás, a katolikusok és protestánsok véres-vallási harcai, és a svédek ostroma, minden időkre nevezetessé teszik Konstanztot.

Keresztalakú román bazilikáját Romuáld püspök kezdé építeni 1052—1068-ban. A góth kiépítést és bővítést Ensinger mester eszközlé a XV. században; de építettek, javítottak és rontottak rajta többen a legutóbbi időkig, úgy, hogy az impozáns monostor-egyháznak külseje most már nem áll összhangban a belső építménnyel. Igen szép a két tölgyfa főajtó, melyen a Megváltó élete húsz mesteri reliefben állíttatik elő. A műnszter főhajójában, melyet nyolc monolith oszloppár díszít, tartatott 1414—1418-ban a konstanzi zsinat, mely Huss Jánost máglyahalálra ítélte. A templom kincstárában régi Mária-képet őriznek, mely állítólag Dürer Albert műve. Az altemplom és a Móric-kápolna a X. század végéről való. A jól kövezett, tükörtiszta városban, bár az újító barbárság kíméletlensége itt is sokat rombolt, még-több nevezetes épület áll a középkorból. A felső piacon van azon ház, melyben I. Frigyes (Barbarossa) császár 1183-ban a lombárdokkal békét kötött. A tó partján, közvetlenül a kikötő mellett, találjuk a zsinatépületet (Conciliumgebüade), mely magas csúcstetőzetével 1388-ban kereskedelmi árucarnoknak épült ugyan, de később egyéb városi közcélokra is használtatott. Gerendázott, oszlopos nagytermében tartották a konstanzi zsinat előtanácskozmányait és bizottsági üléseit. E teremben volt a konklave, melyen V. Márton pápává választatott. Az 1234-ben épült domonkos zárda (most vendégfogadó, Inselhotel) szintén sok régi emléket őriz. Ősi falfestmény-it egész napon át bámulják a szakértők. A lépcsőházban mutogatják a helyet, hol Suso Henrik, híres középkori misztikus, a mennyei bölcseséggel gyakran társalkodott. Itt van Chrysolora Emánuel jeles görög tudós sírja, ki a konstanzi zsinaton kiváló érdemeket szerzett. A földszinti étterem mel-

letti toronyban volt Huss elzárva. Heppelen tanár a régi kolostor alsó folyosóján szép festményekkel örökítő meg Konstanz nevezetesebb történeti mozzanatait. A városháza 1592-ben épült. Jól konzervált freskókkal ékesített renaissance facadja érdekes képsorozaton mutatja a város történetét. A céhház (Rosgarten), XIV. századi épület, jelenleg a városi múzeumot foglalja magában, mely Leiner. Lajos konstanzi gyógyszerész értelmességének, lelkesedésének köszöni létrejöttét. Engem különösen a bodensei cölöpépítmények maradványai érdekeltek, és mondhatom, hogy mindaz, mit e szakszerűen rendezett gazdag gyűjteményben láttam, nem csekély mértékben meglepett. Eddigelé 35 konstanzi cölöpépítmény van feltárva és a múzeumban elhelyezve. A gyűjteményt Sulger Gusztáv őrzi, ki avatott magyarázatokkal szolgál. A kéziratok közül említésre méltó Richenthal Ulriknak a konstanzi zsinatról irt krónikája 1413—1418. évekből. — Konstanz népe barátságos, nyájas, mint maga a város. Becsületes, vallásos kereskedők és iparosok, kik a társas életet nagy gonddal ápolják s jeles iskoláikban az ifjúságot kifogástalanul nevelik. Van itt dal-, zene, torna, csónak, szegény és betegápoló, erkölesszemesítő, kiseddóvó stb. egyesület, melyek a tóparti városkert pavillonjában szoktak gyűlésezni. Midőn este a pavillon vendéglőjében vacsoráltam, és észrevették, hogy idegen vagyok: legott két-három dalt énekeltek tiszteletemre oly zenei szabatossággal, mintha egyébbel sem foglalkoznának. Kottához, zenéhez itt minden ember ért, és szégyennek tartják, ha valaki valamely társadalmi vagy közművelődési egyesületnek nem tagja. Jó vezetés és tapintatos felügyelet mellett roppant hatást gyakorol az egyleti élet a köznép erkölcsének javítására s értelmi színvonala emelésére. A szocializmus mérges levegője még nem hatott el e békés hajlamú jó német néphez.

Június 17-én délelőtt búcsúztam el a kedves-

Konstanztól. Egy fürge rajnai gőzös szelíd, halmos vidéken Schaffhausen vitt át, hogy a világhírű Kajua zuhatagot meglássam. Schaffhausen kormos, régi város, olaszos görbe szűk utcákkal, lejtőkkel és emelkedésekkel. Fekvése a Rajna két oldalán olyan nagyszerű, amilyent csak keveset találni. Lépcsőzetesen épített utcáit, régi kőpaloták, várakok, őrtornyok, sűrű zöld üetek és rózsaberkek koronázzák. A hajó a város közepén köt ki hol az érkezőkre kényelmes és olcsó bérkocsik várakoznak. Egy ilyenbe ülve, kertek, villák és Neuhauseu falun át, nem egészen egy óra alatt a zuhataghoz hajtottam. A zöld színű, kristálytisza Rajna 170 mter szélességben 24 méternyi magasságból zuhan itt alá, és esése közben másodpercenként 27,000 köbláb vizet bocsát le a katarakták szikláin. Ezek fölött baloldról szédítő magasságban áll a Lantén várkastély; jobbról a Schweizerhof vendéglő palotája, a vasúti állomás pályaháza és a gépgyári épületek. Lenn a folyó közepén, mintegy száz lépésnyire a vízeséstől, a kis Wörth szigetkastély emelkedik ki a Rajnából. Jelenleg vendéglővé van átalakítva. — Vasrostélyos tornácáról egész magasztosságában láthatod a „borzasztóan felséges“ jelenetet, mely mennydörgésszerű morájával és kápráztató szépségével elvarázsolja és leköti minden érzékeidet. A sebes rohammal lezuhanó víztömeg ezer és millió alakban törik meg a mederből kiálló kőszirtek szögletein. Egyik hullám a másik fölé torlódik. Esés közben úgy forr és kavargó, úgy tombol és zuhog, úgy füstöl és sistereg, mintha a föld gyomrának minden tüzet alárakták volna. Általános vélemény szerint a Rajna esése a leghatalmasabb vízesés Európában. Nem a vízmenyiség és annak függőleges esése, és nem is a formák rendkívüli és meglepő változásai, hanem inkább a lezuhanó víztömegek alakulásainak szépsége, valamint a vidéknek ezzel való szerencsés összhangzata teszi nevezetessé a Rajna-esést. A bádeni és

svájci partokat vasúti híd kapcsolja össze, melynek merész övezetei közvetlenül a zuhatag fölött vannak kifeszítve, úgy hogy a vonatok a katarakták fölött futkosnak ide s tova, az utazó közönség nem csekély rémületére.

Az ebédet valamennyien, akik ide kirándultunk, együtt költöttük el a wörthi toronyerőd sátoros erkélyén, kitűnő hangulatban. Velünk szemben a tájékozó zuhatag. De oly közel hozzánk, hogy a szellő lengedezése arcunkat is megnedvesíté olykor a kavargó örvényből felszálló harmattal. Ennél szebb ebédlőt képzelni sem lehet. Emberek elméje, fejedelmek szeszélye nem gondolhatott ki olyan pompát, a minővel a mindenható Teremtő csillagunknak ezt a pontját fölékesíté. Társaságunk egy női tagja sietteté ebédünket, hogy ki ne fogyjunk a gyönyörűség élvezetéből; mert — amint általános derűtség közt aggodalmasan megjegyzé — a víz mind le talál esni a Bajnából, és aztán nem lesz majd miben gyönyörködnünk.

Egy-két virágszálat vive innen magammal emlékül, visszatértem Schaffhausenba és szívesen ögyelegtem néhány órán át a barátságos városka élénk utcáin. A hosszú-utcában (Lange-Gasse) csinos kirakatokban látható a helyi ipar. Becses emléktárgyakat lehetett itt olcsón vásárolni. A város egyik nevezetessége a „lovagok háza“ (Bitterbaus), melynek négy emeletes giebl-fagadja XVI. századi falfestményeken tünteti fel az erényt, dicsőséget és a halhatatlanságot. Szép kilátás nyílik a Bajnára a kaszinókertből, A fasorok alatt Müller János történetíró márvány mellszobrát találtam, ki 1752-ben Schaffhausenban született. Egy helybeli öreg. ur, akivel beszédbe ereszkedtem, hálás kegyelettel emlékezett meg egykori nagy honfitársáról. Tőle hallottam, hogy Müller a zsoltárok könyvét és a kalendárium minden napjára eső szenteknek neveit előlről végig könyv nélkül tudta.

A vasúttal szemben levő sörcsarnokban hét

méter hosszú óriási tájképet mutogatnak, mely a Riggit ábrázolja, és mesteri kivitelére nézve párját ritkítja. A képet Jenny, hírneves svájci művész, állítólag 46 óra alatt készíté bravourból. A mester néhány év előtt fiatalon halt meg Schaffhausenban, mint az ivás szenvedélyének áldozata. Műveit nagyon keresik és nagy összegeken a legelőkelőbb gyűjtemények számára vásárolják, bár ő maga olyan szegényen végezte jobb sorsra érdemes életét, hogy közadakozásból kellett eltemettetni.

Schaffhausenból Z ü r i c h b e mentem. Útközben láttam Winterthurt, mely mint klimatikus gyógyhely és népes gyári város sokak által látogatatik.

Most használtam először svájci vasutat. A vámnál elég kíméletesen bántak ugyan a podgyászszal, de a vasúti személyzet nem enged a kupéba tíz kilónál nehezebb csomagot. A svájci vasúti pályaházak mind csinosak és kényelmesek. Az első- és másodosztályú várótermek piros bársonnyal vannak bútorozva. Az asztalokon friss forrásvizet talál az utazó közönség. Annál visszatetszőbb, hogy a kiszolgáló vasúti személyzet közönséges, neveletlen munkás emberekből van összeválogatva. Kíméletlenek, követelők és durvák, akiktől őrizkedni, kell. Általában nagyon észrevenni a kultúra csökkenését, amint az ember német földről átlép a svájci határra. Az ellenszenv, mely jelenleg a berlini és berni kormányok közt napról napra feszültebbé teszi a viszonyt, átháramlik a Németországból érkező utasokra is. Egy kis rend és fegyelem nagyon ráférne Svájcra. De ezzel nem törődtem; majd elvégzi velök Bismarck, ki Svájcot úgy látszik nem tekinti Hekubának. Inkább az bántja sz utast, hogy a svájciak majdnem teljesen kivetkőztek régi történeti erkölcsseikből és természetes ártatlanságukból, mely őket még csak egy félszázaddal ezelőtt az európaiak előtt kedveltekké tette. Lehet, hogy ez a külföldiek gyakori látogatásának és az idegenek nagymérvű

bevándorlásának következménye. Bizonyos, hogy itt csak a nagyszerű természet van még eredeti állapotában; a többi mind meg van már hamisítva. A szabad szép Helvécia most a nihilizmus, a dinamit és a politikai összeesküvések hazája. Annyi nagy-zást, hóbotos önteltséget és vallás-erkölcsi tekintetben olyan korrupciót talán csak Amerikában találhatni. Még a régi festői népviselet is veszendőben van. Csak festményeken, a világforgalomtól félreeső hegyvidéki falvakban és némely vendéglőkben láthatod azt, ahol ledér pincérleányok kacérkodnak benne.

A svájci vendégházakban rettentően zsarolják az utast. Az útonállás mesterségét ilyen módon, és ilyenemértékben sem a Keleten, sem Olasz- vagy Spanyolországban nem gyakorolják. A kialakult szobaárak mellett csak úgy marad meg a vendéglős, ha naponta legalább háromszor nála étkezel. Óvakodjanak utazó honfitársaim különösen azon svájci vendégfogadóktól, melyek a vasúti indóházak szomszédságában vannak; ezekben többnyire más országokból elcsapott pincérek vannak alkalmazva, akik valamennyien kitanult zseb metszők. A zürichi pályaháznál fekvő „Stadthof“ vendéglő ellen különösen sok a panasz e tekintetben. Változatos étlapot sehol sem tudnak készíteni. Az étek minden vendéglőben ugyanazok, egyformán rosszak és egyformán méregdrágák. A kiszolgálás olyan hanyag, hogy az asztalszolga inkább veled rendelkezik, mint te ő vele. A cukrászboltokban víz nélkül adják fel a fagylaltot; ha pedig vizet kérsz, oly melegen kapod, hogy meginni lehetetlen.

III. Zürichtől Párizsig.

(Zürich és nevezetességei. Kirándulás a Rigire. A Zugi-tó. A glecserek régiójában. Hajózás a Vierwaldstatter-tón. A Pilátus-hegy. Vitznau és Luzern. Látogatás Bazelban és Freiburgban. Elszász-Lotharingia földjén. Strassburg. Indulás Párizsba.)

A rómaiak „Castrum Turricum“-nak hívták Zürichet. A város félkörben épült részint a Zürich-tó partján, részint az élénk folyású Limmáton. Keletről a Zürich-hegyre, nyugat felől a lejtős Uetlire támaszkodik. Déli irányban a tóra nyílik festői kilátás. A lakosság számát 60 ezerre becsülik, amiből a fele idegen.

Zürich magvát a régi belváros képezi. Emeli annak tájrajzi szépségét az olaszos modor, melyben lapos fedelű házai, változatos kanyargós szűk utcái, a XIV. és XV. századból eredő góth templomai készültek. E hajdan kath. templomokat jelenleg a Svájcban túlsúlyban levő protestáns felekezet bírja, erőszakos okkupáció következtében. Az egyik templomtéren Zwinglinek 1884-ben felállított emlékszobrát mutatják hangzatos dicsekedéssel. Pedig Svájcnak — azt hiszem — semmi sem ártott annyira, mint az elpártolás a római kath. szentszéktől és a protestáns szabadosságnak bojtortorjány kinövései. A svájci közállapotokban beállott rendetlenség és fegyelmezetlenség ma már veszélyezteti az európai monarchiák nyugalmát, s még a protestáns Németországban is általános felháborodást idéz elő. Té-

vednek azok, kik Svájcot az ideális szabadság hazájának tekintik. A féktelenség', forradalom és vallási intolerancia hazája az, nem az erkölcsi szabadságé.

Zürich új városrésze a szétbontott ősi zürichi várbástyák mesgyején kívül és a járost környező hegyen föl egész a Bapperswillig, nemkülönben a most épített kikötő táján emelkedett. A vasúti pályaháztól a kikötőig egyenes vonalban kifutó boulevardja, az utcák aszfalt-talaja, a villanyvilágítás, a csillogó óriási kirakatok, a szabályosan kikerekített terek és sétányok, egészen modern városnak tüntetik fel Zürichet. Itt már az újkori technika Ízlelése érvényesült. Amint az ember Zürichbe lép, legott észreveszi, hogy a mérnökök fővárosában van. Világosság, levegő és tisztaság képezik speciális jellegét az ilyen mérnöki városoknak. Az újkori városokban nem kedvelik a szorongást, s nem viseltetnek kegyelettel a régi iránt. Amit az újkor épít, a jövő századoknak építi.

De egyet nélkülözök a mi modern építkezéseinknél: a megállapodott, határozott stílt. Újabb építkezéseink legtöbbször bizonyos habozást és határozatlan tapogatózást látni. Céltudatos irány, tiszta és eredeti koncepció ebben az új stílusban még nem igen található. Ingadozás az egész, elmúlt századok eszméi és az ismeretlen újat megteremteni akaró törekvések között. Ezt találtam Eómában, Nápolyban, Milanóban és Turinban, ahol a régi eredetit kegyetlen kíméletlenséggel elrakják az útból, és helyébe a rideg, merev és színtelen egyformaságot teszik. Ezt a benyomást nyertem Budapest, Bécs, München és Zürich új építkezéseinek megismerésénél is. Én sajnálom a régi európai városok pittoreszk. stíluszerű és jellemző vonásainak eltűnését, és nem érzem jól magamat azon megdöbbentő egyformaság hatása alatt, melyet például a párizsi boulevardok is a kedélyre gyakorolnak. Legyen inkább valami bizarr, ha van benne eredetiség, természete-

tesség és gondolat. Ennek megvan a maga jogsultsága. De az a nyárspolgári fanatizmus, az a szellemi sivárság, mely a réginek lerombolásában leli kedvét, mely nem érti sem a romantika géniuszt, sem a történeti idők emlékeit, legkevésbé sem jogosult.

Zürichet az évenként itt megforduló közei két millió turista, s lakosságának mindenek fölött az anyagiakra irányzott szorgalma és ipara teszi jó módú, előkelő várossá. Néhány gyártelepe, kereskedelmi háza és iparos műhelye világhírnek örvendj. Ebben, de főképen kitűnő tanintézeteinek minden nemzetek által elismert eredményeiben, s ezen intézetek rendkívüli vonzerejében rejlik az impulzus Zürich gyors emelkedésére. Ezt készséggel elismerem.

A város nevezetességei közt első helyen az egyetemmel egyesített politechnikumot kell kiemelni. Ez nemcsak Zürichnek, de az egész kontinensnek díszje. Már 1854-ben, midőn a szomszéd államokban még nem léteztek nagyobb terjedelmű iskolák a technikai, matematikai, vegytani és természettani szakok tanítására, a svájci köztársasági tanács oly főiskolát létesített Zürichben, mely mai nagyszerű berendezésénél fogva a maga nemében kitűnő intézet. Látogatják a világ minden részeiből a technikai pályára készülő ifjak, még amerikaiak is. Vegytani és természettani osztálya magas színvonalon áll! Erre maga a város közel két millió frankot áldozott. A tanári testületben világhírű tudósok neveivel találkozunk. Semper, Lübke, Kinkéi, Vischer, Billroth, Griesinger, Moleschott. Hitzig, Temme, Offenbrüggen, Bolley, stb. a zürichi főiskola tanszékein aratták bab éráikat. Nevelési és jótékonyági tekintetben szintén kiváló haladást tapasztaltam e városban. Zürich szakiskolái, felsőbb leánynevelője, mely az egyetemre készít elő, az elmebeteg kórháza, melyet egykor a bajor király orvosa, a szerencsétlen Gudden igazgatott, gyermekkórháza, öregek aziluma, jeles közép- és néptanodái, a jó-

tékonyság előmozdítására szánt jelentékeny összegű alapítványok, oly szellemi központot teremtettek itten, mely minden művelt és elfogulatlan ember tiszteletét megérdemli. A kathol. egyház, szorongatott helyzete és roppant veszteségei dacára, kifogyhatlan itt a nevelés és keresztény szeretet, a tudomány és művelődés csodálatos alkotásaiban. Vallási és társadalmi téren kárpótolja magát anyagi veszteségeiért. Hódit folytonosan és győzelemmel halad elére. Ez a mozzanat az, amiben Svájcnak regenerációját, elvadult népvizszonyainak jövendő megjavulását látom.

A politechnikumot Semper tanár tervezte. Előadási és rajzoló termeiben ezer tanuló foglalhat helyet. Az épület a hegy oldalán van, s hatalmas frontjával uralkodik az egész város fölött. Északi oldalát sgraffitto-rajzok díszítik, hátulso részében pedig a múzeumok vannak elhelyezve. A geológiai, petrográfiai, növény-, állat- és technológiai gyűjtemények ritka szép tudománykincset képviselnek. A politechnikum közvetlen szomszédságában épült az újkori tudományos vívmányok minden követelményeinek megfelelő nagyszerű vegytani műintézet, az országos erdészeti főtanoda és csillagvizsgáló. Mindezekhez hozzá kell tennem, hogy tévedés volna az emiitett intézményeket, valamint a szép Helvéciának más egyéb jelentékeny alkotásait, kizárólag svájci termékeknek tekintenünk. Fölös számban van itt, amit életrevaló és eszes külföldiek létesítettek, s amit Svájc a korszellem általános hatásának, az olasz, francia és német kultúra befolyásának köszönhet, — sokkal inkább, mint bármely más ország, melynek határai a mívelt Nyugattal közelebből érintkeznek.

Svájci tartózkodásomnak feledhetetlen mozzanatát azon kirándulás képezi, melyet június 19-én, egy verőfényes derült tavaszi napon, Svájc belsejébe, a glecserek, fenyvesek és hegyi tavak fenséges vidékére tettem. Zürichből reggeli 6 órakor indul a

gyorsvonat Zugba, a Rigi-Kulm felé, s két órai vágatás után a Zugi-tót éri, mely a mi Balatonunkhoz hasonló panorámával kedveskedik a magyar utasnak. Átszállva itt egy könnyedén lebegő fürge gőzösre, elmerengtem Isten azon bő áldásain, melyekkel e vidéket elárasztotta. Nem vagyok képes leírni azt, minő változatos, színgazdag pompában mutatkozik itt a természet nagyszerűsége. Hajónk a bájos tónak falvakkal behintett partjai mellett haladt. Az enyelgő habok a halászközségek ártatlanul viruló réteit locsolják. Távobabb a háttérben, sötét-kék ködfátyol alól. szeszélyes és mégis szép alakokban a Rigi óriás sziklaormai tűnnek elő a magasból, majd mosolygó gypeszőnyegekkel borítva, majd tetőtől talpig erdő lombjai alá rejtőzve, majd ismét a szédítő magasságú kőszirtfalak meztelen, kopár szögleteit mutogatva. Fenn a hegy koronájával felhőtömegek enyelegtek, s mélyen alattok legelő nyájak andalogtak a fűszeres mezőkön. Arth felé fordulva, festői hegyszoroson siklott át hajónk. Amint a régi történeti svájciak hazafias bajnoki feláldozásának ezen egyik diadalkapuján áthaladtunk, előttünk állt a Riginék nevezett hegyóriás egész hatalmasságában

Még egy szíves búcsúpillantással üdvözölve a Zugi-tó csendes smaragd hullámait, átmentünk a fogaskerekű hegyi pályának egyetlen vagonjára, melyet a gőzgép bámulandó merészségű úton tolt fel az 1800 méter magasságú hegykúpra. Az emelkedés nem félelmes; kezdetben virágos mezők, gyümölcsösök és villák közt döcög a vonat, mely minden lehető biztonságot nyújt az utasoknak. A meredek felkúszás Goldaunál kezdődik, hol már 765' méternyi magasságban vagyunk a tengerszin fölött. Az emelkedés aránya innen tul 20 százalékot tesz ki. Fruttlinál már elhagyjuk a fenyvesek régióját is és a svájci tejgazdaságok lakályos, tiszta kunyhóit, melyek körül a legszebb fajú svájci tehének legelésznek. Itt egyenlő magasságban vagyunk a Szent-

Gotthárd tunellel, mely néhány mértföldnyi távolságra átaellenben van tőlünk. Meredek kőszirtekből fakadó csermelyek és zuhogó vízesések árasztják el utunkat. Bemohosult sziklafalak, szűk ösvények, kanyargó hágók, nyomasztó hegyszorosok váltakoznak gyors egymásutánban. Az érezhetőleg életető tiszta légkör varázshatást gyakorol az idegekre s majdnem félálomba szenderít. Amint a rengeteg sziklák isthmusából kiérünk, a Rigi-Kulm állomás négyemeletes palotaszerű vendégházai mosolyognak felénk. Ezek a Rigi kúp csúcsán épültek gazdag fénnyel, kényelmes nagyúri berendezéssel, és igen drága étkező termekkel. A Rigi-Stafel állomásról föltekintve e paloták oly ferde állásúaknak néznek ki, mintha mindjárt összeomlanának. A gyönyörű optikai csalódásnak e ritka tüneményét, melyet most láttam életemben először, a sugártörés okozza. Amíg ezt bámultuk, a fogaskerekű fenn termett velünk a Rigi legmagasabb csúcsán, 1800 méternyi magasságban. Hatszorta magasabb állás a párizsi Eiffel-torony csúcspontjánál.

Letekintettem a szédítő, szörnyű magasságból. Borzasztó mélységben terült el lábaim alatt Svájc legérdekesebb vidéke, városaival, tavaival, hegyeivel. De mindez oly kicsinynek látszott, mintha domború térkép feküdnék előttem. A helységek, nagyobb épületek jól kivehetők, de az embert, állatot már nem lehet meglátni. Délfelől félkörben a svájci glecserek hózománca ragyogott. Schwyz, Glarus és Uri havasai, az Emmenthali- és Berni alpok, a Tödi-lánc és a Szent-Gotthárd csillogó jeges csúcsai az ég boltozatába kapaszkodnak. Elragadó látvány! Hóban fürdő, viharokkal és fõrgetegekkal dacoló roppant hegyek. Az õsteremtés fenségében megjelenõ kõtábor. Minden hegynek megvan a legendája. A nép hiszi és tiszteli a titánok korából való eme fantasztikus meséket. Vannak a bibliából vett mondák, sőt történeti emlékek is. A „Pilátus“ nevű hegyről azt tartja a svájci pásztor, hogy Pontius Pilátusnak nyu-

godalmat nem találó testéből keletkezett. A svájci szabadságharcoknak minden történeti helyét pontosan meg tudják jelölni. Mutatták nekem a „Hohle-Gasse“-t, ahol Teli Vilmos Gesslert agyonlőtte. A Teli-kápolna helyét is történeti hitelességűnek állítják. Becsületére válik az egyszerű hegyi lakosság-nak, hogy terméketlen szülőföldét forrón szereti, és a régi svájciak erényeiből még sokat megőrzött. Itt a hegyek zugaiban találni még jó svájciakat.

A Rigidről lefelé másfél óráig ereszkedik a vasút. Ez a pálya, mely merészség és technikai kivitel tekintetében vetekszik a fölfelé vezetői túlloldali pályatesttel, Vitznauban, a *Vierwaldstätter-tó* partján éri el utolsó állomását. Itt ismét hajóra kell szállni és a *Vierwalderstätter-tón* *Luzernbe* vitorlázni. Ez a történeti Svájcnak legklasszikusabb vidéke. Festői szépség, regényes változatosság dolgában nehéz párhuzamot vonni e barátságos tópartok és az alpok rengeteg, vad, de azért nagyszerű vidéke között. Történeti tekintetben a *Vierwaldstätter-tó* elsőbbséggel bír. Amit gyermekkorunkban lelkesedéssel olvastunk és hallottunk a svájciak önfeláldozásáról, annak nagy része itt a tó partjain ment végbe. Ezen előnyén kívül a *Vierwaldstätter-tó* Svájcnak legszebb és leglátogatottabb tava. Tizennégy gőzhajó futkos rajta nyáron át, óránként szállítva zsúfolásig tömött fődélzetén a temérdek sok idegent, aki e vidéken okulást, élvezetet, vagy gyógyszert keres. *Luzern* szintén leköti a figyelmet. Középkori tornyos bástyái, uri házainak a tó vizében visszatükröződő büszke frontja, fedett hidai, a tó körül mérföldekre elterülő nyaralói, környékének mondhatatlan szépsége és nagyszerűsége, bizonyára megérdemlik, hogy mindenki, akit az útja erre vezet, néhány kellemes órára megállapodjék benne.

Zürichbe visszatérve, másnap *Bázelban* és *Freiburgn* a n tettem rövid látogatást. Mind a két hely nevezetes ősi város, mely történeti múltja

és szellemi hatása által többszörösen érintkezett hazánkkal. Bazelban a XIV század elejéről való góth katedrális most a protestánsok bírják. A régi katolikus lakosságnak kincseit, alapítványait s minden alkotásait a reformáció a maga céljaira foglalta le. A templomok azonban, többnyire meg hagyatván a kultusz szolgálatában, nem estek áldozatul az újítás szenvedélyének, sőt mai napig a protestánsok által is jó karban és tisztán tartatnak, kivéve hogy némely helyen az avatatlan restaurálás mésszel és festékkel sajnálni való károkat okozott bennök. A bázeli műnszterben van eltemetve Hohenberg Anna, I. Habsburg Rudolf felesége és egyik fia. A kőszarkofágot császári ornátus és a Habsburg oroszlán díszíti. A műnszter építőjének, II. Henrik-római császárnak és neje Luxenburgi Kunigundának emlékét szép ablakfestmény őrzi. A márvány keresztelő-medence, szószék és a hajdani püspöki kastély keresztfolyosói teljes épségükben vannak meg. Ezek a renaissance remekei közé tartoznak.

Úrnapját az igéző Freiburgban ünneplém. Soha ennél szebb Úrnapot nem értem. A vallásos áhítatnak meghatóbb nyilvánulását nem is képzelhetni. Az utcák, amerre a proceszió elvonult, szőnyeg- és lobogódíszben állottak. Nem volt ház, melyet a negyedik emelettől kezdve le egész a földig virágkoszorúk, girlandok és galyak ne borítottak volna. Az ablakokban képek, szobrok, vázák és égő gyertyák. A köztereken a Megváltó életéből jelenetek életnagyságú szobrok által előállítva, rózsalugasokban, szökőkutak tövében Maga az érsek celebrált és 20—30 ezer ember kísérte a Szentséget, valamennyien énekelve, férfiak és nők egyaránt, rang- és osztálykülönbség nélkül. Az utcák sarkain minden fordulónál diadalkapuk alatt vonult el a szent körmenet. A diadalívekről pápai zászlók és az ország színei lengtek. A legméltóságosabb Oltáriszentségben jelenlevő Úr Jézus Krisztust arany betűs versek dicsőíték rövid, mély vallásosságú mondatokkal. Az egyik ívről ez ragyogott felém:

„Das Heil der Welf,
Herr Jesu Christ,
Wahrhaftig hier
Zug egén ist.“

Főéksége Freiburgnak az 1410-ben épült székesegyház. Gazdagsága, díszítményei, kincstára és tisztasága e templomnak megleptek. Az úrvacsorakápolna kiváló szépségű életnagyságú faragványokban tünteti fel az Oltáriszentség szerzésének történetét. Maga ez a szoborcsoport is megfizethetetlen értékű. A három hajó hosszában állnak a freiburgi érsek kőszobrai, kezdve 1756-tól Boll Bernard első freiburgi érseken. Vicari Hermann érsek emlékszobra fehér karrarai márványból való olasz mts-termű. A festett óriási ablakok, a templom, portálójának reliefjei ritkítják párjukat.

Freiburg előkelő kinézésű, csinos, egészséges város, szabályos utcákkal, befásított terekkel, melyek egyikén Eottek Károly történetíró emlékszobra áll. Legszebb utca a „Kaiser-Strasse,“ Werder porosz tábornok és Frigyes Károly bádeni nagyherceg szobraival. Megnéztem a híres freiburgi egyetemet is. Régibb századokban sok magyar „foris doetus“ iskolázott itten. A terjedelmes, de szűk, sötét épület apró lecketermeivel, kormos falaival már nem felel meg többé a célnak. A városházát 1887-ben restaurálták, s frontját freskókkal látták el. A képek egyikén Albert osztrák herceg és I. Miksa császár, mint a város jótevői vannak feltüntetve.

Innen Strassburgi vidéken halad a vonat. Jobbról a Schwarzwald hegláncolata kéklik felénk. Az itteni német parasztok viselete és beszéde élénken emlékeztetett a délmagyarországi svábokra, akik közül számosan innen a Schwarzwahiból, Bádenből és Elzász-Lotharingiából származtak le hozzánk. Zombolya vidékén ma is dalolják a svábok: „Oh Strassburg, oh Strassburg! du wunderschöne Stadt.“ És Strassburg csakugyan nagy

és szép város. Elzász-Lotharingiának fővárosa 112 ezer lakossal, a német császári helytartóság és tartományi kormányának, nemkülönb a kath. püspökségnek székhelye. Mióta a németek hatalmában van, első rendű határvédje Németországnak a franciák ellen. Azonban ezt csak a rendkívüli várerődítményekről kell érteni; mert a lakosság most is határozottan francia lelkületű, mint általában Elzász és Lotharingia egész területén. Vallás dolgában is hű katolikusok a strassburgiak, noha a protestáns államhatalom itt is, mint mindenütt Németországban, erősen érvényesíti egyházellenes befolyását. Az egyik ősrégi római kath. plébániatemplomnak felét a protestánsok ragadták magukhoz, fallal kerítvén el középen a templom hajóját a katolikusoknak hagyott résztől. Meddig marad így: ki tudná megmondani? Akikkel beszéltem, panaszkodtak a valósággyi illetéktelen beavatkozások, az erőszakos germanizáció és a vagyoni hanyatlás miatt. A német szoldateszka teljesen visszavonul a polgári elemtől, és rideg elszigeteltségben él. Az állami hivatalokba, tanári és tanítói állásokra, megbízható németeket, többnyire protestánsokat neveznek ki, a katolikus belföldiek sérelmes mellőzésével. A francia cégtáblákat rendőri hatalommal távolították el, s német feliratokat tettek helyökbe; az utcák és terek francia elnevezését is német nevekkel cserélték fel. Szóval: a német államegység eszméje oly erővel és oly nyílt határozottsággal működik itten, hogy a következő nemzedék, ha boldogulni akar, valószínűleg teljesen el fog németesedni.

Strassburgban legelőbb a Vilmos császárról nevezett új egyetemet kerestem fel. A bölcséleti kar dékánja s néhány tanártagja megelőző szívességgel fogadott. Bevezettek az intézet gyűjteményeibe és megmutatták a díszes tudománypalotát, mely homlokzatán a „Litteris et patriae“ felírást viselve, útkészítője akar lenni a német kultúrának beljebb nyugat felé. A Mezeket márvány szobrok ékesítik.

A német tudomány és irodalom minden kitűnősége ott áll és örködik az egyetem fölött. Kant, Gausz, Müller János, Savigny, Eichhorn, Pufendorf. Schwarzenberg stb. szobrait naponkint látja az egyetemet látogató elzászi fiatalság. Az egyetem előcsarnoka, lépcsői, folyosói és árkádjai finom fekete és szürkemárványból készültek, az udvar pedig festett üveggel van betetőzve. A tantermek a hallgatók számarányának megfelelően nem nagyok ugyan, de egészen modern berendezésűek.

Az egyetemmel szemben, egy park által elválasztva, van a német császár palotája. Ez az épület 200-nál több lakosztállyával és kápráztató fényű berendezésével fél millió márkát emésztett föl. A palotának politikai jelentősége az, hogy a német uralomnak a Vogesek mindkét oldalán gyakran kétségbevonat marandóságáról tanúskodjék. A palota tervét Eggert berlini állam építészeti felügyelő készíté. Az alapot 1884-ben I. Vilmos császár 87-ik születése napján tették le, s az épületet renaissance izlésbe) szürke homokkőből építék, kilátással az III folyóra, hol a város leginkább terjeszkedik.

Strassburg legcsinosabb s legnépesebb utcája a „Lange-Strasse“ Ennek egyik végében áll a világhírű dóm, a kölni dóm mellett legfölségesebb alkotása a vegyes gothikának német földön. Itt volt a rómaiak „Argentoratum“ és a középkori frankok „Strataburgum“ nevű városának középpontja; s most is ez képezi a város legmagasabb s legelőkelőbb pontját. A műnszter körül csoportosulnak Strassburg középkori polgári építményei, melyek közül a legtöbb még teljes épségében maradt meg korunkra és ma is lakva van. Nyilvános emlékek Strassburec minden terén található. A nevezetesebbek közé tartozik a Guttenberg szobor és I. Lajos bajor király emléke a Zweibrücker Hof kertfalában. Meglepi az idegent a gyermekek fesztelen, kedélyes és szabad nevelése künn az utcákon. Az egész várost úgyszólván a gyermekek uralják. Pálcákkal, botokkal,

éktelen zivajt csapva, valóságos háborúkat rögtön nőznek az amúgy is szűk és tömött utcákban. Esteli kivilágításnál az utcákon találkoznak a szomszédok, megbeszélve a napi eseményeket. Száz meg száz csoport álldogál így az utcákon, trécselve és nevetgélve éjjeliig. A város befásított közterein és a császári palota táján fekvő ligetben délutánonkint katonai zene szokott lenni. Strassburg úri közönsége találkozót ad ilyenkor egymásnak. Magam is a liget felé tartva, két örvendetes meglepetésben részesültem. A falragaszokon Zichy Mihály rajzainak kiállítását hirdették, elhalmozva művész hazánkfiát méltó dicséretekkel. Mikor pedig a ligetbe érkeztem; a német katonazene épen egy ropogós csárdásra zendített rá, mely általános szenzációt keltett. A közönség tapsokkal fogadta nemzeti dalainkat. Szívből örültem a magyar képzőművészetnek és a magyar zenének idegen országban kivívott diadalán. Június 22-én reggel Párizsba indultam.

IV.

Párizs és a világkiállítás.

(A Rajna- és Szajna közén. Megérkezés Párizsba. Célszerű programra a világkiállítás és Párizs megtekintésére. Vasárnap a Notre-Dameban. Az Eiffel-torony. A kiállítás általános benyomása. Párhuzam a nagy forradalom és a béke munkája között. A Bastille és a forradalmi kiállítás. Franciaik és idegenek a kiállításon. Magyar látogatók Párizsban. A magyar csárda. Cigányaink a kiállításon és Párizsban. Kivilágítás és vízijáték.)

A strassburgi „Viktória“ vendégház udvarias főnöke már kora reggel kopogtatott az ajtómon, Strassburgból reggel hat órakor indul a gyorsvonat Párizsba, s ő még különféle tanácsokkal akart az útra szolgálni. Nagyobb külföldi városok vendéglősei többnyire vagyonos, előkelő polgári egyének, kik elég műveltséggel bírnak arra, hogy szálló vendégeiket megbízható felvilágosításokkal ellássák. Akiktől az úton útbaigazítást kérni tanácsos, azok a vendéglősök, a rendőrség, a vasúti konduktorok, meg az utcákon található öregek. Ha kalapukat megemelve bizalmasan megszólítjuk őket, tüzetesen és bőven megmagyaráznak mindent, olykor el is kísérnek bennünket, hogy személyesen mutassák, amit tudni, látni akarunk.

A messzire elhúzódó strassburgi körsáncokon kívül a magyar alföldhöz hasonló sík vidék kezdődik. Csupa termő föld, szép gabnaveteményekkel, komlóval és répával, amit a sörházak és cukorgyárak fogyasztanak. Egész Zabernig, ahol már a Vo-

gesek emelkedései kezdődnek, nagy gonddal rendezett mezei gazdaságok, jómódú népes községek tarkítják az elzász-lothringeni határokat. Maga Zabern is regényes magaslaton fekszik, illatos, árnyas vidékkel. De azon túl sziklás hegyek következnek. Erdei zord vadonok, ősi várromokkal koronázott kőtetők, meredélyek és sötét alagutak váltják fel egymást. Van itt egy alagút, melyen a gyorsvonat 6—8 peréig megy. Hosszúságra és technikai kivitelre nézve hasonló a genuai, zürichi és bázeli alagutakhoz. Valóban erős határok! Az ember csodálkozik, hogy a német hadsereg olyan könnyen áttörhette ezeket az erős határokat.

Elszász-Lotharingiát egész szélessége szerint majdnem egyenes vonalban átszelve, reggel kilenc óra táján az első francia állomásra. I g n e y - A v r i c o u r t b a érkeztünk. A határszéli málhakutatás elég kímélettel megy itt végbe. De a jegyeket át kellett bélyegeztetni, ami némi tolongással és zugolódással járt. Nagyobb baj ennél, hogy a kényelmes, tiszta és elegáns német kupékból alacsony, szűk és ronda francia kocsikra kell átszállni. A francia vasutak második osztálya olyan, mint nálunk a harmadik. Fabútorzat, szalmával tömött bőrpárnákkal. Roszabb az olaszországi állapotoknál. Azt hiszem, hogy a francia vasúti kocsiknál sehol Európában nem található silányabb közlekedési eszköz. Egyenesen megállni ezen kocsikban teljes lehetetlen. Az összeszorított polcokon alig van hely a kézi poclgyász számára. Az ablakok piszkosak és olyan kicsinyek, akár az áristomok ablakai.

Avricourtban egy kis meglepetés ért bennünket. Gyorsvonatokra váltott jegyeinket nem fogadták el a francia vasúti tisztek, s közönséges személyvonaton szállítottak bennünket Párizsba. Ez a tréfa abból áll, hogy az út öt órával tovább tart — nyaranta 35 fokú hőségben. De a szekatúra nem a magyaroknak, hanem a németeknek szól. Csakhogy a politikai torzsalkodás áldásait egyformán hullajtják

igazakra és gonoszokra, akik Németországból mennek francia földre. Azelőtt egyenes összeköttetés állott fenn Strassburg és Párizs között, úgy hogy a német vonatok egész Párizsig szállították az utasokat. Ez most megszűnt; mert a franciák megrongálva, összevagdosva küldték vissza a német vagonokat Strassburgba, a németek meg a francia kocsikat Párizsba.

A török defterek kifejezésével élve: Párizs Strassburgig egy napi út. Ezen a hosszú úton sehol sem kaphatni friss ivóvizet. Az állomásokon olyan a kutak szerkezete, hogy azokból inni nem lehet. Aki tehát erre utazik és szeszes itallal élni nem akar, lássa el magát még Strassburgban jó ivóvízzel. Egy bécsi öreg úr rosszul lett a rekkenő melegben a vízhiány miatt. Nekem egy franknyi borralalóért a konduktor kerített valahonnan hideg kútvizet — pálinkás butykosban.

Az első nagy város, melyet útközben érintünk, N a n c y . Góth dómjának csonka tornya jelzi az ntat, melyen a középkori építészet Franciaország szívéből kelet felé haladt.

Valamikor a lotharingeni hercegek székvárosa volt. Alatta folyik a kis Meurthe, mely innen Rouard és Metz felé ágazik el, s az olcsó vízi teherszállítást közvetíti apró fahajókon. Szép nagy város, rendesen épített széles utcákkal és tágas terekkel, nagy fonténekkal és számos díszes palotákkal. A Place de la Concwdeon áll a Szaniszló király által XV. Lajos tiszteletére emelt diadalív. A ferenciek rotundás templomában Bátor Károly szarkofágja látható, a Beau-Secours templomban pedig Leszczynski Szaniszló lengyel király mauzóleuma. A lothringeni hercegek kastélyából kaszárnyát csinált az újkori civilizáció. A kiválóbb épületekhez tartozik még az érseki palota, a városháza és a színház. Az akadémia főiskoláján orvosi fakultás és erdészeti tanfoham is létezik, mely utóbbi egyik nevezetessége Franciaországnak. Tudományos, irodalmi és

nevelőintézetek nagy számmal találhatók Nancyban; ipara és kereskedése is magas fokon áll. A régi várból még csak a citadella áll fenn. Nancy szülővárosa a híres Claude Lorrain tájképfestőnek és Charles Frankoisnak, ki a rézmetszés művészetét találta fel. Itt keletkezett 1652-ben az irgalmas apácarend első anyaháza.

Innen túl Chalons felé mocsaras, füzes rónaság terül el. Mintha Kistelek és Alberti-Irsa környékét láttam volna magam előtt.

Azonban maga Chalons városa megérdemli a rövid látogatást. Bástyákkal és sáncokkal kerített régi város a Marne folyócska partján, számos templommal és csinos középületekkel, tiszta utcákkal. A Szent-István-templom hasonlít a freiburgi műnszterhez. Ez egyszersmind a rheimsi érsek suffraganeusának székesegyháza. A lakosság zömét gyári munkások és borkereskedők képezik. A vasúti pályaház szomszédságában vannak a híres Jaqueson-íele pezsgőpincék, melyek állítólag évenként 4 millió palack pezsgőt tartalmaznak s a föld alatt mértíoldekre elhúzódnak. A Gallia Belgica-nak egyik fővárosa volt Chalons, Duro-Catalaunum név alatt. Itt vívta Kr. u. 271-ben Cézár Aurelián győzelmes csatáját Tetricus ellen, és a katalaunumi mezőkön ment tönkre 451-ben a világhódító Attilának serege, Theodorik és Aetius egyesített hadainak túlnyomó ereje következtében. Hajdan a város polgári tekintetben is a chalonsi püspök joghatósága alá tartozott.

A tájék színtelensége dacára célszerűbb itt a nappali utazás; mert éjnek idején, főleg esőben és viharban, sok kellemetlenséget okozhatnának a ki- és beszállások, amennyiben az állomásokat csak felületesen vagy éppen nem kiáltják ki; a francia hordárok pedig nem nyúlnak senki málnájához, míg az a revízió keresztül nem ment.

Két-három órányira Párizs előtt, Epernay és Chateau-Thierry nál üdőbb és érde-

kesébb a tájrajz. Csinos városok, festői fekvésű falvak sorakoznak egymás mellé, lombos halmok oldalán. Este kilenc óra táján láthatóvá lesz Párizs is sok ezernyi lámpájával, melyek fénye az égboltozatot vörösre, világítja. Még csak a külvárosok és nyaraló kertek között robogunk ugyan, de már innen is érezzük a harmadfél ezer éves múlttal dicsekvő hatalmas világváros légkörét és halljuk hullámzó életének moráját. Majdnem percenként rebben el mellettünk villámgyorsasággal egy-egy vonat. A francia vasutaknak 25 ezer kilométernyire terjedő hálózata olyan süni a főváros közelében, hogy a minden oldalról majdnem ugyanazon időben érkező vonatok még azon egy pályaudvarban is ezernyi számra ontják magukból az utasokat. Vigyázni kell; mert kiki rohan a kijáratok felé, hogy alkalmas kocsit kaphasson. Útlevelet nem köveiéinek, s a vámhivatalnokok is gyorsan végzik feladatukat. Pár perc alatt benn vagyunk a villanynyal világított, tündéri fényben úszó boulevardok özönében. Kápráztató látvány! De a fáradt utast nyugalomra hívja a késő éji óra. Akinek szállása van, siet azt elfoglalni, hogy másnap ép érzékekkel szentelhesse magát terve keresztülvitelének. Lakásról legjobb gondoskodni valamely párizsi ismerősünk révén, ki a polgári igényeknek megfelelő lakást ajánlani képes. Noha korántsem áll az, hogy Párizsban nehézséggel járna alkalmas és olcsó lakást találni Lakáshiány nincs, még most a kiállítás alkalmával sem. Minden utcában „a louer“ feliratok olvashatók az ablakokban és ajtókon, s félórai séta elegendő, hogy megfelelő lakásra szert tegyünk. Az árak sem oly szörnyűségesek, amint a Baedeker írja s némely lapok kürtölték. Én Párizs legszebb részében és központjában, közel a Louvrehoz laktam, a Richelieu-utcai „Hotel de Malte“-ban, hol egy másodemeleti igen szép és tágas, selyemmel bútorozott szobáért 8 frankot fizettem naponkint. Ehhez járul 1 frank a szolgálatért és világításért. De a Szajna balpart-

ján a Quartier latin-ban, 3—4 frankért is kaphatni alkalmas szobákat.

Aki először megy Párizsba és a rendkívül nevezetes és érdekes világvárost alaposan akarja megismerni, páratlan műkincseit is tanulmányozni: annak tulajdonképen négy hétre lenne szüksége, hogy vágyát némi részben kielégíthesse. Rövid idejű látogatás alatt sem Párizsban, sem más világvárosban nem lehet behatóbb speciális tanulmányokat tenni. Arra hosszabb tartózkodás, vagy többszöri látogatás szükséges. Azonban sok függ az okos időbeosztástól és a helyesen készített tervtől. Cél szerű n a p i r e n d m e l l e t t e l e g e n d ő k é t h é t i s a r r a, h o g y a v i l á g k i á l l i t á s t. P á r i z s v á r o s á t, m ű g y ű j t e m é n y e i t é s t á r s a d a l m i é l e t é t á l t a l á n o s s á g b a n é s n a g y j á b ó l m e g i s m e r j ű k. A kétheti időből négy nap kizárólagosan a kiállításra, tíz pedig magára Párizsra és környékének nevezetességeire fordítandó. Órákra és percekre kikalkulált tervről persze szó sem lehet; mert a megrészesítő és elbódító párizsi élet az ő ragyogásával és szüntelen zajával még a leghiggadtabb utast is kisodorja az előre megállapított kalkulusaiból. Ije azért mégsem szabad vaktában a véletlenre bízni sorsunkat. Mikor Párizsban világkiállítás nincs, az említett négy napot a magán gyűjtemények és állandó műkiállítások megismerésére szentelhetjük. A k o r a i k e l é s é s r e n d e s l e n y u g v á s, a m é r s é k e l t é l e t m ó d ó s j ó n a p i r e n d, f ő k e l l é k e i m i n d e n h a s z n o s u t a z á s n a k. Ilyen magatartás mellett a reggeli órák kilencig a templomok, középületek, közterek, nyilvános kertek és emlékek, — szóval a város megtekintésére szolgálnak. Aztán következik az előre készített napi program végrehajtása, amint lehet és az időből telik. Ha valami elmaradt: másnapra hagyjuk.

Az estéket a boulevardokon, a műélvezet

nyújtó főbb színházakban, a zenecsarnokokban vagy esetleg- a társaságok szalonjaiban lehet eltölteni.

En így fegyvelmeztem magamat, és utazásom eredményével meg vagyok elégedve. A Párizsban töltött tizennégy naptól négyet mindjárt kezdetben a kiállításban töltöttem, tízet pedig magára a városra és környékére szántam. A reggeli órákat Párizs monumentális építészete, műkertészete, a szorgalom, ipar és kereskedelmi forgalom, a kirakatok és árucarnokok vették igénybe.

Párizsba érkezésem után másnap, június 23-án, épen vasárnap levén, a Notre-Dame székesegyházba siettem. Richárd párizsi bíbornok-érsek celebrált nagy papi segédlettel, és olyan rendkívüli fénynyel, aminőt Rómában sem láttam. A bíbornok csak az „Introitust“ mondta az oltár lépcsőinél, a mise többi részeit a Canon kezdetéig főpásztori trónján végezte. A Canontól a Communio befejeztéig ismét az oltárnál folytatta a szent misét és együtt áldozott azon kanonokkal, aki a misét énekelte. Húsz asszisztáló pap segédkezett a lélekemelő szertartásnál. De az assistenciában ott is csak úgy megesik a kisebb-nagyobb gixer, mint nálunk.

Az óriási templom, mely Franciaországnak legszebb góth építészeti alkotása, zsúfolásig tömve volt ájtatoskodó közönséggel és idegenekkel. A sz. misét hófehér albákba öltözött gyermekek és kiváló művészekből álló kardalnokok éneklék felváltva, majd együttesen a Gregorianum szerint. Az orgona lágy hangjai közé ezüst sipok akkordjai vegyülnek. A hatás olyan felséges, annyira elragadó, mintha mennyei bűvöletnek édessége folyna végig ereinkben. Könyek tolultak szemeimbe. Az istenitiszteletnek ilyen magasztos nyilvánulása hő imádság szárnyain földöntúli szférákba röpíté lelkemet. Elvégezve vasárnapi ájtatosságomat, midőn a nyolcszáz éves dóm szentelt ívezetei alól a portálékba kiléptem, egy úrhölgy futott utánam kalappal, melyet meghatottságomban a helyemen felejtettem.

Megtekintem ezt a világhírű katedrális minden részeiben, nemcsak belülről, de körüljártam kívülről is. Keresztalakú épület, melynek hossza 133, szélessége 48 méter. Három hajóra van felosztva; a középhajó 35 méter magas, a két csonka torony-magassága 69 méter. A három hajóba nyíló három portalét gazdag kőfaragványok díszítik, középen az áldást osztó Megváltóval. A csúcsívek oszlopgalleriáiban Franciaország királyainak szobrai állanak Childbertől Fülöp Ágostig (1233). A facadé ablak-rozettájának átmérője 13 méter. Az egész épület gyönyörűen összhangzatos és egységes stílt mutat, ami a Notre-Damenak ritka és kiváló nevezetességét képezi. A déli toronyban van Franciaország legnagyobb harangja. Súlya 16,000 kg. A világosság 113 pompás festésű ablakon és 3 rozettán hatol a templomba, mely kiszámíthatatlan értékű kincseket foglal magában. Az orgona 86 regiszterre jár és 6 ezer sipja van. Az oldalkápolnáknak és a dúsan aranyozott főoltár mögött Morlot bibornoknak s a kommün idejében vértanúi halállal kimúlt Darboy párizsi érseknek, ezeken túl XIII. és XIV. Lajosnak karrarai márványból készült emlékszobrai láttam. A szulpturák közt legnevezetesebb mégis a mesteri kivitelű Piéta (a fájdalmas Szűz Krisztus holttestével ölében), mely Coustou munkája. Kár, hogy e pompás templom nagyobb átnézetű szabad téren nem áll. A Place du Parvis épülettömege, főleg a hospitál, nemkülönben a Cité délkeleti szegletének palotái majdnem egészen hozzá lapulnak a baloldali pillérekhez, ami valószínűleg azt is okozza, hogy a templom belseje túlságosan sötét.

Alig vártam, hogy a kiállítást láthassam. Megreggelizve, azonnal alkalom után néztem, hogy a Marsmezőre kijussak. A közlekedést a város és a világhiállítás közt részint szajnai gőzhajók, részint lóvasúti és társaskocsik eszközlik. A bérkocsik drágák és kevésbé megbízhatók. A francia bérkocsis tele van fenhéjázó paraszt göggel, s inkább újságot

olvas kényelmesen a bakon, semhogy közönséges teremtést pár szóra méltatna. A Rue de Richelieu-ból legközelebb értem a szajnai hajókat, melyek a Louvre előtt horgonyoznak. Innen olcsó menetdíj mellett szállítják a látogatókat a Trocadéroig, melynek esplanadejáról sátoros híd vezet át a Szajrán a világkiállítás főterére, a Champs de Marsra. A hidról lelépve, néhány lépésnyire az Eiffel-torony áll, valóban megdöbbenő titáni nagyságában. Ez a párizsi kiállítás központja s legérdekesebb tárgya. Ezernyi néptömeg állja körül reggeltől napestig, merev tekintettel, néma ámulattal nézve a vasgerendáknak háromszáz méternyi magasságra felnyúló csodálatos szövevényét, mely az ember magasba törekvésének minden eddigi arányait messze túlhaladja. Ez valóban több mindennél, amit eddig emberfej kieszelt és emberkéz mert. Az Eiffel-torony magasabb a piramisoknál, a római Péter-templom kupolájánál, a strassburgi és kölni dómok tornyainál és a Waschington-empléknél. Építési költségei 7 millió frankra rúgnak, ugyanannyira, a hány kilogramm súlylyal bír maga a torony, mely 902 köbméter vasat tartalmaz. A francia Bábel csúcsának villámhárítóján az ország háromszínű zászlója leng, mely 48 négyszögméter felületével a legnagyobb zászló talán, melyet valaha készítettek, de az iszonyú magasságból olyan kicsinynek látszik, mintha egy árkus papirost akasztottak volna oda. A torony lábait képező négy pillérből teljes biztosságot nyújtó kényelmes emelőgépek szállítják fel a tömegeket az első emeletre, ahonnan a másodikra két, a harmadik emeletre a csúcsig egy emelőgép szolgál olykép, hogy míg az egyik kosár leereszkedik, a másik csendes, lassú emelkedéssel fölfelé halad. Lehet azonban gyalog is csigalépcsőkön fölmászni. Ezt az utat szintén sokan választják. Mert meg nem állja senki, aki Párizsban van, hogy az Eiffel-toronyra föl ne menjen. Sehol jobban nem látni, mennyire befolyásolja a magasság az embert. Rang-, nem- és

korkülömbőség nélkül tódulnak az emberek ezen óriási mágnesre, mely valószínűleg hosszú időkre még milliókat fog magához vonzani. Ideges hölgyek s apró gyermekek a sokaság közé furakodnak, hogy a felhúzó kocsikban helyet kapjanak, mintha valamennyien hipnotizálva lennének a rengeteg ércömb vonzó ereje által. Magam sem állhattam ellen a rendkívüli nagyság hatásának. De az első emeletnél nem kíváncsoztam följebb. Midőn a korlátokon kihajolva letekintettem, fulasztó volt rám nézve a tátongó mélység érzése. Szédülékeny agyvelőmben düledezni kezdett a világ, — és igyekeztem mentől előbb a biztos földre letenni töredékeny testemet. A kiállítást, sőt Párizs városának és környékének egész térrajzát egészen jól át lehet tekinteni az Eiffel-toronyról. De megfelelő általános benyomást a kiállítás külsőségeiről csak úgy nyerhetni, ha fáradságot nem kiméivé, részint a kiállítási körvasúton, részint gyalog vagy toloszéken, a Marsmező, a Trocadéro és az Esplanade des Invalides térségeit egymás után bejárjuk s a kiállítás külsőségeit legalább vázlatos vonásaikban közletről megszemléljük. Ez kétségkívül nem csekély feladat; mert aki mindene végig akar járni, annak mintegy 80 kilométer úttal kell számolnia. A hivatalos adatok szerint ugyanis — amint azt a magyar hírlapokban is olvastuk — ennyi az összes csarnokok és utcák hosszúsága a párizsi világkiállításon, mely területre nézve nagyobb minden eddigi kiállításnál. E nagy területnek helyreállítása és beépítése 46 milliárdnyi költséget vett igénybe Deficit azonban nem lesz; mert naponként százezernyi a látogatók száma. A belépő jegyek ára s a költségek fedezésére rendezett sorsjáték jövedelme, biztosítja a vállalat pénzügyi sikerét.

Külsőképen s általában véve kedvezőnek, sőt rendkívül nagyszerűnek mondható az a kép, melyet a kiállítás szemeink elé tár. Akár

tekintjük a kiállított tárgyak sokaságát, akár az épületkolosszusok rengeteg arányait, akár pedig az impozáns benyomást, mely ezen óriási expozícióban az embert majdnem elkábítja: önkénytelenül arra kell gondolnunk, hogy a kiállítás ellen intézett külföldi nyomás jelentékeny kudarcot valót, s hogy a siker láttára elnémult többi európai birodalmaknak ugyancsak nagy feladattal kellend megküzdeniük, ha a párizsi kiállítást túlszárnyalni és háttérbe szorítani akarnák. Mindazonáltal aki látta 1873-ban a bécsi világkiállítást, legott vissza fog emlékezni egyes dolgokra, melyek hatásosabbak voltak és nagyobb benyomást tettek, mint a mostani párizsi kiállításnak némely cégéreslátványosságai. Csakhogy itt az épületek hallatlan; fényvel és pazarlással vannak tervezve, s az elrendezés is nagyobb téren történvén, sokkal szebb és tökéletesebb, mint Bécsben volt. De valamint ott nem volt, úgy itt sincs semmi összhangzat a különböző épületstílusok közt. Egy rakáson látni a vasúti pályaházak csarnokaihoz hasonló vasépítményeket az athénei akropolisz, a moszkvai krém- s a norvég haparandai házak utánzataival, vagy a japáni mikádó palotájának és a budapesti Hangukioszknak másolataival. Ez a disharmonia bántja a műértő egészséges szemeket, s legkevésbé sem lehet azt a kiállítás minden épületén túlságosan alkalmazott drapériákkal és lobogódíszszel elkendőzni. Tárgyi értékre és tartalomra nézve legjobban vannak a kiállításon képviselve a technika vívmányai. A munkás élet és ipar csarnokai kétségkívül az első helyet és a legnagyobb tért foglalják el. Speciálisan francia alkotás és az emberi ész győzelmét hirdető olyan nevezetes találmány vagy új fölfedezés, mely a kiállításnak korszakias jelleget kölcsönözne és általános érvényű

kulturális haladást jelentene, egy sincs a párizsi kiállításon. Edisonnak fonográfjai azon kívül, hogy amerikai produktumok, csak javított kiadásban jelentek meg a kiállítás gépcsarnoka egyik osztályában. A gépek közt van ugyan egy francia konstrukció: a Párizs és Konstantinápoly közt közlekedő vasúti vonat, melynek hivatása lenne 40 óra alatt megtenni az utat Franciaország fővárosából a Bosporus partjáig, — de ez a speciálisan francia mű sem sikerült. A ke-rekek és tengelyek súrlódása a minimumra van ugyan leszállítva e vonatnál; de olyan sebességgel, amilyenre a mester ezt a vonatot tervezte, csak lényiaszerű egyenes úton lehet járni. Az egész mű tehát haszonvehetetlen. Kiválóbb érdekű a kaliforniai arany- és a kimberley-i gyémántbányák kiállítása. Ilyesmit még nem láttunk egy kiállításon sem. De ez sem francia.

Eltekintve mindettől, leginkább lehangoló az a körülmény, hogy a párizsi kiállítást nem lehet a szó igaz értelmében „v i l á g k i á l l í t á s n a k” tekinteni. Franciaországon kívül csak Svájc, Norvégia, Görögország, Szerbia, Mexikó és a dél-amerikai kormányok, Japán, Siam, Perzsia és Transvaal vannak hivatalosan képviselve. Egyes kiállítókat találni ugyan más európai országokból s az amerikai Egyesült-Államokból is; de a legnagyobb és leghatalmasabb kultúrbirodalmak: Anglia, Németország, Ausztria-Magyarország, Svédország, Olaszország, Spanyolhon, Belgium és Németalföld távol maradtak a párizsi kiállítástól Chinát és Egyiptomot, is csak bizottságok képviselik.

Van azonkívül még egy dolog, amit nem szabad elhallgatnia annak, aki a párizsi kiállításról nem köznapi banális frázisokban és a részrehajlás hangján, hanem t á r g y i l a g o s ő s z i n t e - s é g g e l és i g a z á g o s a n akar nyilatkozni. A francia nemzet, és illetve a mostani köztársasági kormány és az uralom élén álló republikánus párt,

ezt a kiállítást a z 1789. évi f o r r a d a l o m századik évfordulóján tüntetés képen rendezte. Némelyek úgyis tekintik a kiállítást, mint revanche-t a németek ellen 1871 -ért. Kerestem az analógiát a véres forradalom és a béke munkája közt. Én bizonyára nem hunyom be szemeimet a kor követelményei s a haladó szellem vívmányai előtt. Szeretem az igazságot és szabadságot, és nem zárkózom el a reformok szüksége elől. De a történelem világosságában nézem a múlt század végén lezajlott világeseményt, s nem tudok annak olyan fontosságot tulajdonítani, mintha nélküle nem ment volna végbe a szüntelenül mozgó és örökké tevékeny szellemek munkája; mintha az átalakulás áldásai csak vérrel áztatott talajból fakadhatnának és barbár pusztítások romjain nevedkedhetnének. A múlt századi francia forradalom nem javított semmit a világrenden és nem jelen t diadalt az emberiség történetében! Ha békét hozott volna és nem párt-harcokat; ha megteremtette volna a türelem és emberszeretet éráját; ha — mint maga Carnot monda — nem követett volna el örökké sajnálatos kihágásokat a trónok, oltárok, a házi tűzhelyek és a törvényes tekintély ellen; ha az a forradalom mérges gyümölcsöket nem termett, romokat nem csinált és számtalan sebet nem okozott volna: ám dicsőíthetnők azt világra szóló ünnepekkel, és bálványai is megérdemelnék a civilizált népek hódolatát. De a történelem ellentmond a forradalom magasztalóinak. A civilizált világ nem akart leborulni a halál és felforgatás kínos emlékei előtt, — és távol maradt a kiállítástól! A háborúk és a béke ni unkája, a f o r r a d a l o m és e g y világkiállítás közt nem létezik analógia!

Mindazonáltal a forradalmi emlékek kiállítása leköti a figyelmet és érdekes tanulmányok tárgyát képezi mindazokra nézve, kik történelemmel foglalkoznak. A lerombolt Bastille úgy van rekonstruálva, ahogy száz év előtt volt; körülötte a tér és utca is úgy van megépítve, amilyen volt az utolsó három Lajos és IV. Henrik alatt. A téren tribün áll, melyen öreg férfi és nő múlt századi kosztümben históriás dalokat énekelnek korhű melódiákban. Úgy tűnt fel nekem, mintha a Bastille-utcában és a neslei torony körül levő összes helyiségeket élelmes zsidó bérlők kerítették volna közökre, kik parókában és antik öltözékben magasra srófoltt belépti díjakat sarcolnak a Bastille megtekintésére tömegesen tóduló közönségtől. A várbörtön celláiban megvasalt viaszfigurák láthatók, melyek a nagy forradalom szenvedőit hű képmásokban mutatják. A vezető elmondja mindegyiknek a személyleírását és keserves élettörténetét

Tanulságosabb ennél az „E x p o s i t i o n h i s t o r i q u e d e l a r e v o l u t i o n f r a n c a i s e” a Palais-Royalban. Mielőtt ide beléptem, megmutattam magamnak a helyet, hol a kommün által fölégetett, de most már teljesen szétbontott Tuillériák palotája állott. Kíváncsi voltam erre; mert a palota helyét épen semmi felírás és semmi jel sem mutatja, valamint hogy a kommün idejéből még csak az igazságügyi palotának romjai állanak fenn a Pille de Lille-ben. A Tuillériák helyén jelenleg egy szobrokkal és szökőkutakkal díszített virágos kert terül el, mely a régi királyi kerthez csatlakozik, hol most hűsítőket, bort és sört mérnek ki, s esténként katonai zene mulattatja a közönséget. Egy libériás palotaszolga, ki maga is tevékeny részt vett az utolsó párizsi torlaszharcokban, valóságos entuziasmussal adta elő nekem a kommunárdok rémtetteit, kik a Tuillériákba vetett tüzet petróleummal locsolták. Megeléjelve a vad fanatistának átkozódó kifakadásait III. Napóleon császár és Eugénia el-

len betértem a forradalmi emlékek kiállításába, mely a Palais-Eoyal egy földszintes és egy emeleti termét foglalja el. Sokáig nézegettem és olvasgattam itt Rousseau, Voltaire, Diderot, Lebrun, Mirabeau, Fouché, Levasseur és Corday Charlotte jól konzervált kéziratait. Végig jártam a Rousseau, Franklin és Mongolfier gyűjteményeket is. Megvan Mirabeau, Saint-Just és Robespierre halotti maszkja. Csúfabb és visszataszítóbb arcvonásokat Robespierre ragyás, kaján pofájánál még soha sem láttam. Ki van függesztve Saint Just és Lebas egy német kiáltványa a strassburgi nőkhöz, mely így szól: „Die Bürgerinnen Strassburgs sind eingeladen die teutsche Tracht abzulegen, da ihre Herzen fränkisch gesinnt sind.“ Számos tárgy képviseli a szerencsétlen Mária Antoinette és XVI. Lajos korát. Igen érdekes ezek között Mária Antoinette filigrán legyezője, melyet a királyné leggyakrabban használt. Bő anyagot tartalmaz a direktórium és I. Napóleon korának kiállítása is. Nagy Napóleon gyermekkorát, ifjúságát és tábornoki életét arcképei, autográfjai, hitveseinek és szüleinek emlékei tüntetik fel. Egy óra a forradalom idejéből még most is jár; — állítják, hogy ezt az órát száz év óta soha sem javították és soha sem tisztították. A mi órasaink megnézhetnék a szerkezetét, mivel az óraipar a múlt század végén épen Párizsban érte el virágzása tetőpontját.

Az ethnográfiai kiállítás a maga egészében szintén egyik kiemelkedő pontja a párizsi Világkiállításnak. A Szajna partján találjuk azt, az emberi lakások történeti fejlődésének feltüntetésével. Minden népet bemutat e kiállítás úgy, amint az ott-honában élni és lakni szokott. Az egzotikus országok népei, kokinchinaiak, kairóiak, japániak, ember-evő szerencsenek saját módjuk szerint és tulajdon honi ruházataikban járnak-kelnek a kiállítás utcáiban, vagy üldögélnek nyitott boltjaikban, árulva különféle csecsebecséiket és tengerentúli portékái-

kat. Látni itt emberi lakásokat barlangokban, és kunyhókat a kő- és bronzkor, az iramszarvas és a cölöpépítmények korából; egyiptomi, assyr, phönik és héber sátrakat, pelasg, etruszk, hindu és persa bódékat, germán, gall és görög házakat, római, hun és szkandináv laképitményeket. Az építészeti stíl is be van mutatva középkori, renaissance és byzanci mintákban. E kiállítás mestermű. Tervezője Charles Garnier, a nagy operának építője.

Szándékosan hallgattam eddig a kiállítás legfényesebb osztályáról: a „P a l a i s de B e a u x - A r t s” és a „P a l a i s d e s A r t s l i b é r a u x”, a képző- és szabadművészetek csarnokairól. Ezekről külön fejezetben akarok legalább némi részleteket megbeszélni, melyek s z é p t a n i és m ű k r i t i k a i szempontból különösen minket m a g y a r o k a t érdekelnek. Az összes részleteket sorra venni: ahhoz nincs elegendő munkaerőm, és hiányzik hozzá a tehetségem és szakértelmem.

A kiállítást legnagyobb számmal franciák látogatják. Becsületökre válik; mert fennérintett kifogásaim dacára ez a kiállítás á l t a l á b a n színvonalon áll. A francia nemzet méltán tekintheti azt dicsőségének. Láttam egyszerű munkásokat és iparos embereket, még mankón bicegő beteg aggokat és alamizsnára szorult szegényeket is, kik egész Gascogne, Dauphine, Limousin és Auvergne tartományokból zarándokoltak el Párizsba, hogy a kiállítást megnézzék és nemzetök diadalán gyönyörködjenek. Csoportokban járják be az egyes osztályokat papjaikkal vagy tanítóikkal, akik magyaráznak. Francia, belga és olasz papokat nagy számmal találtam a kiállításon. Célzatos koholmányoknak kell tehát nyilvánítamon az egyházellenes hírlapok azon állításait, mintha Franciaország s a többi nagy kath. államok püspökei megtiltották volna papjaiknak a kiállítás-megtekintését. Nem is forgott fenn arra semmi ok. A kath. papság világszerte oly magas fokán áll a műveltségnek, hogy a kiállítást a

maga valóságában felfogni és helyesen megítélni képes. Nagyon épültem azon, hogy e buzgó papok és lelkes jó hazafiak egész napon át fáradoznak, hogy a kiállítási katalógus sorrendje szerint mindent tüzetesen megmutassanak és megmagyarázzanak a hozzájuk csatlakozott híveknek.

Ezen egyszerű emberek könyvecskéivel kezökben szorgalmasan jegyeznek, sőt rajzolgatnak is. Lehetővé tétetett a vidéki tanintézeteknek s népiskoláknak, hogy a kiállítást növendékeikkel meglátogathassák. A vasúti állomásokon mindenütt találkoztam iskolásgyermek jökedvű rajaival, kik tanítóik vezetése mellett Párizs felé tartottak. Magukkal vive az élelmiszert, ott delelnek a kiállítás pázsitos helyein, éjjeli szállást pedig a párizsi iskolák tantermeiben kapnak. Altalában véve a fogyasztó és költekező közönség a kiállításon nem a franciákból kerül ki, hanem az idegenekből. Ezekkel vannak tele a kávéházak, cukrászboltok és ebédlők. Bevásárlásokat is leginkább a külföldiek tesznek. A francia középosztálybeliek, legyenek azok vidékiek vagy párizsiak, közönségesen tele tarisznyákkal mennek ki reggel a kiállításba, s ott maradnak éjfélig, de a tulajdon sültjüket fogyasztják. Az idegen népek közül legtöbb az angol, akik családotól és cselédestől vaskos útikönyvekkel jelennek meg, s legkomolyabban végzik tanulmányaikat. — Lordok tekintélyével lépnek ugyan fel valamennyien, noha többnyire csak vagyonos gyárosok, kereskedők, iparosok és átutazó ügynökök. De tanulnak, bírálják és következtetnek mindnyájan, nem törődve mások ítéletével. Sokan vannak még Oroszországból és Amerikából; németek azonban csak kevesen jöttek.

Ellenben Magyarországból meglepően sok volt a látogató, mialatt én Párizsban időztem. Örvendetes körülmény, hogy hazánkat ezúttal már nem képviselte többé kizárólagosan az arisztokrácia és a mulatni járó gentrynépség, hanem leginkább pol-

gári állású egyének, kik a magyar nemzet hivatásának élve, tanulni mennek a külföldre. Szerény igényeikkel, szorgalmukkal és érdeklődésükkel magukra vonták a kiállítási bizottság figyelmét, mely mindennütt előzékenységet tanúsít a magyarok iránt. Épen jelen voltam az osztrák-magyar osztályban, midőn azt a köztársaság elnöke nejével együtt meglátogatta. Udvariasan szemet hunyva a — fájdalom igen silány — kiállításunk előtt, meleg szavakkal tolmácsolta monarchiánk és különösen a magyar nemzet iránti kiváló tiszteletét. A magyar társas kirándulók fényes fogadtatása Párizsban szintén arról tanúskodik, hogy a hivatalos Franciaország minden alkalommal megbecsül bennünket.

Rambovszky József szentesi vendéglősnek az az ötlete támadt, hogy c s á r d á t épített a kiállítás területén, a Szajna-part terebélyes hársai alatt. A magyar tanyai pajták stíljében készült ezen speciális látványosság meglehetősen el van dugva az ősemberek félreeső latrainak környékén. Mindazonáltal sokan látják, s a magyarok közül majdnem valamennyien fel is keresik, mert magyar hírlapokat legkönnyebben ott lehet kapni. Megvallom, nekem roszul esett, hogy a párizsi világkiállításon már megint tanyai pongyolában mutattuk be magunkat, mintha többre és szebbre képesek sem volnánk. Tán még is ideje volna már felhagyni azokkal az otrombaságokkal és émelegtető ízetlenségekkel, hogy minduntalan gyékény kunyhókkal, halpaprikással és kanász szűrökkel lépünk a külföld színe elé, mintha ebben állna Magyarország és a magyar nemzet jellemző vonása! Bízom benne, hogy ez volt az utolsó csárda, amivel magunkat a nagyvilág előtt blamíroztuk. Egyébaránt Rambovszky elég jó étkekkel szolgál, csak hogy méregdrága. Az is furcsa, hogy a magyar csárda pincérei frakkot vi-

selnek, s gulyáson és káposztán kívül semmi más magyar főztet nem találunk. Mikor ott ebédeltem, valami gavallér muszka herceg lukullusi táblával kedveskedett magyar ismerőseinek, — és ugyancsak szórta a rubeleket. Pezsgő mellett Kossuthot és Boulanger-t éltették, s a Klapka- és Rákóczy-indulókkal búcsúztak egymástól.

A csárda zsúptetejéről magyar nemzeti zászló leng, a pitvarban pedig reggeltől estig Urbán Lajos szegedi cigányprímás bandája játszik. A franciák el vannak ragadtatva a cigány zenétől. Naphosszant ott ácsorognak a csárda előtt, s kitartóan bámulják Fáraó fiainak virtuozitását. Az anyák fölemelik gyermekeiket a fejük tetejére, hogy azok is lássák: milyen a magyar cigány. Párizsban nagyobb most a cigányok keletje, mint odahaza akár szüret után. Kapkodják őket mindenfelé, s a hét magyar zenekar, mely jelenleg a francia fővárosban vendégszerepel, alig képes megfelelni a tömeges keresletnek. A boulevardok csillogó restaurációi és villanyvilágított kávéházai arany betűkkel hirdetik öles üvegtábláikon: „Tous les soirs diner concert des tziganes.“

A kiállítási pavillonokat este hat órakor zárják, amit ágyúlövés és harangozás tudat a közönséggel. Azonban a százezernyi sokaság, mely a kiállítást naponkint előzőnli és zúgó tenger gyanánt behullámozza, még most sem oszlik szét, hanem hömpölyög tovább éjfélig, vagy azontúl is. A tíz órakor kezdődő kivilágítás valóban kápráztató látványában és a megeresztett világító szökőkutak páratlan szépségű játékában mindenki gyönyörködni akar. Ezek az esti ünnepélyek elbűvölővé teszik a kiállítási parkokat, s méltó befejezői a sok fáradságnak, amivel a kiállítás megtekintése naponkint jár. Mintha nem is a földön, hanem tündérorságban volnánk. Az Eiffel torony föl a csúcsig csupa gázlampionokkal van megrakva, melyek gyémántsorokként ragyognak. A Trocadéro s a kiállítási paloták kupolái, ívezetei és oszlopai, lángfüzerek, elektromos

napok és tűzkévék vakító fényében ragyognak. Ekkor kezdődik a fényes vizek csodája, megindulnak a szökőkutak, s a szivárvány minden színeinek pompájában húsz-harminc méternyi magasságra lövelik sistergő, hatalmas sugaraikat. Milyen leleményes az emberi agy, hogy a siralom e földi honából paradicsomok-varázsoljon elő.

V.

Részletek a párizsi világtárlatból.

(Látogatás a képzőművészetek csarnokában. Képirás és műplasztika. Laikus nézetek az arcképfestésről. Arcképek a világtárlaton. Kit illet meg a koszorú? Monarchiánk művészeti kiállítása. Munkácsy Mihály újabb diadal a. A szabadművészetek osztálya és a tanügyi kiállítás Az egyházi műtárgyak hiánya. A világtárlat anyagi eredménye. Ledér francia könyvnyelmség a komoly munka napjaiban.)

Ahol annyi a látnivaló és olyan kimeríthetetlen tárháza áll előttünk a szellem, ízlés és szorgalom gyümölcseinek, mint most Párizsban: mindenki természetesnek fogja találni, ha leginkább az iránt érdeklődünk, ami éppen legközelebb áll a saját ismeretkörünkhöz, és ami az állásbeli szakunkhoz tartozik. A kiállításban tett körszemlém és a szerzett általános benyomások után, sorra vettem én is ama részleteket, melyek kíváncsiságomat már idehaza feltöltötték hírlapi olvasmányaim alapján. A gazdembert a mezőgazdasági, kertészeti vagy állattenyésztési dolgok, az iparost a mesterségek, a technikust a gépcsarnok kirakatai vonzzák magukhoz. Engem az eszthetikai és tanügyi szakok érdekeltek. Amennyi időm tehát a tárlat részleteinek tanulmányozására rendelkezésemre állott, azt a képző- és szabadművészetek csarnokaiban, meg a tanügyi osztályban használtam fel. Ezen osztályok képezik kétségekívül a párizsi vi-

l á g k i á l l í t á s l e g m a g a s a b b é s b e l s ő m ű é r t é k r e n é z v e i s l e g b e c s e s e b b r e n d j é t . M a g o k a f é n y ű z é s s e l b e r e n d e z e t t f e j e d e l m i c s a r n o k o k i s a r r a v a l l a n a k , h o g y a t á r l a t l e g d r á g á b b t á r g y a i b e n n ö k v a n n a k e l h e l y e z v e . I t t v a n a m ű v é s z i a l k o t á s o k n e m z e t k ö z i v e r s e n y t e r e , h o l k o r u n k l e g k i v á l ó b b s z e l l e m e i p á l y á z n a k a v i l á g e l i s m e r é s é s a m ű k r i t i k a p á l m á j á é r t . A m e l y t e h e t s é g i t t n y e r i e l a k l a s s z i k á i m ű t ö k é l y e l s ő k o s z o r ú j á t : a z o l y a n r e n d k i v ű l i k i t ű n t e t é s , m e l y e g y s z e r r e h o z z a m e g a s z e r e n c s é s p á l y a n y e r t e s n e k a h a l h a t a t l a n s á g h í r n e v é t s a z a n y a g i j ó l é t e t , a z e l ő k e l ő á l l á s t é s a v i l á g , h ó d o l a t á t .

A képzőművészeti p a l o t a földszinti és emeleti termeinek, folyosóinak és a kupola alatti galériáknak falait köröskörül a képírás remekei foglalják el. Középpütt állnak folyosókban és termekben a műplasztika márvány- és ércalkotásai. A f e s t ó s z e t é s s z o b r á s z a t s z á m i l a g é s t a r t a l m i l a g o l y n a g y s z e r ű a p á r i z s i v i l á g t á r l a t o n , a m i n ő m é g s e h o l s e m v o l t e d d i g . E z a k i á l l í t á s b á m u l a n d ó m e s t e r m ű é s m ű l h a t a t l a n e m l é k ű ! H a í g y e g y ű t t m a r a d n a , a m i n t m o s t v a n , m i n d e n i d ő k r e n é z v e e g y i k l e g g a z d a g a b b é s l e g t a n u l s á g o s a b b i s k o l á j á t k é p e z n é a k é p í r á s é s p l a s z t i k a m ű v é s z e t é n e k e g y a r á n t . K í v á n n á m , h o g y m i n d e n m a g y a r m ű v é s z é s a z e s z t h e t i k a i t u d o m á n y m i n d e n t a n á r a e l m e n n e P á r i z s b a , m e g n é z n i a m o d e r n m ű i z l é s é s m ű k é p e s s é g e m i n t a k i á l l í t á s á t , m e l y m e g é r d e m l i , h o g y h i v a t o t t s z a k f é r i a k k ö t e t e k e t Í r j a n a k r ó l a . A z ó - k o r i s z o b r á s z a t k l a s s z i k u s a l a k í t á s a i e s z m e i m a g a s z t o s s á g é s k i v i t e l t e k i n t e t é b e n ö r ö k k é s z é p e k m a r a d n a k u g y a n ; d e a m o d e r n s z o b r á s z a t á l t a l m e s s z e t u l v a n n a k h a l a d v a a k ö a n y a g n a k l e h e l e t s z e r ű f i n o m f e l d o l g o z á s a t e k i n t e t é b e n . S o h a s e m h i t t e m v o l n a , h o g y a p a t t o g ó , t ö r e d é k e n y m á r v á n y t ú g y l e h e s s e n m e g f a r a g n i , h o g y á t l á t s z ó s á g a , r e d ő z e t e é s a s z ö v e t s z á l a k u t á n z a t a v e t é l k e d j é k a l e g f i -

nomabb brüsszeli csipkével és a legpuhább selyem fátyollal. A arckép-faragásban szintén annyira viték már, hogy még a szempillák állásában és a redőzet apró vonalaiban is képesek eltalálni a hasonlatosságot.

Mindazonáltal nehezebb esztetikai műbecsű arcképet megfesteni, mint sculptura által előállítani. Azt hiszem, hogy csontból, fából, ércből és kőből sokkal könnyebb kifaragni a műszme plasztikáját, semmint sima lapon, csupán a színek játékaival kidomborítani az ember képmását. Jó szoborműben szintűgy nélkülözhetetlen ugyan a lelki reflex, a benső élet visszatükrözése, az értelmet, örömet, fájdalmat vagy szenvedélyt, szóval az individualitást kifejező arc, a termet és mozdulat; de azért a szobormű mégis csak meredt és megfagyott ábra marad az élet melegét kisugárzó festmény mellett. A sikerült arckép-festmény eleven alakot állít elénk, mintha csak kilépni akarna a keretből. Az arc, a formák, mintha húsból és vérből volnának; majdnem beszélnek hozzánk. Az élő eredetivel megegyező és mindenben egybehangzó színek, azok lágy-sága és ezernyi változata, világítása és árnyéka, az élet meleg lehelletét varázsolják a vászonra. A homlok-ról, szemekből, ajkáról és vonásokból nemcsak az egyéni hasonlatosság, de az erkölcsi embert kifejező, az elmét és szívet mozgató ösztönök, hajlamok, vágyak és indulatok szólnak hozzánk; — de nem hidegen és némán, mint a szoborműveknél, hanem a közvetlenség egész hűségével. Szóval a festett arckép közelebb áll az élethez, mint a szobormű, ha még oly tökéletes is. S mivel az arcképfestés több művészi apparátust igényel és a testet sima lapon, csupán a művészet alkalmazásával alakítja; mivel továbbá a lelki alapirányt vagyis a jellemet, mely az arcnak jellege, sokkal értelmesebben fejezi ki, mint a faragott kép: azért az arckép magasabb műtökélye és nagyobb élethűségénél, tehát maga-

sabb esztetikai értékénél fogva, előnnyel is bír a plasztikai ábrázolatok felett.

Ez az oka, hogy az arckép festő nagy művészek ritkábbak, mint a képfaragó nagy művészek. Legott szembetűnik ez minden műgyűjteményben, és szembetűnik különösen a párizsi világkiállítás képzőművészeti csarnokában.

Szűk keretek közé szorított uti rajzaimnak nem lehet feladatuk, hogy a kiállításon bemutatott összes szobrászati és festészeti remekeket ismertessék, vagy csak lajstromozzák is. De még sem mulaszthatom el följegyezni azon gondolataimat, melyek bennem a párizsi világtárlat arcképeinek tanulmányozásánál támadtak. A festőművészetnek ez a válfaja a legélénkebb érdeklődést hívja fel maga iránt nálunk Magyarországon, mióta festészeti mesteriskolánk kitűnő vezetője, Benczúr Gyula, remek arcképeinek gyorsan következő sorozatával egészen szokatlan meglepetésekben részesíti a műértők között séget. Benczúr új irányokat, új célt mutat korunk festőművészeinek: az arcképfestészetnek nálunk kevésbé ismert magaslatait tűzi ki a fiatalabb nemzedék céljául. Ő maga jár elül — és ebben áll főérdeme s kiváló jelentősége. Mert az arcképek szüntelen foglalkoztatták ugyan mind a régi, mind a modern festőművészeket; de vajmi kevesen érték el közülök a műtökély színvonalat. Még az arcképfestészet aranykorában, a XV. és XVI. századokban is csak néhány korszakalkotó lángész képviseli e műfaj klasszikus bevégzettségét. Tizian, Bafael Sanzio, Eubens, Van Dyck, Cagliari Paolo és Rembrandt van Ryn az egyedüli példányok az arcképfestészet aranykorában. De műveik minden időkre és az egész világra szóló alkotások. Felfogásuk és kompozíciójuk, rajzolásuk és technikájuk, színezésük és modoruk oly szerencsés, szép és tökéletes, mi-

szerint mindaz, mit arcképekben tőlök bírunk, megbecsülhetetlen értékű műkincs és kiapadhatatlan műforrás, melyből gondos tanulmányozás által még a nagy génieknek és eredeti teremtő erőknek is meríteniök kell. A modor egyszerű szépségét, az esztetikai ízlésnek és a szép fogalmának kinyomatát, a széles, lágy és étheri kezelést, a színek választékos alkalmazását, a természetes inkarnátot és a hü nagyszabású bravourt, melylyel képeikbe eszmét és életet leheltek, csak tőlök lehet igazán megtanulni. A szép mesterségben tehát ép úgy, mint a költészetben és tudományban, mellőzhetetlen a klasszikái nagy alkotások tanulmányozása. A festőművész, ki azt elhanyagolja, bünt követi önmaga és művészete ellen. Amint a XVII és XVIII. század festői, önállóságot és eredetiséget negélyezve, a nagy mesterek mintáitól elfordultak: nyomban hanyatlás állott be műveikben. A klasszikái szép helyébe kicsinyes, pedáns és lapos iskolai modor lépett, mely nem élte túl a divat szezonját. Főlemésztette a tehetségeket anélkül, hogy az arcképfestés történetében valami nagyobb szerű emléket hagyott volna.

Századunk dicsősége a kiábrándulás a múlt idők számos tévedéseiből; egyszersmind a józan visszatérés a klasszikái iskolák örök szép formáihoz és egyedül érvényes modorához. A párizsi világtárlat képzőművészeti csarnokának legbecsesebb arcképei újból igazolják ezen örvendetes jelenséget. Már a század elején, a bécsi kongresszus alatt, méltó feltűnést keltett, hogy a leghírnevesebb arcképfestők, Van Dyck és Paolo Veronese modorára tértek vissza. Lawrence angol művész és tanítványa Amerling, Ehal és Canon, újabban Lembach és Eichter, nálunk Magyarhonban pedig Kupeczky János, Brokky és korunknak legjelesbjei, a klasszicizmus örök tiszta és örökké gazdag forrásából táplálkoztak. Nem azt jelenti ez mintha ez által a géniusz

szabad röpte korlátozhatnák. Mert hiszen a művészetben is uralkodnak bizonyos szabályok, melyek a rendkívüli sikert elért nagy mestereknek tekintélyén alapulnak. Ami egyszer fényesen, csodálatosan és győzelmesen bizonyította be isteni erejét, azt mindig becsesnek tartják és a későbbi nemzedékek is minta gyanánt fogadják el. Én találtam reminiscenciákat Munkácsy Mihály nagy alkotásaiban és Zichy remek allegóriáiban is. Aki jól megnézi a Louvreban Lethière Brutusát és aztán Munkácsy Krisztus-képeit, vagy Eubens mithoszi jeleneteit, meg Zichy lebegő szellemeit; aki összehasonlítja Munkácsynk kompozícióit Lethiérnek a „La mort de Virgine“ és Prudhon Péternek Krisztus a keresztfán című képeivel, vagy Kaulbachnak némely kompozícióival: menten észre fogja venni, hogy a minden időkre szóló szellemi remek megteremtői épen úgy találkoznak egymással a művészet terén, mint a költészet világában, anélkül azonban, hogy egyéniségüket és eredetiségüket feláldoznák.

A mostani párizsi világtárlat képzőművészeti osztályában szokatlan nagy számmal van képviselve az arcképfestészet. A nagy arckép kollekcióval nyilván azt fejezte ki a művészvilág, hogy az arcképfestészet napjainkban, ha nem is épen domináló, de minden esetre fontos állást foglal el, s hogy a remek arckép megalkotása a festőművészetnek legnehezebb, de egyszersmind legháladatosabb feladatai közé tartozik. Szolgáljon ez ösztönzésül és okulásul művész hazánkfiainak, kik az arcképfestést igazolhatatlan felfogással kicsinylően lenézik és művészi magas rendeltetését félreismerik. Mintha a festett arckép csekélyebb műértékkel bírna, mint a köznapi génre és a ledér mezítelenségek, a csendélet és a kosfejek, vagy pedig a „káka tövén költ a ruca“-féle úgynevezett hangulatos tájképek.

Kiemelem itt azon arcképművészeket, kiknek képei Párizsban a felsőbb tökélet s a kritika szigorúbb követelményeinek megfelelnek, és a festőművészeinek a mívelt világ előtt becsületet szereztek. A franciák közül Yvon, Wencker, Lobrichoy, Maillat, Sain Ede, Pousan, Debufe, Claude, Luis Dávid, La Neuville és Gérard tündökölnek. Mellettök áll a spanyol Domingo és Melid s az olaszok közül pedig Simi Filadelfo, Spiridon és Boldini. Belgiumból Brascassat, Bicard, Ingres, Vanaise és Wauters Emil, Jan van Beers, Bobért és Herbo Léon tesznek fényes tanúságot nagyatermett vokációjukról, szorgalmukról és alapos képzettségükről. A brit osztályban Sehamnon. Millais John, Filder és Oules, a svájciban Giron és Valloton Félix arcképein gyönyörködik a közönség, A dánok különösen női arcképekkel tüntették ki magokat. Jerndorf, Bloeh Károly és Wegmann Berta nőképei kompozíció és színezés. Tuxen képei világitás dolgában párjukat ritkítják. A politikai ellentétek okozták, hogy Német- és Oroszország, valamint áltájjában, úgy műtárgyak tekintetében is igen gyengén, úgyszólván sehogyan sem jelent meg a párizsi világtárlaton. A privátim megjelent kevés német művész közül Keller Albert egy agg és egy fiatal nőt, az orosz festők közül Lafielitz egy zárdai főpapot állítottak ki.

Ami még arcképekben található a német és orosz szobákban, kevésbbé üti meg a mértéket. Görögországból szintén csak egyetlen említésre méltó arckép van: Xidias metropolitáé. A feltűnően szép svéd kiállítás, mely több termet foglal el, nemcsak génre-, táj- és történeti képekben gazdag, de arcképekben is remek alkotásokat tartalmaz Hubert, Voss, Bisschop és Bombledtől. Az amerikai Egyesült-Államok művészei közül Porter, Charles, Sprague és Stewart női arcképei magaslanak ki, sajátos egyszerű modoruk és felfogásuk által. Ander-

sontól Cleveland Coxe newyorki püspök kosztümes arcképe válik be.

Mindezeknek munkái a XIX. század képzőművészetének színvonalán állnak, vagy legalább megközelítik azt. Művészi kivitelöknél fogva megérdemlik, hogy a kritika számoljon velök. Magában véve már ez is egy neme a kitüntetésnek; mert valamint Horác szerint a költészetben, úgy a művészetben sem talál kegyelmet a középszerű. De akét civilizált világrész legkiválóbb arcképfestői közül Bonnat párizsi művész alakja emelkedik ki. Bonnat mindnyáját felülmúlja klasszicitásban. Nem habozom kimondani, hogy korunk legnagyobb arcképfestője. Valamint egykor a bécsi és müncheni tárlatban Hugó Viktor és Grévy arcképeivel valódi-entuziasmusra ragadta a művészvilágot, úgy különösen a mostani föllépése Lavigerie bibornok, Pasteur, Dumas Sándor és mások arcképeivel, e műfaj föllandulásának újabb korszakát jelzi. A klasszikusok beható tanulmányozása mellett fejlődött igazi filozóf művész, kit a szabad szellem szárnyalása vezérel. Nem köti magát csak egyetlen formához, egy helyzethez, és nem engedi magát ugyanazon alakítás bilincsei által lenyűgözni. Nézve Bonnat nagyszabású arcképeit: valóban nem tudjuk, a meglepő természeti hűséget bámuljuk e inkább, vagy a legapróbb részletekig keresztülvitt mesteri feldolgozást; a finom ízlést-e, vagy a szellemes felfogást. Művészi hajlékonyság, a színek könnyű lebegése és bájos vegyületben összeolvadása, nyomatékos erő és ügyes rajzolási technika teljes összhangzatban egyesülnek e gyönyörű arcképeken. Ezek aztán műalkotások a szó legszublímisebb értelmében.

A magyar és osztrák művészek három kisebb teremben szorították össze műveiket. Fájdalmasan esett látnom, hogy monarchiánk és különösen hazánk előhaladott képzőművészete oly vég-

telenül szegényesen jelent meg a civilizált népek nagy világversenyén. Mindössze tíz nevesebb magyar művész hazánkfia szerepel a kiállításon az alább megnevezett magyar arcképirókon kívül: Aggház y Gyula egy a népéletből ügyesen ellesett kerti jelenettel, Csók a burgonyát hámozó konyhaleányokkal, Bruck Lajos angol négyesével, Évész Imre negyvennyolcas honvédjével, Margittay Tihámér zsörtölődő házaspárjával, Rónai József, Schlomka, Ébner Lajos és Wertheimer néhány olajfestésű genreval, végre Morelli több fametszettel. Általános osztatlan tetszésben Margittay, Évész, Rónay, Aggház y és Morelli művei részesülnek. Van bennök kompozíció, lélektani felfogás, plasztika, ízlés és eleven jó színezés, igazság és művészi érzék. A Lajtán-tuli részekből leginkább cseh művészek állítottak ki. Brozik Vaeslav „Prágai ablakscénája“ szorgalmas tanulmányról és méltánylandó törekvésről tanúskodik; de színezése, rajza és perspektívája még sok kívánni valót hagy hátra. A tehetséges Eibarz képei közül a „Hollandi tájképe“ tetszik. Payer „Franklin expedícióját“ és „A hal'il kikötőjét“ festette. Kissé akvarell modorban és félénk skrupulózitással dolgozik; de lelkiismeretes és a művészet zenitje felé tör. Matejkó egy csataképpel, Pettenkoffen a magyar népéletből vett vasárnapi jelenettel köti le a figyelmet. Ha még Jettelt, Sochort, Thorent és Bucovácot említem, ki is merítettem az osztrák kiállítás azon részét, mely történeti, génre és tájképekből áll. Ezen osztály arcképeiről alább szólok.

A magyar kiállítás legkimagaslóbb mozzanatát a Munkácsy-kiállítás képezi. El voltam ragadtatva, midőn nagy hazánkfianak Krisztusképeit, melyek európai diadalútjuk után egy millió frankért tudvalevőleg Amerikába vándoroltak, Párizsban ismét viszontláthattam. A magyar lángész e nagyszerű műalkotásaival minden magyar

ember lelki rokonságot érez magában. Mintha hoszszu távollét után kedves rokonaimat, vagy jó barátimat viszontláltam volna. Proust volt francia miniszter, a párizsi akadémia képzőművészeti osztályának elnöke szerezte meg Munkácsy képeit a kiállítás számára Vanamaker amerikai nábobtól, ki ezen örökbecsű remekeknek jelenleg boldog tulajdonosa. A „Krisztus Pilátus előtt“ és „Krisztus a Golgotán“ az orosz osztály két dísztermében van kiállítva, mert az osztrák-magyar osztály kisebb termeiben nem lehetett azokat elhelyezni. A képek előtt naphosszant tolong a közönség s vallásos meghatottsággal mereng a Megváltó isteni tragédiájának legideálisabb ábrázolatain.

Itt láttam Munkácsynak újabb művét is, a bécsi múzeum mennyezeti képének vázlatát, négy méter magas és három méter széles vásznon; de a tulajdonképeni kép tíz négyszög méternyi nagyságú lesz. Eredetileg Canon és Makart voltak megbízva a plafondkép festésével. Azonban a halál korán ragadta el mind a két mestert. Fenkölt szellemű királyunk ő felségének legmagasabb óhajára Munkácsy vállalkozott a nagy mű megalkotására. E művével Munkácsy nemcsak új oldalról mutatta be magát, amennyiben eltérve színeinek eddigi sötét tónusától, a világos koloritot egészen ecsetjének uralma alá hajtotta, de világraszóló újabb fényes diadalt is vívott ki saját halhatatlan nevének és a magyar nemzetnek az által, hogy a világ kultur-nemzeteiből összeállított jury neki ítélte oda a „m é d a i l l e d 'h o n n e u r“-t. Munkácsynak ez most a harmadik nagyobb jelentőségű kitüntetése Párizsban. 1870-ben a sálon nagy aranyérmét nyerte „Siralomház“-ával; 1878-ban „Milton“-ját a jelenkori festőművészet csodájának mondták az akkori világkiállítás hivatalos értesítései; és most a bécsi plafondképe koszorúztatott meg a szakbizottság egyhangú ítélete által. A párizsi művészi köröket meglepte, a világkiállítást látogató közönséget bámu-

latra ragadta a mesternek e magas szárnyalású újabb kompozíciója, melyen a színek harmóniájának és természetességének, a klasszikái methodusnak és merész rajznak, a kortörténeti hűségnek és a szellemes költői felfogásnak lebilincselő szépsége ömlik el.

Munkácsy ezúttal nem drámai mozzanatot festett, hanem e s z m é t, egy allegóriát rögzített meg vásznán. Képe a művészet virágzásának korát ábrázolja. Apotheozisa a renaissancenak. A művész bemutatja ama kornak legkimagaslóbb alakjait, részint jól talált arcképekben, részint jellemzetes pozíciókban. Középen Tizián, tanítványai közt, oktatva őket a természet hű utáztatára, eltérőleg a régi bizantinizmustól és a középkori felfogás merevségétől. Jobbról Leonardo da Vinci bíbor tógában, amint a fiatal Rafaelel a lépcsőházról lejöve távoznak. A lépcsőházban foglalnak helyet a renaissaneeok többi mesterei: Paolo Veronese és az univerzális Michelangelo. A lépcsőház fölötti loggián II. Gyula pápa, a kor művészetének szellemes és nagylelkű patrónusa látható Bramanteval, ki a pápának a szent Péter bazilika és a stanzák első tervrajzát mutatja. A remek csoportozat fölött a művészet géniusza lebeg pálmaággal kezében, e fölött pedig a „Hírnev, amint kürtjével az alatt állók dicsőségét hirdeti minden nemzeteknek és jövőidőknek. A festmény, melynek architekturális része is bámulatra méltó, az árkádokon betörő napsugaraktól nyeri világítását, mely a gyönyörű távlat és a kép levegős volta által misztikus bájban úszik. Jeles műkritikusok, köztük Székely S., kifogásolják Munkácsy művén, hogy nincs benne drámai mozzanat és cselekvési központ. Nézetem szerint ez a kifogás helytelen; mert az akció központja meg van a kor alakjainak csoportosításában a központ, a főkorifeusok személye körül; a dráma-mozzanat pedig, amint ilyféle allegorikus festményeknél egyáltalában lehetséges, azon reformtörek-

vésben fejeztetik ki, melyet a jelenlevő alakok képviselnek. Ellenben egyetértek Székelylyel abban, hogy a kiállított skizzén II. Gyula pápának feje hibásan van megrajzolva és tökéletlenebbül van megfestve, mint a háttérben álló bíbornoki kíséret fejei. Azonban ez a hiba a kép végleges kivitelénél jóvátehető, s hiszem is, hogy a mester nem fogja azt megtűrni. De hogy Medici Lőrinc, a renaissance korszak hatalmas tényezője hiányzik a hősök csoportjából: az olyan mulasztás, mely mindenkinek feltűnik és többé már alig pótolható.

Ami a kiállítási műcsarnok magyar-osztrák termeinek arcképeit illeti, itt Charlemont és Horovitz vívták ki az elsőséget. Mind a két művész női arcképekkel jelent meg a kiállításon, s mind a kettő jutalmat nyert. Mind a kettő közel áll hozzá, hogy maholnap az európai művészek kapacitásai között foglaljon helyet. Charlemont költői felfogással és sok közvetlenséggel kezeli az ecsetet. Képei, melyek kiváló szorgalommal készítvék, rokonszenvesen hatnak a kedélyre, s oly természetesek és beszédesekek, hogy mindig kellemes érzelmeket fakasztanak a szemlélőben. Látszik, hogy a művész keresi az alkalmat a legnehezebb és legnemesebb témákkal megküzdeni. Sokoldalúságára vall, hogy a „Négy apród“ című kiválóan szép festményén és női arcképén kívül több apróbb művét is bemutatta a kiállításon. A magyar Horovitz Lipót, ki pár év előtt a budapesti országos kiállításon Sapieha hercegnő fekete ruhás arcképével kellett méltó figyelmet, most egy fehér selyemruhás fiatal nőnek arcképét küldte pályázatra. Ez is jeles munka, igen szép női arckép és teljesen beválik; de mögötte áll a Sapieha hercegnő arcképének, mely csupa élet és valóság. Azonban az inkarnát és a drapéria itt is oly gyengéd és átlátszó, hogy korrektebbet Mierisnál sem találunk. Horovitz képét a szakértők az egész kiállítás legszebb művei közé sorolják. Arcképeket állítottak még ki a fiatalabb

magyar művészek közül Basch Gyula, Koroknyai, Ábrányi Lajos és Axentovics. Iparkodó, becsületos igyekezetű festők valamennyien; de műveik nem ütnek meg a magasabb műtökély mértékét. Színezésök pergamentszerű, modoruk kemény s a hasonlatosság is sántikál. Nincs bennök természetes kellem és üdeség. Hideg mozdulatlan arcok ezek, éles metszésű kicirkalmazott szemekkel, melyek illúziót ébreszteni egyáltalában nem képesek. A szemlélő első pillanatra látja, mily sok nehézséggel küzdött az emberi kéz, hogy ezen arcokat valahogyan lerajzolhassa és vászonra vethesse. Fogadják tisztelt honfitársaim jó néven őszinte szándékú észrevételeimet, melyeket az ő érdekükben *éti* a magyar arcképfestészet hasznára a nyilvánosság előtt kockáztatni bátorkodom. Úgy tudom, hogy mind a négyen a férfikor teljes erejében állnak; törhetetlen vasszorgalommal még igen sokra vihetik. Kívánom, hogy iskolát is alapítsanak. Elvégre nem az dicsértetik igazán — mondja Kölcsey, — akinek hibái is vakon imádtatnak. Ugyanezt mondhatom a kiállításon megjelent osztrák arcképfestőkről: Hynaisról, ki anyjának arcképét állította ki és Sochorról, ki egy francia ezredest festett. Csak Lerch arcképműve, mely öreg asszonyt állít elénkbe, válik ki a többi közül.

A magyar szobrászat még gyéribben van a kiállításon képviselve, mint festőművészetünk. Az egyetlen Engel József mutatott be oly szoborműveket, melyek régi hírnevéhez méltók és nemzetünk becsületére válnak. Legjobb műve az „Éva születése“; de „Az ártatlanság“, „Elvesztett ártatlanság“ és „Leláncolt Ámor“ című szoborműveit is elismerő dicsérettel említik. Kallós Ede iskolai kísérletén kívül Szarnovszkytól van két kisebb alak, melyek tehetségre vallanak. Stróbl Pulszky Ferenc bronz mellszobrát állította ki, annak ismeretes tipikus díszmagyarában; de ép oly kevésbé remekelt vele, mint Ábrányi Lajos Pulszky-

nak arcképével, mely különben oly magasan függ, hogy csak elmosódott körvonalait láthatni szabad szemmel.

S ezzel kimerítettem, amit monarchiánk művészete a párizsi világtárlat számára produkált. Van még egy-két apróság, ami említésre sem méltó. Többnyire gyötrelmes körömkoptatások, de nem műalkotások. Egy sem arra való, hogy egy világkiállításon szerepeljen, mikor minden nemzet termelő képességének legszebb gyümölcseivel kedveskedik századunk kultúrájának.

Egészen véve tehát nagyon szegényes műkiállítás ez részünkről, mely valóban nem üti meg a XIX. század színvonalát, s mely után a magyar művészet jelen állapotára és fejlettségi fokára következtetni nem lehet. Az, amit a párizsi világtárlaton bemutattunk, semmi arányban sincs honi képzőművészetünk tartalmi és terjedelmi fejlettségével s újabb örvendetes fellendülésével, másrészt pedig művészeinknek ma már tekintélyes számával. Távol maradtak a kiállításról: Benczúr Gyula, Vastagh, Angeli, Greguss, Innocent, Peszty Árpád, Karlovsky Bertalan, Boskovics, Parlaghy, Stetka, Kimnach. Doby, Baditz és mások számosan nagyraemelt műszerzőink közül. Zala és Tilgner, kik elsőrendű szoborműveket mutathattak volna be, szintén hiányzanak. Ami pedig magyar részről ki van állítva, az főképp két szempontból esik kifogás alá: tárgyi tekintetben egyoldalúsága és rendszertelensége miatt; aztán nemzeti tekintetben, mert a magyar nemzeti típus és egyáltalában Magyarország nem nyert kellő kifejezést a kiállított képek által. Nem is lett volna szabad egyebet kiállítani, mint ami a legfelsőbb tökélelnek, a kritika legszí-

gorúbb követelményeinek minden irányban megfelel. A jelen ünnepélyes alkalommal számító előrelátással tömöríteni kellett volna művészeink munkaerejét és egész energiáját, hogy a világtárlaton r e m e k m ű v e k foglaljanak helyet a magyar osztályban, és a magyar művészet a n e m z e t i g é n i u s z - nak is kifejezést adjon a művelt világ előtt. Bizonyára semmiben sem haladtunk az utóbbi időkben annyira, mint épen a képzőművészetben. E haladásunkat a világkultúra nagy és díszes piacán, a párizsi kiállításon lett volna alkalmunk hozzánk méltóképpen beigazolnunk. Azonban a párizsi magyar osztályban nincs kombinációs rendszer a képek megválogatásában. A magyar kiállítás nem tünteti fel egyenletes és elegendő arányban sem a magyar művészek képességének összes nuanceait, sem a különféle műfajokban való otthonosságukat. A nagyszabású történelmi festészet egészen elmaradt. Csak arckép és génre az, amit látunk. Unalmas egyformaság a műfajokban, helyzetben és alakításban.

Gyermekarcokat, szép gyermeksoportozatot egyet sem láttam. Pedig a gyermekarcoképek inkább igénybe veszik a művész fantáziáját és szépérzékét, mint a felnőttek képmásai. A férfi és nő arca lehet esztetikailag szép, a gyermeké angyali és a fenségességgel határos. A gyermekfestőnek nemcsak alapos lélek-búvárnak kell lennie, ki a gyermek kedélyvilágát és képzeletének tarka álmait, vidorságát s jellemét ismeri; de az ecset és színek kitűnő mesterének is kell lennie, hogy a felhőtlen tiszta gyermekarcnak angyali szépségét, mosolygó őszinte szemét, melyekből égi sugár lövel, az ártatlanság zománcát, melyen édes elragadtatással merengünk, a valóságnak megfelelő hűséggel visszaadni tudja. Szelíd, étheri és kellemes kolorit, kiemelkedő, gömbölyded és leheletszerű ecsetelés, gyengéd szentimentális stíl: ezek fősajátságai azon gyermekarcoknak, melyek Michelangelo, Murillo, Correggio, Velasquez és Rafael híres műremekein a mennyor-

szag dicső szféráit s az éden örömeit tárják fel előttünk. De a műízlés és koncepció e magasztosabb válfajából egyet sem látni a párizsi műcsarnok magyar osztályában.

Azonban a sokoldalúságot magában a magyartárlatban kívántam volna, s nem vártam az egyes művészekről, kiknek némelyike, hogy ujjal hivalkodjék, olyan téren próbálkozott meg, ahol még kellő jártassággal nem bír. Manapság a festészetben is, mint általában a művészet, tudomány és irodalom minden ágában csak a szakember, a specialista boldogulhat. Aki arcképfestővé lőn: maradjon arcképfestőnek; aki a csendéletben művész: maradjon e műfaj mellett és szentelje reá egész életét. Az egyéni szabadságot ma már csak a választottak választottjai győzik. Arra születni kell, ahhoz isteni inspiráció szükséges.

Vége — hogy észleleteimet a műcsarnokban befejezzem — kívánatos lett volna a francia osztály mintájára egy magyar nemzeti galériát kiállítanunk állami, tudományos, irodalmi és művészeti közéletünk jelenleg élő hírnevesebb nagyságainak magyar művészek által készített arcképeiből, nagyobb városainkat, regényes magyar vidékeinket feltüntető tájképekből és a magyar népet jellemző epizódokból. Kiállítva szerettem volna látni mindenekelőtt a hű magyar népe közt oly szívesen időző felséges uralkodó család tagjainak, nemkülönben a nemzet által szeretettel bálványozott József főherceg családjának arcképeit. Következtek volna a magyar kormány és törvényhozás, a püspöki kar, a tudományos akadémia, egyetem, szépirodalom és publicistika, a művészetek, arisztokrácia, a nemzeti szorgalom, ipar s hazai közhasznú és jótékony intézeteink hírnevesebb, kimagasló alakjai. Egy ilyen galériában maga előtt látta volna a tárlatot látogató idegen közönség egész Magyarországot az ő ünnepeit nagy-

jaiban, közéletének nevezetesebb hordnokaiban, nemzeti jellegében, hazánk földjének és a magyar népnek eszményi szépségében.

A Jéna-hídról leszállva és az Eiffel-toronytól az Ecole-militaire felé egyenes irányban haladva, a Marsmező hátulsó szélében találjuk az „Arts l i b e r a u x“ kupolás pavillonját, mely tulajdonképen az iparcsarnok jobb szárnyát képezi. Az emberi spekuláció, az emberi szorgalom és ismeret fokozatos fejlődésének szemléltető iskolája ez, oly ügyesen berendezve, hogy megtalálod benne mindazt, ami a múlt századok műveltség-történetéből tudóst és közembert egyaránt közelről érdekel. Látni itt egyiptomi, khinai és indiai csillagvizsgálókat, az alckymisták és régi természetbúvárok műhelyeit össaes fölszerelvényeikkel, bűvész-közeikkel, jelvényes kódexekkel, tégelyekkel és olvasztókemencéikkel. Be van mutatva Oharas Mózes párizsi patikája 1646—1698-ból. A khinai és európai könyvnyomdászat fölfedezése és fejlesztésének első korszakait számos eredeti kísérlet és becses régiség tünteti fel. Ezeket elszórva feltalálni és láthatni ugyan más európai nagyvárosok gyűjteményeiben is; de itt együtt látja az ember, amit különben csak nagyobb szabású európai utazással érhetne el. A zene és színművészet, a léghajózás, építészet, könyomtatás, rézmet-szés, színnyomat, fényképezés, üvegfestészet, gölöncsérség, vadászat, halászat, ruházat, nemkülönben a többi mesterségek, a szépművészetek, a hozzájuk tartozó különféle eszközökkel, szerszámokkal és termékeik kiválóbb példányaival vannak itt nevezetesebb fejlődési mozzanataikban szemeink elé állítva. A kő- és bronzkort, a szövés első kezdeteit, a kövek és fémek megmunkálását életnagyságú, mozgó csoportalakzatok mutatják. Figyelemre méltók még a hajózás és szárazföldi közlekedés eszközei különböző országokból és évszázadokból.

A g y e r m e k n e v e l é s , elemi-, k ö-

zép- és felsőiskolai oktatásügy a második csoportozatban található s 3 osztályra van osztva. Magában foglalja a gyermek testi és szellemi fejlesztéséhez megkívántató tárgyakat és taneszközöket, melyek a családi körben, kezdve a bölcsőtől és a kiseddévó elemi iskolákban a játékszer- és hangoztatástól, a pedagógia és didaktika legújabb és leginkább beigazolt tételei értelmében, legsikeresebben használhatók. A középiskolák tan- és segédteszközei, gyakorlati fölszerelvényei, a felső tanintézetekben és az egyetemi tanításnál elfogadott legkitűnőbb módszerek és segédeszközök, a francia iskoláknak jelenlegi magas színvonalat bizonyítják. Különösen tanulságosak és gazdagok az orvosi egyetem fölszerelvényei, a belgyógyászat és sebészet, az állat- és összehasonlító orvostudomány, úgy szintén a technikai, matematikai, természettudományi és vegytani tanintézetek mintaszertárai. Amit évtizedek óta a kül- és belföldi tanügyi szaklapokban és folyóiratokban mint különösen ajánlatost ismertetve találtunk, annak legjava finom Ízléses kivitelben ki van állítva a világtárlat iskolai osztályában. Többnyire francia gyárak és műhelyek termékei.

De végezek immár a francia világtárlattal. Rövidre szabott értesítem keretébe nem foglalhattam be mindazt, mit az osztályok egyik-másik részletéről még elmondani szerettem volna. A hírlapi tudósításokból úgy is köztudomásra jutott már sok olyan apróság, ami valamely jelentőséggel bír, s a magyar közönség figyelmére érdemes. Hiszem egyébaránt, hogy a párizsi világtárlat magyarul is tüzetesen ismertetve leend oly munkában, mely kizárólag csak a kiállítás leírását tűzi ki céljául.

Szerettem volna, ha a rendező bizottság külön pavillonban mutatja vala be az egyház szertartási eszközeit, díszöltönyeit és edényeit, amint azokat az egyházi művészet, a korrekt ízlés magas fokának megfelelően, készíteni lehet és készíteni kell. A

bronzöntvények, arany és ezüst ötvösművek, selyemszövetek és csipkék, drágakövek és ékszerek kirakataiban is látni ugyan egyes egyházi tárgyakat a többiek közé vegyítve, azonban ez nem felel meg a célnak még akkor sem, ha ezt a dolgot pusztán iparügyi és kereskedelmi szempontból mérlegeljük, noha egy világtárlatnak nem éppen a materiális érdek a főcélja.

Az anyagi hasznot biztosította Párizsban a francia nemzetnek a kiállított cikkek roppant kelendősege, s az a három világra szóló népvándorlás, mely talán nem is annyira a reklám leleményessége, mint inkább a jelen időszaki viszonyoknak ^ szerencsés kombinációja és az embereket útra készítő bizonyos benső ösztön által idéztetett elő. Annyi idegen népet, mely a francia igyekezetnek, a munkának és haladásnak oltárt emel és elragadtatásában pazar kézzel szórja aranyait, még soha sem látott Párizs falai között. Az 1855, 1867 és 1878-diki párizsi világiállítások eltörpülnek a mostani mellett. Párizs milliárdokkal gazdagszik s a francia ipar és kereskedelem soha még oly jutalmazó fényes üzleteket nem csinált, mint a mostani alkalommal. S ez becsületes, tisztességes kereset, melynek erkölcsi hatása az emberi szorgalomnak és civilizációnak föllendülését fogja előmozdítani világszerte. Nem illett e diadalt csúffá tenni olyan szemérmetlen orgiákkal, amilyeneket a kiállítás gyermekpalotájában kóbor spanyol cigányok és a frivol demimond minden jobbérzésű embernek megbotránkozására, de a francia gavallér fiatalságnak viharos tetszésnyilatkozatai mellett, nyílt színpadon produkálnak. Chélar Raoul párizsi magyar levelező írja, hogy amit a spanyol társaság Pepa nevű táncosnője az ő Pichiri barátjával a színpadon véghezviszen, azt leírni nem lehet; mert még az ajtóban álló rendőr káplárok is pirulnak. Ilyenkor csakúgy hull a színpadra a sok szivar, narancs, cukor, rózsaszalma és hús

frankos arany, hogy legyenek — úgymond — Párizsban, akik a pénzt szó szerint az ablakon dobálják ki. Nem jellemző e ez a véghetetlen könnyelműség a komoly munkásság és az ég hulló áldásainak közepette?! Való igaz, ha a nőuralgás valaha megszűnik a világon, Franciaország lesz e részben az utolsó.

VI.

Párizs.

(Főlöszleges vezetők. A Szajna mint kalauz. Monumentális épületek a Szajnál. Hidak és boulevardok. Lóvasút és omnibusz. Gyalogséták a boulevardokon. Párizs köztereit, kertjeit, ligeteit, folyami élete. A Louvre. La Madeleine. Pere Lachaise. La Roquette. Montmartre. Mont-Parnasse. Cluny-muzeum. A Sorbonne és temploma. Szt. Lajos líceuma. Lycée Louis le Grand. A Collège de Francé. A francia Akadémia és az Institut. Ecole des Beaux-Arts. Misszionáriusok szemináriuma. Államlevéltár és államkönyvtár. A francia képviselőház. A Szajna-partok és a Champs-Élysées kivilágítása. Az elysei-palota. Párizsi gaminek. Főposta. Szt. Eusták temploma. A központi árucarnok. Börze. Palais-Royal. Grandé Magasins du Louvre. A Bon Marché és a Printemps. Palais de Iustice. Morgue. PantheOn Napóleon Bonaparte sírja. Hippodrome. Párizsi színházak. Társadalmi mozzanatok.)

Jó térképpel a kezemben már az első napok alatt könnyen és gyorsan tájékoztam magamat Párizsban. Vezetőre soha sem szorultam. A vezetők sokba kerülnek s csak terhére vannak az utasnak haszontalan fecsegéseikkel és fennhéjázó tudakosságukkal. A magas napidíjakon kívül az élmezést is kikötik, s fölötte finyasak és követelők a buffet megválasztásában. Szerény igényekkel utazó embernek nincsen szüksége vezetőkre, hanem csak jó mappára és gondos előtanulmányokra, melyek fonalán esténként előre elkészíti a másnapi programot — és a saját feje után indul. A Baedékeren és a Grieben-féle kiadványokon kívül Párizs város spe-

ciális leírásai szolgálnak kalauzul. Ilyen füzetkéket minden francia könyvkereskedésben nagy választékban árulnak néhány szuért. Aki pedig az utcák végtelen labirintjében és a hömpölygő néptömeg roppant zajában netán zavarba jönne: fordulhat a legelső rendőrhöz, ki nyájas készséggel legott útba igazítja.

Párizst egész hossza szerint a Szajna folyó éjszak felé görbülő ívezete két főrésze választja. A Szajna két partja képezi tehát a város két főrészében a tájékozás alapját és vezérfonalát. Mindig szemelőtt tartva a Szajnát, csakhamar eligazodhatunk a nagy világváros utcatengerében. A partok hosszában vannak Párizs kiválóbb monumentális építkezései, melyek szintén tájékoztató fix pontokat nyújtanak. A jobbpart mentén találjuk egymás mellett a Hotel de Villét, közel hozzá a Gité-szigeten a Notre-Damet s az igazságügyi palotát, lejjebb a Louvret, Palais-Royalt, Tuillériák- és Concordia-tereket, a Champs-Elyséet és a Trocadérot. Szemben ezekkel a túlsó part hosszában a képzőművészeti palotát, a híres Charitó kórházat, mögötte, a St. Germain boulevardon tul, a Palais du Luxembourgot gyönyörű kertjével. Ugyanazon oldalon, de kissé lejjebb a Szajnán, látjuk a német nagykövetség és a törvényhozó testület palotáit, a rokkantak terét és menedéházát szt. Lajos aranykupolás templomával, hol I. Napóleon császár nyugszik. Azon túl a Champs de Mars, a világkiállítás kolosszális épületeivel.

A Szajna félkör vonalából sugárzanak ki jobbról-balról a főbb boulevardok, melyek a régi Párizs területén épültek. Azokkal párhuzamosan haladnak, vagy belőlök nyílnak a külső, vagyis újabb boulevardok. Ezekben sem nehéz a tájékozás, ha a mappánkkal kezünkben a Szajna folyását szem elől nem tévesztjük, és a kisebb utcák tömkelegét figyelmen kívül hagyjuk. A Szajna folyásának irányában találjuk legfölül a jobb

parton a Boulevard de Bercy, melynek folytatása átnyúl a balpartra s Boulevard de la Gare néven ismeretes. Ha végig megyünk rajta, az olasz-térre jutunk, melyből ismét a Boulevard d'Italie és a Boulevard st. Jacques szakad ki. Visszamenve a jobbparra, s a Szajna mellett lejjebb haladva, találjuk a Mázás, Contrescarpe, Bourdon és a IV. Henri boulevardokat, melyek a Bastille-téren a st. Antoine és a Faubourg utcákat keresztezik és a Lenoir Richárd boulevardban folynak együvé, melybe ismét a Voltaire, Temple és Beaumarchais boulevardok nyílnak. Szemben ezen jobbparti boulevardokkal a Szajna balparti oldalán a Boulevard de Hôpitalt találjuk, melyen a Marcel és Arago, a Port-Royal és Mont-Parnasse boulevardok ágaznak ki. A St. Louis-sziget felső csúcsánál levő Sully-híd a St. Germain boulevardra vezet, mely bosszú félkörben egész a Concordia-hidig húzódik s a város balparti részében a közforgalom főerôt képezi. Visszatérve ismét a Szajna jobbpártjára a Notre-Damenál a Boulevard de Sebastopolt találjuk, melybe a St. Martin, St. Denis, Bonne-Nouvelle, Poissonière, Montmartre, des Italiens, des Capucines és a de la Madeleine boulevardok egymásból folyó vonalai húzódnak félkörben. A Madeleine boulevardról a Royal-utcán át a Concordia-térre érünk, melyre a Champs-Elysée utca nyílik és az Arc Triompheon át nyugat felé a Bois de Boulogneba, keleti irányban pedig a Friedland-utcába, onnan a Hausmann és Malesherbes boulevardokra vezet. E boulevardokon haladva, érintjük az egymásból kifolyó Courcelles, Batignolles, Clichy. Rochenart és de la Chapelle boulevardokat. — A

„Rue“ és „Avernie“ néven nevezett utcák közül legnevezetesebb a Rue de Rivoli, mely a Szajna jobbpartján a folyóval egyenközű vonalban húzódik a Tuillériák kertjétől majdnem a Bastille-térig; a Rue de Turbigo, mely a Halles Centralest a Place du Chateau d'Bauval-kapcsolja össze; a Rue St. Honoré a Theater-Francaistól az elysei-palotáig. Nevezetes továbbá az Avenue des Champs Elysées, du Trocadero, Montaigne, Jena, Alma, du Roi de Rome, de Villiers, stb.

A Szajna-város két partját, a felső körsáncoktól a délnyugati sáncok vonaláig, 25 hid köti össze, nevezetesen: a Pont National, de Bercy, Austerlitz, Sully, Marthe, Tournelle. Louis Philipp, Arch, Montebello. Notre-Dame, d'Arcole, de la Cité, St. Michel, Change, Neuf, des Árts, du Carroussel, Royal, Solferino, de la Concorde, des Invalides, de Alma, d'Jéna, de Grenelle és a Pont du Jour.

A boulevárdok hosszabb és a többinél szélesebb főutcák, melyeknek aszfalt gyalogjáróit árnyas fasorok szegélyzik. Pompás légszesz- és villamkandeláberek, természetes hirdetőoszlopok, kényelmes padok, frissítőket kínáló üvegszalonok, kávé sátrak egymást érik a trotoirokon. Az első boulevárdokat még 1670-ben XIV. Lajos kezdé építtetni a régi Párizs lehordott bástyafalainak és sáncainak (boulevards) területén. Folytatta az építkezést száz évvel később XVI. Lajos minisztere, Calonne; 1852. óta pedig III. Napóleon császár, ki egész városrészeket romboltatott le, hogy a modern Párizst széppé s nagygyá tegye. Még ma is újabb és újabb boulevárdok keletkeznek a szakadatlanul terjeszkedő város külső részeiben. Azért nem is soroltam fel az összes boulevárdokat, avenueket és a megszámlálhatatlan mennyiségű kisebb-nagyobb utcákat. Amit felsoroltani: az képezi zömét, legnevezetesebb és legszebb részét Párizs városának.

A beláthatlan távolságokra elhúzódó összes boulevardokat, főképp egy rövid idejű tartózkodás alatt, majdnem lehetetlen gyalog bejárni. A l ó v a s ú t á k és o m n i b u s z o k szegényebb-sorsú utasnak is lehetővé teszik, hogy a város főbb-részeit egy-két nap alatt megtekinthesse. Omnibuszok és lóvasúti kocsik az összes vonalakon közlekednek reggeli 7 órától éjfélig. 30 centimesért egész, városrészeket beutazhatni. A végállomásokon a következő másik vonalra kell átszállni, s felmutatni a lefizetett díj nyugtáját (correspondance), mely nélkül minden átszállásnál újra kellene fizetni. Legcélszerűbb a kocsik fedélzetére felkapaszkodni, ahol szabad a kilátás és friss a levegő. Én rendszeren a kakasülön helyezkedtem el, s mindent jól áttekinthettem. Az élénkebb és szebb városrészeket megtekinthetni aztán időközönként gyalog is. A g y a l o g s é t á k a b o u l e v á r d o k o n különösen jutalmazok és érdekesek reggelenként 11 óráig és este 8-tól éjfélig, mikor a párizsi utcai élet minden sajátságaival és egész nagyszerűségében tárul fel előttünk. Aki a boulevardokon így végig kocsizik és végig sétál, figyelmes szemlét tartva kivált a nevezetesebb pontoknál, bizvást elmondhatja, hogy látta Párizst. A boulevardokon találkozik, pezseg, nyüzsög Párizs összes nyilvános élete. Itt vannak sorban, egymás mellett a legnagyobb és leggazdagabb kereskedések, divatcsarnokok, tündöklő kirakatok, a leglátogatottabb nyitott ebédlő- és kávémérőtermek, a múzeumok és műgyűjtemények palotái, a templomok, országos és városi középületek, a francia főurak és pénzarisztokraták erkélyes lakásai, az egykori királyi udvar székházai, a legszebb terek, kertek és műtermek, szóval minden, mi Franciaország újabb történetében szerepet visel és Párizsban világraszóló névvel bír. Legszebbek s legnépesebbek mégis a belső vagyis a régi boulevardok: a Beaumarchais, a du Temple, St. Denis, des Italiens, des Capucines és a de la Madeleine; az újab-

bak közül pedig a Strassbourg, Sébastopol és Haussmann boulevardok.

Azonban minden gyönyörűségök mellett sokkal szűkebbek ezek a boulevardok, semhogy annak a rémítő futkározásnak, amit a gyalogjárókon a két milliónyi lakosság, a makadámon pedig az egymáshoz szoruló temérdek sok fogat, társzekér és társaskocsi kiabálva, csengetve, pattogva, kürtölve, szünetlen szakadatlanul véghezviszen, elegendő tért nyújthatnának, és azt a végtelenül tarka, mozgalmas életet, mely az óriási forgalom e kiapadhatlan kánálisait naphosszant elárasztja, kellőképpen befogadhatnák. Olyan kényelmes, szellős, tágas boulevard, amilyen nálunk Budapesten az Andrásy-út, a Váci-körut, vagy Bécsben a *Ring*, egyetlen egy sincs Párizsban. Az utcák szegletein valósággal megtoroklik a hömpölygő áradat, s életveszedelemmel jár egyik oldalról átmenni a másikra. A kocsiót közepén vannak ugyan kiemelkedő kőpatkák, a hová menekülhetni; de ki kell lesni a szempillantást, hogy az aszfaltról átugorhassunk s onnan egy alkalmas percben a másik oldalra szökhessünk. A mi szemetet, hulladékot ez a nagy közlekedés a kocsióton és a gyalogjárókon lerak, azt a szüntelen működő utca-seprők a boulevardok két oldalán végig folyó nyílt csatornába seprik. A víz szemünk láttára sodorja magával a bűzös anyagokat a Szajna kloakáiba. Az idegent kellemetlenül lepi meg a tündöklő boulevardok e csúnya árnyképe. Az üde lombozatú platanokról, melyek e nyílt csatornák fölött virítanak, szó szerint el lehet ugyan mondani a bölcsesség könyvével: „Quasi platanus exaltata sumjuxta aquam in plateis;“ de kevésbbé illik rajok, ami következik: „Sicut cinnamomum et balsamum aromatizans odorem dedi.“

Párizs rengeteg épülettömegét helyenként kisebb-nagyobb terek szakítják meg, melyek az egyes városnegyedek központját, s az ott lakó előkelőségek palotasoraival rendszerint legdíszesebb ré-

szét is képezik. Tizenhárom ilyen nevezetesebb köztér van Párizsban. S ha utunk nem vezetne is épen? keresztül rajtok, mindegyike megérdemli, hogy külön? megtekintsük. Ilyen terek: a Place de la Concorde, a Champs-Elysées, a Place des Victoires, de la Bastille, des Vosges, du Chateau d'Eau, de l'Opera, Vendôme, du Caroussel, d l'Hotel de Ville, az Invalid-tér és a Trocadéro-tér. Legnagyobb s legszebb ezek közül a Concordia- és az Elysées-tér.

A C o n c o r d i a-tér 357 méter hosszú és 217 méter széles terület s a világ egyik legimpozánsabb tere, melyen a francia történetnek nem egy nevezetes epizódja játszódott le. 1792-ig XV. Lajos szobra állt rajta, de a forradalmárok eltávolították és a szabadság szobrát állították a helyeié, melyet azonban a rémuralom szintén eltávolított, hogy a tér közepén a nyaktilónak csináljon helyet. Itt fejeztet tek le XVI Lajos, Mária Antoinetté, Charlotte Corday, Brissot a girondisták vezére, Lajos Fülöp orléánsi herceg, Erzsébet Mária hercegnő XVI. Lajos nővére, Hébert, Danton, Robespierre és még más 3000 politikai elítélt. 1799 ben visszaállították a szabadságszobrot, de amint a császárság életbelépett, újból eltűnt az. 1813-ban hálaistentiszteletet tartottak itt a szövetséges monarchák; katonaságuk a téren és környékén táborozott. Mostani diszes-négyszegű alakját 1836 ban nyerte a Concordia, Hittorf kölni építész által. Lajos Fülöp király a híres „luxori obeliszket“ állíttatá fel a tér közepén, mely azt most is díszíti. A monolihth obeliszek vörös gránitból való, 23 méter magas és 250 ezer kilogramm nehéz. Talapzata is egy darab kőből áll. Az obeliszken látható 1600 hieroglif Ramzes és Szesztris tetteit dicséri 3400 évvel ezelőtt. A hatalmas köemléket 2 millió frank költségen 5 évig szállították Egyiptomból Cherbourgba a Luxor hajón, melytől nevét kölcsönzé. Mohammed Ali egyiptomi alkirály igazán drága ajándékkal kedveskedett tehát a franciák uralkodójának. Az obeliszek mellett állva,

meglepően szép a prespektíva. Emeli a tér fenséges, pompáját két bővizű szökőkút, melyek 16 méter átmérőjű kőmedencékbe szórják alá kristályvizeiket. A tért nyolc allegorikus szoborcsoport veszi körül, melyek Franciaország nyolc nagyobb városát ábrázolják. A „Strassburg“ szobor előtt szoktak a németellenes tüntetések végbemenni.

A C h a m p s-E l y s é e s a Concordiától az Arc de Triomphig terjed. Ez a kocsi- és gyalogséták leglátogatottabb helye. A párizsi előkelő közönség az esti órákban tömeges találkozót ad itt egymásnak. A széles kocsiutat árnyas fák és pad-sorok szegélyezik; beljebb bokros, virágos kertek váltakoznak árubódékkal, cukrászdákkal, elegáns restaurációkkal és marionett-színházakkal. A délutáni kocsikorzó felülmúlja a római és nápolyi csillogásban, gazdagságban és nagyszerűségben. A ketős- négyes- és ötös díszfogatok ezrei kergetik egymást arany- és ezüstszerszámos lovaikkal, kipuderozott sujtásos szolgaszemélyzetökkel és a legfényesebb toiletteket mutogató hölgyközönséggel. Az ut szélén helyet foglalva százados hársak hűsében, teljes két órán át bámultam azt a páratlan képet, mely összhangzatos sokféleségével, pompája és gazdagságával kápráztató látványt nyújt.

A többi köztér részint történeti nevezetessége, részint a rajtok álló emlékek által tűnik ki. A Place des Victoires-on XIV. Lajos bronz lovasszobra áll. 1822-ben XVIII. Lajos emeltette „atavo suo maximos inter reges magno.“ — A Place de la Bastille az 1371—83-ban épített és 1789. júl. 14-én lerombolt Bastille várbörtön helyét őrzi. Itt állott a régi Párizsnak szt. Antal-bátyája, mely a körfalak lehordatása után politikai foglyok elzáratására szolgált. A multszázadi forradalomban szétzúzott Bastille köveit a Concordia-híd építésére használták, de maga a kis tér a legújabb időkig szerepelt Párizs mozgalmas napjaiban. 1848-ban itt voltak a legerősebb barri-

kádok. Itt ölték meg ugyanakkor Affre párizsi érseket, s 1871-ben, a kommun rémuralma alatt is itt folyt a leghevesebb harc. A Bastille helyén most az 1830. évi júliusban elesett párizsi szabadsághősök 47 méter magas emlékszobra áll öntött bronzból. Innen a szobor neve: „Colonne de Juillet.“ A szobron e felírás olvasható arany betűkben: „À la gloire des citoyens français qui s'armèrent et combattirent pour la défense des libertés publiques dans les mémorables journées des 27, 28 et 29 juillet 1830.“ Az emlék csúcsán a szabadság géniusza áll, a felvilágosodás szövéténekével és a zsarnokság összetört láncáival. Belül kényelmes csigalépcső vezet a csúcsra, a honnan szép kilátást élvezhetni. A szobor alatt katakombák vannak a júliusi elesettek hamvaival. A tér északi végében a szt. Mártonról nevezett földalatti csatorna folyik, melyen hajók is közlekednek. — A Rue de Birag-neban találjuk a hárs- és gesztenyefákkal beültetett Place des Vosges-t két szökőkúttal és XV. Ili. Lajos márvány lovasszobrával. A tért környező vörös téglaházakat s a körülfutó boltozott csarnokokat Medici Katalin építteté. — A Place de la Chateau-d'Éau számos utcának és a Voltaire-boulevardnak középpontja. A kút, melyről neveztetik, 30 méter átmérőjű bassinbe ömleszti oroszántorkaiból a kibugyogó vizet. A tér közepén huszkaros kandeláber áll. Hétfőn és csütörtökön itt szokott a virágpiac tartatni. — Igen szép tér a Place de l'Opéra a Capucinus-boulevardon, melybe öt utca szögellik. A tér diszét az új operaház képezi, melyről alább szólok. — Az opera-térről a Rue de la Paix, a gazdag pénzarisztokraciának lakhelye, a Vendôme-térre vezet, melyet I. Napóleon azért keresztelte el így, mert e téren állott valamikor IV. Henrik fiának, Vendome hercegnek palotája. A tér közepén emelkedik a római Traján-oszlop mintájára készült 43 méter magas „Vendome oszlop“, I. Napóleon az orosz és osztrák hadakon nyert 1805. évi győzel-

meinek emlékére önteté azt orosz és osztrák ágyúkból. A kommunárdok 1871. évi májusban feldöntötték a szobrot, de a köztársaság ismét helyreállíttatá. Koronáját I. Napoleon álló alakja képezi Belül kényelmetlen, szűk lépcsők vezetnek a csúcsra — A Rivoli-utca és a Tuilleria-quai közt találjuk a Carrousel-tért, mely a XIV. Lajos által 1062-ben tartott lovagjátékok emlékére tartá meg nevét. I. Napóleon a római Severus-iv minta jára diadalívet (Arc de Triomphe du Carrousel) építtetett a téren, melynek márvány-reliefjein az austerlitzi csata, az osztrákok ulmi fegyverletétele, a tilsiti békekötés, a müncheni és bécsi bevonulások és a pozsonyi béke vannak megörökítve. — Sokkal nagyobb ennél a Place de l'Étoile-on álló diadalkapu, melyet Lajos Fülöp építtetett 1836-ban és mely 10 millió frankot emésztett fel. A francia hadsereg győzelmes hadjáratait dicsőíti 1792-től 1810-ig. Maga a tér kerek csillagot képez, melyből 12 utca sugárzik ki. — A párizsi városház előtti Place de l'Hotel de Ville a régi de la Gréve tér kiterjesztéséből keletkezett, hol évszázadokon át a nyilvános kivégzések történtek. A múlt századi szomorú emlékű forradalom itt és a Concordia-téren űze a vadállat kegyetlenségéig sülyedt szivtelenséggel véres orgiáit. A tér főépülete a Hotel de Ville, melynek alapjai már 1533-ban tettek ugyan le, de csak IV. Henrik fejezte be az építkezéseket, melyek 1841-ben újabb toldásokkal bővítettek. Az 1871. évi kommün fölégette, puskaporral és petróleummal annyira szétrombolta a városházat, hogy csak alapjai maradtak meg. A mostani új városházat a köztársasági kormány építteté francia renaissanceban. a régi alapon s a régi minta szerint. Az épületet nagy óra és 139 hírneves párizsi polgárnak szobrai díszítik. Az udvaron két gyönyörű szoborcsoport áll: az egyik „Glória victis“ Merciéttől, a másik „Ábel temetése“ Barriastól. — A rokkantak mögötti tágas

tér, az „E s p l a n a d e d e s I n v a l i d e s“, legde-
rültebb s legegyszerűbb köztere Párizs városának.
A Szajna balpartjáról 500 méter hosszú fasor ve-
zet a vasrácszal és kőárokkaal kerített invalid-ud-
varhoz, mely a térnek egyik oldalát képezi. Az
udvaron elhelyezett hatalmas ágyukkaal szokták a
francia főváros nevezetesebb eseményeit tudtul adni
a lakosságnak. Van ott egy osztrák ágyú is 1580.
évszámmal és e felírással: „So mein Gesank in
Luft erschallt, manch Mauren vor mir niederfallt.“
A rokkantak palotáját XIV. Lajos építteté 3 675-
ben 5000 rokkant számára. Most azonban csak va-
lami 300 elaggott és szolgálatképtelen katona lakik
a 200 méter hosszú hatalmas épületben, melynek
főfagadján 133 ablak nyilik. Az épület többi részait
katonai laktanya, a fegyvertár (Musée d' Artille-
rie) s egy katonai ethnograíikus gyűjtemény foglalja
el. A fegyvertárban láttam az orleánsi szűz zászlaját
és a khinai császár mesteri szövetű köpenyét, me-
lyet 1858-ban loptak ide a francia katonák. —
Befásított szép terület még a T r o c a d é r o-t ér
a Szajna jobbpártján, az 1878-iki világkiállításra
építt kétornyú Trocadéro-palotával, mely jelenleg
a világ legkiválóbb skulpturáinak gipszmásolatait
foglalja magában. A palota díszterme 6000 sze-
mélynek adhat helyet; benne tartják a dal- és ze-
netársulatok népes előadásaikat. Több terem ethno-
gráfiai gyűjteményt tartalmaz. Vannak itt amerikai
sirok és múmiák, tűzföldi kunyhók, bretagnei és-
más pórszobák, stb.

Körüljárva mindezeket, késő este volt már,
midőn fárasztó nyargalásom után kerékbetört tagok-
kaal nyugalomra térhettem. Másnap, június 27-én,
szt. László magyar király emléknapja lévén, korán
keltem és a pompás S a i n t - S u l p i c e egyházban
misét mondtam. Imádkoztam a nagyoltár mögötti
Mária-kápolnában drága hazámért és a magyar
nemzet boldogságáért. Mise után megnéztem a-
templom műtárgyait, melyek közt Thomas, Bou-

cherdon és Pigalle remek szent szobrai, Lemoine kupolafreskója és az 5 klaviatúrás, 118 regiszteres orgona érdemelnek figyelmet. A templom előtti tér fontainjeának fülkéiben Bossuet, Fénelon, Massilon és Fléehier egyházi szónokok szobrai. Megnéztem a Sulpice-szemináriumot is, és körül sétáltam tágas szép kertjében. Párizsnak ez a legnagyobb papi nevelője, egyszersmind az érseki főmegye központi szemináriuma, kitűnő tanári és nevelői karral. Egészséges, szellős helyen épült; s maga a ház is, a folyosók, nappali szobák, hálótermek és társalkodók, magasok, világosak és tükörtiszták. Ezt a napot üdülésre szánva, Párizs nyilvános utcáinak és ligeteinek megtekintésére kívántam fordítani.

A Saint Sulpicetól rövid séta a Jardin du Luxembourg. Párizsnak ez a legszebb és legterjedelmesebb nyilvános kertje. Művészileg rendezett illatos virágágyai, exotikus növényzete, orange-riája, gyönyörű sétányai és a díszítésül használt márványszobrok sokasága, szemnek-szívnek bő élvezetet nyújtanak. A kert egyik végében arany halakkal telt tavacska fölött a Fontaine de Medicis emelkedik, Galathea és Acis szobraival. Szemben vele a Fontaine de Léda. Odébb Ádám és családja fehér márvány szoborcsoport Garraudtól. A virágágyak és gyepszönyegek során Dávid és egy nimfa Lemairetól. A terraszokon híres francia hölgyek márvány szobrai, kezdve szt. Genovévától (423) egész Montpensier asszonyig (1627 — 1693). A kert középtáján a Luxembourg-palota áll, melyet 1615-ben Medici Mária építtetett. A francia szenátus itt tartja kamaraüléseit. A múzeumban kitűnőbb élő művészek alkotásai láthatók. Aki a legújabb francia szobrászatot és festészetet tanulmányozni óhajtja, a luxembourgi múzeumot el nem terülheti.

Több nagyobb szerű virágos kertje nincs Párizsnak. A fővárosi előkelő világ vagy a palotáiban, vagy a városon kívül fekvő nyaralókban ápolja a

virágkultúrát. A többi kert inkább faultét vényes, árnyas, bokros parknak nevezhető, amilyen nálunk a városliget vagy az erzsébetteri sétány. E tekintetben a bécsi Schönbrunn, a firencei Pitti, vagy a római Pincio nagyon fölötte állanak a párizsi kerteknek. Sőt még a kisebb német városok is különb díszkertekkel rendelkeznek.

A párizsi *Jardin des Tuilleries* inkább sétány, mint kert. Csak az egyik része virágkert, melyet újabb időben rendezett be a város szépítő bizottsága a szélrombolt Tuillériák helyén. A többi rész sűrű faultetvény ezerekre menő széksorokkal, hol a közönség szerdán és pénteken katonazenét hallgat. A széles tiszta utakat műbecscsel bíró márványszobrok díszítik. A Concordia-térről nyíló magas vasrostélyos kapu fölött Merkúr és a dicsőség istennője szárnyas lovakon száguld. A szökőkút vízmedencéjének körfogata 300 lépés. Igen szép Lepantre szoborcsoportja, mely Aeneast ábrázolja, amint atyját Anchisest az égő Trójából kiszabadítja.

A Szajna balpartján, szemben az Austerlitz-hiddal, a *Jardin des Plantes*-t találjuk, melybe a Valhubert-térről szolgál a bejárás. Nincs messze a luxembourgi kerttől. Neve nem felel meg egészen a valóságnak, mert a fűvészeti kerten kívül gazdag állatgyűjteményt és természetrajzi könyvtárt is tartalmaz. Orvos- és gyógyszerész növendékek, a természetrajzi szakra készülő tanárjelöltek egész napon át látogatják. A kerti tantermekben (Amphithéâtre) ingyenes nyilvános előadások tartatnak. Buffon, Winzlow, de Jussieu és Pocroy, de kivált Ouvier és Geoffroy európai hírnevet szereztek az intézetnek. A menaszériát Bernardin de Saint-Pierre alapítá 1792-ben. A múzeumban őrzik Humboldt Sándor amerikai tropikus herbáriumát. A kert „Labyrinth“ nevű osztályában egy cédrusfát mutogatnak, mely a Libanon hegyéről került ide. Igen érdekes a „Salle de Paléontologie“ a vízözönelőtti állatok csontvázainak gazdag gyűjteményével.

Innen Párizs északnyugati körsáncaihoz, a „Buttes Chaumont-ba” hajtattam. Ez a városon kívüli park Párizs nevezetességei közé tartozik is III. Napóleon leleményességének köszöni lét-rejöttét. 1866-ig sivár pusztaság terült el e helyen, melyet a zabolátlan munkás népnek keresetet és foglalkozást nyújtó császár mesterségesen hegyi tájékká változtatott át. Egész sziklahegyeket hordatott össze, a lapályokat szép tóval árasztotta el, a meredek magaslatok fölé függő hidat feszített ki, messze kilátást nyújtó pihenőket varázsolt elő a régi szemétdombok, szúnyogteszkek és posványok tetején. Párizs most erősen terjeszkedik és élénkül a Buttes Chaumont barátságos tájékán. Többnyire üzletemberek, iparosok és gyárosok építkeznek, bizonyára abban a reményben, hogy ingatlanaik értéke nem sokára emelkedni fog az erre felé növekedő városban.

Délutáni 4 órára járt már az idő, midőn a Bois de Boulogne-ba kijutottam, hogy a párizsi nagyvilág e legkedvesebb kiránduló helyét és benne a „Jardin d'acclimatation“-t megismerjem. A Párizs délnyugati körvonalán 878 hektárnyi térségen elterülő boulognei erdőt III. Napóleon ajándékozta a városnak, mely azt több millió frank költséggel a mostani állapotába helyezte, s a „Jardin d'acclimatation“-t létesítette benne. Vízesések, tavak, szökőkutak s Ízléssel épített vendéglők, pavillonok, virágágyas és gypszönyeges részek váltakoznak a kényelmes, tiszta utak során. Fényes fogatok, lovagló uracsok és dámák egymást űzik a sűrű erdőséget minden irányban átszelő illatos, hűs allékban. A öSablón és Madrid kap.ik közt van az „Acclimatation“, ahol 1 frank beléptidíjat követelnek. Egy miniature tramway szaladgál a kert egyik végétől a másikig, melyen néhány centimesért pár negyedóra alatt az egész telepet át lehet futni. Olcsó aprópénzért elefánt vagy dromedár hátán nyargalhatsz, ponni lovakon, vagy struccmár

kocsin vonathatod magadat. Megtekintésre méltó a télikert (Jardin d'hiver), a kerti díszítmények kiállítása, a postagalambok háza és az akvárium. A papagályok, faágakhoz láncolva, nyáron át a szabadban vannak, s mulattató csevegéseket visznek végbe a körülöttök csoportosuló s ingerkedő gyermek-sereggel. —

Az ifjú zöld természet levegőjén, közel a nagy kaszkádnál, egy vendéglő rózsaberkében költöttem el szerény estebédemet. Még sokáig merengtem volna a langyos esti szellőben és a villamos lámpafényben, ha a mélyen alászállott alkonyat és a 9 óráig fogadott bérkocsim türelmetlensége távozásra nem intenek. Az esti órákra különben is csónakverseny volt hirdetve a Szajná, s látni akartam még Párizs folyami életét is. Azonban csak a hangzatos reklám volt meg, de csónakversenyt nem láttam. A Szajna partjain a rendes esti közönség sétálgatott, mulatva az újságelárusító suhancok és utcai ezermesterek frivol élcein s kétségbeesett kiabálásán. Egy-két csónak evickélt ugyan a fürdőházak környékén, de alig vették őket figyelembe. Párizsnak a nyári meleg napokban nincs is folyami élete, mint nálunk a Duna és Tisza városaiban. Nyáron a Szajna olyan gazos és bűzös, hogy — bár nagyon kívántam — nem tudtam magamat rászánni a fürdésre. Másutt hemzsegek ilyenkor a fürdőházak lehülés után áhítózó emberektől; itt zajtalan, csendes minden. Valamennyi kloakája van a nagy világvárosnak, az mind a Szajnába ömlik. A mosóházak is mind a Szajna hosszában horgonyoznak. A szappanleves, bűzös Szajnát lehetőleg kerüli a nép. Enyelgő kedvtelést, mulatságos folyami életet csak tavasszal és ősszel látni rajta. A bajon majd csak akkor lesz segítve, ha sikerül megvalósítani a merész tervet, mely a tengert Havreból Párizs falai alá vinné.

A következő napokat a m ű g y ű j t e m ényekben, könyv- és levéltárakban, a tanintézetekben, egyházi és világi közéletekben töltém.

Első látogatáson a „Louvre“-nak szólt. Mint épület első helyen áll ez Párizs architektúrái alkotásai közt. Műgyűjteményeinek gazdag és nagyszerű tartalmánál fogva a földkerekség legkiválóbb múzeumainak színvonalat éri. A Louvre elnevezést nagyon réginek mondják, s a latin „lupara“ (louvre) szóból származtatják. Állítólag farkasvadászok kastélya állott e helyen a XII. században. A mostani Louvre-udvaron mutogatnak egy helyet, hol a Fülöp Ágost által 1180 — 1223. táján kastélyerőd donjonja, a Château du Louvre állott. De az ősi épületből egy kövecske sincs már meg. Általában feltűnt, hogy a régi Lutetia talaján, ahol Caesar és a Constantinok megfordultak, hol Julián, Gratián és Maximus palotái állottak, eltérőleg más ősrégi városoktól most épen semmi rommaradvány nem hirdeti a „mult idők emlékeit. Sőt a későbbi keresztény századok nyomai is végkép eltűntek itt a földszínéről. Klodvigtól kezdve, ki az V. században a Merovingek dinasztiáját alapítá, végig a Karolingek, Kapingek és Váloák uralkodóházainak korán, mi sem jmaradt fen, mi a középkori Párizs tanulmányozására archeológiai támpontot nyújtana. Ami régiség Párizs építményei közt még látható, többnyire a XVII. században trónra jutott Bourbon királyoktól ered. A Louvie négyszeg udvarának azon része is, melyet még a Váloák idejéből származtatnak, most már át van építve. Az alapfalak ugyanazok, melyeket I. Ferenc, II. Henrik. Medici Katalin és fiai emeltettek, de idők folytán a kora-renaissance legtöbb ékessége több rendbeli átalakításon ment keresztül. XIII. Lajos alatt (1610—1643) Lemercier építész oly nagymérvű módosításokat eszközölt a Louvre-on, melyek eredeti valóságából majdnem egészen kivetkőztették, úgy hogy mostani alakjában a XVII. század ízlését viseli magán. I. és III. Napóleon császárok összekapcsolták a Louvre-t a Tuilleriákkal; kupolákkal, pavillonokkal és portikusokkal látták el saját építkezéseiket, melyek hogy

összhangzásban legyenek a régibb épületszárnyakkal, azokat is többrendbeli módosításoknak vetetek alá. Rendjén van, hogy Lübke, a jelen szaktudós, az ő éleslátású szemével fölfedezte és le is írta (*Gesihichte der französischen Renaissance*) a Louvre régi épületrészeit; de közönséges ember bizony nem vesz észre semmi olyast a rengeteg fejedelmi palotán, mi futólagos megtekintésnél szembetünnék s az idegent a középkori Párizsra emlékeztetné

A Louvre-t, mely Medici Katalinnak és fiainak, IV. Henriknek és a Lajosoknak királyi székházul szolgált, 1793-ban a nemzetgyűlés múzeumává alakította át. A gyűjtemények első kincsei még I. Ferenc (1515—1547.) korából valók, ki nagylelkű ajándékokkal és pazar vendégszeretetével hosszabb ideig tartóztatta udvaránál Olaszország legkitűnőbb művészeit: Leonardo da Vincit, del Sarto Andrást, Benvenuto Cellinit, Eossot, Primaticciot, és másokat. Ezek Párizsban dolgoztak, s műveikkel viszonozták a műpártoló irány szeretetét. II. Henrik, de leginkább XIV. Lajos folytatták a mesterművek gyűjtését, úgy hogy a „Cabinet du Roi“ a XVIII. század végén már jelentékeny festészeti és szulpturái múzeumává nőtte ki magát. A multszázadi nemzetgyűlés elrendelte a királyi palotákban szétosztott összes műkincsek egyesítését a Louvre-ban. A győzelmes francia seregek halomszámra hozták oda Olaszország, Németalföld és Németország legértékesebb remekeit. Jelenleg 18 önálló és szakszerűen rendezett műgyűjteményt foglal magában a Louvre. A gyűjtemények az úgynevezett régi Louvre-ban és az új Louvre-nak déli szárnyában vannak elhelyezve. Az épület többi részeit minisztériumok és egyéb államhivatalok foglalják el. A múzeumok főbejárata a III. Napóleon által épített déli szárny középpavillonjában (*Pavillon Denon*) és a Sully-pavillon kapuján van. Földszint az egyiptomi, assir és kis-ázsiai emlékeket, a szulpturákat és rézmetszeteket találjuk a legrégebbi időktől a jelenko-

rig; az első emeleten a festmények gallériái, a római, görög és etruszk régiségek, a Campana-múzeum, a Lenoir-féle rococo-gyűjtemény, a középkori és renaissance-tárgyak, kézrajzok és antik bronzok; a második emeleten a tengerészeti, néprajzi és khinai múzeumok, valamint a kép- és kézrajzgyűjtemény kiegészítő részei vannak elhelyezve.

Minthogy a louvrei gyűjteményekről francia, német és angol nyelven egész irodalom létezik, sőt egyes műtárgyakról tüzetes monográfiák forognak közkezen: nem lehet feladatomban azoknak akár csak pusztán lajstromozásával is fárasztani az olvasót s tulterjengővé tenni igénytelen uti rajzomat. Két egész napot töltöttem a Louvre gyűjteményeiben, jegyezgettem s tőlem telhetőleg tanulmányoztam a jellemzőbb műdarabokat; de végre avval az impresszióval jöttem haza, hogy alapos vezérkönyvek fonalán évek kellenének, hogy a művészetek történetének ezen elsőrendű mesteriskoláját áttanulmányozhassuk. Hogy olvasóimnak mégis némi útmutatást nyújtsak, csak azon megkapóbb gyűjteményeket és tárgyakat akarom itt kiemelni, melyeket rövid látogatásnál is okvetlenül szemügyre kell venni.

Az e g y i p t o m i m ú z e u m b a n feltaláljuk mindazt, mi az egyiptomiak vallásáról, erkölcséről, iparművészetéről és társadalmi életéről felvilágosítással szolgál. A sírkövek, földalatti istenségek, a halottaskamrák szobrai, a Krisztus előtti XVI. és XV. századból való király- és vitézsobrok, a thébai királysírok reliefjei és Ramzes rózsagránit szarkofágja, a nap futásának és a lélekvándorlás hitének szimbólumai, Apis bálványszobra. a Serapeum konstrukciója, a piramisok fejedelmi építőire vonatkozó felírások, az egyiptomiak házi életét feltüntető szerszámok, ékszerek, toilette tárgyak: a földszinti folyosókon és 6 teremben sorakoznak egymás mellé. Az a s s y r m ú z e u m b a n az Assur és Ninive területén eszközölt ásatások eredményei vannak kiállítva. Látni a babyloni uralkodók palotáinak belső

falrészleteit az alabástrom lemezekkel, melyekre a királyok történetét jegyezték. Vadászati scéna, ütközetek, várostromok és a királyi udvar felvonulása egészen jól kivehetők a lemezek rajzain. Fölötte érdekesek a miléti Apolló templomának töredékei, a joniai építészet e legrégebb példányai; továbbá a magnéziai Artemis-templom 80 méter hosszú reliefkompozíciója a görögök és amazonok közt vívott harcokról. A kis-ázsiai emlékek között kivált a Mithras-áldozatokra vonatkozó domborvészetek és oltárok tanulságosak. A napisten tiszteletére szentelt e fajra régiségek tudvalevőleg nálunk Magyarországon is gyakoriak. A római császárok és császárnék mellszobrai majdnem teljes számban megvannak. A Phidias-terem a görög plasztika virágzó korát tünteti fel. Legszebb és legbecesebb darabja e múzeumnak a Milói Venus, mely külön teremben van kiállítva. A szobrot 1890-ban a görög Archipelnek Melos nevű szigetén egy paraszt fedezte fel, s 6 ezer frankért adta el a francia kormánynak. Ez az egyetlen Aphrodite-kép, mely nem csak női szépséget, de isteni fenséget ábrázol. Az ifjúság és szépség, a tisztaság és méltóság oly rendkívüli bája ömlik el a gyönyörű alak formáin, amilyent csak a művészet legmagasabb tökélyével párosult költői lélek képes kigondolni.

A festő művészeti osztályban, hol a festőművészet összes iskolái minden faj szerint a legértékesebb remeképek által képviseltek, különösen figyelemre méltók: Dávid, Van Dyck, Caravaggio, Bellini, Poussin, Rembrandt, Rafael, Leonardo da Vinci és Tizian arcképei, Trioson „Atala temetése“, Tizian „Krisztus Urunk temetése“, Emboldt „A názáreti szent család“, Murillo „Mária fogantatása“ és „A szent család“, Rafael „Madonna“ képei, Claude Lorrain hangulatteljes, utánozhatatlan tájképei, Rubens „Scyta királynője“, Guido Reni „Magdolnája“, Os-

t a d e és T e n i e r s genreképei, T i n t o r e t t o „Paradicsoma“ és C a r a v a g g i ó n a k „A szt. Szűz halála“ című festménye. Egy európai gyűjtemény sem tud annyi Rafael-képet felmutatni, mint a Louvre. Rafael művészi fejlődését leginkább itt lehet tanulmányozni. Az „Apollón“ gallériában, melynek falai köröskörül francia művészek arcképeivel díszített gobelinekkel vannak beagatva, milliókat érő államkincseket mutatnak jól védett üvegszekrényekben. Ott van a híres „Regent“ gyémánt és a „Rózsa“ gyémánt. XIV. Lajos órája, szent Lajos arany köpenycsattja és kormánypálcája, I. Napóleon és XV. Lajos koronája.

A szobrok osztályában Michelangelo plasztikai mesterművei kötik le a figyelmet. Minő d a F i e s o l e s B e n v e n u t o C e l l i n i basreliefjei, C a n o n, C o u s t o u, H o u d o n, R u d e, P r a d i e r és C o y z e v o x márványszobrai elsőrendű alkotások.

A „Salle des Cariatides“, melyben a Samothra-kéi Nike szobra áll, történeti nevezetességű helyiség. Eredetileg a Medici Katalin lakásának előszobája volt. Itt tartotta menyegzőjét IV. Henrik Váloá Margittal, és innen osztotta ki öt nappal később a parancsot a Bertalan-éji vérfürdőre. Meggyilkoltatása után e teremben tették ki holttestét közszemlére. 1593-ban tanácstermiül szolgált a helyiség a ligának. Egy évvel később Guise hercegnégy buzgó ligatagot akasztatott fel benne. 1659-ben Moliér színházzá alakította át, s ő maga is játszott szindarabjainak előadásánál.

A khinai gyűjtemény három terméhez csatlikozik a L e s s e p s - s z o b a, melybe csak szombaton délután bocsátanak be látogatókat. Itt őrzik faszekrényekben Rafael, Michelangelo, Leonardo da Vinci, Poussin, Dürer Albert, Holbein s más jeles mesterek nagybecsű kézrajzait. A császári könyvtárt, mely 90.000 kötetet foglalt magában, az

1871. évi kommün kanibáljai fölégették. A többi gyűjtemény valószínűleg szintén áldozatul esett volna a lángoknak, ha a versaili csapatok idejekorán be nem vonulnak Párizsba, és a szabadság szent nevében garázdálkodó petróleumhősöket egy kis forró kartácstussal szét nem rebbentik.

Péter és Pál apostolfejedelmek ünnepét a megelőző vasárnapon tartják a párizsi templomokban. Ez az ünnep is azok közé tartozik, melyeket a degenerált Franciaország kitörült a nyilvános ünnepek lajstromából. A templomok üresek voltak, a szolgai munka folyt városszerte. Nagyon kellemetlenül hatott rám ez a tapasztalás a kath. Franciaország fővárosában. Az apostolfejedelmek emlékét tehát csak a június 30-ikára eső vasárnap szentelhettem meg a s z. M a g d o l n a (La Madeleine) t e m p l o m b a n, hol reggel misét mondtam. Két francia gyerek ministrált, de olyan szemtelen cinizmussal, hogy szerettem volna őket inkább nem látni az oltárnál. Az pedig egészen meghökkentett, mikor a templom portása fekete bársony palástban, aranygombos pálcával és föltett kalappal végig járta a széksorokat s fenhangon szólitgatá a híveket adakozásra. Karinges öreg páter lépdelt utána, piros bársony zacskóba szedvén a perselypénzeket. A templom ajtajánál valami kiérdemült öreg úr strázsált komótsapkában, s kíméletlenül taszigálta ki a templomból azokat, akik nem fizettek. Ezt már mégis nagyon visszatetsző, furcsa szokásnak találtam. Maga a templom igen szép. A régi görög templomok ízlésében épüit 184.2-ben. Kívülről hatalmas korintheta oszlopcsarnok övedzi, melynek fülkéiben szent szobrok állnak. A giebel mezőnyét Lamaire utolsó ítéletének nagyszerű reliefje foglalja el. A hajót három kupola fõdi; azok nyilasain hatol a világosság az ablak nélküli egyházba. Gyönyörű márvány skulpturák, köztök Marochetti szent Magdolnája, fõdíszei az oltároknak és kápolnáknak. Ziegler freskói nagyban emelik a templom összbemomását.

A vasárnapi szünetet, mikor a műgyűjteményekben az ingyenes publikum tolongásától különben sem lehet nyugodtan tanulmányozni, a temetők látogatására fordítottam. Párizsban vagy 30 temetője közül van három olyan, melyek nem tűnnek ugyan ki valami rendkívüli szépség és az emlékek kiválóbb műértéke által, mint a milánói, genovai, vagy a római temetők; de azért mégis világhírűek, a sírhantjaik alatt nyugvó nevezetes emberek emlékének ily módon. E három temető: a „Pere Lachaise“ Párizs keleti oldalán, a „Montmartre“ északon a Clichy-boulevard fölött, és a „Montparnasse“ délről a Szajna baloldali részén, a hasonnevű boulevard mögött. Mind a háromba el lehet menni lóvasúton és omnibuszon; de időnyereség és kényelem tekintetéből célszerűbb óraszámra bérkocsit fogadni, és lehetőleg már reggel 9 órakor útra kelni, hogy alkonyatig mind a három temetőt megnézhessük. Ez az út annyit jelent, mint köröskörül kocsikázni Párizs egész területét.

Én a „Pere Lachaise“-t látogattam meg először. Útba esett a „La Roquette“ citadella, hol a kivégzések szoktak vógbemenni. Kocsisom mutatta a kapu flott azt a helyet, melyen a hóhér a guillotint felállítja. A Roquette-börtönnel szemben, az utca túlsó oldalán van a fiatal gonosztevők fogháza (Prison des jeunes detenus). Mind a két épület színhelye a kommunisták 1871. évi irtóztató kegyetlenségének. Azóta a földi igazságszolgáltatás gyakorolja itt pallosjogát. A temető már egészen közel van a Roquette-hoz. Még benn a városban járunk ugyan, de a sok koporsós, sírkeresztes és gyászkoszorus kereskedés arra mutat, hogy a halottak országának határánál vagyunk. Belépve a kapun, széles kocsit vezet fel a lejtőn a halom tetejét koronázó kápolnához. Jobbról-balról 44 hektárnyi kiterjedésben erdeje a síremlékeknek, kriptáknak és egyszerű sírkereszteknek. Jól gondozott utak, sza-

bályos utcák és virágos ligetek osztják szakaszokra a rengeteg temetőt, melynek területén 1804-ig Lachaise jézustársasági atyának, XVI. Lajos egykori gyóntatójának, nyaralója állott. A sírok közül megtekintem Arago, Eossini, Bellini, Cherubini, Chopin, Thiers, Seribe, Molière, Lafontaine, Börne, Laplace, Champollion, Monocl, Volney, Dávid, Auber és Morny herceg sírjait. Mutatták a regényhősök Abailard és Heloise síremlékét is, mely azelőtt valamelyik muzeumban állott. Csak 1817-ben tétetett át a szarkofág a Pere Lachaise-ba, ábrándozó francia gavallérok és szemérmes szüzek fantáziájának edzésére.

A Montmartre legrégebbi temetője Párizsnak. A legenda szerint e halmokon szenvedett vértanúságot 250 táján Dionysius Areopagita, a „párisi“ néptörzs térítője. VI. Lajos 1147-ben bencés apátságot alapított a vértanúság helyén, hol most a sz. Péter templom áll. E templom közelében épül most a Jézus-szent Szívének temploma, egy rég eltűnt kápolnának alapjain, melyben egykor Loyolai szent Ignác a Jézus-társaságot alapította és társaival az első fogadalmat tévé. A templom még nem egészen kész; eddigelé 20 millió frankba került, mely összeget a hivek áldozatkészsége teremtette elő. A Montmartre-ról is úgy, mint a Pere Lachaise-ból, gyönyörű kilátást élvezhetni egész Párizs fölött. A temető bejárásnál, mindjárt jobbról, a „lengyel-út“ (l'Avenue des Polonais) kezdődik, a Párizsban elhunyt lengyel számkivetettek sirhalmaival. Az első kőemléken e felírást olvassuk: „Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor!“ A többi sírok közt találjuk Heine, Halévy, Gautier, Murger, Delaroche Pál, gróf Daru és Palmier orvos sírhalmait.

A Mont-Parnasse-temetőben nyugsznak: Henri Martin történétíró; a hírhedt blois-i püspök. Grégoire, ki az 1790-iki alkotmányra megesküdt; a nagy világotató d'Urville, Eude és Deseine szobrászok, Guillemot és Gérard festők. Ez a temető sokkal kisebb és szegényebb a két előbbinél.

Július 3-én a „Quartier Latin“-ban kezdem párizsi körszemlémet.

Ez képezi Párizs diáknegyedét. A szt. Mihálykut járói nevezett szt. Mihály-boulevardon találjuk a „C l u n y-m ú z e u m o t“. A múzeum helyén egykor Constantinus Chlorus római császár palotája állott, hol 360-ban Juliánt császárrá kiáltotta ki a katonaság. Az első frank királyok állítólag e palotában tanyáztak, s innen költöztek a Citéba. Van itt egy fürdő, melyet római fürdőnek neveznek. Közöségesen azt hiszik róla, hogy régi római fürdő alapjain épült. A XIV. században a délbургundi Cluny-apátság bencései zárdát építettek itt, melynek későgoth és renaissance részei ma is állnak. A zárdapáti lakosztályában tartózkodott VIII. Henrik angol király nővére, XII. Lajos özvegye.- V. Jakab skót király itt tartotta menyegzőjét I. Ferenc francia uralkodó leányával, Magdolna hercegnővel. A multszázadi forradalom rabló politikája ezt az egyházi birtokot is állami tulajdonná tette. A „Hotel de Cluny“ dobra került, s egyik kézről a másikra vándorolt. 1833-ban Du Sommerard régiséggyűjtő magához váltotta s múzeummá alakította át. 1842-ben ismét az államé lett Cluny a műgyűjteményekkel együtt. E gyűjtemények római és gall régiségeket, iparművészeti tárgyakat, kő-, bronz-, fa- és elefántcsont faragványokat, flandriai tapéta ékítményeket, zománc, üveg és agyag műveket, házi iparcikkeket tartalmaznak. Lebilincselik a figyelmet a XII. századi egyházi díszöltönyök, a rhódusi Joanniták nagymestereinek sirjai, a rhódusi, majorkai és spanyolmór fayenceok, egy XVI. századi oltárlemez elefántcsontból Krisztus Urunk életéből vett scénákai, és a zománctfestészet Jimógesi gyártmányai a XII—XVI. századokból.

Innen a „Sorbonne“-t és a „College de France“-t látogattam meg. Mind a két főiskola közel van a Cluny-múzeumhoz. A Sorbonne-t 1629-ben Richelieu bíbornok építteté a párizsi egye-

tem hittani fakultása számára. Jelenleg a theologiai és bölcséleti fakultások vannak benne: a „Faculté des Sciences“ (mennysiségtani és természettudományi osztály), s a „Faculté des Lettres“ (bölcselet. klasszikái és modern nyelvtudomány, történelem és földrajz). A theologiai szaknak 7, a többi tudományszakoknak 30 tanszéke van. A Sorbonne-t tudvalevőleg szent Lajos udvari káplánja, Sorbonn Eóbert alapította 1253-ban szegény sorsú hittani növendékek számára. A középkorban központjává lett a nagyrafejlődött tanintézet Aristoteles és szent Tamás bölcseletének s a scholasztikus teológiának. Tanárai közül többen világhírű tudósok s írók voltak és most is azok. De a régi Sorbonne-ból misem látható többé. A mostani épület a XVII. század elején készült. A templom, melybe a főbejárat az udvarról vezet, nagyon egyszerű, sőt díztelen. Cbampaigne freskói, melyek a kupola ívezeteit fedik, elhalaványultak s részben meg is rongáltattak a hanyag gondozás következtében. A templom fapadját Gerson, Bossuet, Lombardus és Aquinoi Tamás szobrai díszítik. Az aranybetűs felírás az alapítót örökíti e rövid szavakkal: „Armandus Joannes Card. Dux Eichelius, Sorbonnae Provisor, aedificavit templum Dominó 1642.“ A templomban nyugszanak fehér márványkoporsóban Riehelieu hamvai. A vallást, teológiát, tudományt és filozófiát egy-egy szobor tünteti fel az előcsarnokban. Megnéztem a tantermeket is, melyekhez szűk, sötét folyosókon s kopott kőlépcsőkön juthatni. Többnyire alacsony, kis szobák, apró ablakokkal, alacsony ajtókkal és rozoga katedrákkal. Csak az első emeleti diszterem nagy, mely a mi egyetemeink aulájának felel meg. Itt szokták a baccalaureusok, licenciátusok és doktorok fokozatait kiosztani és az egyetem egyéb ünnepeit tartani. Az egyik tanteremben éppen előadás volt, melyet végig hallgattam. Condillac sensualizmusát magyarázta a tanár elítélő kritikával. A hallgatóság mintegy húsz főből állott,

köztük néhány őszbeborult úri ember, kik szorgalmasan jegyeztek. Az idén új épülettel toldották meg a Sorbonne-t, s ezt „Új Sorbonne“-nak nevezik. A könyvtár 80 ezer kötetet tartalmaz. Kényelmetlen, homályos helyiség. Oly nagyszerű egyetemi könyvtárakat, minő a mienk Budapesten, meg a bécsi, sehol másutt nem találhatunk. A dolgozó szobában, hol leginkább papokat találtam az íróasztalok mellett, példás csend és tisztaság uralkodik. Az egyetem többi fakultásai nincsenek a Sorbonne épületében. A jogi fakultás (Ecole de droit) a Pantheonnal szemben van; az orvosi (Ecole de Médecine) szemben a római fürdővel. Az összehasonlító bonctani és pathologiai múzeumok (ez utóbbi külön épületben) igen szépek és gazdagok, de mögötte állnak a bécsieknek. A praeparatumok közt itt is, úgy mint az olaszországi és a német egyetemeken, szerfölött sokat találtam Hyrtl-tól. A Sorbonne-al átellenes épület a „S z t.-L a j o s-l i c e u m“, a Sorbonne hosszában fekvő épület pedig a „L y c é e L o u i s-l e G r a n d“, az utóbbi internátussal 1400 növendék számára. Franciaország előkelő családai itt készítik elő fiaikat az egyetemi tanfolyamokra.

A Sorbonne mögötti utcában, a Eue des Ecoles sarkán áll a „College de Francé“, I. Ferenc királyról nevezve, ki azt 1530-ban alapította. A XVIII. századi épület újabb időben többféle átalakításon ment ugyan át s bővített is, de azért magán viseli a régiség jellegét. Ez az intézet nem tartozik az egyetemhez; hallgatói végzett emberek, kik ismereteik gyarapítása s az egyes tudományszakokban tett újabb vívmányok elsajátítása céljából látogatják a francia tudomány legelső kapacitásainak nyilvános és ingyenes előadásait. Az előadások felölelik ugyan az összes tudományszakokat; de nem egybefüggő kollégiumok, mint az egyetemen, hanem csak önálló szabad kurzusok a tudományszakok minden tárgyairól és a napirenden levő fontosabb kérdésekről. 39 tanszéken állandó tanárok

vannak alkalmazva fényes állami fizetésekkel, de azért mások is tarthatnak leckéket. A tanintézet kapufölötti felirata: „Docet omnia“, legjobban fejezi, ki e főiskola általános rendeltetését.

Akik Párizsban a fejlettség magas fokán álló összes francia tanügyet külön tanulmány tárgyává teszik, e célból külön látogatást is kell Párizsban tenniök. Eövid tartózkodás nem elegendő. Párizsban a különféle közép- és elemi iskolák száma 550, nem kevesebb mint 200 ezer tanulóval. Nem számítom ide a papi szemináriumokat, tanárképző intézeteket, a szépművészeti, technikai, katonai, gazdasági és ipariskolákat, a műzene és műének ápolásával foglalkozó férfi és női konzervatóriumokat.

A Ferenc-kollégiumból az „Institut de France“-ba mentem, mely a Louvre-nak átellenében, a Conti-quai-n fekszik. Az árkádos régi épület nem tette rám azt a benyomást, amit a nagy francia nemzet első tudományos intézetétől vártam. Én palotaszerű épületre gondoltam, legalább is olyanra, aminő a mi Akadémiánk Budapesten; pedig a francia Institut inkább szerzetes zárdának benyomását teszi, annál inkább, mert közepét kupolás templom foglalja el XVII. századi stílusban. A házat Mazarin bíbornok eredetileg nevelőintézetnek szánta; s az is volt egész a forradalomig, mikor a konvent előbb állam fogházat, majd tudós intézetet csinált belőle. Most Franciaország szellemi életének gyűpontja, a francia tudósok, írók és művészek otthona. Az Institut öt Akadémiát foglal magában, a tudomány, irodalom és művészet legkiválóbb képviselőiből, kik szigorú rendszabályok mellett korlátozott számmal választatnak és az államtól évi 1500 frank fizetésben részesülnek. Az Institut öt osztálya magában foglalja az „Académie des Sciences“-t, az „Académie des Beaux-Arts“-t és az „Académie des Sciences morales et politiques“-t. Legnevezetesebb és rangfokozat tekintetében is első az „Académie Française“, melybe csak 40 tag vá-

lasztatik, az úgynevezett „halhatatlanok.“ Ez a tulajdonképeni francia Akadémia. Feladata a francia Akadémiának a nemzeti nyelv ápolása, a helyesírás meghatározása és a „Dictionnaire de l'Académie“ kiadása. Rendelkezik a legmagasabb pályadíjak fölött, s tagjai Franciaország legfőbb tekintélyeinek tiszteltetnek. A francia tudósok, írók és első rendű művészek törekvése, és az elérhető legmagasabb cél: tagjává lenni az Akadémiának. Tudományos tekintetben azonban legnagyobb súlylyal bír azlnstitutnak tudományos osztálya:az „Academie des Sciences“, melyet Colbert alapított 1666-ban az exact tudományok (mathesis, természettudományok) művelésére. Ez az osztály, valamint az Institutnak másik három osztálya, egészen úgy van szervezve, mint a Magyar-Tudományos-Akadémia. De itt a tagokat nem nevezik akadémikusoknak, hanem az Institut tagjainak. Az Institut rendes, rendkívüli, levelező és kültagokat választ, az egyes osztályok ügyrendje által meghatározott számban. így a széptudományi osztálynak van 40 rendes, 40 rendkívüli, 8 külső és 50 levelező tagja; a tudományos osztálynak 65 rendes, 10 rendkívüli, 8 külső és 92 levelező tagja; a szépművészeti osztálynak 40 rendes, 10 rendkívüli 10 külső és 40 levelező tagja; végre az állam- és jogtudományi osztálynak 40 rendes, 6 rendkívüli, 9 külső és 37—47 levelező tagja. Úgy a francia Akadémia, mint az Institut többi osztályai, önálló működési, körrel bírnak s az Institut-palotában tartják üléseiket. Évenkint, augusztus 16-án, összes ülés tartatik a nagy ülésteremmé átalakított templomban, s akkor osztatnak ki a pályadíjak. Azonkívül úgy az Akadémia, mint az Institut osztályai évenkint külön nagygyűlést, hetenkint pedig osztályüléseket tartanak tudományos vitatkozások, felolvasások és műbirálatok számára. A mi magyar Akadémiánk-nak Párizsban 16 kültagja van, köztük: Eeclus, Lavoisier, Pasteur, Taine, Topinard és Ujfalvy. Egyet sem találtam az Institutban. Az urak csak

olykor az ülésekre szoktak megjelenni, mikor valamely érdekesebb tárgy kerül szőnyegre, — épen úgy, mint nálunk. Egy fiatal institutbeli tisztviselő volt szíves körülvezetni az összes helyiségekben. megmutatva az intézet gazdag bibliothekáját és a Mazarin-könyvtárt, melynek dolgozó szobáját tömve találtam kutató tudósokkal.

Az Institut szomszédságban, a Bonaparte utcában van a szép művészetek tanintézete (Ecole des Beaux-Arts). 1648-ban létesítették festő, szobrász és rézmetsző növendékek képzésére. 50 tanár tanít benne, s a növendékek száma évenként 4—50-ra megy. Akik a nagyjutalmat nyerik, államköltségen Rómába küldetnek az olasz mesterek tanulmányozása s további kiképeztetésük végett. A tantermekben előadások lévén, csak a festőnövendékek atelierjét láthattam. Maga a két udvarra osztott, részben üveggel fődött négyszögletű épület ódonszerű, inkább közönséges bérháznak néz ki. A bécsi és müncheni művészeti Akadémiákhoz nem hasonlítható. Csak a bejáratnál felállított Puget-és Poussin-szobrok, valamint az udvaron elhelyezett köemlékek emlékeztetik a látogatót, hogy nyilvános műintézetben jár. A gyűjtemények közt Eafael loggia-festményeinek és Michelangelo utolsó Ítéletének másolatai a legértékesebbek. A tanácsterem falain az intézet kiválóbb tanárainak arcképei függenek: A vizsgáló ieremben látható Pelaroehe Pál híres enkausztiikus festménye, minden idők és nemzetek nagy festőművészeinek életnagyságú arcképeivel.

Rövid út innen a „S e m i n a i r e des M i s s i o n s-E t r a n g é r e s“ a Rue du Bac-ban. Csengetésemre egy növendék nyitott ajtót, s midőn előadtam kérelmemet, a ház adminisztrátorához vezetett. Az mutogatta meg az intézetet, a Xaveri sz. Ferenc templomát és a vértanuk szobáját, melyben a Khinában vértanúhalált szenvedett misszionáriusok különféle kízóeszközeit őrzik. Egy olvasót s néhány

szentképet véve át ajándékol látogatásom emlékére, siettem a Szajna jobbpartjára, hogy még idejekorán bejuthassak a nagy államlevéltárba, melynek szintén egy futólagos látogatást szántani.

Az „*A r c h i v e s N a t i o n a l e s*“ a Hotel de Ville északi sarkán levő tornyos palotát foglalja el. A levéltár négy osztályra oszlik: a közigazgatási, törvénykezési, történelmi és titkos levéltárakra. Az épület egy része palaografiai iskola. Három évi tantolyarnban a levéltár-tudományt adják elő benne. Hasoíló a bécsi egyetem Sickel-féle intézetéhez. A gyakorlati kiképzésre nagyszerűen berendezett levéltári múzeum szolgál, 6 teremmel a Merovingek, Karolingek és Kapetingek, a Váloák, Bourbonok s a forradalom, a köztársaság, a konzulátus és a császárság okmányaival. Eitkaságai a múzeumnak: Jeanne d'Arc periratai, szent Lajos végrendelete, a Nantesi Edictum, Medici Katalin és Stuart Mária levelei. Mária Antoinette vallatási jegyzőkönyvei s a királyné levelezése, végre XVI. Lajos naplói 1766—1792-ből.

Megebédelve szálláson, a Hotel de Malteban, maradt még egy órá, hogy az állami könyvtárt, „*N a t i o n a l B i b l i o t h e k*“, végigjárjam. Délután 4 órakor rendesen be szokták már csukni az intézetet, melybe a bejárás épen szemben volt szállással. A roppant épület négy hosszú utca keretében emelkedik s hosszú négyszöget képez. Valamikor Mazarin bíbornok palotája volt. Igazolva kilétemet, a konzervátor szolgát rendelt mellém, ki a könyvtár főbb helyiségeiben körülvezetett. Ez a legnagyobb könyvtár, amit életemben láttam. Állítólag fél millió kötet könyvet és 100 ezernél több kéziratot tartalmaz. Hozzá tartozik a térkép-gyűjtemény, mintegy 300 ezer darab térképpel, és a 8 ezer kötetet magában foglaló rézmetszet-gyűjtemény. A katalógust még 1853-ban kezdték készíteni; azóta szakadatlanul dolgoznak rajta. A császárság évi 50 ezer frankot fordított e célra. A köztársaság

nem oly, nagylelkű; tetemesen leszállítá a könyvtár budgetjét.

Záróra után áthajtottam a Conkordia-hídon, a Quai d'Orsay n fekvő B o u r b o n - p a l o t á b a (Chambre des Députés). A francia parlament ott tartja üléseit. Az elnöki irodában kellett jelentkez-nem, hogy az 5 órakor kezdődő kamaraülésre be-bocsátást nyerjek. Addig az épületet néztem, mely szobrokkal díszített oszlopocsarnokával a Szajna íelé tekint. Az ülésterem (Salle des- Séances) félkörben épült, s köröskörül 20 jóniai márványoszlopon nyug-szik. Világítását felülről kapja az üvegfedélen át. A bútorzat barna bőr, de a karzatok zsöllyéi piros bársonnyal vannak párnázva. A miniszterek az első sorban ülnek ugyan, de székeik nem különböz-nek a képviselők üléseitől. Ez az egalitást akarja kifejezni. Az elnöki emelvény fölött a szabadság és közrend, az oszlopok fölött az értelem, igazságos-ság, bölcsesség és szónoklat szobrai. Az elnöki asz-talnál mélyebb a szónokok hosszú, tágas tribünje, melyre jobb- és baloldaltól lépcsők vezetnek. Aszó-szék előtt vannak a gyorsírók. Otlétem alatt a ház minden padjai telve valának képviselőkkel. A mi-niszterek közül csak Tirard, Fallières, Freycinet, Constaos és Thevenet voltak jelen. A vita tárgyát a budget képezte. Szónokolni csak a tribünről lehet, hol hevesen gesztikulálva fel s alá sétálgatnak a vérmesebb orátorok. A kormány részéről előbb Frey-cinet, majd Tirard szólalt fel; az előbbi sok mér-séklettel és szónoki eleganciával, az utóbbi rövi-den, de nagyon élesen. A boulangéristák legkiválóbb szónokai szálltak fel egymásután a tribünre: De-rouléde, Cassagnac, Laguerre, Le Hérisse stb. Az a hang, melyen a kormányt támadták, s az a modor, melylyel magát a kormány és a többség vé-delmezé, semmivel sem különbözik a mi országhá-zunk szólamaitól és jeleneteitől. A francia pártok még ökölkel is fenyegetik egymást, s közbe oly éktelen lármát csapnak, hogy sem a szónokot, sem az eré-

lyes és még fiatal elnök csengetyűjét hallani nem lehet. Valóban nincs borzasztóbb a republikánus zsarnokságnál; megmérgezési az még azon forrásokat is, melyeket maga nyitott meg. Eszembe jutott, amit a veszekedő unokák dédapja, Voltaire, valamelyik józanabb pillanatában egy századdal előbb Saint Lamberthez írt: „Én jobban szeretek — úgymond — engedelmeskedni egy szép oroszlának, mely sokkal erősebbnek született nálam, mint kétszáz hozzám hasonló patkánynak.“ A zajos ülésben láttam Freppel angersi püspököt is, kit a francia kamarában évek óta viselt törhetetlen hitvallói szerepe, legújabbán pedig a francia forradalom centenáriumáról írt nagy műve az egész katolikus világ osztatlan tiszteletére érdemesített. Főpapi talárban, violaszínű övvel és mellkereszttel jött a házba, mintegy negyedórával az ülés megnyitása után. Megemelve magas, derült homlokáról a kapuciumot, udvariasan hajtá meg magát a miniszterek előtt, és nyájas kézszorítással üdvözlé eléje siető barátjait. Aztán megtelepedett a rendes helyén, mely a jobboldal első padsorában van. Kereszbfont karokkal, méltóságosan és nyugodtan hallgatta a hatalomért pályázó szenvedélyes pártküzdelem tombolásait. Halvány szellemes arcán csak olykor villant meg egy-egy röpke mosoly, midőn Cassagnac az uralkodópárt fejére zúdítá radikális szíve keserveinek vastag áradatát, vagy Clemenceau szólott a népboldogság eltipróiról. De hagyján! Már sok időt is töltöttem a fülledt házban.

Mikor a parlamentből távoztam, egészen beeseteledett. Megálltam a Conkordia-híd közepén, s egy oszlop mellé húzódva, néztem a gyalogjárók és fogatok mondhatatlanul élénk közlekedését, melynél elevenebb, tarkább képet álmodni sem lehet. De a Szajna-partok kivilágítását nem találtam oly szépek, amilyen esténkint a Duna-part Budapesten, ha a Margit-hídról végig tekintünk rajta. Ellenben a Champs-Elysées kivilágítása tündéri látvány. A sok

koncert-csarnok, vendéglőkert, táncterem, ezer meg ezer különféle színű lampionból és elektromos csillárból árasztja szét varázsos fényét. Betértem a Restaurant Ledoyen platánjai alá és megvacsoráltam. De a francia zene, mely itt játszott, nem nagyon marasztalt, bár az üde, friss levegő a fellocsolt parkban, szabad csillagos ég alatt, kellemes enyhülésre szolgált. Hazafelé menőben Carnot köztársasági elnök lakása, az elysei-palota mellett vezetett el utam. XV. Lajos alatt Pompadour marquise lakott a házban, később a Bourbon hercegné foglalta el. A direktórium alatt játéklang volt. Legnevezetesebb lakói: Murát, I. Napóleon. Hortense királyné, I. Sándor orosz cár és III. Napóleon. Mae Mahon óta a francia köztársaság elnökei lakják a palotát. A jelenlegi elnök szerény, csendes családi otthont tart benne. Többször láttam e házat nappal is; elég tágas és impozáns, de elég egyszerű is ahhoz, hogy igénytelen polgári ember jól találja magát falai közt.

Befordulva a gyönyörű St-Honoré utcába, amíg sétálok a ragyogó kirakatokat nézegettem, egy kis párizsi kalandot kellett átélnem, mely azonban egészen ártatlan természetű, és mindenkivel megtörténhetik, akiben a párizsi gaminnak préda után szimatoló orra az idegent fölfedezi. Épen egy órakirakat pompás árucikkeiben gyönyörködtem, mikor hátulról egy választékosan öltözött fiatal úr hozzám lép s franciául barátságosan üdvözl, — mintha régi ismerősök volnánk. Éatekintettem, s legott észrevettem, hogy ismeretlen emberrel van dolgom; de azért viszonztam köszöntését, s én is „bon soirt“ kívántam neki. Erre a következő kedélyes párbeszéd folyt le köztünk:

— Ön, uram, bizonyára szép és jó órát kivan vásárolni olcsón?

— Korántsem, csak a kirakatot nézegetem.

— Engedje kérem, hogy felajáljam szolgálomat. Én jól értek az órákhoz, s olcsó, finom, kitűnő

órát fogok önnek ajálni, melylyel tudom meg lesz elégedve.

— Köszönöm, uram; de nem vehetem igénybe szívességét, mert egyáltalában nem szándékozom órát venni.

— Meg fogja azt bánni. Jobb órát senki sem mutathat önnek, mint ön, ki őszinte jóakarója vagyok.

— Mondtam már, hogy nincs szükségem az. Ön szolgálatára

— Nem tesz semmit. Ha órát nem vesz ön, menjünk vissza a kirakathoz, hogy megmagyarázzam önnek, mely órák a legjobbak és legpontosabbak.

— Nem mehetek, nincs érkezésem, sietnem kell haza.

— Nagyon helyes. Elkísérem önt hazáig. Látom, hogy idegen Párizsban és a sok nép közt könnyen eltévedhetne, vagy baj érhetné. Szerencsés leszek tehát együtt sétálni önnel. Szabad egy cigarettát kérnem.

— Hagyjon el engem, kérem; nincs szükségem az ön kíséretére, eléggé tudom én magamat tájékozni.

— Annál jobb; legalább elcsevegünk pár percig együtt. Én is arra megyek a Palais-Royal felé. Engedje karon fognom.

— De most már egészen komolyan intem az urat: hagyjon fel a tolakodásával s távozzék mellőlem. Én egyedül fogok sétálni, ön pedig menjen, a merre akar.

— Az ön felindulása arra vall, hogy idegen a nagy városban. Én csak a javát akarom, s megmutatom önnek a St. Honoré nevezetességeit. Lássa én tudom, hogy kik laknak ezekben a palotákban. Az ilyesmit nem tudhatja másoktól; pedig ön bizonyára kíváncsi rá.

— Dehogy vagyok kíváncsi. Mondtam már,

hogy tüstént távozzék, mert különben policia után kiáltok.

— De uram! Térjünk be legalább pár szóra ide a kávéházba . . .

Ekkor már a Theatre-Francais-térre értünk, hol csakugyan állott két rendőr. Amint az iparlovag megpillantotta őket, sarkán fordult és gyors léptekkel kerekét oldott. Csak azt kiáltotta még utánam párizsi udvariassággal: „Ne le trouvez pas mauvais, monsieur.“ Visszaszóltam a futamló gaunernak: „Allons! O'est un impudent fanfaron.“

Akik utaznak, óvakodjanak lépre menni a mézesajkú raffinírozott szalon-zsiványoknak, amilyenek minden nagyvárosban ezrével találhatnak. Egyedüli céljuk kitorászni mások zsebeiben és amennyire csak lehet, megszarolni, kifosztani az idegent. Eből élnek.

Másnap kora reggel a főpostára, (Hotel des Postes) mentem leveleimért és az utánam küldött magyar hírlapokért. A főposta palotája szintén érdemes a megtekintésre. Négy utca veszi körül a hatalmas épületet: a Jean-Jacques-Eousseau, az Etienne-Marcel, a Louvre-Martre és a Gutenberg-utca. A hivatalos helyiségek azonban, legalább ahol én megfordultam, meglepően piszkosak és pókhálósak. Annál pontosabb az illedelmes és gyors kiszolgálát. A mi postamestereinket, kik nyújtózkodó nyegleségekről és gorombáskodásaikról nevezetesek, ide kellene küldeni iskolába. Átfutva a „Magyar Állam“-ot, jól esett olvasnom Simor hercegprímás úr ő eminenciájának okos, bölcs és hatásos nyilatkozatát, melyet a Pazmaneum hazahozatala és a kath. egyházi autonómia tárgyában mondott.

Innen a közel fekvő Saint-Eustache templomba tértem be, mely Párizsnak egyik legnagyobb és legszebb egyházi építménye. Keletkezésének idejét az 1532—1641. évekre teszik, de a jóniai és dór oszlopszattal ellátott főportála 1752-ből való egészen elüt a templom többi goth és re-

naissance részeitől. Az öt hajóra tagolt templom belseje impozáns. Huszonnégy kápolnáját, melyek a hajókat környezik, szép freskókkal ékesítő a hivek ájtatossága és áldozatkész kegyelete. Kiválóan díszes a fehér márványból készült főoltár és a Mária-kápolna, Pigallenak a Boldogságos Szűzet ábrázoló szobrával. A képek közt néhány remekmű van. Ilyen Santi festménye: „Tóbiás és az angyal“; s Lenoir festménye: „Krisztus a sirban.“ A szószék fafaragványain jeles, mester keze dolgozhatott. Az egyik kápolnában van Colbert francia pénzügyminiszter kőkoporsója térdeplő márványszoborral.

A templommal szemben, a széles utca túlsó oldalán, találjuk a francia főváros központjében (áru csarnokát Halles centrales), vasból és üvegből építve III. Napóleon által 60 milliónyi költséggel. Mintegy 3—4000 kofa trónol a boltíves csarnokok alatt, ékesen dicsérve és kínálva portékáján a pavillonok közein tolongó javarészben női közönségnek. A 10 pavillon min leinkében 250 áruhely van, hol kivált a reggeli és esti órákban zsvajteljes engros és detail kereskedést folytatnak. Minden pavillonban más-más élelmiszereket árulnak. Van ott mindenféle husnemű, baromfi., tojás, zöldség, virág, gyümölcs, hal, rák, stb. A halakat, rákokat kőmedencékben tartják, a nagyobb tengeri állatok pedig az 1200 részre osztott pinchehelyiségekben kerülnek vásárra. Legérdekesebb a zöldség- és baromfi-piac. hol nemcsak a párizsi, de a környékbeli népéletet is szemügyre lehet venni. La Vilette, Montrouge, Clichy, Grarenne, Grenelle falvak parasztnépe tömegesen jó a párizsi vásárcsarnokokba. Azok számára termeli minden aprójóságát, gyümölcsét és zöldségveteményeit. Tapasztalt szakértők tudósítása szerint Párizs közvetlen közelében mintegy 4000 zöldségtermelő lakik, s azokon kívül több ezerre megy azok száma, akik távolabb laknak ugyan, de szintén a párizsi piac számára termelnek. A francia zöldségtermelő kertészeket szorgalmas népnek mondják, kik évek

hosszabb során út rendesen annyit szereznek maguknak, hogy nem kénytelenek többé dolgozni s vagyonukból megélhetnek. Minden városrésznek megvan ugyan a saját árucarnoka; de a piaci nagykereskedés, a környék, a bel- és külföld terményei legnagyobb tömegének elárúsítása a központi árucarnokokban történik. Párizs gyomra innen táplálkozik.

Az árucarnokoktól a Montmarire utcán át a „b o r z e b“-ez sétáltam, mely a hasonló nevű kis téren áll egészen szabadon. A görög-római ízlésben épült kőpalota, utánzata a római Vespasián-templomnak a Forumon Nyitott csarnok veszi körül, 64 korinthuszloppal. Négy szögletén a kereskedelem, kereskedelmi törvénykezés, ipar és földművelés allegóriái. A karzatos nagytermet, melynek plafondját Pujol és Meynier festményei díszítik, csak 1 frank borralalóért mutatta a portás. Buzdított, hogy maradjak délig, mikor az üzleti élet kezdődik. De az időmet becsebbnek tartam a börzemaklerok renteversenyénél — és távoztam a mammon hajlékából.

A „P a l a i s Boy al“ mellett elhaladva, némi bevásárlásokat tettem az óriási palota árkados folyosóinak boltjaiban, hol egykor Kieheliu bibornok számos udvari személyzetét tartá. A palotát szintén a bíbornok építteté 1629—1634-ben, hogy a Louvreban lakó királyának közelében lehessen. Halála után XIII. Lajos özvegye, Osztrák Anna lakott benne a királyfiakkal, XIV. Lajossal és Orleansi Fülöppel. Azóta is nevezik Palais Royal-nak. Orleansi Fülöp alatt, XV. Lajos kiskorúsága idején, a legkicsapongóbb udvari tivornyák színhelye volt e ház, mely fődíszét, a mellette elterülő Royal-kertet, a később lefejezett Egalité Fülöptől kapta 1780. táján. Csakhamar el is veszté azt, midőn a palota bérbe adatván, játékszármak, korcsmák és kávéházak keletkeztek benne. A Bourbonok visszatérte után Lajos Fülöp ismét helyreállíttatá, de azóta már kétszer pusztult el: 1848-ban a forradalmárok, 1871-

ben a kommunisták által. Most megint helyre van állítva. Az emeleti helyiségekben állami hivatalok vannak.

Befordulva a szomszédos mellékutcába, néhány pillanatot a „Grand Magasin du Louvre“ kereskedelmi ház meg szemlélésére szántam. Pompás épület ez. Összes földalatti helyiségei, földszintje és valamennyi emeleti termei rengeteg boltot képeznek, hol férfiak, nők és gyermekek, előkelők, polgárok és közrendűek, tetőtől talpig mindenféle ruháneműt s házi fölszerelvényt vásárolhatnak, a naponkint változó divat legújabb mintái szerint. A ház mindent a saját gyáraiban készített, s a világ minden tájaira nagymérvű szállításokat eszközöl. A technikai osztály alkalmazottai új divatok Meszelésével foglalkoznak, s az approbált mintákat lerajzoltatván, azonnal meg is valósítják. Ez a hölgyvilág diFattermelő melegágya, melynek termékeit drága pénzen vásárolják előbb ugyan csak a fejedelmek kastélyaiban, aztán fokozatosan lefelé egész a szűkölködő polgárnépig, hol a hitvány foszlányok legdrágábban kelnek, mert nehéz gonddal és vajmi sok veritékkel szereztetnek. Van Párizsban még más ilyen kelmeraktár is: a „Bon Marché“ és a „Printemps.“ Az utóbbi nemrégén leégett. A „Bon Marché“ is nagyszabású és pazar berendezésű. Aki Párizs kereskedelmi forgalmát s viszonyait ismerni óhajtja, ezt is meg kell néznie.

A Citének Du Palais boulevardján, a Palais de Justice-ban, egyesülnek Párizs összes törvényszékei, kivéve a béke- t's kereskedelmi bíróságokat, lí. Henrik koráig királyi székház volt a törvényszéki palota, később a parlament tartá ott üléseit. 1618-ban és 1776-ban tűz emészté, 1871-ben a nép dühe pusztítá. Most nem viseli magán a pusztítások nyomait. A Cour du Mai és a Cour d'honneur felől pompásan mutatja magát régi német órájával (La tour de l'Horloge), szobrokkal koronázott dóroszlopos lépcsőzetével és északi három tor-

nyával. Kapcsolatban áll a törvényszéki épülettel két történeti nevezetességű építmény: a *Conciergerie* és a *Sainte-Chapelle*. Együttvéve nagy épülettömegnek néz ki az egész, ódonszerű festői jelleggel, melynek színt és hangulatot a *Sainte-Chapelle* kiemelkedő fekete góth támpillérei, csúcsíves ablakai és recézett szép: tornyai kölcsönöznek. Belépve az aranyozott vasrostélyos kerítésen, a főlépcsőn a kupolás közép-épületbe, a törvényszék palotájába jutunk, hol az ügyvédekés bírák ruhát árai és öltözői vannak. Itt öltik magukra az ügyvédek és bírák bőűjjú hosszú fekete palástjukat és baretteiket; mert csak a hivatalos egyenruhában szabad ügyvédkedni s a birói széken helyet foglalni. A büntető törvényszék bírái vörös, bársony palástot és vörös baretet viselnek. Száz meg száz jelmezes ügyvéd, bíró futkos, jár-kei a tornácból nyíló hatalmas csarnokban és a folyosókon. Sajátságos benyomást gyakorol az idegenre ez a különös, szokatlan ép. Azt hinnéd, hogy protestáns papok zsiatjánk vagy. Benyitottam a tárgyalási termekbe, ahova szabad a bejárás. A hallgató közönség padokban ül, mint valami tanteremben. Felül áll a kathedra a bírák székeivel. Alacsonyabban ülnek a kathedra mellett két oldalról a jegyzők, ügyészek és védők. A tárgyalások komolyan és csendesen folynak, mintha templomban volnánk. A *Salle des Pas-Perdus* hajdan királyi fogadóterem volt, hol a nagyobb országos ünnepélyeket tartották, s egy nagy márványasztalon a fontosabb államokmányokat aláírtak. A két hajóra osztott teremben látni XVI. Lajos védőjének, *Malesherbes*nek és *Berryer* hires francia ügyvédnek emlékeit. A többi termek kevésbé érdekesek. Leglátogatottabb a *Chambre correctionelle*, melybe az udvarról a nagy lépcsők melletti földszinti ajtón át nyílik bejárás. Feltűnt nekem, hogy a büntető igazságszolgáltatásnak ez a terme tele volt női hallgató közönséggel. A *Palais Justice* éjzaki oldalához támaszkodik a *Conciergerie*

börtön, hol Mária Antoinette fogságának utolsó napjait tölte. A szobát, melyből a vesztőhelyre vitték, 1871-ben teljesen szétrombolta a kommunisták dühe. A Conciergerie-ből szállottak vérpadra a múlt századi nagy forradalomban: Bailly, Malesherbes, Desmou-lins, Danton, Robespierre és társaik. 1792-ben 288 royalistát gyilkolt itt rakásra a felbőszült francia nép. Legnevezetesebb azonban a törvényszék déli udvarán levő várkapolna: a S a i n t e-C h a p e l l e, a gothikának valóságos ékszere. Pierre de Montereau építé 1245—1248-ban, a szent Lajos által Byzánctól szerzett szent ereklyéknek: Krisztus Urunk töviskoronájának, az egyik vasszegnek és a megváltás szent keresztje egy részecskéjének méltó elhelyezésére. Az ereklyék meg vannak még, de már nem itt, hanem a Notre-Dame kincstárában. A kápolna altemplomra és felső szentélyre oszlik. Az utóbbi egy hajóból, az altemplom háromból áll. Most évenként csak egyszer, a törvénykezési év kezdetén tartanak itt istenitiszteletet; de hajdanában, mikor, még a királyi udvar itt tartózkodott, ez volt az udvari kápolna s az udvari miséket közönségesen itt tartották. Ilyenkor a szolgaszemélyzet az altemplomban végezte ájtatosságát. A felső szentély világítására 15 karcsú goth ablak szolgál bibliai és szent Lajos életére vonatkozó igen értékes polychrom üvegfestményekkel. A remek metszetű rozettát VIII. Károly készítetvé. Az ablakok alatti helyeket az apostolok szobrai foglalják el. A jobboldali falon elrácsozott páholyablakot mutatnak, ahonnan XI. Lajos látatlanul a szent miséket hallgatta.

Rövid látogatást tettem a Notre-Damehoz közel levő „Morgue“-ban, mely a könyörület Párizsnak egyik leghumánusabb intézete. Alacsony, földszintes házacska a szent Lajos hídjá tövében; de ha kicsiny is, az emberi nyomor végtelen nagyságának utolsó gyászos menedéke, sok megtörött szívnek, kétségbeesett reménytelen életnek végső földi pihenője. 1864-ben építetvé a fővárosi tanács, hogy az

utcákon elhullott, vagy a Szajnából kifogott ismeretlen halottak három napon át nyilvános közszemlének kitéssenek benne, és övéik által netán felismertessenek. Az utcáról szárnyas ajtón át lépünk a íolyosószerű csarnokba, melynek belső oldalát üvegfal képezi. Mögötte a halottas szoba, márványasztalokkal az üvegfal hosszában, hogy a folyosón álló látogatók jól megnézhesék a kiterített halottakat. Évenként 5—600 boldogtalan ember holtteste kerül a Morgueba. Párizs nyomorultjai, hajléktalanok, tönkrement miliomosok, tengődő napszámosok, zsákhordók és csavargók, hajdan híres divathölgyek, az udvarlók által körülrajongott beauté-nak fokról-fokra sülyedt csillagai, öngyilkosok és ismeretlen meggyilkoltak, kiket a rendőrség az utcákról szed fel, a Morgue márványasztalaira kerülnek. Ottlétemkor két halott feküdt a ravatalon: egy férfi és egy nő. Mind a kettő azon öltözetben, melyben találták. Ha rokonok, barátok vagy irgalmas jótézők nem jelentkeznek, az intézet temeti el őket a város költségén.

Átmenve a hidon, a Germain boulevárdot keresztül metsző majdnem egyenesvonalú utcán, a Szajna balpartjáról a „P a n t h e o n“-hoz érünk; mely azelőtt szent. Genovéa tiszteletére szentelt templom volt, most pedig nevezetes francia nagyságok temetkezési helye. Pompás épület, melyet XV. Lajos emeltetett 1764-ben fogadalomból, szent. Genovéa sirja fölött egy régibb templom helyén, a római Péter-templom mintájára. 1791-ben „Pantheon“ pogány elnevezéssel Franciaország dicstemplomává változtatta át az ész hóbortjait istenítő konvent. Rendeltetését a friezen alkalmazott felírás is tolmácsolja: „A u x g r a n d s h o m m e s l a P a t r i e r e c o n n a i s s a n t e.“ 1822-ben a visszatért keresztény béke ismét szentegyházzá tette az épületet; de az 1830. évi júliusi forradalom restitválta a „Pantheon“t, és azontúl 20 évig nem tartatott benne istenisztelet. III. Napóleon 1851-ben újból templommá alakíttatá át, Párizs mennyei védasszonyá-

nak, szt. Genovévának tiszteletére. így maradt 1885-ig, mikor a mostani köztársaság eltörölvén a szent hajlék eredeti jellegét, s kihurcoltatván belőle az oltárokat, június 1-én Hugó Viktornak rendezett benne ünnepélyes polgári temetést, a közelmúlt napokban pedig Carnot köztársasági elnök nagyatyjának Németországból átszállított hamvait helyezé a templom alatti sírboltba. A tágas sírboltban vannak eltemetve: Lagrange matematikus; Bougainville, ki a földgömböt körülhajózta; Soufflot, a Pantheon építője, s Lannes tábornagy. — Rousseau, Marat, Mirabeau és Voltaire koporsói, melyekben egykor nyugalom, üresen állnak. Mirabeaut a konvent parancsára a clamarti temetőbe vitték. Marat holttestét a mortmartrei kloakába dobták, Rousseau és Voltaire csontjait 1815-ben kilopták a sírboltból és ismeretlen helyen földelték el. Nem mentek tehát teljesezésbe Voltaire koporsójának kérkedő szavai: „Mon esprit est partout, et mon coeur est ici.“ Tévetegszellemét mindinkább kiszorítja a világból a sebes szárnyalással hódító újkori tudomány hatalma, mely az emberiség szemei elé tisztább fényt clerit s az elméket az evangélium világosságának egyedül igaz és egyedül boldog országa felé vonzza feltartóztatlanul. Gúnyolódó, epés szíve, melylyel csak önmagát szerette, eltűnt; nincsen ott, ahol örök nyugalomát feltalálni vélte. Csapodár játéka a végzetnek, melyet csodálunk, mely előtt megdöbbenve állunk, de megfejtetni nem tudunk! Az emberek nem lelik nyugalomukat sírjaikban, kik az Úr szentjeinek sírjait orv kezekkel vakmerően feldúlták. „Mert — úgymond az írás — elhagyták a Fölségesnek törvényeit és megvetették az isteni félelmet: azért adatott másoknak országuk és idegeneknek dicsőségük.“

A Pantheon, mint épület, kétségkívül figyelemre méltó technikai alkotás. Egyenkarú görög kereszt alakban készített hajója 112 méter hosszú, 84 méter széles. E nagy úr fölé 83 méternyi magas

kupola borul. A tagadót kolosszális portikus képezi 25 méter magas kannelírozott korintheta oszloppal, melyekhez 11 lépcső vezet. A portikus fölötti giebelsezt d'Angers Dávid világhírű domborműve díszíti, mely közel életnagyságú alakokkal Franciaországot ábrázolja, amint érdemes fiainak babérkoszorúkat nyújt. A bejárat előtt Maindron szobrásznak két márvány csoportskulpturája; az egyik Klodvig frank király keresztségét, a másik, mely minket magyarokat közelebről érdekel, szent Genovét ábrázolja, amint Attilát könyörgéseivel rábírja, hogy Párizs városát ne dúlja fel. Az épület belseje, mióta megszűnt templom lenni, elég üres és egyszerű. A közönség fedett fővel, áhítat nélkül, hangosan beszélgetve jár-kegel benne. A hajó két oldalán korintheta oszlopkolonád vonul végig, körülfutó tribünökkel és karzatokkal. A falakon Chavannes és Maillot festők freskói szent Genovéva életét ábrázolják. A képeken előforduló püspökök és szentek, Gambetta, Bért Pál és más republikánus világfiak arcképeit tüntetik fel profanáló barbár cinizmussal, mely minden nemesebb érzésű embert mélyen megbotránkoztat. —

Lehajlóban lévén már a délután, kocsit váltottam, hogy négy óráig I. Napolen Bonaparte sírját is láthassam a rokkantak vaubanteri dómjában. Párizsban mintegy 80 temploma és kápolnája közül — a legrégebb, legbecesebb és legszebb Notre Dame érseki egyházon kívül, — csak a Madeleine, Sulpice, Paulai szent Vince, szent István, szent Ágoston és a Szentháromság templomok tűnnek ki szép építészeti és belső kiválóbb érték által. De az utóbbiak egyike sem teszi a szemlélőre azt a nagyszerű benyomást, mit az invalid-dóm tesz, midőn megállunk előtte, vagy belsejébe lépünk. A felségesegyszerűség, a stíl következetessége és a legapróbb részletekben tökéletes összhangzat, az erős szép szimmetriák gyengéd egybefolyása, az ornamentikának ízléses alkalmazása és a hasznos, célszerű be-

rendezés: elsőrendű építészeti műremekké és Párizs egyik legfőbb nevezetességévé teszik az invalid-dómot. A Mindenható örök dicsőségéhez méltó templom! Egy világhódító nagy császárt megillető temetkezési hely! A császár vörösbarna gránitból vésett szarkofágban a templom közepén, a kupola alatt nyugszik, 6 méter mélységű és 11 méter átmérőjű kerek kriptában, melynek falait fényesre csiszolt márványlapok takarják. — Napóleon hamvait 1840-ben hozták Szent-Ilona szigetéről Párizsba, de csak a következő évben temették el az invalid-dómba, mikor III. Napóleon a kriptát és a díszes kőkoporsót elkészítteté. Az 1350 mázsa súlylyal bíró szarkofág Finnországban készült és 140 ezer frankba került. A kupulából aláömlő kékes világítás, mely a koporsóra veti sugarait, sajtóságtos bájta kölcsönöz az egész templomnak. A kripa körfalain Simart márvány reliefjei a polgári rend visszaállítását, a konkordátumot, közigazgatást, államtanácsot, polgári törvényt, tudományegyete- met, főszámvevőszéket, a kereskedelem és ipar felvirágzását, a közmunkákat és a becsületrendet ábrázolják. Közben Pradier szobrász 12 győzelmi istenasszonya és 6 tróféum áll a Napóleon által elhódított 60 darab különféle zászlókból. A mozaik padozaton a szarkofág körül babérkoszorú, a császár győzelmes csatáinak neveivel: Kivoli, Pyramides, Marengo, Austerlitz, Jéna, Priedland. Wagram, Moskowa. A templom körhajójából kápolnák nyílnak, melyek egyikében I. Napóleon testvére, Jéronae vesztfáliai király és annak idősebbik ina, másikában Bonaparte József spanyol király, a többiben Turenne és Vauban vannak eltemetve drága márványkoporsókban. A dómnak a szt. Lajos templommal határos apsisából két-ágú lépcsőzet kanyarodik le a császári kriptához. Jobbról s balról két szarkofág áll ezen egyszerű feliratokkal: Duroc, Bertrand. Mind a kettő generális és kedves embere volt I. Napóleonnak. Duroc a bautzeni csatában veszté életét 1813-ban, Bertrand

kísérője volt a császárnak összes táborozásaiban és hűséggel osztá vele a fogságot Elba és Szent-Ilona szigetén. Megható a kriptaajtó felírása Napóleon végrendeletéből: „Te désire que mes cendres reposent sur les bords de la Seine, au milieu de eu peuple francais que j'ai tantaimo.“ — Az emberiség-történetében csak egy arasznyi ut a korzikai Aiaeeio bölcsejétől a mulandóság és enyészet e márvány sirgödörig; s mégis mennyi remény, mennyi csalódás, igazság és tévedés, böleseség és ábránd, mennyi öröm és mily sok szenvedés, mennyi szerencse és balsors, mennyi áldás és átok váltakoznak egy korán letörött emberi életnek rövid vándorpályáján! — Lakásomra siettem, s papírra vetvén jegyzeteimet, egy-két levelet hevenyésztem otthon levő enyéimhez. Az enyhülésnek azon percei a legédeesebbek, midőn a távolban haza gondolunk s kedveseinkkel lélekben egyesülünk. Néhány apróságot küldtem el híveimnek emlékül a világkiállításról. Szeretettel tudakozódtak hogylétemről az idegen földön, és én örültem legjobban annak, hogy némi csekélységekkel viszonzozhatám szívességöket. Estefelől fölkerestek utazótársaim s a „H i p p o d r o m e“-ba hívtak. Ez is a francia főváros látnivalói közé tartozik s mulatságos szórakozást nyújt, amit elmulasztani nem szabad. Az Elysées-tértől néhány lépésnyire, az Alma- és Josephine-uteák szögletén, áll a roppant térfogatú műlovar intézet. Üveg tetőzete alatt 10,000 ember egyszerre nézheti az előadásokat. A köröndöt páholyok, zártszékek és gallériák deszik körül amfítheátrális emelkedéssel úgy, hogy a villanyvilágított csarnokban a leghátul állók is minvent jól kivehetnek. Játék közben 100 tagból álló francia zenekar nyújt kedvtelést. A közönség naponkint oly nagy sokaságban tódul a ritka látványosságokra, hogy a nagyszabású előadások rendszerint teljesen kibérelt ház előtt tartatnak. S valóban nem bántam meg, hogy oda elmentem. Annyi rutint és olyan vakmerőséget a műlovaglás-

ban, annyi eleganciát és szeravakító fényt a jelene-
tek rendezésében nem mindenütt lehet látni. Az
előadó művészeket XIV. Lajos korabeli hintókon,
négyes, ötös és hatos díszfogatokon szállítják a po-
rondra. Parókás, biborzubonyos inasok emelik le
őket a kocsikról, és egész serege a szolgaszemély-
zetnek áll rendelkezésükre. Egyszerre 30—40 ló
mutatja be tudományát. Oroszlánokkal, tigrisekkel
dévajkodnak vérfagyasztó merészséggel; özvadászato-
rat rendeznek olyan őrült szélesebes vágatással, hogy
a szem alig győzi kíséreni a fürgeteg rohanásával
iramló vadászokat. Mikor a ló legjavában fut,
a homokról talpon a hátára ugranak. Kifeszít-
tett drótokon boszorkánytáncot járnak, és élesre
fent késekkel 10 lépésnyi távolból kiszurkálják
az emberek körvonalait eleven ábrák után. —
Mondják, hogy a világ legkiválóbb lovasai és gim-
nasztái vannak a Hippodromban szerződötve, mi-
nizstereket megillető magas évdíjak mellett. A tö-
meges látogatás és a magas helyárak bizonyára
dúsan jövedelmeznek és könnyen fedezik a több
száz tagból álló személyzet költségeit s a lovarda
egyéb kiadásait. —

Színházban csak háromban voltam. Párizsban a
külvárosi színházakkal együtt valami 40 színháza
van; de elegendő megnézni a legkiválóbbakat, hogy
Párizs színművészeieről kellő fogalmat alkothassunk
magunknak *É n a N a g y - O p e r á t, a T h é á t r e -*
F r a n c a i s - t é s a V a r i é t é s t látogattam meg.

Mint színházépület az *O p e r a* áll első helyen.
Építése 36 millió frankot nyelt el. Belseje nagyon
gazdag és díszes; de nem találtam szebbnek sem
a bécsi opera- és új burgszínháznál, sem sokkal
nagyobbak vagy hatásosabbnak a mi budapesti
operapalotánknál. Ez hízelgő is, kárhoztató is lehet
ránk nézve: amint vesszük. Kétségkívül jól esik ne-
künk az a tudat, hogy olyan műintézetrel dicseked-
hetünk, mint a párizsi; másrésről azonban kissé
lehűtőleg hat annak megfontolása, hogy mint szá-

milag kicsiny, vagyonilag szegény és a kultúra mezején is még csak kezdő nemzet, aránytalan versenyt folytatunk egy hatalmas, gazdag birodalomnak 40 milliónyi lakosságával. A vestibule, a nagy escalier és a foyer szobrokkal s márványtáblák kái, festményekkel, tükrökkel és piaszond mozaikkal ékeskednek. A képek tárgyát itt is, mint nálunk, nem a nemzet lelkesítő tiszteletreméltó hagyományáiból és történeti emlékeiből vették, hanem a Parnasszus ködös homályába nyúltak vissza, hogy Apollónak izmaival, a múzsák és gráciák kecsével ezredéves mithoszi ismétléseket és oktalan, unalmas fantáziákat főjfrissítsenek. A halhatatlan nevű Ipolyinak világlátású és igaz honszerellemmel párosult lángeszze hasztalan tiltakozott nálunk is az ellen, hogy nemzeti monumentális építményeinket mitsem mondó görög és római hitregékkel s idejüket múlt frivol nudításokkal aggassuk tele. Ily értelmű józanabb intelem annál hatás alánabb lett volna a mostani Köztársasági Franciaországban, hol a nemzeti tradíciók szentsége értékét veszte, s mindaz, ami Párizst nagygyá s gazdaggá, Franciaországot hatalmassá és dicsővé tette, feledékenységbbe ment. De hát az idő minden betegséget meggyógyít: orvossággal vagy halállal. A republikánus gőzzel fölszerelt fejekből el fog párologni lassankint a sok hiú ábránd, és beköszönt ismét a kor, midőn visszaállítják szíveikben a történelmi kegyeletnek oltárait. Vannak a frankoknak vonzó szép és tanulságos hitregék, van a francia népnek héroszi és lovagkora, műveltségtörténetének vannak olyan kimagasló, tündöklő alakjai, hogy nem kénytelen rég letűnt nemzetek eszmevilágából kölcsönözni műeszméit és olimpiai alakokkal benépesíteni hazai monumentális építkezésének csarnokait.

A klasszikái színművészet otthona a T h é á t r e F r a n c a is. Régi, igénytelen színház a Palais-Royal délnyugati sarkán. Még a XVII. század elején építették a francia dráma művelésére; de azért most

is első színpadja Franciaországnak. Corneille, Eacino és Moliére, újabban Seribe, Dumas, Sardou. Feuillet és Augier e színpadnak írták darabjaikat, s e színpad terméie a babérokát Talma, Mars, Eachel és más nagy színészek művészetének. A foyert Franciaország első drámairóinak mellszobbrai díszítik, a nézőtér azonban elég egyszerű, kicsiny és disz'elén. A mi nemzeti színházunk sokkal különb ennél.

Ugyanazt mondhatom a V a r i é t é s-ról is a Montmartre boulevardon. Egyemeletes szűk ház. Külsejéről, melyen csak a nyitott oszlopos erkély tűnik fel, senki sem következtethetné, hogy Párizs kiválóbb színháza. A nézőtér elég tágas; két emeletnyire páholyok, azok fölött erkélyszékek és gallériák környezik. De a földszinten, széles középút által elválasztva, csak kipárnázott hosszú padok vannak. A padsorok közt, éppen úgy, mint a többi francia színházakban, színlap-, szöveg- és hírlapelárusító bérszolgák, leányok és gyermekek galoppíroznak fel s alá, túllicitálva egymást a dörgő és rikító hangok minden skáláján árucikkeik magasztalásában. Közéjük vegyülnek időközönként a friss vizet, fagyaltot és cukorsüteményeket kínálgató sihederek. Ezek győzik legjobban torokkal. A színpad fő függőnye, mely nálunk a művészetre vonatkozó allegóriákkal szokott befestve lenni, a francia színházakban reklámcélokra használtatik. Óriás betűkkel hirdetnek rajta legjobb minőségű kakaót, csokoládét, cséplőgépeket, savanyvizet, tormásvirslit és bokkot, csodaszülötteket, panorámát és menazseriákat. Az előadás kezdetét közönségesen 9 órára teszik ugyan, de jóval később kezdődik. Addig a publikum hallgatja a klakőrök kiáltozásait, vagy nyugodt kényelemmel hírlapokat olvas és füttyörész. Mikor a türelem fogytán van és megunják a várakozást, botokkal, ernyőkkel és csizmasarkokkal kopogni kezdenek teljes erővel — taktusban. A művész, a hely nem respektáltatik. A kopogás szakadatlanul tart, míg végre felbukkan a kulissza előtt egy torzonborz vaskos szolga, hatalmas

baltával a kezében. Három akkora ütést mér a színpad deszkáira, hogy az egész ház megrendül belé. Nem csengetéssel jelzik az előadás kezdetét, hanem ilyen durrogó szekercecsapásokkal, hogy a siket is meghallja. A plakátos függöny felszáll, és elsőrendű művészek lépnek az elcsendesedett közönség elé. Mikor a Variétés ban voltam, Sarah Bernhard játszott a saját társaságával. Játékát ismerik nálunk is. Bármit mondjanak róla: rendkívüli tehetség és nagy művésznő. Azonban a francia színművészek általában véve sem alakításban, sem szorgalmas tanulmányozásban, sem eszményi felfogásban nem múlják felül a magyar nemzeti és a budapesti népszínház művésztageit. — Oly kitűnő erők, mint amilyenekkel a magyar színművészet a fővárosban dicsekszik, a külföld legelőkelőbb színpadjain is ritkák és nagyra becsültetnek. Bízvást reméljük, hogy ez a színvonal még emelkedni fog a jövőben. A magyar színművészeti tanintézetnek, mely oly sikeresen felel meg hivatásának, nagy feladata van: előkészíteni a magyar színpad szellemének reformját, hogy eredeti céljának megfelelően a nemzeti nyelvnek, a keresztény erkölcsöknek, az ideális tiszta költészetnek és a jó ízlésnek, az értelmességnek és nemzeti jellemnek, igazán képző, ápoló iskolája legyen. A realizmus és naturalizmus elvégre nem érvényesülhetett; nem tartatá meg bitorolt helyét a művészetben sem a franciáknál, sem másutt, ahol mívelt és józan emberek laknak. Az idegek beteges túlfeszítésének kóros szímtomái immár múlófélben vannak. A bárdolatlanság, a grandé nevrose, mely színpadjainkat és színműirodalmunkat megmételyezte, tünekezni kezd és szerepet cserél az igazán széppel, mely visszahódítja megtépett hatalmát. —

A francia főváros társadalmi életéről ö l keveset mondhatok. Sem időm, sem alkalmam nem volt közelebbről érintkezni azon elemekkel, melyek a francia központi társadalmat alkotják. Amit

e tekintetben rövid pár nap alatt tapasztaltam s a miről közvetve értesülhettem, nem sokból áll. A főúri életet csak külső csillogásában láthatám. Egyébként elzárkózik a szalonokban, klubbokban és a paloták márvány falai mögött. Rangállásban levő emberek, fényes nevek viselői és a vagyoni képviselői saját szféráikban mozognak csak. — A polgári elem kevés feltűnést okoz. Osztályrésze a munka, — és ebben becsületesen végzi feladatát. Az üzletekben nők és gyermekek hűségesen segítik a családfőnek a mindennapi kenyér megkeresésében. A kereskedéssel és iparral foglalkozó polgári elem nagyjából igen tisztességes, vallásos és mérsékelt. Kevés igényei vannak, szerényen él és egyszerűen ruházkodik. Műveltsége általában véve nem nagyobb a mi városaink polgárságának műveltségénél. Ezt legott észrevesszük, ha bármelyik kereskedésbe, iparüzletbe betérünk, s velők beszédbe ereszkedünk. Valami nagy előzékenységet, finomságot vagy hajlongó udvarlást, mi kép a párizsiakat távolról képzelni szokták, sehol sem találunk. Készséggel elébed rakja a cikkeit, és ha tetszik, megveszed a szabott áron, de nem nagyon kínálja. Illemtudók és szívesek, de a mellett öntudatosak is és komolyak. Részeg embert egyet sem láttam. Mondják, hogy a francia nép szereti a bort és a borkert, amit a nők is megisznak, de a részegeskedés még a nép legalsóbb rétegeiben is a ritkaságok közé tartozik. Feltűnik, hogy szerfölött keveset dohányoznak. Nem emlékezem, hogy pipázó emberrel találkoztam volna. Leginkább a szivar és cigaretta járja; azonban az utcán azt is keveset használják. Ebédlőkben, kávéházakban, vasúti várótermekben, sőt még a népesebb sétányokon is, tiltva van a dohányzás, és a társalgás is oly nesztelen s illemtelen, hogy senki sincs általa inkommodálva. Legkedvesebb köznapi kedvtelése a párizsiaknak a boulevardok kávéházai és restaurantjai előtt üldögelni esténként és egy csésze kávé, egy pohár

szirup vagy orgeat mellett sakkozni, dominózni, vagy elmerengni az utcák mozgalmas képén. A napi eseményeket rendszeren a trotoirok sátrai alatt beszélik meg, üzleteket bonyolítanak le. hírlapokat olvasnak, sokan még levelezéseiket is a vendéglőkben és kávéházakban végzik. — A c s a l á d i é l e t nem lehet oly zilált Párizsban, mint azt a külföldi újságokból és szenzációs regényekből olvassuk. Én azt láttam, hogy a francia polgár vasárnapi szórakozását csak nejével és gyermekeivel együtt tölti. A kiállításban, a város kertjeiben és a környék szabad mezején mindenütt együtt látjuk a családfőt háznépével. Annak az ijesztően sok válópernek, melyet a párizsi statisztika évenként kimutat, leginkább a félműveltek, a nem keresztények tűzhelyein van a forrása. A polgári házasság bomlasztó fermentuma a francia úgynevezett intelligens társaságnak. De ahol a házasságot szentségnek vallják és tartják: ott égi vidámság vagyon és Isten áldása várakozik. Léteznek természetesen a francia nők közt is jók és rosszak, mint mindenütt; de a legtöbb francia nő jó, házias és vallásos. A templomok vasárnaponkint kora reggeltől délig, s az esteli istentiszteletek alkalmával is, telve vannak ájtatoskodókkal. És ez tisztább világításban mutatja előttem a párizsi népzömének erkölcsseit, semmint azon torzképek, melyeket hatásvadászó karcolatokban éjjeli denevérek röpítenek világgá, kik csak a leszálló alkonyatkor kezdik tanulmányaikat és az éjjeli Párizs nővilágának csalárd szeméből ítélik meg a francia hölgyeket. Igaz, a francia nő hazája szokásaiban van nevelve, kissé kényelemszerető s nem oly takaros és tiszta, mint azt a magyar asszonyoknál tapasztaljuk. Ez onnan van, mert mindenről a férj gondoskodik; a cselédség pedig amily drágán szolgál, ép oly renyhe és megbízhatatlan. — A p o l i t i k a napraforgó virága dús tenyészetnek örvend a francia fővárosban A franciák kétségkívül jó hazafiak, hanem a bolondulásig politizálnak. Újságot az utolsó

borbélyinas is olvas — és politizál. Párt, politikai frakció annyi van Párizsban, hogy számukat sem tudják. Őles falragaszokon hirdetik értekezleteiket, ócsálván, gyalázzván az ellenpártokat, amint csak telik. Az általános szavazatjog mindenkit felhatalmaz, hogy a köztársasági közéletben tevékenyen közreműködjék a jogrend vagy az anarchia előmozdítására. Az elkeseredett és nyugodni nem tudó belháború, mely a francia republikát emészti, sorvasztja, valószínűleg döntené fog nemsokára egy olyan államintézmény fölött, mely ideálnak megjárja talán, de mely a világtörténet tanúsága szerint nagy birodalmakban és nagy nemzeteknél gyakorlatilag soha sem érvényesülhetett. — A f r a n c i a k a t o n a s á g nem tett rám valami kedvező benyomást. Szálás, izmos alakokat alig látni közte. Többnyire satnya, vézna legények, akikről nehéz elhinni, hogy könnyedén, virtuozitással elviselhetnék a nagyobb hadjárat táradalmait. Néhány zászlóaljja lépdelt el a szemeim előtt. Megjelenésök, egyenruhái ok és fegyelmetlen viseletök nem igen imponált. Lehet, hogy csalódom. Azonban ezekkel vajmi nehéz lesz a megtorló világháborút győzelmesen kivívni — Annál több örömem tellett a f r a n c i a p a p s á g b a n. Kitűnően iskolázott magas képzettségű, lelkes és buzgó egyházi férfiak ezek, kikben apostoli szellem és fenkölt hazafiség elválaszthatlanul párosul. Nyájas, alázatos modoruk, tiszteletet parancsoló illemes föllépésök, tudományos műveltségök és sima társalgásuk nagy tekintélyt kölcsönöznek nekik, bárhol jelennek is meg. Mindig reverendában járnak, tisztán, csinosan, a hiúságnak legkisebb látszata nélkül. A breviáriumot még a vasúti kupékban is lelkiismeretesen recitálják. Mikor készek velem, barátságos szívességgel vegyülnek a beszélgetésbe, ha a társaságot magukhoz valónak találják. Közönségesen többen utaznak együtt, szent hivatásuk ügyeiben, vagy a szomszéd városokba, hogy társaikat látogassák. A francia semináriumok jó papokat nevelnek, mívelt, jellemes

embereket, és sok tudóssal, íróval gazdagítják az anyaszentegyház díszét. A jelesebb tehetségek, akár tanári, akár lelkipásztori pályára készülnek, speciális szaktanulmányokra küldetnek Kómába, Löwenbe, a párizsi és más francia egyetemekre, és a külföld hírnevesebb tanintézetéibe. Sokan a saját költségükön végzik tanulmányaikat; vannak, kik tíz évig is hallgatják a teológiát és a bölcseleti tanfolyamokat. Latinul kissé gondolkodva, francia kiejtéssel, de hibátlanul beszélnek. Magyarországról és egyházi viszonyainkról áltáljában kevésbé vannak tájékozva, hanem azért nagy tisztelettel szólnak a „Regnum Marianum“-ról. Szegény anyagi helyzetök miatt nem panaszkodnak, de őszintén aggódva Franciaország válságos sorsán, bíznak rendületlenül egy derültebb jövőben, és Isten mennyei oltalmáért imádkoznak.

VII.

Versailles. Saint-Cloud Saint Denis.

(XIV. Lajos kora. Gondviselés a történelemben. Utazás Párizsból Versaillesba. Emlékezés Verzaü keletkezésére s múltjára. A versaili királylak. A gallériák. A királyi park. Nagy. és Kis-Trianon. Szekértár. Estebéd muzsikával. Helyi hajózás a Szajrán. Saint-Cloud. A póruljárt Alcibiades. Etablissements de bouillon. Kirándulás St. Denisba. A város és a st-denisi apátság története. Az első góth templom. A francia királyok sírboltja éj viszontagságai A becsületrendi lovagok leánynevelő intézete. Temetés St. Danisban. A papagály nevetése. Politika a zöldben.)

Franciaország újkori történetének hetven évet meghaladó azon korszaka, melyet az államhatalom s a fejedelmi dicsőség hirtelen emelkedése, de épen oly rohamos hanyatlása, a szellem és jólét gyors felvirágzása és sebes bukása, udvari kalandok és buja multságok, nemes lovagiasság és alávaló hipokrizis, nagy tettekre hevült bátorság és gyáva meghunyászkodás, erény és bűn, fény és árnyék tesznek nevezetessé; melylyel történelem, regény és színpad kétszáz esztendő óta szakadatlan foglalkozik s a jövő századokban is foglalkozni fog kritikában, költészetben, kultúrhistoria és szociális filozófiában; ez a korszak kezdettől végig a verzailli királylakban zajlott le. XIV. Lajos kora! Egy Voltaire, Lemon-
tey, Saint-Simon és Michelet tolla adta át a mara-
dandóságnak és az elfogulatlanul ítélő utókor saj-
nálkozásának. Kimutatták, tán akaratlanul is, milyen

igazságos és következetes az isteni gondviselés emberek és országok sorsának intézésében.

Aki Párizsban van, el nem mulaszthatja a világtörténet nevezetes színhelyét, Verzaillt is megtekinteni. Franciák és idegenek csapatosan látogatják naponkint. Ez könnyű és olcsó kirándulás Párizs környékére, de legkevesebb egy napot igényel. Jókora kelünk, hogy az első vonattal indulhassunk. A Szajna mindkét partjáról gyorsvonatok közlekednek óránként, és Verzaillból is bármely órában vissza lehet jönni. A viteldíj másfél frank. Egy napra érvényes tértiljegyek szintén válthatók. A vasúti kocsik kényelmesek számúra vannak berendezve, nem oly szűrtosak, mint közönségesen. A tetőzetten nyitott sátoros fedélzettel bírnak, szabad kilátással a vidékre. Itt legjobb elhelyezkedni; mert a másfél órai ut helyenkint érdekes látnivalókkal kedveskedik és édes szellő hűsíti a napsugár hevét. A jobboldali Eive-Droite pályaudvarból kirepülve, a Szajrán futunk keresztül, s közel egymáshoz nyolc állomást látunk Verzaillig. Párizs külvárosai ugyan, de már zajtalan barátságos falusi képpel. Szénaillatot lehelő mezőségek, lombdus kertek, mosolygó kertilakok közt járunk. A távolból sokáig integetnek felénk Párizs hatalmas körvonalai, a világkiállítás szingazdag lobogós csarnokaival és az égboltozathoz tapadt Eiffeltoronnyal.

Verzaill 19 kilométernyire fekszik Párizstól délnyugati irányban. Csinos, tiszta város, emeletes házakkal, bő térségekkel, sudaras szép sétányokkal, széles és világos utcákkal. Azonban nagyon kihaltnak, álmosnak, szerfölött csendesnek találtam, noha 50,000 lakost számlál. Nyolc temploma közül csak a püspöki katedrális válik ki; de az sem tesz valami különös hatást. A mostani Verzaill keletkezését a XVII. századból származtatják, mikor XIII. Lajos vadászkastélyt épített benne, mely körül csak hamar kegy hajhászó udvaroncok telepedtek. Sokkal régebben, még a XI. század táján, lovagvár állt e

helyen, melynek emlékéhez jelentősb események nem fűződnek. Verzail XIV. Lajos alatt nyeri első és legnagyobb föllendülését. A király szerencsés háborúi s Colbert ügyes fináncpolitikája a kontinensnek gazdagságban és hatalomban első birodalmává tették Franciaországot. A szerencse rendkívüli kedvezései elragadták a királyt. Unni kezdé Párizs dongását és a köznép alkalmatlankodásait; kényelmesebb magány után vágyódott, hol a föld urát megillető ragyogástól környezve, háborítatlanul élhetett hajlamainak és az élet gyönyöreinek. Atyjának egyszerű vadászkastélyát, melyben maga született, világgraszoló rezidenciává alakíttatá át és milliárdok árán oly pazar fényűzéssel rendezteté be, hogy e ház, mint a monumentális és dekoratív építészet típusa, mintául szolgált és szolgál mainapiglan királyi paloták és fejedelmi lakok építésénél. 36,000 ember, leginkább katona, dolgozott egy évtizeden át a királylakon és a park munkálatainál, nemkülönben a maintainoni vízvezeték és a párizsi országút alapozásánál. Lajos előbb a Loire folyót akarta új mederben Verzail alá vezetni, majd a marly-i emelőgép erejével szándékozott kertje szökőkutait ellátni, míg végre a rambouilletti fensik vízmedencéit csapoltatá le öntözési célokra, a tavak és szökőkutak ápolására. Midőn 1672-ben az új rezidenciába költözött és udvartartását oda áthelyezé: a francia nemesség a vagyonos arisztokrácia nyomban utána sereglett Verzailba s privilégiumok által is buzdítva, nemcsak építkezett, de fényűzésben is versenyt futott királyával. Az udvartartás, a főurak pompázása, a fogasztás szükségletei, temérdek munkásnépet, iparost, kereskedőt, gyárosokat csődített Verzailba, melynek lakossága most egyszerre 100,000 lélekre szaporodott. Szellemes emberek, költők, tudósok, írók, hírneves és hírnévre vágyó művészek szívesen látott állandó vendégei voltak az udvarnak. A bár kevésbbé eszes, de igen erélyes uralkodó szórakozta-

tására minden kigondolhatót megtettek, hogy őt hatalmi állásának magaslatán megtartsák. Ami fontosabb esemény Franciaországban előfordult, ami a világot rengésbe hozta: mind a verzeili királylakban kezdeményezett és onnan vitetett ki a megvalósítás nyilvánosságára. Verzeil gyűlőhelye lett a nagygyá növekedett francia hadak vezérletének, az államélet és politika legjelesebb tényezőinek, az egyház ügyeit viselő méltóságoknak, a Lajos által alapított tudós Akadémia kiválóbb kapacitásainak, a francia társaság színejavának, — de egyszersmind a legsötétebb korrupciónak is, mely valaha királyi udvart éktelenített. Lavalliére, Montespan, Fontanges, Maintenon és más delnök titkos kéjelgéssel, erkölcs telén kicsapongásokkal s elvetemült gálánt kalandokkal az önmegfeledkezés mámorába altatták, tehetetlen bábbá tették azt a királyt, ki fenhéjazó gög-jében az elhírült „l'état c' est moi“ despota elvet követé és kortársai közt a legkorlátlanabb autokrata tudott lenni. A gyilkos bűz, melylyel a kéjhölgyek a verzeili palotát elárasztották, elfojtotta XIV. Lajos lelkében királyi fenségének öntudatát, homálylyal borítá elméjét és elhervasztá szíve erkölcsi érzését, hogy vakká lön, ki a helyeset fel nem ismeri, nyavalyatört gyöngévé, ki jární nem tud, és igazságtalanná övéi, kegyetlenné s háládatlanná mindenki iránt, kik szeretetére vagy oltalmára érdemei sek voltak. 1675-től már az egyházat is rabolni kezdi, elfoglalja Avignont és kétségbeesett viszályokba keveredik XI. Ince pápával. Igazságtalan támadásokat intéz a szomszéd országok népei ellen, zsákmányolja s pusztítja az idegenek javait, ártatlanok vére ontásában örömét találja, esküvel erősített békeszerződéseket önkényesen feltör, megbódult velővel istentelen terveket forral és ellenségeivé teszi legmeghittebb szövetségeseit. Szerencsecsillaga ekkor már hanyatlóban van. Az egykor oly rettegett és hatalmas XIV. Lajos 1695-ben már nem harcképes többé, már csak árnyéka önmagának. Az

angolok irtják Franciaország viruló éjszaki tartományait; Russel és Almonde tönkreteszik a világhírű francia flottát; a gyámoltalan király kezeit tördelve tanács nélkül futkos verzaili kastélya üvegtermeiben; szövetséges társakat keres, de nem talál, békeért eseng, de elutasítatik. Végre kénytelen visszaadni összes hódításait, megtéríteni az elorzott zsákmányt, amiért alattvalói ezreinek életét áldozá. A kudarc, szégyen és a temérdek veszteség elkészeríti a francia nemzetet; ipar, kereskedelem, művészet megdőlnék, a kereset forrásai bedugulnak és az általános elszegényedés veszedelmes forrongásra ingerli az elégedetlen népet. Lajos végre rendőrséggel és a kémrendszer alkalmazásával kénytelen uralkodni, de helyzete így is átkozott rosszul áll. Az utrechti béke 1713-ban elveszi tőle még a francia gyarmatokat is, a következő évben pedig teljesen tönkre van téve Franciaország. Végre megjő 1715-ben a szabadító halál. A trón pusztán marad Lajos után; megöröklésére hat törvényes gyermeke közül egyet sem hagy meg neki a Gondviselés. A koronát a bourgognei herceg ötéves fia, XV. Lajos teszi a fejére és viseli 1774-ig, mely idő alatt Pompadour és Dubarry tartja a kormánygyeplőt. A gyöngye utódot, XVI. Lajost, a felingerült nép dühe 1789-ben csúfos módon, összeverődött asszonycsapatokkal kergeti ki a verzaili latorbarlangból. Nagyszerű történeti dráma, ha nem volna oly szomorú!

Verzail ezentúl magára maradt. A megrothadt fészekből elszállt a királyi udvar fényűző örülete, a nyüzsgő fűszeres élet, az elragadó emóciók, a pajkos jókedv, az erkölcstelen dévajkodás. Kurtán végeztek vele. A sok lármát, mozgást és csörömpölést halálcsend váltotta fel. Az egykor oly csillogó, oly kedves otthont, már csak distanciáról nézték. I. Napóleon néha pihenni járt ki az elcsendesült palotába, hogy nyugodtan elmélkedhessek világostromló gigászi tervein; XVIII. Lajos és X. Károly már csak arra szorítkoztak, hogy jókarban tartsák

az ürességtől kongó falakat. Végre Lajos Fülöp 1833—37-ben nemzeti múzeummá alakította át a palotát azon rendeltetéssel, hogy Franciaország történetét képekben feltüntesse. Tizenöt milliót áldozott e célra, bizonyára a legnemesebbre, amire saját udvartartása, költségeit fordíthatá és a pusztán hagyott királylakot felhasználhatá. Ez által Verzail zarándokhelye lön a világ tanulni járó nemzeteinek. Sok ezer világlátott utazó tér ide évenként megbámulni a művészet csodáit s okulni az elviharzott múlt emlékein. De az aranytól szikrázó királyi termek síkos parkettjén nem csuszkáinak többé deli apródok, nem suhognak brokát selyemuszályok, nem peng a marsallok és lovagrendek sarkantyúja. Maga a város is alább hagyott. Lakossága tetemesen csökkent. A nagyok elköltöztek Párizsba a királyi udvar után. Telkeiken iparműhelyek, gyárak és üzletházak nőttek. Vannak vas- és rézgyárak, kasmír- és pamutszövő műhelyek, keményítő, tű- és porcellánüzletek; órások is nagy számmal találtnak. A szellemi érdekeknek papi szeminárium, líceum, tanítóképző intézet, apácák vezetése alatt álló leánynevelő- és jó fiiskolák szolgálnak.

Húsz évvel ezelőtt gyászos színhelye volt Verzail Franciaország megaláztatásának a győzelmes német hadsereg által. 1870-ben ősz elejétől kezdve félesztendeig az ellenség főhadiszállása terpeszkedett benne. A német hadvezérlet messze szétágazó számai Verzailban egyesültek. Vilmos porosz király a prefekturát foglalta le lakásul. Bismarck gróf a Provence-utca 14-ik számú házában lakolt. A királyi palota nagyobb részét katonai irodák és a sebesültek lazarettje vették igénybe. A német császárság proklamáltatása, után a Roi boulevard 1. számú házában mentek végbe a békealkuvások a herceggé előléptetett Bismarck és Jules Favre közt, melyek Párizs kapitulációját eredményezték. Mikor a német hadak 1871. évi márciusban elvonultak, a francia kormány és a kamara ütötte fel székhelyét Verzail-

ban. Innen ment Mae Mahon tábornagy a párizsi kömmün leverésére. Verzainnak ez az utolsó nevezetesebb szereplése az újabb francia történelemben. Leszállva a vonatról, lóvasút és társaskocsik szállítják a látogatókat egyenes utcán a „Place d'Armes“-ra, hol a királypalota áll kissé emelkedettebb területen. Aranyos vasrostély s koronás címerrel díszített remek vaskapu szabad bejárást enged a palota előtti kövezett széles udvarra a „Cour d'honneur“-ra, hol az első lépésnél nagynevű franciaiak emlékszobrai fogadnak. Jobbról Richelieu, Bayard, Colbert, Jourdan, Masséna, Tourville, Dugay-Trouin és Turenne; balról Suger, Lertrand Duguesclin, Sully, Lannes, Mortier, Suffren Duquesne és Condó. Az udvar közepén XIV“. Lajos ércből öntött nagy lovasszobra. Maga a palota kétemeletes; csak a főépület erkélyes portikusát, melyen az ország zászlaja leng, vitték magasabbra. A szárnyak kiszögellő könyökös nyúlványai az utca felé húzódnak s erkélyes ablakkal bővelkednek. Innen tekintve az épületcsoportot, tisztán kivehetők rajta a különböző korok és tervek, de az egész nem tesz valami nagyon kedvező benyomást. Az előre nyúlt szárnyak keretét képezik a Marbre, Chapelle- és Princes-udvaroknak, melyekbe a föld varról rézsut beláthatni. A palotába a két utóbbi udvarról engedik meg a bejárást, s innen nyílnak az ajtók a belső udvarra és a királyi kertekre is. Annál impozánssabb a palotának 450 méter hosszú kertfelőli frontja, melynek egész hosszát a nagy galléria (Galerie des glaces, vagy másképp Galerie de Louis XIV.) s a háborúk és béke termei foglalják el plafondfestményeikkel, szobraikkal és simított márvánnyal inkrusztált pilasztereikkel. A mennyezet képeit elsőrendű művészek: Lebrun, Jouvenet, Lafosse, Mignard s mások festék; a szculpturák Girardontól Legrostól és a Coustou testvérektől valók. A baloldali szárnyhoz támaszkodik a gazdagon ékített udvari kápolna és operaház. Az utóbbiban tartották

1871—79-ben a nemzetgyűléseket. Túlhan a másik szárnyon van a Herkules-terem, Mars-terem és az Oeul de Boef.

A kápolnaudvar öblös tornácában zordon katonaság tanyáz. Magas szemöldökkel méregetik a muzeumokhoz tóduó közönséget, kivált ha esernyőt nem visz valaki magával. Ellenben a paraplés látogatót előzékeny hajlongással fogadják és szende mosolylyal üdvözlik. Félfrank borralaló jár ezért a derék hadfiaknak. De az esernyőjéről mindenki biztos lehet, ha másik rosszabbal ki nem cserélik. A széles zárt folyosóra lépve, 11 termet találunk földszint történeti képekkel, kezdve Nagy Károlytól XIV. Lajosig. Az utolsó terem mellett lépcső visz az első és második emeletre, a hova csak a történeti nevezetességű síremlékek (Galerié des Tombeaux) és a többi földszinti galériák megtekintése után szállunk. Ez utóbbiakban (Salles des Oroisades) a keresztesháborukat ábrázoló festményeket látni. Hatalmas képek, de a legtöbb újabb idejű. A síremlékek galériájából keskeny lépcsőn az emeletre érve, letekintheünk az udvari kápolnába, mely a közönség elől zárva van, kivéve ha valaki a katona urak szivjóságát okkal-móddal kissé megcsiklandoztatja. Betérünk a kőfaragványok gyűjteményébe, onnan pedig a Konstantin-gallériába, hol az algiri, római és krimi hadi események láthatók óriási vásznanon. Abdel-Káder táborának megrohanását a francia csapatok által Vernét Horace festé 21 méter hosszú s 5 méter magas képen. A főszemélyeket arcképeikről ismerhetni. A kőfaragványok gyűjteményéből, közvetlenül az operaház szomszédságában levő lépcsőzetén, a második emeletre megyünk, hol az Attiq u e du Nord múzeumot találjuk 10 teremmel, melyek bel- és külföldi nevezetes emberek arcképeivel vannak teleaggatva, kezdve a XVI. századtól. Számos remek arckép díszíti e termeket; legjobb mes-

terek művei. VII. Pius, XVI. Gergely és IX. Pius pápák arcképeit nemcsak a tárgy iránti kegyeletből, de mint festészeti remekeket is hosszasan néztem. A jóságos, szelídarcú IX. Piust a szent kollégium bíbornoktagjai környezik. A nagy pápa arca csodálatosan kiviláglék valamennyi közül. Minden vonása apostoli fenséget és földöntúli szent ihletet lehel. A nagybecsű képet Galofre készíté. Az arcképgyűjteményben van Vernét önarcképe, Mirabeau, Corday Sarolta és I. Napóleon anyjának képei. A legjobb Mária Antoinette-képet is ez a gyűjtemény tartalmazza Leszállva az előbbi lépcsőn, egymásba nyíló 10 teremben, a *Galerie de l'Histoire de France*-ban, azon festményeket tekintem meg, melyek 1797-től 1835-ig a köztársaság és császárság háborúit ábrázolják. A terem végén a folyosóról jobbra sorakoznak a királyszobák (*Grands appartements du Roi*). Ezekben Van der Meulen képei láthatók XIV. Lajos csatáival. Figyelemre méltók itt Lebrun plafondfreskói és a 73 méter hosszú nagyszerű tükörterem, melyben 1871. évi január 18-án I. Vilmos porosz királyt német császárrá proklamálták. Az ives ablakokból bájos kilátást élvezhetni a királyi kertekre. A terem tágas erkélyéről olvasta fel Vilmos a III. német hadtest előtt császársága okiratát, és onnan hirdette ki Bismarck a német néphez szóló kiáltványt. A teremmel párhuzamos a tanácssterem (*Salle du Conseil*), melyből balra a királyok lakosztályába (*petits appartements du Roi*) lépünk. Az első szobát hálószobának használta XV. Lajos. Itt is halt meg 1774. május 10-én. A tanácssterem túlsó oldaláról nyíló ajtó XIV. Lajos hálószobájába vezet. Az ágy, melyben a király 1715. szeptember 1-én meghalt érintetlen. Az előtérben (*Salle de Breuil de Boef*), mely főhelye volt az udvari pletykáknak, most is megvan az a kerek ablak, melyből az udvaroncok XIV. Lajos ébredését na-

ponként lestek. A királynék lakosztálya (grands appartements de Ja Reine) nyolc teremből áll. Az elsőt hálószobának használta Mária Terézia, Mária Lesczinska és Mária Antoinette. A három szerencsétlen Mária rász álmodhatott a pusztán maradt szobában, melynek aranytapétás falai vajmi sokat regélhetnének fájdalmas sóhajokról és keserves könyökről. Az ötödik szobában látjuk .Dávid két gyönyörű képét, melyek egyike I. Napóleon és Jozefin notre-damei esküvőjét, másika I. Napóleont azon pillanatban ábrázolja, midőn 1804-ben dec. 4-én a sast adja át a francia hadseregnek. A nyolcadik szobából a fejedelmi lépcsőházba (Escalier des Prinees) érünk, melyből a 120 méter hosszú Galérié des Bataillies-be juthatni. Pompás, ragyogó terem. Az öngyilkos boldogtalan bajor királynak mintául szolgált, mikor a chiemsee-i tündérpalotát tervezé. 33 nagy csatakép és 80 mellszobor díszlik benne. A legszebb képek Vernettól valók. Kiválóan remekek a vagrami, friedlandi, jénai és austerlitzi csataképek. Schefier Henrik „Orléáni szűz“ című művét azonképen sokan nézik. Következik a S allé de 1830, Lajos Fülöp trónfoglalására vonatkozó képekkel. A terem melletti gallériában XVII—XVIII. századi jelesek szobrait találjuk A második emeleten, mely a palota ezen szárnyának csak egyik része fölé terjed, a Bonaparte-család. Thiers, Guizot és más államférfiak arcképei vannak kiállítva. Az úgynevezett fejedelmi lépcsőházból leszállva a palota déli szárnyának földszintjére, betérünk a 13 termet magában foglaló császár-gallériába (Galerie de l'Empire). mely az egyiptomi, németországi és ausztriai hadviselések történeti festményeit tartalmazza. Eltörülhetetlen mély benyomást tett rám az egyik képteremben a haldokló Napóleon Bonaparte életnagyságú fehér carrarai márvány szoboremléke. A hatalmas császári rab karosszékben ül puha párnára visszahanyatlott elalélt testtel, ernyedt so-

vány kezekkel. Karakterisztikus okos fejét, amelyet nem egyhamar fog anya a világra szülni, előre hajtja Szemeiben önmegadó halálküzdelem, bágyadt ajkain a lemondás keserű mosolya. Mintha rebegné: vanitatum vanitas; így múlik el a világ dicsősége!

A gallériákat délután öt órakor zárják. A közönség szétoszlik a királyi parkban. Tünneményszerű fejedelmi kert. Széthintett homokkal rétegezett szabályos utait, sima udvarát virágos műagyak, narancs- és citromdisz környezik. A megnyesett menedékes fasorok előtt világgraszoló nagyszerű vízmedencék állnak, melyek mindenikéből mithologiai szoborcsoportok ágaskodnak mesterséges sziklabarlangok tövében. A víztartók szélén gyíkok, krokodilok, denevérszárnyú tengeri szörnyek, teknősbékák és más címeres állatok csuszkaínak. A sudarassűrű erdőrésztetekben zöldbársonyos pázsittáblák, pagonyok és csillogó tavak váltakoznak. A párkányzatok és gyalogjárók hosszában drága márvány szobrok, hermák és géniusok sorakoznak. Beljebb a tölgyek és jegenyék összehajlott koronáinak árnyékában pogány istenek bujkálnak. Minden szökőkútnak, minden bassinnek és szobornak regényes története van a Lajosok orgiáinak idejéből. Faunok, Vénusok, Bachusok és Szilének magyarázzák a kéjsóvár királyok hajlamának és Ízlésének irányát. Mikor a hónapok első vasárnapján megeresztik a nagy szökőkutak fecskendőit, a 20 percig tartó multság 10,000 frankba kerül, de szebb a salzburgi vízjátékoknál nem lehet azonban szebb a világkiállítási égő vizeknél. Aki az utóbbiakat látta, bátran lemondhat a ver-zaili szökőkutak futamodásának drága gyönyörűségéről. Némely részök a mostani köztársaság gondviselése mellett különben is pusztulófélben van már. A kőmedencék omlanak, a csöveket rozsdá emészti s a kiszáradt víztartók fenekén gyom burjánzik

A parkban három épület van olyan, amit a kirándulók rendszeren meg szoktak nézni: a Nagy-

és K i s-T r i a n o n, meg a királyi kocsi-szertár. A Nagy-Trianont Maintenon asszony-száma építeté XIV. Lajos a híres Mansard építész által. Terméskövel bélelt patkóalakú földszintes kastély az, erkélyes tetőzettel, íves ablakkal, negyedórányi távolságra a királyi palotától, ben egészen a park sűrűjében. Az Apolló-bassintól jobbra csavarodó széles erdei kocsit a Trianon-udvar vasrostélyos magas kapujához vezet, a honnan szép al-lén haladva, egyenesen a kastély kövezett udvarára érünk. Itt is unatkozó katonaság fogad; de megvárják előbb, hogy sokan csoportosuljanak, mert egy-két látogatóért nem érdemes nekik az épület mutogatásával fáradni. Végre az erszény után nyúlunk, s legott heteiének vidámsággal, mi pedig alig néhányan kényelmesen sétálgattunk végig a szobákon. Bútorzat és berendezés már nem egészen a régi, leginkább I. Napóleon idejéből való, ki a nyári hónapokban gyakran töltött néhány pihenő napot a Trianon csendes magányában. Az apró szobák, melyekben tartózkodott, keresetlen polgári egyszerűségre vallanak. Mutatják a kanapét, melyen a délutáni szieszta-tartá. A párnán most is látni a használat nyomait. A császár arany szekrény órája, igen értékes fejedelmi ajándék, most is szorgalmasan folytatja ketyegését. A falakról művészi képek tekintenek le: IV. Henrik, XIV. és XV. Lajos királyok. A kis szalonban XVI. Lajos, I. Napóleon, XVIII. Lajos és X. Károly mellszobrai. A három Mária királyné mellett ott fityeg Maintenon asszony arcképe is, kivel XIV. Lajos tudvalevőleg titkos házasságra lépett. Az ebédlőteremben ülésezett 1873-ban a hadi törvényszék, mely Bazaine fölött ítél Áldozat kellett a korrupció molochjának, mely a francia nemzet testét összemardosta. Az ebédlőteremből szárnyas üvegajtók nyílnak a virágkertre. Az épület ezen részét leginkább III. Napóleon s Eugénia császárné lakták; tőlök ered a nehéz atlasz bútorzat és modern ízlésű kárpitozás is. A hatodik

szobában Vela szobrász azon márványcsoportját látni,, mely Francia- és Olaszország kibékülését ábrázolja, s 1862-ben a milánói hölgyek által ajáltatott fel Eugénia császárnénak. Feltűnik az egyik szobában két malachit váza, melyekkel I. Sándor orosz, cár ajándékozta meg I. Napóleont. Kilépve a várszerűen körülbástyázott kastélyudvar kapuján, a balfélle kanyarodó fasorban a királyi kocsiszertárt (musée des voitures) találjuk. Élelmes ember őrizi s pergő nyelvvel kínálja a belépést — egy kis borralvalóért. Eleinte húzódoztam, mert sok e féle cókómot láttam már életemben; de végre mégis csak betértem a szín alá, engedve a szörnyen barátságos ember szünni nem akaró kapacitálásának. Hét darab, díshintót látni az eszterhában: az egyiket X. Károly használta, mikor koronázták, III. Napoleon a menyegzője alkalmával és mikor a gyászos véget ért Lulut keresztvízre vitték. Van még hat szán XIV. Lajos korából, s megvannak a boldogtalan Mária királynék elnyűtt hordszékei. Az üvegszekrényekben lószerszámokat tartanak. Kissé beljebb, a fasor végén, terebélyes öreg cserfák s viruló ligetek által környezve, a Kis-Trianont érjük, melyet nyárilakul XV. Lajos építtetett Dubarry grófné számára. Kétemeletes, de nagyon igénytelen, egyszerű ház, erkélyezett lapos tetővel, korintheta oszlopokon nyugvó, kőpárkányzattal, s a cselédség lakta másodemeleten apró négyszögletes ablakokkal. Gábriel tervei szerint készült 1766-ban. Olyan tiszta most is, hogy száz esztendő megahaladott kora nem látszik meg rajta. A pitvarban kulcsárné ül s belépti jegyeket árul. Már megint fizetnem kellett. Eszembe jutott boldogult Zádorinak igazmondása, hogy az utazó legfőbb hivatása a folytonos fizetés. De hát bementem, kesernyés humorral dugván zsebre a meglapult tárcámat. A pitvarból lépcsőn szállunk a fejedelmi lakosztályba. Ez volt Mária Antoinette legkedvesebb magánya, mikor az udvar szertartásos hiúságai közül menekülhetett. Szobái, melyeket később Mária

Luiza császárné és Orleansi Ilona hercegnő is laktak, megvannak még eredeti mivoltukban Agya, háló- és öltöző szobáinak lehető legegyszerűbb föl-szerelvényei. könyvtára, pipereszekrényei, hímző- és Íróasztala mind érintetlenek. A kastély mellett pompás kertet létesített Mária Antoinette, melynek nagyobb részben általa ültetett s most már százesztendő s tölgyei, gesztenyéi és platánjai, földig hajlott hosszú lombdíszőkkel, előnyösen ütnek el a verzailli park nyesett fáitól. Az udvari kertészet ezen nyomorékai mindig szájalomra indítanak. Siralmas látvány egészséges üde fákat legszebb ékességöktől megfosztani, megcsónkítani. Mintha egy csomó embert tar fejjel, amputált vérző tagokkal giedába állítanának. Beljebb a kertben görög ízléssel épített oszlopos pavillon emelkedik márvány talapzat fölött. A szerelem templomának (le temple de l'Amour) nevezik, s Bouchardon architektus műve, ki azt valószínűleg nem Mária Antoinette kívánságára építé. Sokkal szebb a kerti tó partján álló svájci ház kolonádos virágházával és szellős, kedves erkélysétányával. Csinos tejgazdaságot is rendezett be itt magának Mária Antoinette. Szabad óráit csilingelő tehéncordája és szelíd juhnyája körül szerette tölteni, falusi pásztorok kedélyes és őszinte társaságában.

Szerettem volna még tovább időzni a verzailli kert illatos hűségben, de este 7 után már kirekesztik a publikumot. Elkocogtam tehát a pályafőhöz, hogy reggel óta koplaló gyomromat is valamiképp megnyugtassam s aztán visszatérjek Párizsba. A pályaháznál van a Bresun vendéglő, melyet többen ajánlottak. Oda telepedtem tehát a kis kerti lugasba s ebédet kértem. De bármit választottam a hosszú étlapról, a fehérkötenyes pincés minduntalan azt hozta válaszul, hogy nem kaphatom, mert nincs. „Hozzon hát, amit akar“, — mondtam rezignációval, emésztő honvágynak engedve át magamat. Ezek a magasabb ihlet pillanatai, mikor az ember idegen

földön éhesen búsul a fogadás asztalánál — és jó sokáig kénytelen nem enni. Végre hoztak levest, sültet, epret és egy kis hors-d'oeuvre-t. Amíg ebédelttem, recsegő kintornás irgalmatlanul csavarta az asztali zenét. Zene, ebéd: összesen 8 frank. Ki mulatva tehát magamat, neki lendültem a vasútnak, s jó későcskén haza vergődtem.

Másnap reggel Saint-Cloud b a rándultam el a szajnai gőzösön, mely a Royal-hídtól óránként indul. A helyi érdekű szajnai hajókon nem ismerik az osztálykülönbséget, tehát nagyon vegyesen voltunk. Nem elég, hogy a falócákon kátrányos gépmunkások helyezkedtek el, de számtalan boglyas kofa is ott szorongott puttonyával a kiránduló selyemfodros dámák közt Gondoltam: tán jobb lesz lemenni a szalonba, A reggel úgyis hűvös volt. De a szalonban csak úgy hemzsegett a piacról visszatérő sok falusi kofa. Nyelveik zsilipjei egészen szabadra voltak eresztve, s vala ott olyan zsidongás, akár a darazsak fészkében. Túlkiabálva egymást és szünetlenül tereferélve, sajtot, vaját és valami penetráns szagú sülthalat reggeliztek, hogy elkábulva ténferegtem fel ismét a fedélzetre. Milyen epés cikket tudnánk mi magyarok megereszteni az újságokban, ha teszem a mi dunai hajózásunk is oly inségesen nézne ki! A mi gőzhajóink valóságos aranyos jároművek a párizsi állapotokhoz képest, akár kényelem, akár tisztaság, akár rend tekintetében. Csak a Louvre-árucsarnok tart egy külön csinos propellert a nála vásárló úri közönség számára. De a többi gőzös valamennyi primitív berendezésű apró, piszkos hajó, a milyenre nálunk rá nem tenné úriember a lábát, ha mindjárt neki fizetnének is.

Elálldogáltam tehát, a tömeg közé préselve, a fedélzeten. A Szajna-völgy elég kellemes arra, hogy a saint-cloudi rövid úton szórakozást nyújtson. Hanem azért mégis nagyon megörültem, mikor az állomáson kikötöttünk s a zsiros zubbonyok és begyeskedő petrezselyem-donnák könyökeiktől menekül-

hettem. A pajzán nép jókedve arra mutat, hogy a párizsi piacon és a gyárakban kielégítő a kereset. Az egész úton mókáztak, kurjongattak, és szerföllött profán élcekkel fűszerezték együttlétök örömeit.

Saint-Cloud kis városka, alig 4000 lakossal. Apróbb tetszetős házai, fasorokkal kiültetett tiszta utcái, barátságos falusi köntösbe öltöztetik. A városka a Szajna-part hosszában és a hullámos vidék harántjain telepedett. Legmagasb pontját III. Napóleon egykori nyári rezidenciája képezi, mely azonban 1871. óta, mikor a francia tüzérség a Mont-Valérienről lődözte, egészen romban hever. Maga a város is sokat szenvedett akkor, s még ma sem heverte ki egészen a bombáztatás sebeit. Saint-Cloud főnevezetessége a császári kert, mely kies ültetvényeivel egész Sévresig terjed. Számos szökőkutai közül legszebb a nagy-kaszád. A Szajna és Marne folyók szobrai lövelik benne a roppant víztömeget egy öblös tányérba, a honnan alácsurogva, kilenc fokon törik meg, inig az akó víztartóba juthat. A hegygerinc csúcsáról, hol 1870-ig a Diogenes lámpásának nevezett órtorony állott, elragadó kilátás nyílik a Szajna kígyózdó folyására, a boulognei erdőre, meg Párizs városára.

Egy-két órasi séta a bájos kertben elegendő, hogy mindent megnézhessünk. Innen betértem a könnyű román Ízlésben épült plébánia-templomba. Még sokat kell rá költeni, hogy belseje is megfeleljen a külső csinnak. Aztán előgyelegtem egy darabig a csendes városka utcáin, elgondolkodva régi viszontagságos múltján, mely felhatol egész a Klodvig koráig. Történetének nevezetesebb mozzanatai ezek: 1346-ban az angolok ostromolták. 1589-ben Clément Jaques, párizsi domonkos, leterítette itt hazája ellenségét, III. Henriket, ki Párizst ostrom alá vette. 1799-ben az ötszázak tanácsát verték ki Napóleon Bonaparte gránátosai; Bonaparte első konzullá kiáltotta ki magát, a minek emléke őt később mint császárt is előszeretettel fűzű Saint-Cloudhoz. 1815-

fcen itt állapítottak meg Párizs meghódolásának föltételei. Blücher akkor a császári várakat használta lakásul. Végre 1830-ban innen adta ki X. Károly az úgynevezett ordonnance-rendeletet, mely megszüntetvén a szabadsajtót, feloszlattván a kamarákat s korlátozván a választási törvényt, a júliusi forradalmat vonta maga után

Mínthogy Párizsban tértijegyet váltottam a hajóra, kelletlenül bár, de vissza is csak vizeén kellett utaznom. Ára most sokkal kevesebben voltunk, — s jól találtam magamat. Útközben egy szemközt ülő úr németül szólított meg, mert — úgymond — felismerte rajtam, liogy német vagyok. Keményen szabadkoztam az igazságtalan föltevés ellen. Végre ráállott, hogy legyek hát magyar; de a jargonom azt mutatja, hogy német földije vagyok, mert ő linci származású, és három év óta lakik Párizsban. Váltig bizonyítgatta, ami engem legkevésbé sem érdekelt, hogy mennyire jól érzi ő magát Párizsban, melynek minden zugát apróra ismeri. Meguntam hallgatni feneketlen fecsegését, s a vidékbe mélyedtem. Ekkor egy újsággal lepett meg, hogy melancholiámból felrázzon. „Tegnap — úgymond — az ön rokonai nagy diadalt arattak ám a kiállításban.“ Nem tudtam hamarjában elképzelni, hogy melyik atyámfia érkezett meg Párizsba, hogy diadalokat arasson. „Hát nem hallotta“? — tévé hozzá önérzetesen. „Tegnap a magyar cigányok produkálták magokat Carnot előtt, ki hízelgő dicséretekkel halmozta el a magyarokat.“ Hajónk ezalatt beért a városba. Mikor a Carroussel-híd alatt elsiklottunk, az én dicsekvő elmés szomszédom ismét fecsegni kezdett. Rámutatva a Szajna balpartján meredező egy kormos romra magyarázta, hogy az a rom a Tuillériák palotája. Egy közelben ülő előkelő kinézésű úr, ki mindekkoráig szótlánul hallgatta a szájás ember dicsekvéseit, végre megsokalta a dolgot s közbevágott.

— Ön a Tuillériák romjainak tartja azokat a romokat?

— Igenis, az volt a Tuillériák palotája; de mikor . . .

— És ön három éves párizsi lakosnak mondja magát, ki a várost töről hegyig ismeri?

— Igenis. Három éve, hogy Párizsban vagyok, és elvezetem önt, ahova tetszik.

— Mondja meg hát, milyen palota az ott? — rámutatva a Palais-Eoyalra.

— Nevetséges! Hát az az Elyzei-palota.

— És emez itt? — rámutatva a Louvrera,

— Ez a nagy kaszárnya.

— No lássa ön: az ott nem a Tuillériák-palotája, hanem a leégett Conseil d'Etat; amaz ott nem az Elyzei-, hanem a Royal-palota; ez pedig itt előttünk nem kaszárnya, hanem a híres Louvre, amit Párizsban minden gyerek tud. És ön akar még vezetni valakit? Vonja be a vitorláit és ne akarjon utas embereket ámítani. Értette ön?

Az én Aleibiadesem úgy le volt forrázva, hogy mukkanni nem tudott. A hajó ki sem kötött még jóformán, mikor a hídon öles lépésekkel láttuk elbaktatni, hogy soha többé szemeink elé ne kerüljön. A derék úriember bemutatva magát nekem, s kezet szorítottunk. Egy ismert nevű bécsi festőművész volt.

Dél volt, mire a Rivoli-utcába értem. A 194. szám alatt befordultam Duvalnak „E t a b l i s s e m e n t s d e b o u i l l o n“ nevezetű étcsarnokába, hogy a délutáni kiránduláshoz fölkészüljek. Ezek az étcsarnokok Párizs nevezetességei közé tartoznak, jó és olcsó eledeleket nyújtván á la carte. Duvalnak valami 25 ilyen étcsarnoka van a város különböző részeiben. Csinos, tiszta, sőt luxussal fölszerelt helyiségek, melyeket csak tisztességes közönség szokott látogatni. A felszolgáló személyzet nőkből áll, fekete ruhában, fehér főkötővel, magas fehér kézelőkkel és fehér köténnyel. Valamennyien túl vannak az élet első tavaszán, igen szerények, gyorsak és a kredencen ülő éltesebb igazgatónő felügyelete alatt

állnak. A teremben szürke márvány asztalokon tálnak, abrosz nélkül. A belépésnél nyomtatott étlapot kap a vendég és aláhúzza a megrendelt étkeket, melyek pár perc alatt már asztalán vannak. Nem kell csengetni, kopogni, kiabálni vagy piszszegni a kelner után, mint másutt szokás. Az étcsarnokban, noha mindig tele van, olyan csendesség uralkodik, hogy csak a tányérok csörömpölését hallani. Dohányozni nem szabad, mert az asztaloknál hölgyek és gyermekek is ülnek. Az etikett szabályai kívánják, hogy a bort vízzel vegyítve igyuk, s az illemes szokásba ütköznék, ha poharunkat szíinig megtöltenők. Távozáskor a kredenchez visszük aláhúzott étlapunkat, kérve az „addition“-t, ami megtörtévnén, nyugta mellett fizetünk. A nyugtát kézbesítjük az ajtónál ülő ellenőrnek, ki szíves hajlongással búcsúzik tőlünk. Harmadfél frankért úri módon lakmározhatunk.

Két órákor a Haussmann-boulevard lóvasútján ültem, s indultam Sa i n t-D e n i s b a, hogy párizsi tartózkodásom programját egészen elvégezzem. Saint-Denis Párizstól északi irányban egy mértföldnyire fekszik. Lakosainak számát 48,000-re teszi az utolsó összeírás. Leginkább kereskedők, iparosok és gyármunkások, kik napi keresményök és kézimunkájuk után élnek. Űzik a kelmefestést, gyapjú- és lenszövést, serfőzést és a vegyicikkek gyártását, a gyümölcstenyésztést és konyhakertészetet. Azonban a város olyan igénytelen, hogy senki se látogatná, ha világhírű temploma nem volna. Döcögős kövezet, tisztátalan tekervényes szűk utcák. Omlatag apró házakon szabálytalanul sorakoznak kicsiny ablaknyílások és alacsony ajtók. A helylyelközzel találtató nagyobb épületek dacára is Ínséges lehangoló képet látunk. A néptelen üres tereken fii verődött fel a kövezet hasadékaiból. Nem csoda St. Denis még a rómaiak korából maradt ősváros; melynek alapjait a pogány vallásüldözések első századaiban keresztény mártírok vére áztatá.

A legenda szerint Párizs első püspöke, a már említettem Dionysius Areopagita, ki társaival, Kusticussal és Eleutheriussal a Montmartren lefejeztették, kezébe vette a testétől elválasztott véres fejét és angyalok kara által kísérvé, elvándorolt még egész a Catuliacum nevű római faluig, a mai St. Denisig, ahol összerogyott és meghalt, eltemetve egy kis kápolnában, mely a „párisii“ törzsből megtért első keresztények imaháza volt. A kápolnát szent helylyé tette az első keresztények vallásos áhítata. A hívek seregei évszázadokon át körmenetben zarándokoltak a vértanú sírjához, és maga szt. Genovéva is résztvett ama búcsújáratokban. Végre a VII. században uralkodott II. Klothárnak fia és királyutóda, Dagobert, pompás román bazilikát és apátságot építtetett szt. Dénes sírja fölé, a bencésekre bízva a templom és apátság gondozását. Ez a templom 400 esztendeig állt fen, miután Kis-Pipin gyökeresen restaurálta és újabb toldásokkal bővítette. Időközben az apátság újabb alapítványok, ajándékok és hagyományozások által oly kiváló virágzásra, tekintélyre és gazdagságra emelkedett, hogy a frank királyok közül többen büszkeséggel viselték a st. denisi apáti címet. A st. denisi apátok fontos politikai szerepet vittek az akkori Franciaország államéletében. Eend szerint ők voltak a frank királyok követői a római szentszéknél, midőn a királyi méltóság megerősítését kellett kieszközölni. Az apátságban keresett oltalmat 754-ben a longobárdok üldözése elől menekült II. István pápa, ki a st. denisi bazilikában kente királyokká Pipin fiait: Károlyt és Karlomannt. A bazilikában ruházta át Pipin királyi hatalmát örököseire, az országnagyok tömeges jelenlétében. Hasonló tisztelet övedzte a st. denisi templomot és apátságot a Kapetingek uralkodása idején is. VI. Lajos a st. denisi bazilika „auriflamma“ zászlaját a francia királyság zászlójává tette, mely a szentélyben a főoltár fölött függött, s csak nagy nemzeti ve-

szedelmek alkalmával vétetett le, ha a király személyesen vezérlé hadait a csatába. Az annyi tekin-
télylyel s vagyonnal felruházott st. denisi bencés;
kolostor magához vonzotta Franciaország előkelő
urait, számos vitéznépet gyűjtött együvé, a bel- és
külföldről munkát kereső embereket csalogatott bás-
tyái alá. Az apátság környékén népes helység ke-
letkezett, melyet Kopasz-Károly várossá emelt és a
mostani nevéből nevezett el. A Dagobert régi ba-
zilikája már nem volt elég bő arra, hogy a keresz-
tény hívek rohamosan felszaporodott sokaságát be-
fogadhasssa, és nem volt elég fényes arra, hogy
benne a királyi udvar középkori pompájának teljes
ragyogását kifejthesse. Új templomot kellé építeni:
méltóbbat Isten dicsőségéhez és a virágzás tető-
pontján állott st. denisi apátság európai nevéhez.
Az apáti mithrát ekkor a jeles és hatalmas Suger
viselte, ki a keresztshadakkal elfoglalt VII. LajoK
távollétében Franciaország kormányzója volt. Eend-
kívüli tehetségekkel megáldva, tudomány és műizlés
tekintetében is talán legmagasabb színvonalon állva
kortársai között, kezébe vette a templomépítés ügyét,
s csakhamar végre is hajtotta. A régi templomból
csak a középkriptát és néhány oszlopot hagyott meg.
Amit épített, fogalmazásban és kivitelben, minden
idők álláspontjáról tekintve, valóságos csodamű, mely
az architektúra történetében új korszakot nyitott
meg, — s alapul, mintául szolgált a csúcsíves stílnak,
mely innen indult ki világútjára, s a legfenségesebb
műalkotásokkal árasztotta el a műveit nemzetek bi-
rodalmait. Suger st. denisi temploma első terem-
ménye a góth ízlésnek, s mint ilyen megbecsülhe-
tetlen kincse az emberiségnek, legdicsőségesebb monu-
mentuma az alkotó francia lángelmének, legdrágább
gyöngye Franciaországnak. Suger 1140-ben szentel-
te le művét, s még 10 évig foglalatoskodott annak tö-
kéletesítése és díszítésével. Életírója, Combes sze-
rint, 1151. évi január 12-én halt meg, miután ösz-
szegyűjté és folytató a nagybecsű st. denisi króni-

kát s megírta VI. Lajos uralkodásának történetét. A remek őstemplom, melyet alkotott, teszi st. Denis várost világhírűvé. 1230-ban Clément és Vendome apátok restaurálták az alapjaiban meglazult és leégett templomot; a XIV. században pedig kápolnák épültek az északi oldalhajó és a déli kereszt-hajó mellé.

De az emberi munkának gonoszabb ellensége nincs a romboló időnél és magánál az embernél. Az 1411. évi forradalom nem kímélte a francia nemzet e kiváló büszkeségét sem. A forradalmi hor-dák által végbevitt pusztításokat helyre sem állit-hatá még az apátság, midőn 1419-ben az angolok és burgundok törtek Franciaországra s újabb vanda-lizmussal tölték boszúszomjukat a st. denisi temp-lomon, melynek védelmezésében 1429. évi augusztus 26-án az orleansi szűz is győzelmesen résztvett, a templom falaira függesztvén a Megváltó képével díszített fehér zászlaját, hálaadásul a mennyei se-gedelemért. 1562-ben a hugenották, 1590-ben a liguisták károsíták St. Denist és jeles templomát. 1567-ben egy csatát is átélt St. Denis, midőn a hős Montmorency vezérlete alatt a katolikus tábor mérkőzött meg bástyái alatt a Condé és Coligny hugenottáival. Minden balsors dacára fentartá magát az apátság templomával együtt; s hogy a viszon-tagságok, melyek egymásután érték, tekintélyét nem valának képesek csökkenteni, mutatja a kö-rülmény, hogy IV. Henrik 1593. évi július 25-én a st. denisi oltár előtt tette le nagy ünnepélyességek közt a katolikus hitvallást. Az apátság a tridenti zsinat határozata értelmében 1633-ban a szt. Mór kongregációhoz csatlakozott és társaskáptalanná lett. A múlt századi forradalom vad dühöngése legtöbb kárt okozott a szép templomon, s a legelvetemül-tebb módon szentségteleníté meg azt. Az ész temp-lomává avatták és arcpirító kicsapongásokat vittek benne végbe. I. Napóleon ismét helyreállítá és Is-ten szolgálatára szentelteté fel a dómot, 1810-ben

april 1-én itt ünnepelve a esküvőjét is Mária Lujza hercegnővel. Folytatta a restaurálás munkálatait III. Napóleon. Az építés vezetése a tehetséges és szakértelmes Viollet-le-Ducarchitektusra bízott, ki a templom belsejének restaurációját be is fejezte.

Mialatt ezeket olvasgatom a kocsí, melyben ezúttal csak hárman-négyen ültünk, berobogott velünk St. Denis főpiacára, a honnan egyenes hosszú utca vezet a dóm-térre, melyen jobbra fordulva, a koromfekete templom előtt álltunk. Igazán impozáns, megható kép! E z t e h á t a z e l s ő g ó t h t e m p l o m ! Innen indult a csúcsíves építészet kelet felé. Nyolcszáz esztendő remekmű a maga eredeti valóságában; mert a későbbi felújítások változatai nem látszanak a gyönyörű homlokzaton, mely tisztán mutatja az átmenetet a kerekívből a csúcsívre. Három portálé nyílik a templom három hajójába. A szélső portálék egyikén a 12 hónap jelvényei és szt. Dénes vértanúsága, másikon a napkör jegyei. A középben az utolsó ítélet, az okos és esztelen szüzekkel. A homlokzat felett párkány keríti, mely a XIV. században védelmi célokra tételez oda. A párkány mögött dudorodik fel a középhajó oromzata szt. Dénes szobrával. A facad két végéből két csonkatorony emelkedik, de az egyik alacsonyabb a másikonál, mert 1837-ben villám sújtá és le kellett hordatni. A toronyban nagy harang függ: V. Károly ajándéka. A templom 108 méter hosszú belsejének nemes arányai, ritmikus vonalai meglepően szépek. Tágra nyitott szemekkel méregettem a megkövesült csodálatos összhangot. A keszes könnyedséggel egymásba fogódzó gerinchordók, a szeretet bensőségével ölelkező hegyes ívek, a kottelt kőrőzsák és ívtartók, a biztos egyenességgel metélt homorú és domború vájadékok a sugár oszlopokon: ez mind olyan, mintha finom cukorból sütötték volna. De Clément és Vendönte apátok XIII. századi restaurálása, mikor a csúcsív már megtisztult és teljesen felszabadult az előbbi kor

tradícióitól, legott észrevehető a hossz- és kereszt-hajók idomzatain. Ez már tökéletes, tiszta góth stíl román és bizanti reminiscenciák nélkül. A festett ablaküvegek újabbak, állítólag Lajos Fülöptől erednek. Régi üvegfestmény csak egy van, a boldogságos Szűz kápolnájában, mely Krisztus Urunk nemzedékrendjét tünteti fel, alsó részén Suger apáttah A többi ablakok a kereszteshadi jeleneteket, szt. Dénes élettörténetét, szenteket, pápákat és püspököket, francia királyokat és királynékat ábrázolnak; de a külső világosságot csak nagyon gyéren szűrük át a templom belsejébe, mely ez okon fölöttébb' homályos.

A dóm belsejének főnevezetességét a f r a n c i a k i r á l y o k k r i p t á i é s s í r e m l é k e i képezik. A királyi sírboltot még Dagobert király, a régi bazilika építője alapítá a VII. században. Azóta az átépítések és újraépítéseknel sok változáson, ment át a fejedelmi sírbolt. A legrégebb síremlékek elkallódtak, Dagobertnek és közvetlen királyutódainak sírboltjai évszázadok során összeomlottak. IX. Lajos (1226—70.) felújítá a királyi sírboltot, a templom kórusában pedig mauzóleumot kezdeményezett elhunyt francia fejedelmi és más kitűnő személyek emlékére. Innentúl minden halott köemléket nyert a templomban, melyek legtöbbje ma is látható. Van köztök néhány igen szép szobrászati mestermű. Ilyen XII Lajos († 1515) és nejének Bretagnei Annának síremléke, II. Henrik († 1559) és nejének Medici Katalinnak († 1589) fehér márványból vésett emlékei, I. Ferenc († 1547) és nejének Klaudiának († 1524) szarkofágjai. Az emlékek 1610-ig, IV. Henrik haláláig, folynak egymásután. Ő volt az utolsó, kit a mauzóleumban művészi; szarkofággal örökítettek meg. A későbbi királyok holttetemei csak egyszerűen, külső szoboremlékek nélkül, helyeztettek el a templom alatti sírboltban. A múlt századi forradalmi konvent arra a vérlázító istentelenségre vetemedett, hogy a halottak e-

szentelt nyugvóhelyét is feldúlta. A szabadság, egyenlőség és testvériség undok elvetemültségének ez volt legiszonytatóbb gáztette. Az égbekiáltó hóhéri boszú munkát a Bourbonok sírboltjával kezdek a forradalom szörnyei. 1793-ban XIV. Lajos volt az első, kinek hamvadó csontjait kidobták a sírboltéból és gyalázkodó átkok kíséretében szétszórták. Megdöbrentő a rémtettnél az a különös végzet, hogy épen évforduló napja volt annak, midőn 100 évvel előbb a speieri császári sírboltot hasonló kegyetlenséggel dúlatá fel XIV. Lajos. „Íme az Úr haragjának forgószele kimegyen, és rohanó fürgeteg száll az istentelenek fejére. Mert elrejtezhetik e az ember bármí titkos helyeken, hogy én ne lássam őt?” — úgymond az Úr. — Október 25-én be volt fedezve a st. denisi királyi sírbolt pusztulása. A koponyákat, csontokat, félig rothadt testeket, két nagy meszesgödörbe hányták rakásra, s a vermetet földdel, szemetes törmelékkal kotorták be. A kriptát később I. Napóleon, XVIII. Lajos és III. Napóleon ismét helyreállíttatá és tetemesen bővíteté. XVIII. Lajos megnyitotta a begyepesedett mészgödröket, és — amint lehetett — összegyűjtetvén királyi elődjeinek maradványait, 1817-ben illő egyházi szertartással a megújított sírboltba temetteté el. ugyanekkor helyezték át ide az 1793-ban lefejezett és a Madeleine temetőben elföldelt XVI. Lajos és Mária Antoinette tetemeit is. A sírbolt bejárata a főoltár jobbán van. A beszédes sekrestyést, ki a templomnak régi koronákból és csak kevés mübecscsel bíró egyházi edényekből álló kincstárát is megmutatá, szívesen jutalmaztuk egy-két franknyi tiszteletdíjjal.

A dóm melletti nagy épület székháza volt a régi st. denisi apáturságnak. 1815 óta a becsületrendi lovagok leányait nevelik benne I. Napóleon alapítványából. Volt idő, hogy 500 növendék leány is tartózkodott a nagyszabású intézetben egész 18 éves koráig, úgy hogy teljesen kiképezve bocsátották őket haza a szülőkhöz. Az intézetbe csak a

becsületrend nagykancellárjának engedelméből szabad belépni.

A templomból kijövet halottas menettel találkozáink a dómtéren. Virágkoszorús koporsóban kis gyermeket, egy elköltözött angyalt szállítottak a sírkertbe. Halk susogással rózsafüzért imádkozva haladtak utána a bánatos szülők, rokonok és a család barátjai. Elül feketetógás egyházi ember vitte a keresztet, — a pap zsolozsmáját végzé. A közönség párosan lépdelt a koporsó után, előbb a férfiak, aztán, a nők, valamennyien feketébe öltözve, a nők fehér főkötőkkel. A város túlsó végéről, a plébániai egyház tornyából, egyetlen harangocska küldé esti szellő szárnyain ezüsthangú zokogását a mennyországba távozott kisdéd után. Bizonyára nagyon szegény lehetett a kis ártatlan, — oh de milyen boldog!

Haza érkeзве, a fogadóm lombsátoros kis udvarát kivilágítva találtam. Itt szoktak a ház vendégei estende üdülni napi fáradalmaik után, harmatos repkény zöldjében, nedvdús thuják és tömjénfenyők illatában. Amint az udvaron belépek, viharos hahota, szünni nem akaró kacagás fogad. Meghökkenve nézek szét, és keresem a vakmerőt, aki engem ok nélkül kinevet. Az egyik lugasban nyájas társaság theázott, mosolyogva meglepetésemre és zavaromon. Szíves háziuram, ki a társasággal volt, vidám arccal jött üdvözlésemre és menten be is mutatott új vendégeinek. Baltimoreból érkeztek a kiállításra, magukkal hozva a család nélkülözhetlen bohócát, egy rendkívül szép amerikai papagályt. Az ügyes állat nemcsak csevegni tudott, de az ember kacagását is csalódásig hüen utánozta. Hosszasan elbeszélgettem tengerentúli vendégtársaimmal. Közbevetőleg szellőztettük kissé a politikát is. Kockáztattam azon nézetemet, hogy a francia revanche üdvtelen egy eszme, mely fojtó hatást gyakorol egész Európára, és az orosz szövetekezés révén magát a civilizációt is veszélyezteti. Elszászi származású há-

ziuram, kiből Párizsban lelkes republikánus lett, ellentmondott. Nem akará elhinni, hogy a francia köztársaság még az esetben is, ha a konzervatív elemek kerülnének uralomra, csak azon egyetlen igazolható hivatással bírhat, hogy egy erős monarchia számára lerakja az alapokat, és a pártok egyesítésével a császárság útját egyengesse. A geniális fogások, melyek most a világkiállítás sikerét biztosították, hatálytalanokká válnak idővel. A magas szárnyalású francia szellem bevilágíthatja fényével az egész világot, de a negyven milliónyi pezsgővérű, nyugtalan francia nemzetet csak egy hatalmas, erélyes és eszes uralkodó képes kormányozni. Amit Franciaország nagyot, maradandót és dicsőt felmutathat: azt a monarchiának köszöni. A köztársaság csak rombolt, zavarokat idézett elő, de történeti alkotásokat nem képes felmutatni. Baltimorei ismerőseim igazat adtak nekem. Boldog jövőt kívánva a franciáknak, nyugalomra tértem. Ez volt utolsó estém Párizsban. Másnap Londonba utaztam.

VIII.

London.

(Kiutazás Párizsból. A turisták ellankadásának igazi oka. A Gare du Nord csarnokában. Útirányok Párizsból Londonba. Tengeri betegség szárazon. Amiens látképe. A Mary-Beatrix fedélzetén. Boulogne. Emlékezés Magyarországra. Csend es áthajózás a calaisi tengerszoroson. Folkstoneból Londonba. Chislehurst. Érkezés Londonba. A város látképe távolról. Szállás a Hotel-Royalban. Angol table d'hote. Angolország és London a történelemben és statisztikában. Napi program, pénz, tájékozás. Mi a különbség Párizs és London közt? London érdekes részei és utcái. Angol könyvpiac és egy szemetszuró fonákság a magyar irodalomban. Nyilvános parkok és terek Londonban. A Hydepark. Angol férfiak és angol nők. Hidak és dockok. A perzsa sah londoni fogadtatása. Szt. Pál temploma. British-múzeum. Rajzoló leányok parázna szobrok előtt. Angol bank. A parlament. Westminster-Hall. A westminsteri apátsági templom. Tudományos Akadémia. Az egyetem. Mansion House. Főposta. A Tower. Nemzeti képtár. Kensington-múzeum. India-múzeum. Sydenhami kristálypalota. Kirándulás Windsorba. Angol menyasszonyok. Utcai élet, bérkocsik és omnibuszok. A hangverseny-csarnok. Színházak. Királyi paloták. Nyilvános szobor- emlékek. Éghajlat. Búcsúzás Londontól.)

Július 5-dike, csütörtöki nap volt. Derült kék égről enyhe napsugár szűrődött a redőnyökön szobámba, — és korán ébresztett. A csendes szép idő kívánatos föltétele a londoni utazásnak; mert tengerre kell szállani. A verőfényes kedves nap örömmel hangozott tehát, amint szemeimet felnyitám. Kiegyenlítve számlámat és gyorsan reggelizve, vidáman végzem kevés podgyászom csomózását — és kocsira

ültem. Nehéz szívvel váltam meg a becsületes háznéptől, mely jó kívánataival az utcára kísért. Körültekintek még egyszer, s az eleven nyüzsgő kép, mely Párizs utcáin utoljára tárult fel előttem, mintha maradásra csalogatott volna. De aki Párizsban nem törzsvendég gyanánt időz, de csak vakációzni megyén oda, repüljön tovább haladéktalanul, mihelyest teleszívta magát a világváros szépségeivel és kitűzött funkcióját betölté. A tervtelen bolyongás eztán már nyomasztó lett volna megviselt tagjaimra, valamint hogy a változatosság és az ismeretlen utáni vágy most csak annál inkább fokozta kedélyem ruganyosságát. Dőreségnek tartom, ha valaki arról panaszkodik, hogy Párizs elgyötri az ember érzékeit és fogékonytalanná teszi minden más egyébire. Ezt nem tapasztaltam. Távozásomkor épen nem éreztem szellemi ellankadást, lelki csömört. Olyan nagyszabású világváros, a milyen Párizs, éveken át képes a széliemet és kedélyt üde frissességben tartani. Varietas delectat! Ami az átutazó turistát tönkre sanyarítja, az nem a lélek elzsibbadása, hanem a szakadatlan lábalás, a szikrázó talpak, és a megszokott kényelmet nélkülöző szünetlen testi fáradság. Ha a turista időközönként egymásután, szépen, lassan és kényelmesen nézegethetné a világvárosok kincseit, mint az ottlakók tehetik: bizony nem lankadna el a munkában, sőt ellenkezőleg felüdülne mellette.

De ime a vasútnál vagyunk. Fogatunk az éjszakai pályafő (Grare du Nord) csarnokába hozott, hol az utasok tömegén csak nehezen vergődhetünk keresztül. Eeneteg lótás-futás, éktelen zshivaj, kiabálás. Mindenki siet rendbeszedni málháját és mentől jobb kocsiban alkalmas helyet küzdeni ki magának. Oroszok, norvégek, franciák, angolok, németek, amerikaiak egy gomolyban hadonáznak igazaikért, — mindenki a maga nyelvén. A bábeli zavarban legszánandóbbak a ziháló mellel cipelkedő hordárok. Ez sanyarúbb kenyérkereset a kubikolásnál. Szidják, taszigálják szegényeket, megterhelik mint az állatot —

néhány fillérért. Akinek jegyet kell váltania, szaporán tegye, mert nem könnyű hozzáférni. Jegyet három irányban válthatni. Lehet menni Calaisnak Doveren át Londonba; vagy Boulognenak, és onnan hajón a canterhury-öböl megkerülésével a Themzen át egyenesen Londonba; vagy végre utazhatni Boulognenak és onnan Folkstonen át Londonba. Aki Dover vagy Folkstone felé megy, vasúton szállítják tovább. Ez a rövidebb út; mert Párizsból 5 óra alatt Londonban vagyunk. Aki a La-Mancheból a Themzére megyén, 2—3 órával hosszabb utat tesz, de kárpótoltatik avval, hogy útközben látja a sok száz és ezer tengeri gályát, melyek végtelen vonalban sorakozva egymás mellé a Themze torkolatából egész London közepéig felhúzódnak. Ezt az utat külön kirándulásképen a helyi gőzösökön kell megtenniök azoknak, kik Doverből vagy Folkstoneból vasúton mennek Londonba. Nekem vasútra és hajóra szóló körúti jegyem lévén, nem kellett Párizsban jegyváltással bibelődnöm. Ilyenkor tudja az ember, milyen megbecsülhetetlen a gondosan kombinált körúti jegy nagyobb külföldi utazásoknál. Jegyemet Bécsben a Schencker-cégnél olyképen állíttattam ki, hogy Párizsból Londonba menet Franciaország nevezetes tengeri fürdőjét, Boulognet is megnézhessem. Onnét nagyobb gőzösök szoktak közlekedni a kanálison Folkstoneba, melynek kikötőjéből nyomban indul a vonat Londonba. Akár melyik irányt választjuk is, a podgyászt Londonig kell feladni a vasútra, — és nincs rá gondunk többé. A londoni pályaházban kiadnak mindent pontosan, mihelyest a bárát felmutatjuk.

Boulogne felé reggel 10 órakor indultunk. Erre már valamivel tisztességesebb a francia vasút, mint Strassburgból Párizsba. Jegyemet is érvényesnek ismerték el a futárvonatra. Látni való, hogy a strassburgi pályán önkénykedést üznek s a németeket csípdesik. De a kupék szertelen megtömése itt is csak olyan divat, mint amott. Noha jókor érkeztem,

máris kiszorítottak a nemdohányzók kocsijából. A konduktor Párizsban bökdöste át jegyeinket, — és felénk se nézett többé. A lokomotív visított, és ami még szemünk elé került Párizsból, egymásután ugrott el mellettünk. Útban valék London felé!

Meghúзва magam az egyik zugban, szokásom szerint emlékeimet írogatám. Négy fiatal hölgy és két feszelőgő úr voltak társaim a kupéban; de nem ismervén egymást, azon törték fejökét, minő elmésségekkel kezdjenek beszélgetést. Nehezen ment a dolog, — és már-már kecsgettettem a remény, hogy a népes kocsiban nyugodtan dolgozhatom. Vajha ne reménykedtem volna! Füleim csakhamar jóllaktak a fürge nyelvek telhetetlen percegésével. Azon kezdtek, hogy „hétnek“ nem jó együtt utazni, mert a hetes szerencsétlen szám. Könnyen segíthetünk rajta, — monda a mellettem begyeskedő szendécske, nyöszörgő pincset húzván ki táskájából — „nyolcadiknak“. A konduktortól bujtatta a szelíd állatot lakat alá. Lett erre nevetés, vihogás végtelen sok. A szepgő ebet kézről kézre emel gették, dédelgették, kifésült selyemszörét szentimentálisan simogatták. A kis tréfa épen nem ártott. Ha már nem dolgozhatam a sok locsogás miatt, de a színtelen egyhangú vidék sem nyújtott volna több szórakozást. Gyárak, gazdasági épületek, kisebb falvak tarkítják az Isle de Francé rónavidékét, a min nem lehet valami nagyon elmerengeni. Azonban a vidék legkevésbé sem bántotta volna a „nyolcadikat“, ha váratlanul komolyabb baj nem következik. A szegény pára tengeri betegséget kapott a szokatlan vasúti zakatolástól, noha még a szárazföldön jártunk. — Nem használt aztán sem cirógatás, sem enyelgő hízelkedés: a nyolcadik szám végzetessé lett. A kupé kedvence egy hirtelen mozdulattal úrnőjének ölébe köhinté az egész tegnapi ozsonnáját. Általános rémület és összenézés! A nyolcas szám kudarcán felsült hölgy arca lángvörös lett. Mert olyan hahotába törtünk ki valamennyien, hogy a

szemeink könyeztek belé. A nők gyorsan előkapkodták illatszereiket, az urfiak pedig szivarral igyekeztek szétfüstölni a szerencsés szám orrfacsaró sufifitusát. A szűkülő pincset megint csak a táskába gyűrték. De azért a kacagásnak, prüszögésnek csak Amiensben lett vége, mikor a nyolcas számra hallgató delnőtől olvadékony mosolygások és számtalan mentegetőzés közt érzékenyen elbúcsúztunk.

A m i e n s t, a kereszteshadi Péter barátnek szülővárosát, csak a vasútról láthatára. A Picardie kellemes környékű fővárosa távolról is elég jól áttekinthető. A hajózható Somme folyó három részre választja. Belátni az egyenes, szóles utcákba, hol magas szép házsorok, a citadella bástyái, 14 templom és a hatalmas kéttornyú ősi góth katedrális diszelkednek. A várost mintegy 70 ezer ember lakja, kiknek életrevalóságát legjobban dicséri sz a körülmény, hogy 20 milliónál több értékű gyári iparcikket szállítanak ki az európai piacokra.

Elhagyva a Eue, Montreuil és Etaples állomásokat is, kezdem magam egészen otthoniasan érezni. — Akár csak a magyar Alföldön, a Tisza vidékén lettem volna. Itt egy darabig belejutottunk a szalmafödél korszakába. Mondhatatlanul megörültem, midőn viszontlátás a kelepelő szél-malmokat, a tornácos nád- és gyékény-fődeles, sárral tapasztott parasztházakat, a szárnyasvad rajaitól feketéllő lápokat, és a költők botanikájának itt is viruló dísznövényét, a fűzfa-berkeket. Az Artois tartomány valóban nagyon hasonlít a bánáti és bácskai tiszalapályhoz. De a puszták csábos délibábja hiányzik belőle. Honvágyunk csapongásaiból csak akkor ébredünk, midőn a vasút Boulogne alatt egyszerre kikanyarodik a tengerpartra, s keringeni Játjuk előttünk a vitorlás bárkákat imbolygó vizek végtelenségén.

Dél táján B o u l o g n e b a n vagyunk. A mozdony eltol bennünket egész a kikötőbe, hol a tengerbe kinyúló kőgátak közt személyszállító és

kereskedelmi hajók csapatosan horgonyoznak. Ismét felújul a párizsi pályaház zsibongó képe. A vasúti utasok rohannak a kocsikból, s mint zsilipet szakított, elem hömpölyögnek a gőzhajók felé. Jó helyet, a gyengébb idegzetűek alkalmas ágyat akarnak biztosítani a tengeri útra; mert a gonosz nyavalyától fél mindenki. Én a Mary-Beatrixra szállok, és a födélzetre rakva kézi bőröndömet, helyet foglalok a hajó közepén, hol legcsekélyebb az ingás. Egy pohárka szíverősítő konyak használni szokott. Telik rá idő is, mert a hajó sokáig nem mozdul. Azalatt szemlét tartunk Boulogne fölött a fedélzet magaslatáról. A város körvonalai teljesen és tisztán gömbölyödnek ki előttünk. A Liane folyó torkolata mellett lépcsőfokon emelkedik a bástyákkal szegélyezett felsőváros, melynek aljában terül el a kikötőig a népesebb alsóváros. Ez a kereskedelem tulajdonképi székhelye. A sikátoros utcákból, az épületek tömegéből legjobban magaslik ki a szép goth templom, a püspöki és törvénykezési palota, s a régi várkastély, a prefektus háza, a nagy kórház és múzeum. A 40 ezernyi lakosság ipara, kereskedése és kézimunkája után él. A fürdővendégek sok pénzt hagynak Boulogneban, bár az évad, csak a július és augusztus hónapokra terjedvén, igen rövid. Évenként mintegy 70—80 ezer utazó angol keresi fel Boulognet, ami a városnak szintén tetemes jövedelmet hoz. A különféle gyárak kürtői ép oly sűrűsorakoznak a városban, mint a hajók árbocerdeje a tengeröbölben. Az ipar főágait a vitorlavászon-, kötél- és hálógyártás, a fayance- és cserépedény-égetés, a sóforralás, a tímárság és hajóépítészet képezik. Kereskedést üznek heringgel, kor állókkal, osztrigával, champagnei és burgundi borokkal, likőrökkel, szénnel, selyemmel, gyapottal és kenderrel. Tengeri fürdője előkelő berendezéssel bír s nyáron át nagy számmal vonzza magához Franciaország, de főképp Párizs, gazdag arisztokráciáját, mely nemcsak a tengeri fürdés éldeletet találja itt, de a boulognei vasas és

kénsavas ásványforrásokat is igénybe veheti. A rómaiak korából eredő város (Bononia Oceanensis, a Karolingek alatt Bolonia, később Boulonois) ósdias, megviselt fekete kinézésével, mindjárt az első pillanatban észébe juttatja a magyar utasnak a kereszt-hadjáratok idejéből emlékezetes Bouilloni Gottfried lothringeni herceget, ki 1096-ban százezernyi jól fegyelmezett sereget vezetett át Magyarországon, és Kálmán királyunkkal Sopronban személyesen találkozván, saját testvérét Balduint, nejével együtt kezesül adta Kálmánnak, ki viszont gazdag tábori sátorral ajándékozta meg a lovagias vezért, elkísérve őt egész Zimonyig. Ez a Gottfried Boulogneból jött Magyarországra. Atyja, II. Euszták, 1049—93-ig uralkodó fejedelme volt a boulognei hercegségnek, s Boulogne várában székelt. Gottfried tulajdonosa volt ugyan a luxemburgi tartományban fekvő Bouillon hercegségnek, de leginkább atyjánál tartózkodott, sőt midőn a kereszteshadak vezérletét elvállalá, a bouilloni birtokát a lüttichi püspökségnek ajándékozta. Amiens-i Péter sokszor látogathatott út tehát Boulogneba a szomszédos Amiensből, és mikor II. Orbán pápa a clermonti zsinatban a kereszt-háborút Palesztina visszafoglalására kihirdette, vajmi sok tanácskozás folyhatott itt a várerődben Európának mozgásba hozására. 1264-ben Boulogneban is tartatott egy zsinat, mely a III. Henrik ellen fellázadt angol főnemességet kiközösítéssel sujtá. Áthajózásunk a calaisi tengerszoroson nagyon csendes és kellemes volt. A szép idő velünk jött, a derült kék ég felhőtlen maradt mindvégig. A hajó lóbázását alig lehetett észrevenni; néhány nő mégis megkapta a tengeri betegséget, valószínűleg pusztá képzelődésből. De a legtöbben vígan voltak és jókedvűen csiripeltek, örömeiket találva a hajónk körül repdeső sirályok nyílsebes légmutatványjaiban. A francia partokról mitsem látni még Angliából szabadszemmel; egyórai hajózás után azonban megpillantjuk már Albion krétaszikláinak hosszú fehér

sávolyát a tengerrel ölelkező mennyboltozat távol aljában. Majd aztán feltűnnek F o l k s t o n e házai is mind nagyobb terjedelemben. De az angol partoknál már dúdol a szél s kilódítja hajónkat megfontolt józan nyugalmából. Csakhogy ez a balancírozás pár percig tart, míg a horgony feneket nem ér és a láncok kapcsai meg nem fogódnak a kikötő hídjába. Szinte sajnáljuk, hogy csak harmadfél óráig tartott a tengeri út. Maga Folkstone semmi érdekessel nem kínálkozik. Katonaember megfigyelheti mégis a stratégiai fontosságú erődítményeket, melyeken I. és III. Napóleon ágyúí hasztalan próbálkoztak. A 8000 lakost számláló város vakolat nélküli házai tudatják velünk, hogy angol földre értünk. A kopár krétabércek tetején, csekély távolságban egymástól, elsáncolt erős őrtornyok állanak végig a tengerpart hosszában, ameddig csak ellátunk. Melyik ellenség közelíthetné meg ezt a szigetországot, melyet a várkordonok ilyen áttörhetlen erős gyűrűje és egy legyőzhetlen tengeri flotta védelmez?

A pályaházban egyenruhás szolgál veszi át bördömet, felsegít a kupéba és elhelyezi málháimat a fogason, — aztán nyájasan köszönt és távozni készül. De én fizetni akarok! Tárcám után nyúlok a fizetések dolgában immár szerfölött gyakorlott kezemmel. Alig tudnak kapacitálni, hogy Angliában évdíjas hordárokat tartanak a vasúti társaságok, és a kirendelt szolgálazemélyzet ingyen köteles az utazó közönség málháját átvenni s elhelyezni. Ez tehát a borraválóknak, az utasok keserveinek északi véghatára! — És milyen fényes, nagyszerű kupék! A második osztály bársony- és finom posztószövevettel kárpitozva, selyem drapériával díszítve, csiszolt kristályüveges ablakokkal ellátva, vastag ruganyos szőnyeggel leterítve. Mintha kicserélték volna azt a világot alólam, melyben vándorútra keltem. Ilyen vasúti eleganciát és kényelmes úri berendezést eddig még sehol sem láltam. Négy órakor füttyült el velünk a mozdony,

hullámzó virányos mezők s kövér rétségek mellett,, melyeken szétszórva juh- és kecskenyájak pajkos enyelgéssel mulatoznak. Kertek, barátságos képű tiszta falusi községek, virágos ligetekben épült nyári kastélyok, szélfogókkal ellátott komlószarítók, árnyas erdőrészetek váltakoznak a kies utón. Elhaladunk Oh islehurst mellett is, és látjuk egy terjedelmes lombdus park árnyai alatt Eugénia császárné pirosfödélű villáját, hol özvegysége gyásznapjait éli, — és azon kápolna oromzatát, mely III. Napóleonnak és fiának holttesteit rejt. Ez most Franciaországboldogtalan császárnéjának Eldorádója. a szenvedő nőnek és anyának szerény menedéke. Madarak édes dala, csalogányok éneke és a hit vigasztalása enyhítik szívének nagy fájdalmát, mely nemsokára szintén el fog múlni, mint elmúlt a nagy ragyogvány és dicsőség is, mely őt egykor a párizsi aranytermekben környezé.

Hat órákor L o n d o n területén vagyunk, de a vonat a városon keresztül is csak úgy száguld, mint a szabad mezőn. A Themzéhez érve, olyan magas niveau fölött járunk, hogy az egész város óriási arányait magunk előtt látjuk kibontva Nekem most már nem kell többé az elegáns kupénak rekesztéke. Az ablakhoz támaszkodom, s dagadó kebellemmel szedem magamba a nagyszerű látkör szépségeit, élvezem lélekemelő hatását és a leírhatatlan panoráma kellemét. A láttávol oly rengeteg nagy, hogy legszélső vonalai a leáldozó napnak bágyadt szürke párázatával folynak össze. Ezt a roppant széles térrajzt villámok sebességével cikázó sasszemek sem tekinthetik át. Lenge ködfátyol kárpitján megtört sugarak világa domborítja ki a szent Pál méltóságos kupoláját és a Westminsternek sötéten me-rengő csúcsait. A Themze-hajók árbocfái ünnepi lobogódiszben pompáznak, a borongós levegőben tarka színök rezgő csillogása úszkál. Látásunk eltéved a szorosan egymáshoz tapadt temérdek épület, milliányi kémény, a sok torony, füstölgő kürtő rithmi-

kus egyformaságán. Ennyi házat a világon nem láthatni egy rakáson. De a külső telkeken, ahol vonatunk halad, valamennyi ház egyforma nagyságú és valamennyi téglából való, vakolat nélküli természetes téglaszínben. Ilyen nyers téglából készített két-háromemeletes, keskeny, magas, meszeletlen, füstös lakház 250 ezernél több van Londonban. A köznapi életnek így építenek, nyersen, mentől egyszerűbben. Ez az építkezés Londonnak egészen sajátos jelleget kölcsönöz, melynek mását sehol a kontinensen nem találjuk, s mely az első pillanatban annyira meglep, hogy szinte elfogultakká leszünk miatta. Ilyennek látjuk Londont távolról, a berobogó vasútról. Ez csak a külső keret. —

Eddig minden jól ment; de London megpillantása döbbenő hatást gyakorolt rám és kishitűvé tett. Tűnődni kezdtem: mikép fogom én magamat e szörnyű városban tájékozni, hogyan fogok boldogulni? Ezalatt a pályaházba robogunk. Még meg sem áll a vonat, az egyenruhás vasúti szolga máris benyit a kocsimba, s kívánságomat tudakolva, viszi előttem a málhát, — én követem. Semmi málhavizsgálat, semmi konfúzió, zaj vagy marakodás. Az utcán bérkocsik várakoznak; én egy elül nyitott két-kerekű „ily“-re ülök, melyet a kocsis a hátulsó magas bakról kormányoz, szabad kilátást engedve a vendégnek. Egyszerűen megnevezem a fogadót — és gurulunk szaporán a városba, a D e - K e y s e r - f é l e „ H o t e l R o y a l “ - b a, mely a Themze-parton (Blakfriars-New-Bridge-Street), London központjának egyik kiválóan szép helyén fekszik. Kiírom ide a fogadó címét, hogy könnyen ráakadjanak, akik netán az én útmutatásom fonálán mennének Londonba. Csak „Hotel Royal De-Keyser“-t kell a bérkocsisnak kiáltani, mert az elsőrendű nagy fogadót mindenki ismeri Londonban. Senkinek sem ajánlom, hogy olcsóknak hirdetett kisebb zugszállókban vegyen lakást. Azokban nemcsak nyúzzák kegyetlenül az utast, de mert csak angolul beszélnek, sok

kellemetlenségnek is teszik ki azt, ki a nyelvöket nem beszéli vagy nem érti. Az én fogadóm tulajdonosa. Keyser, nagyon populáris ember a brit fővárosban. Németországból mint szegény vendég-lős vándorolt Londonba szerencsét próbálni. Praktikus esze, rendkívüli szorgalma, ügyessége és becsületes munkássága által évek során annyira vitte, hogy most többszörös milliomos, három londoni nagy szállóháznak s terjedelmes angolországi uradalmaknak tulajdonosa. Két évvel ezelőtt lord-majórja volt London városának, de azért úgy ő, mint derék fia is, itt forgolódik naponkint hajadonfővel a szállóvendégek kiszolgálása körül. Jó angol hazafi ugyan, de nem feledkezett meg német származásáról, s a szép „Royal“ vendéglőt különösen honfitársai kedvéért állítá német lábra. Alkalmas magyar fogadók — fájdalom — sehol sem találattván a külföld metropolisaiban: legjobban cselekszünk, ha Londonban a „Hotel Royalt“ választjuk szállásul. Négy emeletes hatalmas palota ez, német nyelvű társalgással, egészséges tiszta vízvezetékkal, Ízletes konyhával, villanyvilágítással, külön reggeliző-, és ebédlőtermekkel, társalgó és olvasószobákkal, mely utóbbiakban magyarországi hírlapokat is olvashatunk. Az udvar tornáca előtt jóságos arcú, borotvált és galambősz öreg úr fogadja az érkezőket házgondnoki aranyhímzetű ruhában. Átadjuk a névjegyét és igényeinknek megfelelő lakást kérünk. Ezentúl, míg itt lakunk, minden ügyeinkben a nyájas öreg házgondnok adja a felvilágosító útbaigazításokat, ő a meghitt barátunk, kalauzunk és tanácsadónk, ha kérdéseinkkel hozzá fordulunk. Én a harmadik emeleten váltok szobát, kilátással a Themzére, hol egész napon át cifra élet hemzseg. Az emeletek magassága közömbös dolog, mert néhány másodperc alatt fel és le kényelmes emelőgépen járunk. Fődolog, hogy a lakással teljesen meg legyünk elégedve. Az én szobámban van finom ágy, amire sokat tartok, vannak díszes szófák, kar-

székek, ruhaszekrények, íróasztal, márvány mosdó és kandalló, földig érő tükrök és egyéb dekorációk. Tiszta, világos, szép szoba. Együtt jár a szobával teljes ellátás: reggelire kávé vagy thea, tojás, vajkenyér és húsnemű; este 6—7 órakor közebed, mely hat fogás finom ételből és gyümölcsből áll. Böjti napokon tengeri halat, osztrigát, rákot és igen jó tésztaneműeket kaphatunk. A szobák minden emeleten pincérek gondviselésére bízzák. Irtózom ugyan az illattól áradozó, felsütött hajú frakkos pincérektől, és lázas borzongás fut el, ha csak egyet is látok; de a londoni szobapincérem olyan behízelgő, modoros, készséges és szerény mainzi fiatal ember, hogy a kiszolgálat dolgában is tökéletesen meg vagyok nyugtatva. S fizetek mindezért, a szolgálattal és 4 gyertyából álló világítással együtt, naponként 13 shillinget, azaz 6 frtot o. é. Magyar fővárosi vendéglőink borsos árjegyzékéhez képest ez valóban meglepő csekélység! Olyan szobáért, aminő az én londoni lakásom, legalább is 5 frtot kellene Budapesten fizetnem, nem említve azt a nagyszerű étkezést, amelyenért nálunk külön 5—6 frtot elkérnének. Bizonyára semmi sincs oly befolyással magyar városaink, s különösen a főváros anyagi viszonyaira, és semmi sem gyakorol olyan súlyos depressziót idegenforgalmunkra, mint éppen fogadóink és vendégházaink árainak szertelen drágasága. A konkurrencia vajmi keveset segít ezen; ezt hatóságilag kellene szabályozni. Az útonálló pincérek zsarolásait, a házi cselédség tolakodó követeléseit szigorú ellenőrzés és rendőri fegyelmezés által kellene lehetetlenné tenni. Egymagában a zónatarifa nem elegendő arra, hogy az internacionális és belföldi utazási kedvét lendületbe hozza, s az idegeneket Magyarországra vonzza. Minden utas kellő figyelemben, kíméletben kíván részesülni, s otthoniasan jól akarja magát találni a fogadóban, ahol megszáll.

Az én félelmem, évődő bizalmatlanságom és aggodalmam, hogy négy milliónyi lakosságnak özön-

ben, egy ismeretlen idegen nagy városban, melynek óriási labirintját még csak áttekinteni sem vagyok képes, el fogok sülyedni, meg fogok semmisülni a tengerbe hullott morzsa gyanánt, legott szétfoszlott, amint vendéglőm barátságos otthonát elfoglaltam. Mintha nehéz sziklakő esett volna le a szívemről, annyira megkönnyebbülve éreztem és oly jól találtam most már magamat. Biztatott a remény, hogy a világ legnagyobb városát könnyen fogom megismerhetni, megtekinthetem becses nevezetességeit és tanulmányozhatom páratlanul álló műgyűjteményeit. Ez a kellemes érzés és megnyugtató tudat már magában véve is megfizethetetlen az olyan utasra, ki foglalatosságban jár, ki nem csupán passzív bámészkodás és a nagyvilágban való szóttekintés, de hasznos ismeretek gyűjtése és okulás végett tölti idejét és költi el pénzét a külföldön. Megkeféléldözve és özszerendezkedve tehát, vidám kedélylyel szálltam le a kolosszális étterembe, hol bőven sugárzott már a villamfény és mintegy háromszázan foglaltak helyet a diszteritékü asztalok körül. A rendező elkéri a szobánk számát, széket jelöl, — és aztán derekasan hozzáláthatunk az ízletesen felhordott s igen jó főztü tápszerekhez. Az ilyen közebédek iránt előítélettel viseltetem, nem akarván magam a vendéglők napirendjének kitűzött órái által korlátoltatni s egyszerű életmódomtól eltérni útközben, midőn különben is a legnagyobb takarékoság szolgál szabályul. Azonban London gyakorlati életrendjéhez készséggel alkalmazkodtam; mert naponkint csak kétszer, reggel és este levén étkezés, a megállapított tervünket minden akadály nélkül végbevihetjük. Továbbá az ilyen szállóbeli table d'hote egyszersmind a legjutányosabb étkezés az angol fővárosban, s amellet olyan kiadó, hogy kétszernél többször nem is kívánkozunk asztalhoz ülni. Malacpecsenyét, fokhagymás kolbászt, paprikást, töltött káposztát és túros csuszát nem találunk ugyan; de avval, amit kapunk, a legválogatósabb magyar gyomor is meg lehet elégedve.

Ebéd után szobám ablakából éldeltem azt a fantasztikus képet, melyet innenről és túlnanról a villamfényben áradozó bűvös világítású Themze-partok elembe tártak. A szelíd holdvilág szinte bujdokolni kénytelen Londonban a villanyos lámpák izzó sugarai elől, mikor zöldbejátszó delejáramlatuk varázsával előmlesztik az egész várost. Elmerengve a múltakon, előszedegetem emlékezetemből, ami London és Angolország történetéből felém csillámlott. De ki tudná az események szálaít mind visszavezetni az első kezdetökg? A britek kelta törzsenek ága, de nem tudni, mikor telepedtek Londonban. Söt London nevének származását sem tudják határozottan megmondani. Némelyek a latin „Londiniumból“ eredeztetik Tacitus után. ki azt az ó-brit „lin“ vagy „din“ szöböl vette, ami tavat, mocsaras vidéket jelent. Mások személynévre gondolnak, mert a monda szerint Lund fejedelem birta e földet a rómaiak első betörése alkalmával, s Londin vagy Lundain annyit jelentene, mint Lund városa. Amit a római történetírókból tudunk, nagyon elsurlódik az idök áthatatlan homályában. Félszázaddal Krisztus Urunk születése előtt Caesar kötött ki Angolország partjain, de hódításai csak száz év leforgásával érvényesülhettek, midön Claudius és utódai vették kezökbe Caesar hódítási terveinek megvalósítását, Kr. u. 78—85 táján már egész Britannia és a déli Skötország római tartományok. Nero korában Londinium már kereskedelmi város, de nem fővárosa még Britanniának. A IV. században Constantin császár bástyákkal erősíté meg a helyet, mely azért nagyobb jelentöséget nyert. Honórius császár alatt hanyatlóban van ismét a római sasok hatalma. 445-ben pedig a szászok jutnak uralomra Britanniában, — kiket az angolok követnek, külön-külön királyságokat alapítván ama földön. 827-ben Egbert egygyé olvasztja a szász és angol fejedelemségeket és megteremti az egységes nagy angol birodalmat. E birodalomra ráütnek ké-

sőbb a dánok, normannok, frankok, piktek és skótok, pusztítják évszázadokon át, elúzik belőle a legitim uralkodókat, míg végre 1042-ben a Hitvalló Eduárd újból vissza nem helyezi a törvényes dinasztíát, Londont téve meg Angolország fővárosává és építve a westminsteri apátságot, mely a város további fejlődésének és népe gyarapodásának alapját rakja le. Az V. századtól mostanig hét uralkodóház váltja fel egymást Britannia trónján: az angol-szász, a normann, a Lancaster, Tudor és Stuart, melyet a republika követ, majd aztán az Orániai és a Hannover dinasztíák. Azonban London emelkedését a leghathatósabban a két utóbbi dinasztia mozdította elő. Anna királyné (1702—14) tette meg ahhoz az első lépéseket. A város legnevezetesebb építményei, legszebb utcái a múlt század második feléből valók. A XIX. században óriási mérvekben gyarapodott a város, és első színhelye lett minden világraszóló mozgalomnak, melyet főkép a természettudomány, technika, mathézis és asztronómia, szóval az értelmességnek minden igyekezete, főkép a gazdasági és anyagi jólét terén újabb időben felmutathatott. London lakosságának számát az 1881. évi népszámlálás 3,814,571 lélekre becsülte. A lakosság jelenlegi száma 4,764,312 lélek. E számban roppant mennyisége foglaltatik a külföldi bevándorlottaknak. Az uti könyvek szerint Londonban több skót lakik, mint Edinburgban, több ír, mint Dublinban, több zsidó mint Palástinában és több róm. katolikus, mint Rómában; de ezek mindnyájan jó angolokká naturalizálják magukat. Lakik Londonban 2800 szabó, 4000 cipész, 2500 pék, 2100 mészáros és hentes és 300,000 cseléd. A város jelenleg 6 négyszög mértföldnyi területet foglal el. A négy milliányi lakosság fogyasztását szinte megdöbbentő számokban mutatja ki a statisztika. E szerint főlemészt London évenként 2,000,000 mérő búzát, 400,000 ökröt, 1½ millió birkát, 130,000 borjút, 250,000 sertést, 8 millió darab szárnyast és vadat, 400

millió font halat, 500 millió osztrigát — és megiszik 150 millió akó vizet.

Sokan mondják, hogy Londonban a levegő, az étkek, az ivóvíz, sőt még a tej és thea is halszagú és sósízú. Ezt én nem tapasztaltam, sőt poshadt vízszagot sem éreztem itt, noha közvetlenül a Themze mellett laktam. Inkább a kábító zúgás, a íjebódító örökös zszibongás bántott, mély éjjel-nappal egyforma, és sokkal nagyobb mérvű, mint Párizsban. Nemcsak a járkáló emberáradat, a szünet nélkül futkározó temérdek fogat, a dübörgő s nyöszörgő teherkocsik okozzák a siketítő zajt, de a folytonos működésben levő sívító és puffogó vasúti mozdonyok is, melyek az utcákban, a hidakon és a házak tetején fel s alá szaladgálnak. — Elvégre is belefáradván a lámpák erős fényébe és a szörnyű zúgásba, minthogy a göncölszekér különben is már magasan állott, betevón ablakomat, s előirányozva másnapi budgetemet, az álom puha karjai alá menekültem.

Másnapi programmom készen volt. Londonra hat nap elegendő, hogy a várost megtekintsük és a főbb gyűjtemények érdekesebb darabjait személyre vegyük. Ilyen rövid idő mellett le kell azonban mondanunk arról, hogy gazdálkodási szempontból gyalog járjuk be London roppant távolságait. A hat nappal csak úgy jöhetünk ki, ha kora reggeltől kezdve késő estig kocsin végezzük a napirendünket. A pénzt legjobb Párizsban, vagy a fogadónk irodájában angolra megváltani és felaprózni. A számítás nagyon egyszerű és könnyű. Angliában csak az arany font és sovereign, az ezüst shilling és pence, meg a réz penny van forgalomban. A papírpénznek kevés hasznát vehetjük a köznapi érintkezéseknél. Az arany font = 10 frt. osztrák értékben; a sovereign 5 frt; a shilling 50 krajcár. Ezüst shillingek vannak különböző értékben és nagyságban, azaz vannak olyan ezüst pénzek, melyeknek belső értéke 2, 5 és 10 shilling. A rajtok levő

szám legott tájékoztat bennünket az érték iránt; ha pedig a szám nincs felírva, a vendéglőnk gondnokától kérünk egyszer mindenkorra útbaigazító felvilágosítást. A pence 25 és 16 krajcáros, mit a nagysága és felírása jelez; a penny 4, a félpenny 2 krajcár a mi pénzünk szerint. A bankutalványokat nem ajánlom. Az utalványok felmutatója igazolni tartozik személyazonosságát, ami sok futkárózással és időpazarlással jár. A nyelv sem okoz nehézségeket; de angolul olvasni s valami keveset beszélni mégis szükséges. Én azt tettem, hogy a köznapi életben előforduló szavakat, kérdéseket, megszólításokat stb. betanultam, és angol szótárt is vive magammal, segítettem magamon, amint lehetett. Többnyire megértettek, nehézségekkel alig kellett küzködnöm Bérkocsit (cab) magában a fogadóban kapunk napi 9 shillingért, azaz 4 frt 50 krajcárért. Pompás úri hintó az, párnázott kényelmes ülésel, livrés és keztyűs kocsissal. Megelégedhetik vele még a rátartós nagyúr is. A napi programunkát cédulára írva, átadjuk a szálló gondnokának, ki azt az egyes tárgyak helyrajzi fekvése szerint sorrendben megszámozza, s a kocsisnak oly utasítással kézbesíti, hogy bennünket a program értelmében mindenüvé elvigyen, a múzeumok előtt pedig, hol hosszabban időzünk, bevárjon. A programot, mint az alábbiakban látható, úgy kell összeállítanunk, hogy London legszebb s legérdekesebb pontjait is belefoglaljuk. Fogatunk aztán olyan útirányokat választ a műgyűjtemények és közintézetek látogatásánál, hogy azokkal együtt magát a várost is megtekinthetjük, amennyiben a legszebb utcákon és tereken végigkocsizunk. Aki az alább említett és leírt dolgokat figyelmesen mind megnézi, látott annyit Londonból és tanulhatott annyit a műgyűjteményekben, amennyi elegendő az általános tájékozásra, és amennyit a lélek egyszerre befogadni és megemészttem képes. Egészen más az, ha valakit speciális célok vezetnek a nagy világvárosba.

Az olyan bizonyára nemcsak egyszer, hanem többször és hosszabb időre fogja Londont fölkeresni, hogy egészen külön tanulmányainak élhessen. Arra ott ugyancsak bő alkalma nyílik mindenkinek, kit a szellem magasabb törekvései, a tudomány, a művészetek, vagy a közhasznú ismeretek dúsgazdag forrásaihoz vonzanak.

London belseje merőben elüt azon rideg, lehangoló külső kerettől, mely nyers téglaházaival majdnem félelmes benyomást gyakorol az érkező idegenre. London nem oly szép, derült és vidám, mint Párizs, de sokkal impozánsabb. London architektúrája is mögötte áll Párizs monumentális építkezéseinek, de gazdagabb az élet szükségleteinek s kényelmi igényeinek megfelelő berendezésekben. Párizs külseje a lenge könnyedség és mosolygó kedélyesség színében jelenik meg, London lépten-nyomon a komoly munka ábrázatával mutatja magát. Párizst egészen elárasztja az eleven forgalom áradata, mely azonban éjfél után mindinkább gyengül és reggel 9 óráig szünetel; míg Londonban nincsen szünet sem nappal, sem éjjel, csakhogy a közlekedés és forgalom moraja, a zsvajteljes élet hömpölgése, kizárólag az ipar és kereskedés utcáiban torlódik össze, míg a város egyéb részeit békében hagyja. Párizs a lakosság számához és a város terjedelméhez képest szorongani kénytelen, mert aránylag csak kevés szellős, napsugaras és tágas köztérrel rendelkezik; ellenben London belsejében világos, széles utcák, beláthatlan terjedelmű nyilvános parkok, szabad mezőségek, és virágos lombdús kertek nagy számmal találhatók.

London legszebb városrészei: a *West end*, az *északi* és *déli negyedek*, a *Hydepark*, *Regentspark* és a *Bayswater környéke*, a *blakfriarsi Thembzepart*, kezdve a *New-Bridgetól* fölfelé. A nagykereskedés a város központján, az úgynevezett *City*-ban fejt ki egész

gazdagságát és színpompás ragyogványát. A legszébb boltokat, három-négyemeletes kirakatokat a Regent-Streeten, Oxford-Streeten, a Piccadillyban, Bond-Streeten, a Strand- és Fleet-Streeten, a Cheapsideban, St. Paul-Churchyardon és a Ludgate-Hillban találjuk. Ezeket a városnegyedeket és utcákat okvetlenül meg kell tekintenünk.

A nagyobb könyvkereskedéseket, melyek angol, francia, német, orosz és olasz nyelveken a világ összirodalmát felkarolják, leginkább a Paternoster-Bowban találjuk. Csak magyar könyvet nem árulnak sehol a londoni nagyobb könyvkereskedésekben. Ellenben megvan ott Jókainak néhány regénye és Vámbéri keleti útja angol nyelven. Tudakoltam az angol irodalmi viszonyokat. Azt választák, hogy a tudományos, vallási, politikai és gazdasági irodalom évenként igen gazdagon termel és kielégítő kelendőségnek is örvend. De az angol szépirodalom csökkenőben van, mert újabb időben csak kevés kiválóbb értékűt produkál. Fordításokra pedig csak a legritkább esetekben adják magokat az angol írók. Ez csak akkor történik, ha a külföld valami rendkívüli újdonságot és feltűnően becseset mutat fel, ami az egész világ érdeklődését leköti és amit angol elme még meg nem teremtett. De ekkor is az irodalmi kritika, vagy az angol tudományos és irodalmi intézetek, a népszerű kiadócégek választják meg a lefordítandó műveket, s többnyire ők adják ki a megbízást is a vállalkozó fordítóknak. Különbözik kicsinyes dolognak tekintik egyáltalában, hogy a mások vetésein gazdálkodjanak, ami nem is illik egy kultúrnemzethez. — Vájjon nem találnók-e mi is idejénlevőnek, útját szegni valahára azon megalázó irodalmi szegénységnek, mely a fordítmányok valóságos özönével ömleszt el hazánkat? Mintha megaszott volna agyunkban a szellemi termőképesség s tehetetlenekké lettünk

volna önálló, eredeti munkálkodásra! Íme szerepelni vágyó epigonok tolakodnak be a magyar irodalom szentélyébe, s idegen nemzetek termékeivel szégyenletes kalmárkodást folytatnak. Sőt már könnyfordító gyárak is keletkeztek, melyekben magyar tanintézeteink számára németből fordított tankönyveket gyártanak és árulnak. Vannak szervezett kompániák regény, novella, színdarab fordításokra. Többnyire csak vak véletlen, egyesek szeszélye vagy spekulációja határoz a fontos kérdés fölött: mi szükséges nekünk, és mi pótol hézagot nálunk, mi vétessék át más népek szellemi termékeiből nemzeti irodalmunkba? Önzetlen, igazságos kritikánk nincsen, mely elég bátorsággal és tekintélyvel bírna, szétkergetni a magyar könyvpiacról a mások eszével és fáradságával taréjoskodó sáfárokat; — mely egyszermind az ifjabb nemzedéket is önálló munkásságra, a tehetségeket öntevékenységre és egyéniségöknek tulajdon termelésök által érvényesítésére szoktatná. Bizonyára nem válik becsületünkre, mikor a magyar irodalmi termékek kimutatásában évről évre azt kell olvasnunk, hogy magyar kiadványainknak közel kétharmada — fordítás. Köszönet azoknak, kik minden buzdítás nélkül, jószántukból, vagy épen anyagi áldozatok árán nagynevű külföldi szerzők igazán hézagpótló és nehezen hozzáférhető műveit plántálják át irodalmunkba. Azonban ez nem azt jelenti, hogy összefont karokkal és a kényelmes, puha fordítói székből nézzük a külföld előmenetelét s önálló irodalmi tevékenységét; vagy hogy egészen közönséges becsesl bíró idegen munkák, mi több, még iskolai tankönyvek fordítására is fecséreljük erőnket és időnket, holott egy kis jóakarattal És fáradsággal mi is tudnánk olyan könyveket írni, esetleg tán még sokkal jobbakat. —

Visszatérve londoni körszemlénkre, tovább vezetem az olvasót a Westminster, Hyde-park, Grosvenor-square, Tyburnia és

B e l g r á v i a városrészekbe, melyekben ékes palotákat, fényes nagyúri lakokat látunk, mert a pénzemberek és gazdag kereskedők, kik a Cityban tartják üzleteiket, többnyire ezen a vidéken laknak. A középosztály leginkább a R e g e n t s p a r k és a M a r y l e b o n e tájékán csoportosul. A gyárak, iparosműhelyek, kisebb kereskedések és bérházak a C o v e n t g a r d e n , B e t h n a l g r e e n , S p i t a l f i e l d s , I s l i n g t o n , C l e r k e n w e l l , B e r m o n s e y és L a n b e t h városrészekben vannak. Az alsó néposztály, a munkásnép, a szegénység és London nyomorultjai a C h e l s e a , W h i t e c h a p e l és P a d d i n g t o n nevű szennyes, füstös városnegyedekben, a d o c k o k környékén, meg a Themze-partok félreeső utcáiban tömörültek. De ezen utóbbiaktól sem szabad megvonnunk részvétünket, meg kell ismerkednünk London árnyképeivel is. Egyszeri kirándulás a tekervényes szűk utcákba, zsákszerű sikátorokba, mindenkorra ki fogja elégiteni kíváncsiságunkat. A becsületes, szorgalmas és vallásos napszámos nép, az elgyötört gyármunkások és kenyér után szaladgáló utcaemberek összevegyülve laknak itt a rovott életű, erjedt erkölcsű sztrájkhősökkel, a szurkoskezű betörőkkel és zsebmetező tolvajokkal. Erre tanyáz bűzös pincehelyiségekben, homályos padlószobákban Londonnak központfutó és fénykerülő eleme. Metsző szemekkel, mélyesztő pillantásokkal kísérik kocsidat. Fertelmes külsejű részeg asszonyok, pelyhes Messalinák, áporodott fajtalan alakok, korhadttüdejű aszkóros kerítők ténferegnek a pálinkamérések és lacikonyhák küszöbein. Itt kellene a szegénység és keresztény irgalom apostolainak fölemelniük a Megváltó szent keresztjét; itt volna helye az önfeláldozó szamaritánus erények buzgó gyakorlásának! De erre csak a kath. egyház lelkes bajnokai képesek. Az angol bibliatársulatok mechanikus ridegsége soha sem fogja megtisztítani Londont az elaljasodás szennyétől, és nem fogja ama elzüllött

szerencsétlen embertársaink halhatatlan lelkét megmenteni az örök életnek. —

London legvonzóbb ékességét a nyilvános parkok és beültetett közterek képezik. Nyolc ilyen nagyobb szerű park van Londonban, melyek nemcsak városszépítési, de különösen közegészségi szempontból létesültek. Ilyenek: a Hyde park, Kensington park, James park, Green park, Victoriapark, Battersegg park, Kennington park és a Greenwich park.

Leglátogatottabb és legszebb valamennyi közt a 619 holdnyi területet elfoglaló Hyde park London közepén. Erdőrészletek, pagonyok, sűrű berkek, bokros partiek és friss fűillatot lehelő zöldbársonyos pászitok, művészi kézzel ápolt virágtáblák, árnyas gyalogjárók és fellocsolt tiszta kocsutak ékesítik. Főbejárója a Piccadillyről szolgál hármvas kapun. A kimenő főkaput diadalív jelzi az Oxfordúton Wellington herceg szobrával. Van azonkívül még más hat kapu a fogatok, és több ajtó a gyaloglók számára. Az egész parkot drága vasrács veszi körül. Valamikor ez is kathol. jószág, a westminsteri apátság birtoka volt, de VIII. Henrik királyi parkot ültetett benne, hogy őzekre és szarvasokra vadászhasson, kastélya közelében. A parkot kerek gyűrű gyanánt korzó övedzi, mely II. Károlytól ered; azonban III. Vilmos király, Anna és Karolina királynék is sok szépítést eszközöltek a Hydeparkban. Délben és este 5 óra táján együtt láthatni itt London előkelő világát. A találkozási hely a nagy szerpentina körül van, hol ezerszámra keringnek az angol díszfogatok. Lordok és ladyk tüzes paripákon lovagolnak, a férfi- és nőközönség ünnepies sétamenetét tartja. Láttam kis lánykákat is aranszerszámos telivér angol lovakon száguldozni, leeresztett lobogó fűrtökkel, kerek kis szalmakalapokban, élénk színű ruhácskákban. Tíz lépésről jockey követi ugyan a vígan vágató csintalan gyer-

mekeket, de az álmosan kocogó lovasz nem annyira elővigyázatból, mint inkább parádéból látszik kirendelve lenni, oly ügyesen és biztosan ülik meg az angol kisasszonyok a nyeret. A gyalogsétányok terebélyes fasorai árnyékkal kínálnak, s ha megtelepedel alattuk egy félóra, ott vonul el szemeid előtt az angol főváros örege-ifja, nagyja-apraja mindazon díszben, mit a nyilvánosság előtt felmutatni angol szokás és illendőség megkíván. — A férfiak többnyire kiborotvált pirosarcú szálás, acélos emberek, feszes tartással, pedáns merevséggel. Mintha valamennyit egy kaptafára modellírozták volna. Az indifferens spleenes tekintet ott ül mindegyiknek az arcán, és első látásra menten elárulja a faképu angolt, amilyenek találd őt nemcsak Londonban, de mindenütt a kerek ég alatt, bármerre vezessen sorod. A hölgyek nagygalában, piperésen jelennek ugyan meg, de ékszereik minden csillogása, ruházatuk minden gazdagsága mellett sem tudják utánozni azt a páratlan finom eleganciát, mit a francia delnök az ízléses öltözködésben kifejtnek s úgyszólván egyedül álló divatszabály gyanánt felmutatni képesek. A vöröshajú, halvány, sovány angol missek pedig sehogy sem tetszettek nekem. Én a nagy tömegben egyetlen szép női alakot nem láttam. Azt írom ide, amit magam tapasztaltam; de nem akarok veszekedni az esztétikusokkal, festőművészekkel és más utazókkal, kik az ellenkezőt állítják, s az angol hölgyek arcát hulló harmat gyengéd szépségéhez hasonlítják. Ellenben nagyon megnyerte rokonszenvem az angol missek rendkívüli szerénysége, vallásossága és műveltsége. E tekintetben mindenkitől csak dicsérő elismerést hallottam. A női szellemfenség, tartózkodó szemérmes viselkedés, és társalgásuk megfontolt józan tapintata, hódítóbb báj az arc pusztá szépségénél — és tiszteletet parancsol. A többi nyilvános park is hasonló a Hydeparkhoz. Aki ezt megnézte, a többit legfeljebb csak a bennök találtató szoboremlékek végett tekintheti

meg. Én még csak a Kensington- és Victoria-parkokat látogattam meg, s ezek berendezéséről következtettem a többire is. Azonban, ha valakit a zoológia vagy botanika közelebről érdekel, el nem mulaszthatja megtekinteni a Regentsparkot, hol az állatgyűjteményt és fűvészkertet találja.

Az említettem nagyterjedelmű parkokon kívül kisebb befásított és vasrácsozattal bekerített terekkel is találkozunk Londonban, melyeket „squares”-eknek neveznek. Már az első kikocsikázásunknál szemünkbe fog ötleni, milyen okosan és célszerűen helyezte el magánlakásait a praktikus angol, hogy az óriási világváros négymilliónyi lakosságának és roppant közforgalmának zaja által ne legyen háborgatva házi nyugalmaiban. A zajos közlekedés tehát egészen ki van zárva London utcáiból, hol a tehetősb úri osztály lakik. Ez csak úgy volt keresztülvihető, hogy a kereskedést csak a város némely utcáiban központosították, más utcákból pedig teljesen kizárták. Meglepi az idegent, hogy két-három egymás melletti utcában oly leírhatlan az embertömeg hullámzása, oly sűrű a kocsiközlekedés, úgy zug és tombol az élet, hogy fejünk elkábul az éktelen zajtól, s úgy érezzük, mintha a föld indult volna meg lábaink alatt, míg aztán mindjárt a szomszédos két-három utcában kedves békesség és olyan csend és nyugalom honol, hogy csak elvéve látunk egy-egy embert vagy fogatot áthaladni az aszfalt utakon. Aztán megint következik egy darab morajteljes London, melyből ismét néhány nesztelen utcába jutunk. így van szervezve az egész város. Ahol a kereskedelmi és munkás élet összetorlódik, ott csak kevés lakott ház van, hanem csupa kereskedés, üzleti helyiség, különféle raktárak. Magas palotaszerű házak ugyan, de a föld színétől egészen a padlásig egy nagy boltot, vagy raktárt képeznek. A tulajdonos nem lakik bennök, hanem félrevonulva él a „squares”-ek békés, csendes környékén, a zajtalan tereken és utcákban. A terek;

közepét hosszúdad ovál, vagy négyszeg alakú igéző kertek foglalják el, magas növésű sudaras platánokkal, gesztenyékkel és balzsamillatos hársakkal. A kerítés mentén üde kis csalitok, az utak mellett nyesett harasztok sorakoznak; beljebb, ékes virágcsoportok által környezve, ugrókutak locsognak. Vidám madárzengemény tölti el az egészséges friss légmű, mely a squars-eken lélekzőszerveinknek kellemes enyhületet nyújt. A tér és kert körül csoportosulnak a jobbára csak kétemeletes lakházak. Ornamentikájuk semmi egyéb, mint a díszes egyszerűség. Szépségüket emeli az oszlopos lépcsősarnok, melyre a fényesre csiszolt bejáróajtó nyílik, a kristálytisza ablaktáblák és az ablakok párkányáról lebecsátott folyondárok s bájos virággirlandok. A házak elejét a front egész hosszában aranyozott vasrácsal kerített virágkertek képezik üde növényzettel, lobrokba és gömbökbe nőtt fácskákkal s mirtuscsokrokkal. Egyik ház olyan, mint a másik; csak a színek különböznek egymástól, mert az egyik szürkére, a másik sárgára, a harmadik barnára van festve. Az architektonikus összlet, melyet a londoni squars-ek feltüntetnek, elragadó és sehol másutt a kontinensen fel nem található. Ez speciális londoni jelleg. A kertes tereket környező utcák pedig olyan tiszták, hogy rólok is elmondhatni, mit az utazók Cadizről írnak, miszerint utcáiról akár asztalkendő nélkül lehetne ebédelni. Nevezetesebb squars-ek: a *Lincoln innfields*, *Caton*, *Russel Belford* herceg szobrával, *Belgrave*, *Grosvenor*, *Berkeley*, *St. James III.* Vilmos szobrával, *Hannover Pitt* szobrával, *Cavendish* a cumberlandi herceg-szobrával, *Trafalgar IV.* György és *Napier* szobraival s a gyönyörű *Nelson* oszloppal. Ezen utóbbi London belvárosának legfényesebb tere, körülvéve pompás palotákkal és gazdag úrilakokkal. A londoni palotákat és középületeket nem lehet azonban más európai nagyvárosok palotáihoz hasonlíta-

nunk. Szépek és csinosak ezek is, de építészeti szempontból épen nem nagyszerűek. E tekintetben London elmarad a kontinens monumentális építkezései mögött. Ez is egyik sajátosságát képezi.

A h i d a k építésénél szintazonképen a tartóság, a horderő és a célszerűség vétettek figyelembe. Londonnak a Themzén 9 jelentősebb hídja van a vasúti, gyalog- és kocsiközlekedés számára, névszerint a következők: a L o n d o n-h i d, S o u t h w a r k-h i d, B l a c k f r i a r s-h i d, W a t e r l o o-h i d, C h a r i n g c r o s s-h i d a Themze legszelebb helyén csupán gyalogjáróknak, W e s t m i n s t e r-h i d, L a m b e t h-l á n c h i d, B e a u x h a l l-h i d és a C h e l s e a - f ü g g ő h i d. A hidaknál találjuk a dockokat. Hajórakodó helyek óriási raktárakkal, melyeknek talapzata a Themzében fürdik, úgy hogy a tengeri hajók egészen a raktárak mellé csúszhatnak. Súlyos csavargépek és vascsigák emelik ki a hajók rakományát a dockok födélzete alá, s viszont a dockokból az export csomagokat, ládákat, sajtárokat és tömött zsákokat a készen álló hajókra. Itt lehet megbámulni azt a herculesi munkát, mit az angol napszámos duzzadó izmai végezni képesek. Itt lehet tanulmányozni London kereskedelmének és iparának azon számtalan árucikkait, melyek az öt világrész minden irányába szétküldetnek, hogy aranynyal és ezüsttel térítsék meg a rajok fordított munkát és fáradságot. E piszkos helyekről szivárog a gazdagság, jólét és csillogás az angolok fényes palotáiba. A dockok már Woolwichnél kezdődnek s egész London közepéig húzódnak. Nevezetesebb dockok: a V i c t o r i a-, O s t i n d i a-, K o m m e r c i a l-, S u r r e y-, W e s t i n d i a-. L o n d o n-, és a S t. K a t h a r i n e n d o c k. A dockok és kikötők meg szemlélésére legcélszerűbb a New-Bridge-Street-től, negyedóránként lefelé induló helyigőzősön kirándulást tenni a Themze torkolatáig. Egy óraker indulunk, s ötre már otthon vagyunk. Én a londoni tartózkodásomnak második

délutánján tettem meg az utat, mely csak annyiban kellemetlen kissé, mert a gőzhajók itt is, mint a Szajrán, túltömöttek s bizony elég tisztátalanok is. Mikor a lakásomba visszatértem, az utcákat sűrű néptömeg lepte el, s a házakat lobogódíszben láltam. Angol és perzsa zászlók úgyszólván egészen elfüggönyözték a házakat és utcákat, az ablakok alulról a legfelsőbb emeletekig drága szőnyegdíszben pompáztak, tömve nézőközönséggel. Még a házak csúcsain, kéményem, legmagasabb kiszögellésein is, úgy a hidak oszlopperendáinak tetején vakmerő emberek üldögéltek, lesve a történendőket. Az akkor Londonban tartózkodó perzsa saht, Nazr-ed-Dint várták, ki a Themze partján, épen a Royal-fogadó előtt volt elvonulandó, az angol királyi udvar kíséretében. Ablakomból egészen közélről és jól láthatam a nagyszerű ünnepséget. Nagyon jó helyem volt, mert lenn az utcán semmit sem láthattam volna a nagy tolongásban. A közönség egymás hátán a gyalogjárókon, a vízpart hosszában tömörült, míg a kocsitutat teljes díszben kivonult angol huszárság és a rendőrök ezrei kordonnal zárták el a díszmenet számára. A katonaság fegyveres sorfala közt senkinek sem volt szabad átjárni, csupán a postakocsiknak, melyek tízpercenként szaladgáltak a balpartról a túlsó oldalra. Azonban a készülődések sokáig húzódván, a hosszas várakozást nagyon megunhatta egy másodvirágzásban levő rendkívül potrohos és gigászi nagyságú nő. Hirtelen feltollázkodva tehát, két könyökével szétszorította a szuronyok sövényét, és nagy hetykén átsétált az utca egyik oldaláról a másikra. Mint a robbanó tűzakna, úgy csapott fel egyszerre az unatkozó néptömeg hangulata. Felhőszaggató röhögés, sivítás, kurjantgatás kísérte az úton átguruló hájkoloncot, hogy szinte a falak mozogtak bele. Az elképedt katonaság tehetetlenül nézte a mulatságos tablót — és nevetett a többivel. A nőt tehát minden körülmények közt respektálják; bántódása nem történt sem a ka-

tonaság, sem a rendőrség részéről, mely szó nélkül, csak a kéz fölemelésével tartotta fen a példás rendet. Végre jött a sah. Trombitaharsogás, dobpergés, tábori zene és a nép dörgő hurrán kiáltásai jelezték közeledtét. Alkalmam volt látni az angol udvart és arisztokráciát középkori festői pompájának egész vakító fényében, amelyet nem látni már egy fejedelmi udvarnál sem. De az angolok ragaszkodnak a régi tradíciókhoz; szertartásos udvari felvonulásaik most is olyanok, mint voltak a Tudorok és Stuartok korában. A hat- és nyolcfogatú díszhintókat vendéghajás, copfos udvari szolgák vezették, skarlátpiros bársonyban és selyem köntösökben. Mellettök leányarcú apródok lépdeltek szintén bíborban és arany színekben. A hercegek, miniszterek, diplomaták, lordok valamennyien e nagy állami egyenruhát viseltek, összes rendjeleikkel. A lordmajor hermelines bíborpalástban volt. Megelőzte a perzsa uralkodót a velszi hercegné, ki az anyai szépségnek mintaképe, s leányaival jött egy pompás udvari kocsiban, melynek aranynyal szerszámozott arab ménlovait fehérparókás inasok vezették. A hercegné gyémánt diadémjának és egyéb drága ékszereinek villámlása csak annál igézőbbé tette bájos megjelenését, mely a közönséget tapsokra ragadta, midőn kedvencét megpillantá. A legdíszesebb udvari fogat az volt, mely Nazr-ed-Dint hozta, ki ismeretes egyszerű fekete attilájában, néhány angol gyémántcsillaggal a mellén, a velszi herceg jobbjára foglalt helyet; vele az első ülésen Nerimán khán és a sah állandó kísérője, a kis Aziz szultán. A sah félig-meddig szalutálva, álmosan köszönte meg a nép lelkesedését, s legkevésbé sem látszott meghatva lenni a nagy tisztességen, melylyel a világ leghatalmasab udvara és a fejlettség legmagasb fokán álló nemzete elhalmozta. Pedig ilyen ember-séges tisztelettel s annyi ragyogványos diadallal nehezen fogadták még életében. Ugylátszik a sah, ki most már harmadízben járta végig Európát, s a

koronás főekkel sorra barátkozott, ki a nyugati civilizáció remekei mellett a mi hiú fondorságainkat és kergetődő haszonlesésünket is bizonyára jól szemügyre vette, egészen átérzi uralkodói fenségét és jogait, valaminthogy ama érdekeket is alaposan ismerheti, melyek a rendkívül fényes fogadási ünnep rendezésénél az angol udvar és London városa előtt mérvadók voltak.

A további napok alatt t e m p l o m o k a t s m ű t á r i a t o k a t látogattam Körmenetemet a Cityban kezdem a szt. Pál-k a t h e d r á l i s s a l, mely a belváros emelkedettebb központján, a rómaiak korából való egy régi keresztény templom romjai fölött épült 1675-től 1710-ig. A templom latin keresztalakú, és kisebb utánzata a római szt. Péter-bazilikának. Hosszhajója 152 méter, szélessége 36 méter, kereszthajójának hossza 76 méter, kupolájának külső magassága a kereszt csúcsáig 123 méter. E szerint nagyságra és térfoglalatra nézve a londoni szt. Pál-templom a harmadik legnagyobb; térfogattal utána a sevillai és toledói templomok következnek. A templom előtti téren Anna királyné emlékszobra áll, melyet 1712-ben Bird modellírozott. A szép szobor, melyen Anglia, Franciaország, Irland és Amerika hódolnak Anna lábainál, emeli a kathedrális 55 méter szélességű homlokzatának összbenyomatát. Azonban kár, hogy a tér, melyen a templom áll, sokkal kisebb, semhogy a kolosszális épület arányait alkalmas helyről szabadon áttekinteni lehetne. Az oszlopos portikusba márványlépcsők visznek az utcáról. A portikus sátorfödélzetét szt. Pál apostol megtérésének domborvésetű képe díszíti, mely fölött középen szt. Pál, jobbról-balról szt. Péter és szt. Jakab apostolok szobrai állnak. A homlokzat két sarkából két harangtorony nyúlik fel 67 méter magasságra az evangelisták szobraival. A hajók keresztpontja fölé borul a nagy kupola, mely a remek épületnek valóban ékes koronája. Azonban belülről kedvezőtlen, csaknem lehangoló benyomást

tesz a templom, olyan üres, dísztelen és pusztá ott minden. A mesteri architektúrán és térbeli arányokon kívül mi sem köti le a szemlélő figyelmét. A templom építőjének, Wren Kristófnak befalazott emléktábláján olvassuk ugyan: „Lector, si monumentum requiris, circumspice“; de csak a hideg falakra vonatkozik az intő felírás, mert Anglia gazdag népei közt nem találtatott annyi melegérmű kath. sziv, hogy Istennek e szép hajlékát megfelelő belső ékességgel is méltóképen ellátták volna. A sírszobrok közt láttam a két Napier-ét, Johnson Samuel és Jones tudósokét, Turner festőét, Nelsonét e felírással: „Copenhagen, Nile, Trafalgar.“ A legtöbb síremlék hadi szolgálatban elhunyt jeles angol katonaké. — Londonnak 8 nagyobb kathol.-templomai közül meglátogattam még a szt-Gryörgy-kathedrálist (Westminster Bridge Boád), az angol vértanúk templomát (Tower Hill) és a szt. Patrik-tomplomot (Sutton Stree.) Ezek egyike sem válik ki külsejének építészete, vagy belső művészi felszerelvényei által. Az istenitisztelet közönségesen csak déli 11 órakor és este 7 órakor tartatván, sehoh sem várhattam be. A misézést pedig meg sem kíséreltem Londonban; mert még itthon figyelmeztetve lettem, hogy nehézségekkel jár az engedély kieszközlése, noha papi útlevéllal (litterae fonnatae) el valék látva. De a másoknál való alkalmatlankodást teljes életemben perhorreskáltam. — s végzem dolgaimat, amint legjobban tehetem s amint tőlem tellett.

Most is tehát a napirendem után siettem. D. e. 10 órára már a B r i t i s h-Museum-ban voltam, mert a világhírű intézetet, a tudományos ismeretek e választott helyét, ilyenkor szokták a közönség előtt megnyitni. Délután 5 óráig elegendő időnk van, liogy a gazdag gyűjteményekben legalább futólagosan körültekintsünk, egyet-mást pedig tüzete-
sebben is megnézzünk. A British-Museum palotája a Bussel-utcában téres udvaron áll, mely magas vasrácsal és szép kapuzattal van bekerítve. Ci-

klopsz emeletes épület, tömör kőfalakkal, s ioniai oszlopos portikussal, melyhez az udvarról lépcsők vezetnek. Az épület frontjából két szárny nyúlik előre; azokkal együtt 112 méter hosszú a palota, melynek oromzatán az emberi nem fejlődését feltűntető skulpturák díszlenek. Az intézet a múlt század közepe táján keletkezett, részint egyesek gyűjteményeinek hagyományából, részint a kisebb országos gyűjtemények egyesítéséből, részint újabb szerzeményekből. III. és IV. György királyok legtöbbet tettek a múzeum gyarapítására. Az összes gyűjtemények jelenleg 8 osztályból állanak; ezek: a könyvtár, kézirattár, rézmetszet- és kézrajz-gyűjtemény, keleti régiségek, brit és középkori régiségek a néprajzi gyűjtemény nyelv, görög és római régiségek, éremgyűjtemény és az állattani gyűjtemény.

A tágas előcsarnokból nyílnak az ajtók: jobbról a könyvtárba, balról a skulpturák gyűjteményébe. A középlépcső az emeletre vezet. A könyvtár előtt Shakespeare gyönyörű szobra áll, az előcsarnok falai mellett pedig a délindiai buddhista kőfaragványok sorakoznak.

Az előcsarnokból nyíló egyik teremben a lyciai kőfaragványok állnak, a szatrapák hitregei domborvésütü szarkofágjaival és a nereida-émlék modelljeivel.

Az előcsarnok túlsó oldalán a könyvtárba lépünk. Az első terem jelentékeny szímu ritkaságot tartalmaz a nyomtatás első kezdetének idejéből, mikor még falemezekre metszett betűket használtak. Az inkunábulák közt mutatják a Gutenberg és Fust által 1456-ben Mainzban nyomtatott első bibliát, a Fust és Schöffer által 1459-ben nyomtatott Psalteriumot, Cicerónak „De officiis“ című művét 1465-ből, a „Biblia Pauperum“, „Defensorium inviolatae virginitatis beatae Mariae Virgine“ (1470), „Ars moriendi“, „Temptationes Demonis“, „Mirabilia Romae“ című munkák első kiadásait, és Regiomonta-

nusnak 1474-ben Nürnbergben nyomtatott első nap-tárát, valamint az 1470-ben készült „Planetenbuch“ című könyvét. A k é z i r a t t á r b a n nevezetes emberek autográfáit őrzik. Látni ott Luther, Kálvin, Melanchton, Rotterdami Erasmus, Cramer érsek, Wolsey bíbornok, Morus Tamás, Knox János, Newton Izsák. Michelangelo, Dürer Albert, Rubens, Rembrandt, Tasso, Galilei, Descartes, Milton, Leibnitz, Racine és Corbeille, Molière és Voltaire, Washington, Franklin és Byron, VII. és VIII. Henrik, Aragóniai Katalin, Boleyn Anna, Grey Janka, Erzsébet és Mária Stuart stb. kéziratait. Megvan a „Codex Alexandrinus“ egy példánya és Mózes második könyve szir nyelven 464-ből Kr. u. Ez a bibliának legrégebb eddigelé ismert kézirati szövege. János királynak 1215. évi „Magna Charta Libertatum“ című szabadságlevele eredetiben látható. A nagy történetíró, Macaulay lord kézirátát is láttam. Igen érdekesek még: Erzsébet királyné imakönyve, melyet sajátkezűleg írt, továbbá Stuart Mária végrendelete, a Korán és a Vulgata kéziratai, — örmény, khinai, sanscrit, singáli, arab és perzsa kéziratok. A könyvkötés történetét és fejlődési stádiumait a kiállított könyvtáblák számos mintái tüntetik fel.

Visszatérve a kéziratgyűjteményből és könyvtárból az előcsarnokba, s azon áthaladva, a s k u l p t ú r á k g a l l é r i á j á t tekintjük meg. Csak a jelesebb darabjait említem. Aki itt speciális tanulmányokat akar tenni, úgy sem szorul az én útmutatásomra, mert minden gyűjteményről kimerítő katalógusokat és szakkönyveket kaphat. A római gyűjteményben kiválóan érdekesek az Angliában talált római leletek, továbbá a római császárok, konzulok és prétorok szobrai. A görög-római gyűjteményben látjuk azon szobrákat, melyek Itáliában készültek ugyan, de görög mesterek által, vagy legalább görög minták szerint. Különösen szép egy táncoló szatír és Athéné szobra. A harmadik teremben egy óriási Herkules-fej, a Mithras-áldozat,

Bachus látogatása Icariusnál, az alvó Eros és a kolosszális karthágói mozaik Neptun-fej bilincselik le a figyelmet. Az archai gyűjtemény kisázsiai emlékei közül kiválik a híres Apolló-szobor és a xanthosi Harpia-emlék, melynek reliefjein a halál szimbólumai a túlvilági élet reményével együttesen ábrázolják. Külön teremben vannak kiállítva a Newton által 1857-ben fölfedezett „Halicarnassi Mausoleum“-nak maradványai. A mauzóleumot Kr. e. 353-ban a káriai Artemisia királyné emelteté férjének. Mausolusnak. A nagybecsű lelet legszebb darabja a Mausolus szobra, mely a talált 65 töredékből most egészen rekonstruálva van. Úgya e teremben van Nagy Sándor király alexandriai szobrának feje. Itt és a mellékes csarnokokban látjuk Schliemann athénei, iliumi és egyéb görögországi ásatag leleteinek egy részét, azt t. i. mely Angolországnek jutott. Azonban a szulpturák gyűjteményének legfényesebb és legnevezetesebb osztályát képezi az úgynevezett „Elgin Room“, melyben az athéni Parthenonnak Phidias által készített mesterművei!, illetve azok maradványait őrzik. Itt látjuk a szobrászat legfenségesebb alkotásait. Elgin lord. 1801—3. évben konstantinápolyi angol nagykövet, szerezte a gyűjteményt Athénben, s később az angol kormánynak adta el Az athénei Parthenon, Pallas Athéné temploma az Acropolison, Perikies idejében 440 táján épült Kr. sz. előtt A hellén művészet akkor állott virágzása delelőpontján. Az építkezés dóriai ízlésben Phidias vezetése mellett eszközöltetett, ki a templomot saját utolérhetetlen kömötszészéséivel ékesíté fel. Ismeretes , hogy a Parthenon cellájában állott Athéné istenasszony arany és elefántcsontból készült szobra. Az Elgin Room-ban azon szulpturákat látjuk tehát, melyekkel Phidias a cella külsejét övedző íriszeket és oromzatokat díszíté fel. A felségesen vésett alakoknak ruharedőzete, puha simulékony-sága oly természetű és ideális, hogy szinte látni véljük a vérkeringést s a szív lüktetését ama

finom leplek alatt. A reliefek mithologiai scénáka-t ábrázolnak Athéné istenasszony geneziséből. Leírását Kugler, Lübke, Vischer s mások eszthetikai és mütörténeti munkáiban olvashatjuk. Az Elgin Eoom többi emlékei közt találjuk az efezusi Diana-templom maradványait is.— Az assir-gyűjtemény három hosszú teremben sorakozik az előbbenihez. Itt vannak kiállítva Layard babiloni, ninivei, konjunjiki és nimrudi ásatásainak eredményei a Krisztus előtti legrégibbtörténeti évszázadok korából. Látjuk Sanherib és Sardanapal ninivei királypalotájának alabástrom és szürkekő maradványait, melyek egyikén Sanherib babiloni hadjárata, másikán az elamitákon vívott győzelme van előállítva. A nimrudi emlékek közt van Nebo istenségnek két szobra, szárnyas bikák, oroslánok, obeliszek, áldozati, jelenetek Esarhaddon király korából, Salmanassar történetére vonatkozó följegyzések ékírásban. Assur Izir király gazdag fejedelmi öltözetében trónján ülve, amint a hódolt népek ajándékait fogadja. A babilóniai emlékek közt számos felírás, alabástrom edény, bronz és cseréptárgyak, kézománcos koporsók, stb. — Az egyiptomi. régiségek 3 földszinti és 2 emeleti termet foglalnak el, s kiterjednek korra nézve a Kr. előtti 2000-ik évtől a Kr. utáni 640-ik évig. A roppant gazdag gyűjtemény kronológiai rendbea van kiállítva s könnyen tanulmányozható. Láttam itt a híres „rozettei követ“, mely kulcs gyanánt szolgált a hieroglifák megfejtésére Fekete bazalt kődarab, háromsoros felírással. Az egyiptomi királyok szarkofágjai, hieroglifák, obeliszek, a memphisi templom romtöredékei, egyiptomi istenszobrok és Eamses-emlékek, régiségek a negyedik dinasztia korából, mikor az egyiptomi műveltség tetőfokán állott (Kr. e. 3000. évvel), múmiák, papirusiratok hieroglif, hieratikus és démotikus feljegyzésekkel, az egyiptomiak vallási, családi és társadalmi életében használt különféle tárgyak, szerszámok, bútorok, fegyverek, edények stb. töltik meg e termeket.— Nem is kísér-

lem meg leírni a görög, etruszk és római bronzok tárlatát, a brit és angolszász kő- és bronzkorszaki roppant gazdag gyűjteményeket. Méltatva vannak azok nemcsak külföldi tudósok szakmunkáiban, de a praehistorikával foglalkozó magyar írók által is. Lubbock, Nilsson s Montelius művei, Römer, Pulszky s Ortway vizsgálatai nálunk is közkézen forognak a tudományos körökben, s kellőképp illusztrálják a British-Museum praehistorikus kőeszközeinek és bronzainak értékét. — Nem kevésbé gazdag az ethnografiai gyűjtemény, melyben az afrikai, khinai, japáni, indiai birmahi jávai, amerikai újzeelandi samoai, polynéziai guineai és ausztráliai népek régi és modern készítményeit az eszkimók eszközeit és ruházatát, végre az északsarki expedíciók emlékeit találjuk. — Az emeleti részek többi helyisége ben az állattani gyűjtemény és az olvasóterem van Ezen utóbbiban 300 ember kényelmesen olvashat és írhat. A másfél millió kötetnyi óriási bibliothékának csupán csak a katalógusai meghaladják a 2000 kötetet. Az évi olvasók számát pedig átlag 150,000-re teszik. —

Mielőtt a nagyszabású intézetből távoztam, egy szemetszűrő dolgot jegyeztem fel úti naplómba a nyugati civilizáció hónából, melyet itt sem hagyhatok észrevétel nélkül. A római és görög régiségek tárlatában egy londoni felsőbb leánynevelő-intézet növendékeit találtam, csupa serdülő hajadonokat, kik férfi tanárok vezetése mellett antik plasztikai emlékek rajzolásával voltak elfoglalva. Úgylátszik, gyakorlati rajzórát tartottak, klasszikus minták után. Magában véve nagyon tanulságos az ó-kori műalkotások remek példányain gyakorolni az értelmi felfogást, a műízlést és a rajzolási technikát; de határozottan kárhoznatni kell azt az alávaló tanítási modort, mely nem átalja a növendék lányok szűzi szemérmét vakmerő cinizmussal veszedelmes kockázatnak kitenni. A nyilvános múzeumok, hol — sajnos — tekintet nélkül az erkölcsi

érzületre szokták olykor a legförtelmesebb régiségeket és történeti ereklyéket kiállítani, egyáltalában nem arra valók, hogy növendék gyermekek, főképp ártatlan leányok számára rajzolási tanórákat tartsanak bennök. De a British-Museumban parázna görög szobrok elé állították a kisasszonyokat, s feladatuk volt, hogy meztelen Mercurokat, Ganimédeket és Érosokat, duzzadó izmú trójai gladiátorokat, Bachusokat és más hímnemű pogány istenségeket részletes pontossággal lemásoljanak. Némi-lyikök kínlódott is mód nélkül, hogy ne piruljon el fajtalan modellje előtt; — mások ismét lázas szorgalommal szabatos munkát készítettek, hogy a szépművészeti tantárgyból jeles kalkulust érdemeljenek. Vájjon az ilyen múzeumi rajzlecke nem süppedő talaja-e a nő erényének? Vájjon nem pörkölik-e meg ama zsenge leánykák szívök égi tavaszának fehér liliumát a fedetlen természet túlerős világánál, miként a járatlan lepke szárnyait égeti le a lobogó gyertyalángnál? Hozzá teszem, hogy az e félek másolását semmiféle szépművészeti szabály sem követeli, sőt épen az ellenkezőnek kell szabályul szolgálnia. Mert a szépművészet semmi körülmények közt sem teheti túl magát az ethikai renden; aminthogy semmi természetes sem lehet igazán szép, ami erkölcsi szempontból rut és elvetendő, vagy bármi csekély mértékben is megütkezésre okul szolgál. Az erkölcsi törvény, mely pedig kivétel nélkül minden embernek a szívébe van írva, mely tehát kivétel nélkül minden tisztességes művészt egyformán kötelez, azt állítja fel lelkiismereti szabályul, hogy a szemérem és illendőség megóvándó! — Szeretném, ha igénytelen szavaimat itthon, az országos képzőművészeti csarnokban is meghal-

lanák. E tekintetben sok megrovás illeti nemzeti műkiállításainkat. Ma holnap annyira elfajul már műérzékünk, tisztesség-tudásunk, hogy keresztény szülők, kik gyermekeik vallás-erkölcsi nevelésére súlyt fektetnek, óvakodni fognak családjukat a magyar műcsarnokba elvezetni: anynyi ott a nuditás és a szemetlenséget egyaránt sértő profán mázolvány. Ez a realiztikus ledérség hovatova már undorítóvá kezd lenni. Avagy ebben bírjuk-e az eszményi szépet, az igazán művészt? Vájjon találunk-e hozzá érveket akár a műtörténetben, akár a morálisban, akár önkeblünk jó ízlésében? A mezítelenség a művészetben még a pogányoknál is csak Phidias után, tehát a görög élet és a görög művészet hanyatlási korában kezdett divatba menni; de akkor is nem a szépet és fenségést fosztotta meg a művészet a természeti józanság követelte ruházattól, hanem csak az alsóbb rendű istenségeket, a görög mithosznak árnyékalakjait. Miért nem alkottak igazán művészek, kimagasló művészszellemek meztelen Jupitert, Neptunt, vagy Aeskulápot? Miért nem látjuk meztelen az erényes Pallas Athénét, a szüzi tisztaságú Dianát, a komoly Junót, Cerest vagy a múzsákat? Lám a régi görögök sokkal szellemesebb művészek voltak, semhogy be nem látták volna, hogy a tisztos mithoszi alakoknak, a magasabb rendű istenségeknek jelleme nem egyeztethető, össze a buja trágársággal, és nem tűri meg a frivol, arcátlan mezítelenséget. Pedig ezen főbb istenségek szobrai koncepció és kivitel tekintetében bizonyára magasabb eszthetikai műtökélylyel bírnak, mint ama bitang hitregei kamaszok meztelen ábrái, kik mindig csak a Vénuszok, Hébék és Nimfák közelében ólálkodtak, besúgó ármánykodással konfliktusokat szöttek, és a Helikon szellős magaslatain léhűtő postaleányok szerepében futkároztak. —

A British-Museumból az angol bankba (Bank of England) mentem, látni óhajtván kincses szekrényét azon töméntelen arany és ezüst millióknak, melyek közt nekem egy árva garasom sincsen. Külsejéről ítélve senki sem hinné, hogy az egyemeletes, szabálytalan és bizony elég igénytelen, kormos háznak olyan jómódú gazdája vagyok. Hanem azért az egész ház gránitkőből van építve, kezdve a fundamentumoktól egész a felső párkányzatig; sőt még a lapos tetőzet is négyszögletű kőcokkal van kipadrolva. Ablak egy sem szolgál az utcára; mert itt még a napsugarat és levegőt is csak úgy szeretik, ha nem kívülről lopózik be tolvaj gyanánt, de az udvarról, hogy az éjjel-nappal virasztó örök is lássák. Az épület egyik sarka a tivoli-i Sibylla-templom utánzata. Építé Sir John Soane 1788-ban, de a bankot már száz évvel előbb a skót William Paterson alapítá 1,200.000 font sterlinggel, mely összeg azóta megötvenszereződött, úgy hogy az angol banknak jelenleg csak aranyban és ezüstben valami 30 millió fontja van készletben, míg közel 20 millió sterling papírpénzt bocsát ki közforgalomba, egyedül ő levén jogosítva Angol országban a papírpénznek kibocsátására. Az irodákban, a pénztáraknál, és a föld egész kerektségén szétágazó külső üzleteknél nem kevesebb, mint ezer tisztviselője s alkalmazottja van a banknak, kik évenként összesen 300 ezer sterling díjazásban részesülnek. Van tulajdon nyomdája, könyvkötő műhelye, vonalzó intézete. Naponta 15 ezer darab új bankót nyomtatnak, s minden bankó, akár jó, akár rossz, mely a bankba visszakerül, megsemmisítettik egy e célra külön berendezett kályhában. Az egyik helyiségben aranymérleg áll, melyen a sovereigns aranypénzek súlyát határozzák meg. A gépezet a teljes súlyú aranyokat kiválasztja és egy készen tartott ládába dobálja. — A bankkal szemben találjuk a londoni börzét, korinthisz oszlopcsarnokzatával és domborvésetű giebéljével. Csak az udvarán és az azt környező

oszlopcsarnokban voltam, megnézve az udvar közepén Victoria királyné szobrát s az oszlopcsarnok alatti emlékeket Szép épület; de valamint a többi börze, amit valaha láttam, úgy ez sem érdekelt. Ott hagytam anélkül, hogy a belsejére, a bokmake-
rek és börzesáskák üzleti zsvájára, kíváncsi lettem volna. —

Innen a Victoria-utcán át a Themze partján levő parlamentet, a Westminster-Hall-t és a Westminster-apátságot menten megnézni. Egy rakáson van mind a három, sőt az országház és a Westminster-Hall együvé is van építve. Az országház (New-Palace of Westminster) igen ékes kései goth stílusban épült 1840-ben, Barry Károly tervei szerint. Hatalmas kőpalota 11 udvarral és 1100 szobával, de nagyon mélyen fekszik. Ez okon a Themze áradásai veszélyeztetik is néha a földalatti helyiségeket A palota északi sarkából 97 méter magas óratorony emelkedik ki, az épület közepét is 91 méteres, déli szélét pedig 103 méteres torony díszíti. Az utóbbinak csúcsíves kapucsarnoka alatt vonul be az angol királyné, mikor a parlamenti ülészakot megnyitja. A toronyban 260 mázsás harang függ, melynek felséges hangját London egész területén hallani. Az épület keleti homlokzata, mely a Themzére tekint, 275 méter hosszú. Főékességét az angol uralkodók szobrai képezik, kezdve a Hódító Vilmostól Victoria királynéig. A palota belsejének ívgyaldagsága, gyönyörű gerincezete és falcifrázatai, nemkülönben az építészeti Ízléssel egybehangzó remek bútorzat elragadó látványt nyújtanak. Az emelet főhelyiségei: a lordok háza (House of Lords), a központi csarnok (Central Hall) és a népképvise-
lők háza (House of Commons). A lordok ülésterme négyszögletes hosszudad helyiség, vörös bársony ülésekkel, a királyné mennyezetes trónjával és a lord-kancellár úgynevezett „wollsack“-jával. A színes ablakokon az angol fejedelmek képei, a fül-

kékben azon 18 bárónak szobrai, kik a földnélküli János királytól a magna chartát kicsikarták. Nem vettem észre Langton István canterburyi érsek emlékét, pedig őt és a kath. klérust illeti az érdem oroszlánrésze azon küzdelemben, mely a korona önkénye ellen amaz időkben vívatott. A falakat köröskörül jeles freskók szépítik Angolország történeti jeleneteivel.— A központi csarnok tulajdonképen társalkodó terem, pompás építészeti arányokkal és üvegmozaik dekorációval. A mozaik padlón e felírás: „Nisi Dominus aedificaverit domum, in vanum laboraverunt, qui aedificant eam.“ — A népképviselők gyűlésterme sokkal kisebb és egyszerűbb, mint a főrendeké. A 12 színes ablak a választókerületek címereit viseli. Az elnöki emelvénytől jobbról-balról a képviselőkpadsorai, — az^velnök előtti asztal a ház titkáraié. Az asztalon az ország jogara fekszik. A szónoki tribün valóságos szószék, melyen ülni lehet, de sétálni nem, mint a hevesvérű franciáknál. A hallgatóközönség részére emeletes gallériák vannak, de az ülésekre csak azok kapnak beléptijegyet, kik a parlament valamelyik tagja által ajáltnak. — A képviselők házából széles lépcsőn és 19 méter magas portálán a Westminster-Hallba jutunk, melyet 1399-ben II. Richárd építtetett. Nem egyéb az a parlament előcsarnokánál, de olyan terjedelmes, hogy a világ legnagyobb csarnokának mondják, mely oszlopokon nem nyugszik. Hossza 73, szélessége 21, magassága 28 méter. Elképzelhetjük, minő hatást tesz ez a rengeteg csarnok a belépő szemléelőre. Gerendázata faépítészeti mestermű, s részben a portsmouti kikötő régi hajóinak tölgydongáiból van megújítva. Hajdan országgyűléseket is tartottak benne. Nevezetes, hogy a csarnok építőjét, II. Richárd királyt, itt fosztották meg trónjától. IV. György koráig e csarnokban folytak le a koronázási fényes ünnepélyek és országos vendégségek. III. Eduárd a fogoly Dávid skót, és János francia királyokat vendégelte meg a csarnokban. De látott

az épület szomorú napokat is: pártviszályt, a népjog és korona egymás elleni tusakodást, az olcsó népszerűség vezéreinek dicsőítését és bukását, vér-fagyasztó kegyetlenségeket és az emberi szenvedély nyomorultságát. Csak néhány epizódot említek ezen épület komor múltjából. Midőn Angliában VIII. Henriknek, az apostoli Szentszék által nyilván kárhoztatott, házasságtörő bűnös viszonyai és szentséggyalázó kihágásai következtében, Kálvin eretnekségét az angol udvar és kormány felkarolta s hatalmi erőszakkal terjesztette: Morus Tamás, Angolország-nak egyik legjelesebb államférfia és Wolsey után nagykancellárja, kit az 1529. évi cambray-i béke létrehozása körül szerzett érdemei hazánk történetével is érintkezésbe hoztak, menten letette magas hivatalát, amint értesült, hogy a Cranmer csábító befolyása alatt álló fajtalan király az apostoli Szentszékkel végkép szakított. Nem akarván tovább nézni az udvar erkölcstelenségét, s vonakodván elismerni Henriknek törvényes nejétől, Katalintól való igazságtalan válását, a király által pártos bíróság elé állítatott s 1535-ben a Westminster-Haliban halálra ítéltetett. I. Károlyt, ezt a szívből katolikus érzelmű, munkás, szellemes, tiszta erkölcsű és szeretetreméltó fejedelmet, ki hivatva volt Angliának és Krisztus igaz vallásának nagy szolgálatokat tenni, szintén e csarnokban fosztá meg trónjától és életétől 1649. évi januárban a Cromwell Tamás cselszövényei által felingerelt protestáns néptirannizmus. Ugyancsak itt ruházta fel nagy lelkesedés közt 1653-ban a felülkerekedett anarchia Cromwellt a lord-protektori hermelinnel és arany jogarral; de nem telt bele három év, s ugyanazon anarchia kidobta a westminsteri apátság sírboltjából egykori vezérének holttetemét, fejét pedig a Westminster-Hall pártázatára tüze, hol 30 esztendeig maradt, annak elremítő jeléül, hogy a jellemtelenség, gonosz ármány és csalárd alattomoság így szokott meglakolni. —

És amivé Angliát a hitszakadás tévé, — amivé az ezredéves múlttal dicsekvő vagyonos katolikus ország egyes fejedelmeinek siralmas tévedései következtében elváltozott, — amivé az ősi kathol. kultusz VIII. Henrik szerelmi kalandjai és a Boleyn Anna ágyasságából származott Erzsébet királynénak a kath. egyház isteni intézményei, szabadsága és javai ellen végbevitt erőszakoskodásai folytán alá hanyatlott: azt mind megtestesítve, mintegy kövé tömörülve szemléljük a Westminster-apátságban. Legmonumentálisabb képe ez az angol kathol. egyház viszontagságos múltjának, mely mintha hangosan kiáltaná a prófétával: „Fiakat neveltem és fölmagasztaltam, ők pedig megvetettek engem“ Az apátság temploma, szent Benedek zárdája, és a gazdag javadalmak a reformáció korában osztoztak a többi angolországi kathol. birtokok sorában, s jelenleg a szakadár anglikán egyház kezén vannak. Erzsébet királyné a hajdani kath. apátságból anglikán püspökséget csinált, átadva az apátság birtokait; a 12 tagból alkotott westminsteri anglikán káptalan dékánjának. A westminsteri érsekség, melyet London kathol. főpásztorai viselnek, ma már csak pusztán cím. A westminsteri apátság temploma, melyet 1220—1245. években III. Henrik és fia I. Eduárd egy régibb bencés monostor helyén épített, szent Péter társaskáptalani egyházzá lett. Már külseje is nagyszerűen imponál. Két toronnyal van ellátva, alakja a latin kereszt, hosszahajója 156 méter, keresztahajója 61, szélessége 12, belső magassága 31 méter. Gyönyörű érzet olvasztja szívünket, midőn az építészet e méltóságos alkotása, nemes arányaival, délceg oszlopaival, gazdag ívezetének csodálatos harmóniájával szemünk előtt feltárul. A gothika első korszakából való igazán bájos műalkotás. Legszebben prezentálja magát, ha az északi transzept bejáratán lépünk be. A főoltár mögött van a Hitvalló Eduárd kápolnája, melyet az ambulatórium körít,

melyből ismét a sz. Benedek, sz. Ede, sz. Miklós, a Boldogságos Szűz vagy máskép VII. Henrik kápolnái nyílnak. Ez utóbbi kései góth, az úgynevezett Tudor-modorban készült. A főoltár piros és fehér alabástrom, fülkéiben Mózes és Dávid, Péter és Pál apostolok szobrai. A főoltár fölött velencei üvegmozaikban az úrvacsora. A szentélyben jobbról-balról díszmetszetű padok, a káptalani tagok számára. Az orgona is a szentélyben áll. Finom ezüst sípjaiból lélekandalító halk melódia zengett, midőn a templomba léptem. Épen anglikán istentisztelet volt; az esti vecsernyét imádkozta a káptalan, ájtatos közönséggel telt padok előtt. A tógás egyházi legott elembe jött és az első sorban udvariasan helyet készített. Az estimát angol nyelven végezték, közbe a gyermekkórus olvadékony himnuszokat zengett orgonakisérettel. Aztán a templom közepén levő emelvényre lépett egy kanonok palástszerű vörös lebernyegben, intelmet és záróimát olvasva fel, mit a gyülekezet állva hallgatott. Szívből imádkoztam én is, esdve fohászkodván a Mindenhatóhoz, hogy ezen ősi templom minden rendű híveinek kebelében új életre ébreszsze s ápolja a keresztény katolikus egyház igazságának meggyőződését, és mutassa meg nekik Szentlelke kegyelmének világosságával az engesztelő megtérés ösvényét, hogy hitben és a Krisztus földi helytartójának szent egységében velünk ismét mielőbb egyesüljenek! — Isteni tisztelet után szétnéztem a templom temérdek emlékszobrai közt. De valamennyit végigjárni majdnem lehetetlen, annyi itt a királyok, fejedelmi személyek, jeles hadvezérek, nagy államférfiak, tudósok, költők és művészek tiszteletére állított díszes szarkofág és szoboremlék. Az angolok nemzeti szentélynek, királyok és nagy angol honfiak Valhallájának tartják a westminsteri apátságot. A temetkezés e templomban a legnagyobb tisztesség, amivel Angolország kiválóbb fiait holtuk után kitünteti. Többi közt láttam itt Palmerston, Peel, Newton Izsák,

Darwin. Fox Károly, Pitt Vilmos, Godfrey festész, Livingstone híres afrikautazó, Macaulay történetíró, Schakspeare, Dickens, Milton, Spenser, Buttler, Geoffrey Chaucer, Stuart Mária, Erzsébet királyné, Watt James mechanikus, Franklin s VIII. Henrik síremlékeit —

A Piccadilly-utcán is érdemes volt végigkocsiznom s egy-két helyen pár pillanatra leszállnom, hogy a beköszöntött este miatt hazafelé menet legalább kívülről lássam a Tudományos-Akadémiát (Royal Society), a vele kapcsolatos Szépművészeti-Akadémia (Royal Academy of Arts) és a londoni egyetem (London University) palotáit.

Londonban számos tudós társaság létezik, de a Royal Society valamennyi közt az első s legkiválóbb, valószínűleg a legrégebb is, mert 200 év óta áll fenn. A régészeti, csillagászati, földirati, statisztikai és geológiai társaságok a Waterloo-híd melletti gyönyörű Somersethous-ban tartják összejeveteleiket. A Tudom.-Akadémia főképp az exakt tudományokkal foglalkozik. II. Károly király jeles kiváltságokkal ruházta fel ezen intézetet, melynek tagjai méltóságot viselnek és az előkelő angol társaság elitejét képezik. A tudós intézetnek mintegy 700 tagja van a tudományvilág minden részéből, ahová a brit korona uralma elhatárolja. Tagjai közül Rawlinson Henrik báró kültagja a magyar Tudom.-Akadémiának is, mely London tudósai közül még más hat nevezetes irodalmi férfit a magáénak tisztel, köztük Duka Tivadar honfitársunkat, ki az angol kir. bengáliai hadseregben orvos és idegen földön a magyar névnek dísze és becsületet szerez. Programmomban voltot és Kropf Lajost, a M. Történelmi Társulat derék munkatársát fölkeresni; de az utas ember szűk marokkal mérte a drága idejét, minélfogva sem őket, sem a londoni magyar és osztrák egyesületeket, ahová pedig meghívásom is volt, meg nem látogathattam. Az Akadémia épülete különben nem sokat mutat, csak a

kolonádos déli frontja imponál. Megtekintendő benne Newton teleszkópja és a „Philosophiae naturalis principia mathematica“ című művének kézírata. A termeket híres tagok: Newton, Watt, Herschel stb. arcképei díszítik. Az udvar északi oldalát a szépművészeti Akadémia foglalja el Újabb épület, renaissance ízlésben, a művészetek legnevezetesebb mestereinek szobraival. A képzőművészeti kiállítások itt szoktak megtartatni.

Ezen épületnégszög mögött és annak közvetlen szomszédságában találjuk az egyetemet homlokzatával a Burlington-kert felé fordítva. Ez is renaissance modorú új épület. Londonnak három egyeteme van. Az egyiket 1828-ban magántársulat alapítá oly célból, hogy az anglikán egyházi szellemet mely az oxfordi és cambridgei egyetemeken meglazult, új lendületbe hozzák. Mindazonáltal ez az egyetem nem bír theologiai fakultással. A másik egyetem az úgynevezett University-college, melyben a jog, orvostudomány, bölcelet és nyelvtudomány, meg a theologia taníttatik. A harmadik az úgynevezett Kings-college, kizárólag csak anglikán felekezetű tanulók számára de szintén nem teljes fakultásokkal. A London-University tulajdonkép nem is tanintézet, hanem csak szigorlati vizsgáló főiskola azon ifjak számára, kik az említett egyetemek valamelyikén tanulmányaikat már befejezték és az egyetemi fokozatokat, a tudori címet elnyerni óhajtják. A tudori szigorlatok és promóciók tehát a London-University-ban tartatnak. Az épület homlokzata igen hatásos. A portikus fölött Milton, Newton, Harvey és Bentham szobrai állanak, képviselve a tudomány négy fakultását. A párkányzatot Plátón, Archimedes, Justinian, Cicero, Galen, Aristoteles, Locke, Bacon, Galilei, Laplace, Goethe, Leibnitz és Linné díszítik. A téres aulán kívül, hol kétszer évenként szigorlatokat és graduációkat tartanak, még a gazdag bibliotéka is figyelemre méltó. —

Július 9-dikén a Towert, nemzeti képcsar-

nokot, a Kensington- és India-múzeumokat, meg a sydenhámi kristálypalotát tettem napirendre. Mint-hogy azonban a múzeumokat csak 10 óra táján nyitják, reggeli után a lakásom közelében levő templárius egyházat, a lordmájor lakását, és a főpostát kerestem fel.

A T e m p l e eredetileg a templáriusok zár-dája volt, de a rendnek megszűnte után 1313-ban koronabirtokká, majd a János-vitézek tulajdonává lön, kik a rengeteg épületet tudományos célokra a londoni jogásztestületnek engedték át. Most is jogi tanfolyam van benne. Csatlakozik hozzá a templáriusok egyháza, mely a XII. század végén köralaku normann-góth. stílusban épült s később a kórossal bővítettett. Egész belső felszerelése, festett ablakai, címerei, ornamentikája, síremlékei, a templáriusokra és joannitákra emlékeztetnek. Az épülettömböt környező kert szolgáltatja állítólag a fehér és piros rózsák polgárharcában jelvényül használt rózsákat. Közel ide, közvetlenül a Themze partján, a „Kleopátra-tűje“ nevezetű obeliszket láttam, mely Alexandriából került Londonba 1878-ban, de eredetileg Heliopolisban állott, Az obeliszk 21 méter magas s 182.540 kiló nehéz A M a n s i o n-H o u s e a börze szomszédságában van. Ez a londoni lordmájor hivatalos lakása, melyben az ünnepélyek, hivatalos ebédek és táncvigalmak szoktak tartatni. A palota homlokzata korintheta oszlopokon nyugvó domborműves portikussal bír, más egyéb látni való azonban nincs rajta. — A f ő p o s t a (General Post Office) a St. Martin le Grand-utcában van, ahova leveleimért mentem. A poste-restante leveleket ugyanis csak itt adják le. Maga a ház nem nyújt semmi különöset, hanem sokkal tisztább a párizsinál.

Tíz órára pontosan megjelentem a T o w e r ticket office-ában, hol két jegyet árulnak egy shillingért: a fegyvertárhoz egyet, a másikat pedig a koronakincsek kamarájához. A nyolcszáz esztendő

királyi várat, mely London központján 10 holdnyi területet foglal el, Hódító Vilmos építé a saját és családja biztonságára. Az egyik kezével London szabadságlevelét írta alá, a másikkal a Tower alapkövét rakta le, hogy a népnek nyújtott fegyver ne fordulhasson oly könnyen legelőbb is az ő személye ellen. Később államfogház lett a Tower, most az állami levéltárt, a régiségi fegyvertárt és a királyi ékszereket őrzik benne; de azért mint erődítményt is folyvást jókarban tartják, netáni zendülések alkalmára. Ez a legrégebb lakott pontja London városának, mert már a rómaiak korában is vár állott rajta, melynek építését a IV. századra teszik, és Konstantin császárnak tulajdonítják. A római erődnek architektúráját és terjedelmét csak hozzávetőlegesen tudják; de a mostani vár, az ő ferde ötszögletű csillagbástyájával, átképzett építészeti művezeteivel és tagozataival, festői oromzatú gúlacsúcsos tornyaival és egész elrendezésével, bizonyára egyik legszebb díszpéldánya a középkori várépítésnek. (V. ö. King művét: „The Study-Book of Mediaeval Architecture and art London.) Feltűnő közös vonása a középkori országok és népek történetének, hogy épen a legviharosabb, legvégzetesebb korszakok, midőn a népek nagy tusák és háborúk által hányatva, majd létért és nemzeti önállásért, majd alkotmányos jogokért küzdve, pártharcokban vagy kelletlen dinasztikus versengésekben emésztették erejüket, teremteték meg egyszersmind a legkiválóbb, legmonumentálisabb építészeti emlékeket is, amint Ipolyi a XII—XIII. századi Magyarországról is kimutatta. S ami akkor nálunk történt, ugyanezt tapasztaljuk Európa szerte minden nemzetek birodalmaiban, bármerre fordítsuk is gyelemünket.

A Tower kettős bástyafal és mély vízsánc köríti, mely utóbbi azonban most szárazon áll. Mind a négy kapuja a Themze folyóra nyílik, de a muzeumot látogató közönség csak az „oroszlánkapun“ mehet be, mely a régi királyi oroszlánkert oldalán

terül el. Mintegy 14 kisebb-nagyobb torony mered az égnek a Tower körbástyáinak és belső részeinek egyes pontjairól. A hatalmas vártömb, egymás fölé ágaskodó háztetőivel, időviselt palotáival és festői toronycsoportozatával, a különböző részeknek más-más színeivel: olyan pompás középkori képet mutat, aminőt fiatalkori csapongó fantáziánk csak a régi lovagvárakról alkotott magának. A tornyok egyikét „Vértoronynak“, másikát „Wakefield toronynak“, a legnagyobbat s legszebbet, mely magasra emelkedik a többi csúcsa fölé, s mely egyszersmind legrégebb része is a várnak, „Fehér-Tower“-nak (White-Tower) nevezik. A vértoronyban gyilkoltatta meg III. Richárd IV. Eduárd fiait: V. Eduárdot és a yorki herceget, kiknek csontvázait 1674-ben fedezték fel a torony lépcsői alatt egy ládában, — s aztán a Westminsterbe temették. Kőhíd visz a sáncokon és az oroszlánkapun be a sikátorszerű hosszú külső udvarra, melyet a belsőtől repkénynyel és vadszőlővel befutott göbecsés pártázatú kapu zár el. A kapu előtt rajzolók, fényképírók csoportját találtam, kik a hosszú évszázadok alatt elnyűtt, de azért még most is ritka szép képek építészeti idomain próbálgatták ügyességöket. A belső udvar téres négyszög, melynek gyomverte fekete kövezetén piros egyenruhás angol gyalogság tartá épen gyakorlatait dobpergés, trombitaharsogás és hangos vezényszó mellett. A délceg legénység játszi vidorsággal, lelkesen végezte mozdulatait. A tiszték oly udvariasan és annyi kímélő szeretettel bántak velök, feogy szinte jól esett a közkatonáknak együtt tölteni pár negyedórát föllebbvalóikkal. Káromkodást, szitkolódzást, öklelődzést, amint azt a kaszárnyaudvarokban nálunk megcselekszik a káplár urak, nem látni az angol katonai gyakorlatoknál. A fegyelem és szigor azért mégis nagy, — legnagyobb pedig az eredmény. — De nézzünk körül a Tower belső udvarán. Ódon komor épületek sorakoznak az udvar körül, jobbról a katonai laktanya, balról a hajdan

királyoklakta kőpaloták, hol most a gyűjtemények vannak. Körfolyosókon, esetlen szűk csigalépcsőkön hágunk fel a r é g i f e g y v e r e k t á r l a t á b a , hova csak megtörött világítás hatolhat be a keskeny ablaknyílásokon és kőhevederes alacsony ajtókon. Obsitos öreg katonaőrök kalauzolnak bennünket középkori udvari jelmezekben és a hozzá illő középkori mogorvasággal is, mintha nem a jelenkorban, hanem ötszáz évvel előbb élnénk. Környezetünk és minden, amit itt látunk, visszalöki képzeletünket a régmúlt századok életébe, mintha nem is a mi nyomainktól visszhangzanának a rideg ősi kőboltozatok de mintha apáink lelke szállott volna vissza tagjainkba. Az emeleten először az e v a n g é l i s t a s z t. János kápolnába lépünk. A normann építészeti műiránynak ez a legszebb, legbevégzettebb és legépebb emléke. Durván faragott hengeroszlopok, sima kockaoszlop fők emelik a nehéz súlylyal aláhajló alacsony boltíveket. Merev, hideg művészet ez, katakombái hatással, mely inkább az isteni felségtől való borzalommal, semmint a szerető imádat szárnyain repülő derült fenkölséggel tölti el keblünket. A csupasz falakat nem ékesítik sem szobrok, sem tipikus jelvények sem képek. Csak az egyszerű anglikán oltárlap áll az üres padsorok előtt. Hogy íartanak-e most e kápolnában istentiszteletet, nem tudom; mert vezetőnk, egy fogatlan katonaőr, oly irgalmatlanul szabdalta a szavait, hogy az egész magyarázatából egy árva szót sem értettem.

A fegyvertárban más vezetőt kaptunk, s ezt már jobban lehetett megérteni. A fegyvertárban időrendi csoportokba állítvák az angol hadtörténet összes fegyvernemei. Nevezetes, hogy az angolok már a XVI—XVII. századokban hátultöltő puskákat is használtak. Látni továbbá különféle kuriozitásokat, kínzó eszközöket bilincseket, páncélokat, és mutatnak egy bárdot, melylyel Essex grófot lenyagkzták. A királyok fegyverzetei közt van VIII. Hen-

rik teljes hadi fegyverzete és tábori páncélos öltöne. Az egyik teremben etruszk, ó-görög, indiai, khinai, japáni, brit és angolszász fegyverek gyűjteményét találjuk.

Egy másik bástyatoronyban a koronakincseket őrzik. Dús műváltozatosságban valósággal fejedelmi kincsek vannak itt felhalmozva, melyeknek anyagi értékét 3 millió sterlingre becsülik, de melyek a műarcheologia szempontjából is nagybecsű ritkaságok. A kerek toronyterem közepén és az oldalfalak melletti üvegszekrényekben látni II. Károly király koronáját, mely szt. Eduárd koronájának utánezata, s melylyel az ango¹ királyok jelenleg is koronáztatnak. Mellette van Vietória királynénak 1838-ban készült koronája 2783 darab gyémántkövel, az ötvösség remeke. Elöl óriási rubin disziti, melynek ötszázéves történetéről beszélnek. Keresztjében gyönyörű zafir ragyog. Értékét 111,900 sterlingre teszik. Következik a velszi hevceg koronája és a királynéi diadém, briliántokkal és egyéb drágakövekkel. Szent Eduárd színarany jogara egy méter hosszú és 90 font nehéz; a csúcsgömbje Krisztus urunk sz. keresztjének részecskéjét tartalmazza. Van aztán több királyi jogar és országalma mind nemes ércekből, nagybecsű ékes foglalványokkal, kiverett, vésett és filigrán munkákkal, zománc és niello diszitményekkel. Estei Mária jogara elefántcsontból való, a végén ónixból vésett galambbal. A király aransarkantyui, a felavatásoknál használni szokott olajedények, a királyi hercegek keresztelési medencéi, az alamizsnatányérok, szelencék stb., csupa szeravakító drágaságok, melyeknek gyémántos és gyöngyös ékítményei, metszett antik gemmái, intagliókkal és kameákkal teleszórt domborlatai, mesés összegeket és roppant műértéket képviselnek. Ki van téve a 162 karát sulyu legnagyobb gyémántnak, a „Koh-i-Noor“-nak hü modellje is. Az igazi Koh-i-Noort azonban a windsori királyi palotában tartják zár alatt.

A várnak többi tornyaiban börtönhelyiségeket, rémséges zárkákat láthatni, melyekhez számos sötét emlék fűződik a múlt század politikai üldözéseinek szomorú napjaiból. A Bloody-Towerban követte el III. Richárd a már említettem gyilkosságát: a Bell-Towerban tartá fogva Mária testvérét, Erzsébetet, a későbbi királynét; a Brick-Towerban tölte Grey Jane fogságának idejét; a Beauchamp-Towerban volt elfogva Dudley lord testvéreivel és atyjával; a Bowyr-Towerban fojtották meg, állítólag egy boroshordóban, a Clarencei herceget. IV. Eduárd fivérét; a Wackefield-Towerban gyilkolták meg VI. Henrik királyt, s a Salt-Towerban volt fogva az ördögös-ségről vádolt bristoli Draper. Az itt bebörtönzött világi és egyházi fejedelmi személyek közül említi a történelem még Balial János (1296) és Bruce Dávid (1347.) skót királyokat. János francia királyt, (1357), az orleansi herceget, XII. Lajos atyját, (1415.) és Cranmer érseket (1553.). Nem tehetünk a várban egy lépést sem, hogy az angol történetnek vértől csepegő, vagy szívmetelő szenvedésektől visszhangzó emlékeibe bele ne botlanánk. Legrémsége-sebb azonban az I. Eduárd által épített V a s a s - s z t. - P é t e r - t e m p l o m t e m e t ő j e . Macaulay azt írja róla, hogy nincs az egész földkerekségen olyan hely, mely annyi szomorú emléket ébresz-tene a szemlélőben, mint ez a kis temető. A halál nem hangol itt bennünket kegyeletre, hanem eszünkbe juttatja az életnek legfeketébb cse-lekedeteit s legkomorabb viszontagságait, az engesz-telhetlen ellenségek ördögi diadalát és a hamis ba-rátok hűtlenségét, az emberi háladatlanságot és gyávaságot, hervadt dicsőségnek és elhanyaglott nagyságnak mondhatatlan nyomorát. Az utas, ki uti könyveiben végig olvassa az áldozatok neveit, kiknek párolgó vére egykoron a Tower udvarát áz-tata, s kiknek csontjai most a szent Péter temető-jében porlanak, elborzad a politikai gyilkosságok rém-séges számán, melyek itt végbementek. Csak a hi-

resebb neveket írom ide: Morus Tamás, lefejeztetett 1535-ben; Boleyn Anna királyné, lefejeztetett 1536-ban; Cromwel Tamás, lefejeztetett 1540-ben; 'Salisbury Margit grófné, lefejeztetett 1541-ben; Howard Katalin királyné, lefejeztetett 1542-ben; Seymour lord, lefejeztetett 1549-ben; Somerset lord, lefejeztetett 1552-ben; Dudley János, lefejeztetett 1553-ban; Grey Johanna és férje Dudley lord lefejeztettek 1554-ben; Eóbert essexi gróf, lefejeztetett 1601-ben; Overbury Tamás, méreggel gyilkoltatott meg 1613-ban; Eliot János, agyonkínóztatott 1632-ben; Fritroy János herceg, lefejeztetett 1685-ben; Praser Simon lord, lefejeztetett 1747-ben. Mint látjuk, a legtöbb politikai kegyetlenség az angol protestantizmusnak diadalmi korára esik. — Kifelé törekedve a sötét helyről, az udvar egyik végében mutatták a felirásos márvánnyal követett padmalyt, hol Boleyn Anna, Howard Katalin és Grey Johanna feje a hóhér pallosa alatt legördült. —

Szinte jól esett, mikor a Towerből az utcára lépve, kibontakoztam a nyomasztó érzelmek hatása alól. Betértem aztán a szép Trafalgar-téren díszelgő „National Gallery“-ba, melynek oszlopcsarnokos palotája előnyösen emelkedik ki a többi építmények közül. Mintegy 1200 kép van benne 28 teremben. Nemzeti képcsarnoknak azonban helytelenül nevezik, mert a kiállított festőművészeti tárgyak nemcsak az angol nemzeti művészetet tüntetik fel, hanem felkarolják más nemzetek festészeti iskoláit is, nevezetesen a francia, németalföldi és a régibb olasz mesterek művelt, mely utóbbiak itt szerfölt gazdagon vannak képviselve. A tanulmányozás könnyű; mert minden képen rajta áll a művész neve, az iskola, melyhez tartozott, és a festmény tárgya. Szoborművek is nagy számban találtnak. Az angol iskolából való festmények közül megtekintendő kiváló remek: Diekraaim genreképei és vak koldusa, Frit Derby-futtatása, Maelise

Hamletje, *E a s t l a k e* Károly Krisztusa, amint Jeruzsálem fölött siránkozik, *W i l k i e* szembekötősdije, *H o g a r t h* híres karikaturafestő divatos házassága, *R e y n o l d* imádkozó kisfiúja, *T u r n e r* összes remekei, *C o n s t a b l e* és *C a l e o t t* tájképei, *W a r d* történeti festményei, *L a n c e* csendélet különlegességei, de legkivált a nagynevű *L a w r e n c e* páratlan arcképei. Épen az angol iskola az, ami bennünket Angolország fővárosában leginkább érdekel. Az angol festészeti művek karakterisztikus vonását abban találom, hogy rendkívül szubtilisek és a legapróbb részletekig szabálj'szerűek. Rajzuk kifogástalan, kivitelük pontos és természetű, a kompozíció is többnyire igen szellemes, sőt nagyszerű és meglepő; — de hiányzik belőlök a színeknek ama fényes ragyogása, az ecsetkezelésnek ama remek szabadsága, mely az olasz mesterek alkotásait oly hasonlíthatlanul bájosakká és ideálisakká teszi, mintha nem is a természetet másolták, hanem eszményi ujat teremtettek volna. Ez tehát a nemzeti génusz hatása, mely látatlan erejével felismerhető határokat von az egyes fajok szellemi birodalma közt, s a kijelölt határookban külön irányokat szab a tehetségeknek, műveikre pedig a sajátosság típusát nyomja. — A francia osztályban *C l a u d e L o r r a i n* kedvenc tájképfestőmnek számos művével találkoztam. Festményeinek könnyűded szelíd puhasága, világítása és perspektívája, tárgyainak andalító szépsége, szerény egyszerűsége és erkölcsössége, mindig gyönyörűséggel tölti el szívemet. *C l a u d e L o r r a i n* mellett *T u r n e r*, *S a l v a t o r R o s a* és *P o u s s i n* tájképei, *C h a m p á i g n e* és *C l o u e t* arcképei, *V e r n e t* és *L a n e r e t* genrejai kiváló megfigyelésre méltók a francia osztályban. — Az olaszok közül kiválik: *T i z i a n a* szt. Szűz pihenése Betlehemnél, és a feltámadt Krisztus megjelenése Mária Magdolnának; *L e o n a r d o d a V i n c i* Máriája; *M i c h e l a n g e l o B o u n a r r o t i* madonnája

az isteni gyermekkel; Rafael szt. Katalinja. Képviseelve vannak továbbá: Guido Reni: a gyermek Jézus szt. Jánossal, Lóth és leányai a pusztában, mrg a sodomai futás; Paolo Veronese a szt. királyok imádása; Doraeni chino: szt. István megköveztetése; Correggio: Krisztus az Olajfák hegyén, és Caravaggio: Krisztus a két tanítvánnyal Emmausban. Különben az összes olasz festészeti iskolák jelen vannak itt elsőrendű mestereiknek műveivel. — A németalföldi első mesterek közül több munkával van képviselve: Patimir, Cuyt, Wynants, Hobbema, Van de Velde, a két Teniers, Ostade, Meiton, Rubens, Dürer. Van Dyck és Rembrandt Ez az osztály igen gazdag — Spanyol kép nagyon kevés van, de ami van, az elsőrendű. Látni Murillótól egy keresztelő szt. Jánost, Velazqueztól IV Fülöp pompás arcképét és Spagnolettonak egy igen szép Pietását. —

A Kensington-muzeum egy nagyszabású iparművészeti tárlat. Terjedelmére és értékére nézve a világ e nemű összes gyűjteményei közt az első helyet foglalja él; s mivel tanintézeti jelleggel bír, a legfelsőbb angol tanügyi hatóság igazgatása alatt áll. Célja: a művészi ipar előmozdítása. Eszközi azt jeles tanárok képzésével, iparművészeti iskolák alapításával, kitűnő iparművészeti cikkek jutalmazásával és vásárlásával, szakbavágó irodalmi művek létesítésével és terjesztésével. Az angol kormány évi 300,000 frttal segízi a fontos hivatásu intézetet, melynek tanári székeiben és vizsgáló tanácsában Angolország legtekintélyesebb szakférfiait s tudósait találjuk. Az elméleti tanítás a múzeumban kiállított tárgyak szemléltetése által nemcsak megkönnyítettik, de kiható gyakorlati érvényességet is nyer, amennyiben a jóízlést és a műértelem fejlesztését az angol nép rétegeiben jelentékenyen előmozdítja. Az intézetben négy osztály van: 1)

a díszművészeti iparmúzeum, mely 20—30 ezer darab közép- és újkori iparművészeti remeket, nevezetesebb antik vagy újabbkori iparcikkek galvanoplasztikai és gipszbe öntött utánzatát tartalmazza; 2) a képcsarnok; 3) az iparművészeti könyvtár, mely 50—60 ezer szakmunkát és igen gazdag rajz-, réznyomat és fényképgyűjteményt tartalmaz; 4) a műipar-iskola, melyben az elméleti tárgyakon kívül rajzot, festészetet és mintázást tanítanak. Maga a renaissance ízlésben készült palota is művészeti iparcikk, az építészetnek remek alkotása. Gipsz és stukkó díszítményeit mázégvényes téglá és cserépmozaikját, sgraffito dekorációit, a párizsi kiállítás színpompás építkezéseinél is alkalmazva láttam. A múzeum rengeteg tartalmának leírását nem kíséreltem meg; mert nemcsak vaskos katalógusok tájékoztatnak bennünket az összes gyűjtemények mivolta és műértékéről, ele számos műtárgyról még külön szakmunkák is léteznek, melyeket a helyszínén vagy a londoni könyvpiacra mindenki könnyen megszerezhet, kit a kensingtoni gyűjtemények közelebből érdekelnek. Különösen ajánlom mégis a szövetek, az érc, üveg és keramik, a csontmetszvények, ékszer, zománc és képgyűjtemények megtekintését. —

Az I n d i a-m u z e u m London egyik legnevezetesebb látnivalója Gyűjteményeinek ritkasága és drágasága minden fogalmat meghalad. Mintha Indiának minden aranyát, ezüstjét és drágaságait e múzeumban halmozta volna fel a bódító angol hatalom. Igazán kápráztató fény és csillogás az, mi szemeink elé tárul. Ezernyi változatokban látjuk itt a hegyi kristály és elefántcsont csodálatos feldolgozását, milliokat érő indiai arany és ezüst, gyémánt, drágakő és gyöngy ékszereket, vert tömör aranyból készült trónokat, házi és vallási arany-ezüst tárgyakat, fényűzési és divatcikkeket, utánozhatlan drága érc és filigrán műveket, niello- és zománc-ékszereket, indiai selyem szöveteket, kasmíri, ma-

draszi és afganisztáni gyönyörű szőnyegeket, sálakat, brokátokat, aranyhímzetű gyöngyös katlanokat és turbánokat. Szerfölött érdekes a kezdetleges természeti népek etnográfiai gyűjteménye, a tibetiek és birmaiak reliefművészete s a bombay-i elefántgrotta utánzata. Kultúrtörténeti szempontból nagyérdekű a Leitner féle gyűjtemény, melyben klasszikus szépségű görög-buddhista szculpturákat és indiai buddhista éremleleteket látunk. A gyűjtemény igazolja a görög írók azon állítását, miszerint a hellén kultúra Nagy Sándor hadjáratai után Indiában is erős gyökereket eresztett és magasfoku lendületnek indult. Tudvalevő, hogy Nagy Sándor Uri.nk sz. e. 327-ben 100,000 emberből álló hadsereggel foglalta el Indiát, a csodák hazáját. Az ötfolyamos birodalomban a benszülött fejedelmek leghatalmasbika, Taxiles, szövetkezett a hódítóval, s az ő példáját a kasmiri s más fejedelmek is követték. A megigázott ind fejedelmeket Sándor királyi bánásmódban részesítvén és országaik birtoklásában meghagyván, azok segítségével görög városokat s görög kulturtelepeket létesített Indiában, melyek ott tudományt, művészetet és ipart fejlesztettek. A Leitner-féle gyűjtemény legkiválóbb darabjai tehát ebből a korszakból valók. —

A múzeumok záróórája után kirándultam a sydenhami kristálypalotába, s az estét is ott töltém az egyik restaurációban. A London-Bridge pályaházból negyedóránként repül ki egy-egy vonat a kristálypalotához, és ismét vissza Londonba. Két shillingért téríjegyvet kaphatunk. Az úgynevezett „kristálypalota“ hangzatos nevében bírja a legnagyobb reklámját. Különben nincs rajta egy morzsányi kristály sem, de annál több piszkos üveg és vasdorong. Az egész palota ugyanis vashól és üvegből van építve s 490 méter hosszú. Magas ívcsarnok transzeptekkel és galleriákkal, külsőleg teraszszal és tornyokkal. Áll egy nagy kertnek közepén, a vaspálya közelében. Arra, ki a bécsi rotun-

dát, a müncheni üvegpalotát, a majlandi Viktor Emánuel csarnokot, a frankfurti új pályaházat, vagy a párizsi kiállítás e fajta építkezéseit látta semmi különös benyomást sem tesz a híres syclenhámi kristálypalota. Az e féle épület valamikor raritás lehetett, de ma már nem az. Én is inkább csak kíváncsiságból, gyermekkori olvasmányaim által vonzatra látogattam meg, hogy egy londoni estét programszerű szórakozással agyonverjek. De aki ennél okosabbat tehet, nem fog valami sokat veszteni, ha a sydenhámi üvegalkotmányt nem is látja Eredetileg ez is világkiállítási csarnok volt s 1851-ben még a Hydeparkban állott. Később tették csak át Sydenhamba, helyet adván benne az építészet történetét feltüntető architektúrái rajzoknak, képeknek, jeles szulpturák másolatainak, híres emberek ábrázolatainak, valamint egy növény- és állattani, ethnografiai és geológiai gyűjteménynek. A középhajót öteemeletnyi karzatok veszik körül, a honnan a szökőkutakkal és üde zöld növénycsoportokkal ékeskedő csarnoknak egész térfogatát beláthatni. Egy séta a hossz- és kereszthajókban, a kupola alatti zenecsarnokban meg a dísnövények, pálmák s narancsok során találató gallériákban elegendő, hogy az épület összes szépségeit végigtekintsük. Sétaközben be-betérünk az egymásután következő úgynevezett „courtokba“ (udvarokba), amilyent vagy tizenkettőt találunk. Van egyiptomi, görög, római, bizanti, renaissance, olasz, francia, spanyol, brit, khinai, pompeii stb. ilyen udvar, azért nevezve így, mert az illető országok vagy korok legkiválóbb nevezetességeinek utánezatait látni bennök. A spanyol udvarban a granadai Alhambra tündérpalotának: egy részét látjuk az oroszlántérrel, az igazságszarnokkal és az abencerrájok termékével; az olasz osztályban a Michelangelo építette római palazzo Farnese-t, Eafaél vatikáni freskóinak kópiáit, stb, A gipszöntvények híres mesterek szobrászati műveinek utánezatai. Többi közt megvannak itt Praxiteles vatikáni lovai,

aztán két 90 láb magasságú Memnonszobor és 12 darab kolosszális szfinksz. A közép kereszthajóban .roppant orchestrum áll 4000 zenészre szolgáló térfogattal és Davidson nagy orgonájával. Szemben vele jobbra a zenecsarnok 4000 hallgató részére, és az operaszínház hasonló térfogattal. Akinek jó lábai vannak, felmegy a tetőzetre, sőt a toronyerkélyre is, a honnan a sydenhामी parkra és a kenti grófságtájképerre nyílik élvezetes kilátás. Az estebédet természetesen itt költjük el egyszerűen, angolosan, jó ser mellett.

Másnap reggel Windsort látogattam meg. Jó félóraíg tart, míg bérkocsink a paddingtoni pályaudvarba érkezik, a honnan 9 órakor fut ki a Great Western gyorsvonat. Korán érkezvén, sokáig kellett várakoznom az indulásra, mialatt fel s alá járkálva a pályacsarnok hosszú deszkajáróján, nézegetem a percnként érkező angol utasokat és a nagyszámú kiránduló közönséget. Valami táncmulatság lehetett a környék ligeteiben, mert az aranyfiatalság szokatlan nagy csoportokban lepte el a pályaházat. A junkerek többnyire lityegő fehér nadrágban mélyre vágott gyapotingben, meztelen nyakkal, hátratolt fehér szalmakalapban és fehér szarvasbőr cipőben érkeztek. Cigaretta s egymás közt alig társalogva, bambán futkároztak körülöttem a Perronon, úgy hogy jól szemügyre vehetem e merev derekú, örökké elmélyedett fiatal emberek sajátságos viseletét. A hölgyek valamennyien ünnepi gálában jöttek, betérve azonnal a Perronra nyíló toiletszobába, hol tükrök, kefék s különféle pipereeszközök állnak készen az utas delnök rendelkezésére. Már a Hydeparkban s London utcáin is feltűnt nekem a sok fehér ruhás fiatal hölgy; hanem mindeddig azt hittem, hogy a hófehér patyolat öltözék különleges londoni divat. Azonban egészen más magyarázattal szolgált nekem a paddingtoni állomásfőnök, kivel hosszasan elbeszélgettem. Angliában és nevezetesen Londonban bevett szokás — úgymond, — hogy

a menyasszonyok fehér ruhát viseljenek. Az eljegyzés napjától kezdve az esküvőig mindig fehér toalettben jelennek meg az arák nyilvánosan; utcán, színházban, soireéknál, fogadásoknál, vagy a mulatóságokban. A fehér ruha tehát közönséges jelvénye az aráknak, kik hajadonkorukban mennek férjhez. Az özvegy női jegyeseket azonban nem illeti meg a fehér szinti öltözet. — — Nekem tetszik ez az angol szokás! Megható vallási és erkölcsi hangulat ömlik el rajta. A fehér szín az ártatlanság színe, az angyali tisztaságnak, a női szemérmességnek és szívjóságnak szimbóluma. Akik viselik, kiemelkednek a mindennapi emberiség köréből, nyilvánosan akarják kifejezni, hogy e magasztos erények kíséretében indulnak el a hitvesi élet bizonytalan tengerére, hogy így az ég védő oltalmát kiérdemelve, boldogul evezhessenek be reményeiknek, hő vágyaiknak kikötőjébe.

Csakhogy én nem a tengerre, hanem Windsorba igyekszem, és menten be is lódítom magamat az angol díszkupéba, amint a fehér szellemek eltűntek és a vonatvezető jelt adott az indulásra. Másfél óra alatt vagy tizenöt állomás mellett surrant el vonatunk, de csak két állomásnál tartottunk egyegy percnyi szünetet, hol a vonat Brentfort és Uxbridge felé ágazik el. A vagonból látni Slough városkát, Herschel János és Vilmos világhírű csillagászoknak volt lakhelyét, hol nagyjelentőségű fölfedezéseiket tették. Windsor előtt a Themzét szeli át a vasút, de a folyó itt olyan keskeny már, mintha nem is ugyanaz a Themze volna, mely Londonban a mi Dunánkkal versenyez szélességre nézve.

A windsori pályaház olyan igénytelen, mint akár a gödöllői vagy a laxenburgi; maga Windsor is kis városka, egészen egyszerű provinciális külsővel, többnyire földszintes házakkal. Lakosságának számát 8000 lélekre teszik; nagyjából munkás nép ez, mely a londoni gyárakban találja keresetét.

Kiválóbb épülete csak három van Windsornak: a, kaszárnya, a városház, meg a színház. Ami Windsort nevezetessé teszi, az a királyi várak, mely csakugyan ritkítja párját Európában. A pályaházból szűk sikátoron a főutcára érve s onnan balra fordulva, 10 perc alatt a várak kapujánál vagyunk, s bátran lépünk el a katonaőrség mellett, mely szótlanul enged felsétálnunk a kanyargós úton egész a királyi kastély udvarára, hol szabadon nézhetünk meg mindent, ami külső látni való kínálkozik. De a palota belsejét és fényes termeit csak a királyné távollétében mutatják. Én nem mehettek be, mert a királyné akkor Windsorban tartózkodott. Jelenléte azonban semmi által sem tűnt fel: olyan-nesztelen, oly néma volt ott minden. Valóban fejedelmi, vagy tán inkább kolostori magány, hol az uralkodó teljes visszavonultságban, háborítatlanul foglalkozhatok birodalma gondjaival s népe boldogításával.

A királyi várak (Windsor Castle) a rónavidékből kiemelkedő sziklatömbnek tetején épült. Körbástyák közé szorított komor ábrázatú eiklopsz kastély az, mely jelentékeny erődnek is beválik, uralkodván magas helyzetéről az egész vidék fölött. Már a szász királyoknak is állott ott egy palotájuk, de a Hitvalló Eduárd elajándékozta azt a westminsteri apátságának s azontúl szent Benedek fiai lakták a, regényes hegytetőt, míg a Hódító Vilmos vétel után magához nem váltotta és fejedelmi nyaralóvá át nem alakította. Utódai, I. és II. Henrik nagyobbították a palotát, III. Eduárd pedig egészen lehorodatá a régi építményeket és a mostani váraknak veté meg alapjait, mely azonban csak IV. György, de még inkább a most uralkodó Victoria királynő alatt nyerte jelenlegi architektúrájának teljes bevégeztséget, úgy hogy a windsori kastély ma a világ; egyik legnagyobb és legfényesebb királyi palotája. Az egész épülettömeg hosszúkas négyszöget képez s két udvarra van osztva, melyek közt a gömbölyű

cártorony áll, tetején az uralkodóház zászlajával. A felső udvart a Hódító Vilmos lovasszobra díszíti. Az udvar északi részét bekerítő szárny az állami és ki-hallgatási termeket, a keleti oldal a királynő lakosz-tályát, a déli épület a korona főbb méltóságainak lakásait foglalja magában. Az alsó udvaron áll a szalag-rend szt. György kápolnája, az udvari cseléd-ség és az őrkatonaság laktanyái. A vártorony hal-mos oldalán virágos kert ékeskedik csigaszerűen alakanyargó tiszta utakkal, gyümölcsfákkal és zöld-bársonyos pázsitrészetekkel. A XV. századból eredő szt. György kápolnában, mely egybehangzó kései goth ízlésben épült, épen istenitiszteletet tartottak, mikor Windsorban jártam. Felsőes orgonajá-ték kísérte az áhítat dallamait. A kápolna gaz-dag ornamentikája, gyönyörű ablakfestményei, ala-bástromból faragott oltára, a szalag-rend kápta-lanjának szép padjai, Victoria királynő atyjának, a kenti hercegnek, IV. Eduárd, VI. és VIII. Henrik, úgyszintén I. Károly királyoknak síremlékei nagy hatással vannak a belépő idegenre. A szent György-kápolnától keletnek van az Albert-kápolna, melyet VII. Henrik emeltetett, III. György pedig a királyi sírboltot építteté alatta. Jelenlegi díszét Victoria királynőnek köszöni a kápolna. Bensejét színes már-ványmozaik, üvegfestészet, szulpturák, fényűző drága aranyozás remek szépségűvé teszik. Kiválóan szép az oltármárvány, malachit, porfir és alabástrom betéteivel. A kápolna közepét Victoria királynő fér-jének, Albert hercegnek nagyszerű mauzóleuma foglalja el. A befásított kis kertet övedző goth kör-folyosó csúcsíves, oszlopos körablakaival misztikus homályával és rengeteg vasajtóival azt a kéjel-metlen érzést kelti bennünk, mintha egy középkori őszárdában járnánk, melynek lakói valamennyien ki-haltak. Sokáig bolyongtam a windsori várkastély udvaraiban és a külső zugokban, de sehol egy élő lényvel nem találkoztam. A királyné jelenléte miatt a kastély parkja is zárva lóvén: egy darabig élvez-

tem még a várbástya magas párkányzatáról az alatt elterülő lankás vidék szépségeit és friss levegőjét, nézegettem a híres etoni kollégiumnak messze el-látszó épületét, s aztán megelégedve a rusztikus né-maságot, siettem vissza Londonba.

Déli egy órakor már ismét ott törtem magam a City tarka, zajos életében; ott furakodtam keresztül a Holborn, Cheapside és Cannou utcák embergomolyának óriási kavargásán. Le kellett szállanom a kocsiról, s gyalog úsznom tovább az áradattal, máskülönben ott ülhettem volna akár esti?, míg az összetorlódott fogatok, bérkocsik, omnibuszok, társzekerek, targoncások, kiszabadulnak a szörnyű forgalom csapdájából. Leírhatatlan az a zsvaj, zúgás, lárma, kiabálás, ami így délutánonkint a City főbb közlekedési ereit ellepi. Kiszámították, hogy London ezen pontjain 125,859 különféle járómű közlekedik naponkint. Átlag véve tehát nem kevesebb, mint 10,488 szekér iparkodik itt minden órában utat törni magának a kanyarutos szűk utcák torlaszain. Megvallom, engem bántott, sőt meg is félemlített ez a módnélkül nagymérvű közlekedés. Kettőre kell vigyázni: hogy az oldalbordáinkat darabokra ne zúzzák, meg a tárcánkat el ne lopják. De a londoniak megszokták már ezt a tolongást, s fel sem veszik többé. Ami pedig a legcsodálatosabb, még apró gyermekek is belevegyülnek az áradatba anélkül, hogy a tájékozás fonalát elvesztenék. Az utcasarkokon uriasan öltözött kalapos öreg dámák pompás őszibarackot, **epret**, zöltséget árulnak kis asztalokon, kávé, théat forralnak kézi tűzhelyeken anélkül, hogy bántódásuk vagy káruk esnék az éktelen tolakodásban. A szegényeket mindenki óvatosan őrzi, és kitérnek előlük. Mulatságosabb képet nyújtanak a megrekedt omnibuszok, melyek rendszeren zsúfolva vannak emberekkel. Ott álldogálnak sokszor félóráig is, de a vesztégzárolás legkevesébbé sem boszantja az üldögélő közönséget. Elmerülve az újságokba, össze-

font karokkal, vagy az állkapcsig felhúzott térdekkel szorongnak az omnibuszok tetején, s bámulni való flegmával várakoznak, míg a bárkájok ki-mozdul végre a helyéből, hogy pár lépéssel odébb vánszorogjon. Az omnibuszok kívül-belül telededtele aggatvák hirdető cédulákkal, lepedő nagyságú reklámlapokkal. A lassú tempóban haladó gyalogjáróknak idejük levén egy-egy oldalpillantást vetni az álldogáló társaskocsikra, az angol élelmesség ezt a röpké pillantást is kizsákmányolja, hogy árucikkeinek, legújabb s legjobb minőségű portékájának reklámot csináljon. Még az irodalom sem vonakodik igénybe venni ezen már megszokott hirdetési módot. Az egyik omnibuszon rikító cikornyás betűkkel hirdették Aezopus meséinek sajtó alól kikerült legfrissebb kiadását illusztrációkkal, vászonba kötve, az egészet olcsó 5 pennyért. A. bérkocsik, cabbok, flyek, illatos virágbokrétát, cérnaszálon függő piros rózsát akasztanak a kocsiaablakba, gyengéd figyelemből a felszálló vendég iránt, ki elmulatozhat a szép virágokkal, míg szabad út nyílik neki a tovább haladásra. Mint minden művelt nép, az angol is nagyon szereti a szép virágot. Ritkán látni férfit, nőt, ki a gomblyukban vagy a keblén virágszálat, rózsacsokrot ne viselne.

Sétát tettem a Themzén lefelé, hogy a torkolatig elvonuló tengeri hajók, árbocos és vitorlás bárkák díszét s nyüzsgő vízi életét lássam. Visszajövet a Blaekfriars állomásnál szálltam ki, fölkeresve elhagyatott, szennyes utcákban a földalatti vasutat, mely a New-Bridge-Streetig viszen. Jegyet váltva, egy toronyszerű, felülről világított szurtos csarnokból csigalépcsőzet vezet le mintegy 30—40 méternyire a föld alá, hol a pislogó mécskekkel gyéren világított vasúti állomás vagonon. A terméskövekből és téglából épített öblös tunnelben kettős vágányú vaspálya kanyarogja be keresztül-kasul a földalatti Londont, s rendes hosszú vonatok közlekednek a város minden pontjaihoz, átbújva

még a Themzének medre alatt is a túlsóparti városrészekbe. Néhány percig várakoznom kellett a mogorva, barátságtalan sötétségben, míg a vonat, mely épen úgy tele van itt utasokkal, mint a földfeletti vasút, előbukkant a beláthatlan alagút homályából, és beszállhattam. Száguldottunk veszedett gyorsasággal, mintha nem is a föld gyomrában, paloták, pincék, kutak, utcasorok alatt járnánk. 5—10 percenként állomások vannak, hol a vonat megáll és a távozók ismét csigalépcsőkön emelkednek fel a napvilágra. Az állomásokon: várakozó közönség, jegyváltó pénztár, restauráció, könyvkereskedés, hírlapelárusító bolt és dohánytőzsde. De azért mégis örültem, mikor a kísértetes katakombából épkézláb kiszabadultam.

A délután még alkalmas volt arra, hogy Londonban egy utolsó sétakocsizást tegyek. Megtekintem a hangverseny-csarnokot, néhány színházépületet, a királyi palotákat és a nyilvános nagyobb szobremlékeket.

London legelőkelőbb hangverseny-terme a Royal-Albert Hall a Kensington Eoad táján. Olasz renaissance modorban készített kolosszális gömbépület, 83 méter hosszú átmérővel s 8000 személyre számított térfogattal. Külső ornamentikája mázégvényes színezett cifrázatokból és terrakotta friezekből áll, melyek a világ nemzeteit ábrázolják. Nappali világítását az üvegboltozatról kapja a csarnok, éjjeli előadásoknál pedig 7000 gázlámpa ömleszteti el benne fényét. A hallgató közönség zártszékekben, páholyokban, balkonokon, és a gallérián foglal helyet. — Legnagyobb színház a Londonnak a kir. opera a Haymarket sarkán. Nagy épület, de sem nem szép, sem nem impozáns, hanem annál régibb. Eredetileg 1705-ben építették, többször leégett, s aztán átépíték, javíták és nagyobbíták. Londonnak 53 színháza van, azonban egyik sem bír monumentális architektúrával. Megnéztem még az olasz operát és a Princess-színházat, mely utóbbiban

Shakspeare darabjait adják. Előadásra egyre sem mentem el, mert éjjelig elhúzzák. Utas embernek pedig szüksége van az éjjeli nyugalomra. — Innét a királyi palotákhoz mentünk. A mostani királyné rezidenciája a „Buckingham Palace“ a st. James-park nyugati szélén. Nevét a Buckingham hercegtől, nyerte, ki a múlt század elején tulajdonosa volt e teleknek. A jelenlegi palotát IV. György építteté 1825 ben, Victoria királyné pedig, ki 1837 óta lakik benne, újabb szárnyakat csatolt hozzá, úgy hogy az épület most szabályos négyszöget képez, melynek északi részében vannak a királyné termei. A St. James-Street végén van a „James-palota“, melyet VIII. Henrik építtetett s I. Károly megtoldott. IV. Györgyig itt laktak az angol királyok. Az épület keleti szárnyát 1809-ben tűz pusztította. Bemutatósoknál az urak tisztelgését ebben a palotában szokta a királyné fogadni, a hölgyek fogadása ellenben a Buckingham kastélyban történik, mely nagyszerű berendezésével, drágaságaival és kiváló műkincseivel sokkal fényesebb amannál. A St. James-palotától nyugatra esik a „Clarence-House“, az edinburgi herceg lakása. A velszi herceg a szomszédos „Marlborough-Houseban“ lakik, a Pall Mail utcában. Közel ide találjuk az ódon „Kensington-palotát“, mely még III. Vilmostól származik. Ebben lakott és halt meg III. Vilmos és neje, Mária, utána Anna királyné és férje György herceg, továbbá II. György király. A palotában született a most uralkodó Victoria királyné. Lakja jelenleg a tecki herceg és családja. — A Kensington-kert déli részében emelkedik a nagyszerű Albert-Memórial, állítva a királyné férjének, Albert hercegnek emlékére, az angol nemzet által. Hozzá hasonló s nagyobb műbecsű szoboremléket sehol másutt még nem láttam. Scott Gilbert műve, s közel másfél millióba került. Magassága 53 méter. Csiszolt gránitlépcsők vezetnek fel a széles talapzatra, melyen az oszlopszék nyugszik, díszítve a

világ legnagyobb szellemei életnagyságú ábráinak pompás fehér márványba vésett reliefjeivel. 169 portrat-alak van rajta művészi Ízléssel csoportosítva: írók, költők, zenészek, festők, szobrászok, építők mesterek. A talapzat négy sarkán a földművelés, ipar, kereskedelem és építészet géniuszai. Ezek fölött Albert herceg aranyozott bronz szobra a szalag-rend jelmezében. Gránitoszlopokon nyugvó góthgerinces baldachin emelkedik a szobor fölé. London különböző terein, utcáiban és a parkok lombjai alatt negyvennél több nyilvános szoboremlék áll, és alkalmunk van majdnem valamennyit láthatni, midőn a városban körszemlénket tartjuk, vagy a műgyűjtemények látogatását végezzük. Ide írom mégis a megtekintésre érdemesebb szobrokat, nehogy az utazónak figyelmét elkerüljék. Ilyenek: Byron, Derby, Franklin, Napier, Nelson, Palmerston, Oroszlánszívű Richárd, Shakspeare, Mill Stuart, Victoria királynő, IV. György és Wellington szobrai. —

Ami végre London éghajlatát és klimatikus viszonyait illeti, avval részemről nem nagyon dicsekedhetem. Bizony zord, hideg és ködös ez a klíma még a nyári évszakban is, mikor nálunk Magyarországon majd megveszünk a perzselő forróságtól. Én a kánikula évadján tartózkodtam Londonban; de a hat nap alatt, míg ott voltam, csak egyszer láttam néhány szempillantásra egy darabka kék eget és a ragyogó napsugárt. Máskor mindig zárva volt fölöttem az ég, s deres köd borult a városra, úgy hogy a leheletemben gyönyörködhettem, a téli kabátomat pedig soha lesem vehetem. Ez az állandó köd és a lecsapódó szénfüst csak a vastüdejű angolnak lehet inyére; de nekem nem kell olyan didergős klíma, mely mindig a gőzök fátyolával takarja el látásomat és savanyú füstjével fojtogatja torkomat. Közölték a magyar lapok is bizonyos Chandler Róbert tanár számítását

az angol világvárost borító füst súlyáról, mely naponként 6000 métermázsza köszénnek felel meg, melynek elégetéséből az a füst származik. Nevezett tanár arra az eredményre jutott hogy az ekként elégett és elfüstölt köszénnek: értéke évente 45 millió márkára rúg. Ehhez számít még 6 milliót tisztogatási költségre és 40 milliót, mint annak a kárnak ekvivalensét, melyet ez a füsttömeg egy év alatt okoz. Kerek számban tehát London kéményei egy év alatt 90 milliócskát füstölnek el. Ami a tisztogatási költségeket illeti, abban sok igazat mondott a füstös elméletekkel bíbelődő tudós tanár. Sehol sem kellett annyit mosatnom, mint Londonban. Volt nap, hogy kétszer is tisztát kellett váltanom, s estig a képem is olyan szenes lett a sok füsttől, mintha a kéményseprők céhében foglalatostkodtam volna. De a szót sem érdemlő csekély kellemetlenségnek véget vetett a következő nap. Július 10-én útban valék Ostende felé.

IX.

Belgiumban.

(Üdvözet a naphoz. Dover látképe a kikötőből. Vihar az Északi-tengeren. A tenger réme. Ostende. Kath. kántor orgonakoncertje. Tengeri fürdő. Belgium táj rajza, népének jellemzése, közgazdasági, kereskedelmi s iparállapotok, a katolicizmus küzdelmei. Brügge, Gént és a Beguinage. Brüssel. Alsó- és felsőváros. Utcák és terek. A XV. századi városház. Alba és Egmont. Mozzanatok Brüssel történetéből. Brüssel középületei, templomai, tudományos intézetei, szökőkutak, kertek, szobrok és a Manneken-Piss. Laeken távrajza. Egyesületek, társulatok, iskolák, gyárak, iparműhelyek. Brüsseli csipke. A bel-a főváros jellege. Mecheln mint város és érseki székhely. A belga püspökségek, káptalanok, az alsó klérus, a kath. tanügy, szerzetes rendek. Lövén katolikus egyeteme, régi városháza s egyéb látni valói. Antwerpen. A város története, leírása, nevezetes egyházi és világi épületei, tudományos és műintézetei. Rubens és Van Dyck. Antwerpeni közélet s a kikötő munkásai. Utazás a brabanti rónavidéken Lüttich látképe. Németország északnyugati határán.)

London volt utazásom zenithje. Ezentúl már hazafelé irányult a törekvésem. Repeső kebellem ébredtem tehát és szaporán készülődtem. Csomagolás, leszámolás, búcsúzás rövidesen történt, s fél tízkor már a Trafalgar-square melletti Charing-Cross vasútnál rakott le a bérkocsim. Ez Londonban a doveri vonatok pályaháza. A városon most is nehéz köd feküdt, de amint kiszaladtunk a szabad vidékre, a borús láthatár is lefoszlék lassankint az égről és előbúvott barátságos képével a jótékony napsu-

gár, melynek melegét szintén mohó vágygal szedtem magamba. Szívből üdvözöltem tehát a rég nem látott kedves, éltető napot.

Délre *D o v e r b a n* vagyunk. Az utasok tengereszállása olyan kényelmes, hogy a vagonból néhány lépcsőn egyenesen a készen álló hajóra ereszkedünk, — és legott rendben is van minden. Nem kell botorkálni, nem kell szanaszét futkározni és cipelődni, mert a vonat a kikötőben közvetlenül a hajó fölött állapodik meg.

Berendezkedve a gőzös fedélzetén egy sugár árboc tövében, elővontam a távcsöveget, s indulásig a sziklabérc terraszán nyújtózkodó város szemléletével töltém a futó perceket. A látvány olyan megkapó és színes, hogy önkénytelenül fölvetjük a kérdést: miért nem építették Londont a tengerpart eme regényes fekvésű csodás pontjára? Dover most elővára s legbiztosabb védbástyája az angol fővárosnak és Angolország déli határának. Egyaránt meg van erősítve a hadi művészet és a természet által. Tulajdonképi várerődje, a felső-vár (*Dover Castle*), a krétahegység legmagasabb ormáról uralkodik a tengerszoros fölött. Rengeteg sziklafalain Caesar légiói, aztán szászok és normannok építkezének. Mostani alakját azonban Hódító Vilmostól kapta, kivéve az újabb citadellát és némely más erősítéseket, melyek a század elején toldattak a régi művekhez, mikor I. Napóleon Boulogneból megerezté vitorláit Anglia ellen. Dover most könnyen elszállásolhat akár ötvenezer katonát is. Nyugati és délnyugati oldalát tátongó ágyukkal megrakott kőkerítések, árkok, laktanyák, raktárak és tömör vártornyok övedzik. De maga a város nem épen nagy; mindössze tán húszezernyi lakossal bír, kik tengeri kereskedést folytatnak, a dockokban dolgoznak, hajóépítéssel és kötélgyártással foglalkoznak. Van 3 temploma, hadikórháza, árucarnoka, színháza és elegendő fi- és leánynevelő tanintézete.

Tengeri fürdőjét főképp a londoniak és a falusi jobb módú polgárosztály szokta látogatni.

Kisvártatva fölemelték a vasmacskákat, s a hajókerék megkezdé csattogását. Isten nevében elindulánk, elég békésen. A hullámverés csak csekély volt, hanem mégis élénkebb annál, mikor a francia partokról Angliába áthajóztam. Egyébiránt amit költők a tükörsima tengerről irnak, úgy sem hiszem. A tenger mindig él és szüntelen mozog. Legkevésbé sem bántott tehát a rendes himbálódzás, sőt inkább nyugodtan társalogtam magamban a fölséges természet szellemével, gyönyörködve a véghetetlen tenger pompájában. Hajónk a nap irányában erős fényfolyamban úszott, míg két oldalán a kerekék által felzavart sötétebb hullámokba veszett a víz. Sokan üldögéltünk a födélzetén, nők és férfiak, s vagy másfél óráig mehettünk így anélkül, hogy valakinek baja esett volna. Többen jóízűen falatoztak, mert a delet már régen elütötte, az emésztést pedig jó antidotumnak hitték az émelygés ellen. Ekkép már messze beneveztünk a tenger magasan, mikor hirtelen bágyadni kezdte az ég, és danázni mind erősebben az északi szél. Két óra táján bekerültünk a La Manche csatornából az Északi-tengerre. Hanem ott már nem vettük tréfára a dolgot. Amily szép napra tett előkészületeket a reggel, olyan zord időjárásra fordult most a délután. A szürke ég lassankint egészen beborult, s kergeledző föllegeken orkánnak kezdtek nyargalászni. A vad elem bősziült csatározásra kelt a fel s alá szökdécselő hajónkkal, — s egyszerre vége lón a tengeri utazás minden ígézetének. A szörnyű víz erőszakos dühhel morajlott, az árbocok inogtak, és megrecscent minden lökésnél a hajó bordája. A láthatáron semmi egyéb, hanem csak a haragvó ég, meg a tomboló zavaros tenger. Mi pedig hajlongtunk feneketlen örvények fölött. Megannyiunkat kétségbeesett hangulat fogott el, s nyomban beköszöntött utána a tenger réme is, a legpró-

zaibb nyavalya. A hajószemélyzet előszedte ama bizonyos pléhtálapokat, törlőket és seprűket, — aztán sietett segítségére lenni a szegény küzködőknek. Az utasok fájdalomtól vonagló arccal, düledt szemekkel likvidálták tartozásukat a forrongó tengernek, ki áthajolva a gőzös mellvédén, ki a padokon elterülve, ki a verítékverő homlokát szorongatva és görcsösen nyögdécselve. A betegeket udvarias gyengédséggel szállították egymásután hol a hajó aljába, hol a kajutékba, mert ágyban fekvé enyhébbnek, mondják a lódító ingás érzetét. Csakhamar üres, néptelen lett az egész fedélzet. Épen azok szenvedtek legtöbbit, kik étvágyuk csillapításával hitték elejét vehetni a bajnak. Kívülem még csak egy egészséges pirosképű fiúcska, meg egy lelkes úrhölgy viaskodék bajnoki elszántsággal a folyton erősödő fürgeteggel. A derék fiúnak apját, anyját, testvéreit mind elszállították már s a kórágyra fektették, míg; ő, a család legkisebbiké, még igen sokáig dacolt a csapkolódó hullámokkal férfihoz illő bátorsággal. Megszerettem azt a vastermészetű csüggedetlen gyereket. Azonban végtére őt is csak legyúrta a tomboló vihar hatalma, — s vitték utána nemsokára a hősi ellentállás másik mártírját, a fiatal úrhölgyet is, ki valamennyi közt legvitézebbül tartotta magát, így tehát egymagam maradtam a csatatéren: — épen, sértetlenül! De azért ugyancsak főtt az én fejem is, lelkem pedig egészen meghalt a külső világnak. Az örökkévalóságnak tetsző hosszú órákat majd ülve, majd félig eszméletlenül ide s tova tántorogva, majd neki lendülve a korlátoknak, s aztán visszalökve székemre a nehézkedés ereje által, kinteljes vergődéssel szenvedtem át. Egyedül az eltökélt lankadatlan akarat tartotta bennem a lelket. De azt a sajátságos szédítő és zibbasztó érzést, mely testemet emészté, le nem írhatom. A meghalás processusa nem különbözheük ettől az állapottól. Amennyire emlékszem, mindig csak arra gondoltam, hogy nem akarok megbetegedni. És ez

az erélyes elhatározás csakugyan nem engedett összeroskadnom. Előhozakodtam magamnak különféle problémákkal tervekkel, légvárakkal, hogy előljem velők a szédület és émelygés, a lázas forróság és hideg borzongás érzetét, mely egymással váltakozva minden tagjaimat megremegetté. A szél mindegyre oly eszeveszetten fűjt, hogy a velünk szemközt jövő gőzös kapitányának harsány kiáltásából egyetlen szót sem lehetett megérteni, noha alig tíz lépésre állapodott meg hajójával mellettünk. Végre is bosszankodva dobta félre a beszélőkürtjét, és odébb hajtatott. Én pedig folyvást az órámát nézegetve, gyötrelmes tűnődéssel olvasgattam a perceket. — A távol láthatár alján feltűntek valahára a belga partok harántjai. Idestova be is esteledett, mire hetedfőlorai rettentő izgalmak után az ostendei kikötőbe érkezénk.

Fogékonysággal bírok ugyan a természet nagy-szerűségei iránt; hajóztam már a Liguri-, Tyrrheni- és Adriai tengereken; de ilyen kegyetlenül még sehol sem bánt velem a szilaj vizelem, ilyen irtóz tata tengeri utazást még nem értem, és a jövőben sem kívánok ilyent sem magamnak, sem másoknak. Ez okon ajánlom is mindenkinek, hogy Angliából visszajövet elégedjék meg a calaisi átkeléssel, s ne menjen az Északi-tengeren Ostendébe, hanem Calaisból vasúton. Az Északi-tenger többnyire viharos, s a közlekedést is csak kisebb, a hullámszásnak kevésbé ellentálló hajók eszközlik. A legtöbb szerencsétlenség ezen a vonalon szokott előfordulni. Azonban eső után késő a köpönyeg! Nem epekedtem tehát haszontalanul, hanem forró sóhaj t röpítve az Éghez menekülésemért, fogtam a táskámat és támoi lyogtam kifelé a szárazra. Lelki-testiképen megtörve, viaszsápadtan, mély keserőséggel dobtam aztán magamat egy ott ácsorgó fiákkerba, s a révhez közel“ fekvő „Hotel d'Allemaagneba“ szálltam.

Minő ellentétet képeztek a pár perccel előbb átszenvedett sötét izgalmak és a fényes terítékű vi-

dám étterem, melynek egyik asztalánál üdülést és enyhületet kerestem. De a vidáman mulatozó társaság, a kacagó életkedv, mely körülöttem pezsgett, nem volt képes fölfrissíteni fonnyadt kedélyemet. Úgy éreztem, mintha a tornyosuló habok még most is zúgnának az agyamban, és a lóbázó hánykolódás még most is forgatná alattam a világot. Gyorsan csillapítva tehát éhségemet, siettem ki a szabad levegőre, sétát téve a város csendes utcáiban

O s t e n d e csinos, tiszta városka, mintegy 25—30 ezer lakossal, többnyire emeletes, sőt palotaszzerű házakkal, befásított szép köztérrel és igen jól kövezett szabályos utcákkal, díszes kirakatú boltokkal, gazdag kereskedésekkel és számos gyárral. Jólelkű katolikus lakossága két templomban végzi a vallás gyakorlatát. Van ékes városháza, két kórháza, kereskedelmi bírósága és kereskedelmi kamarája, több pénzügyi intézet, színháza, jelentékeny dohány- és hajógyára, virágzó ipara. Az ipartermelés leginkább vászon- és vitorlavászon szövésével, csipkekötéssel, kötél- és hálófönással, serfőzéssel, sóforralással, halászzal és a házi cikkek előállításával foglalkozik. Csak a finomabb divatcikkeket szállítják Párizsból, Londonból vagy Brüsseltől; minden egyéb szükségletét a saját ipartermékeiből fedezi a város. A kereskedők élénk üzletet folytatnak borral, likőrökkel, gyapjúval, sóval, fával, tengeri halakkal, osztrigával, korálokkal és gyöngykagylókkal, mely utóbbiaknak igazán remek példányait láttam egyes kereskedésekben. A város gyönyörű fekvése az Éjszaktengerpartján, kettős kikötője, Gueule nevű folyója, csatornaösszeköttetései Genttel, Nieuporttal és Dünkirchennel, vasúti csatlakozásai a belga, hollandi, franciaországi és rajnavidéki nevezetesebb központokkal, előnyösen hozzájárulnak Ostende jólétének előmozdítására. Főfontossággal azonban világhírű tengeri fürdője, mely nagyszerű berendezés, szépség és természeti feltételek tekintetében Európa első rangú és leglátogatottabb tengeri

fürdője. Uralkodók és fejedelmi személyek, magas állású emberek, tündöklő nevek viselői, az arisztokrácia díszé, a vagyon és pénz képviselői, szerencsefiak és boldog halandók lepik el Ostendét a nyári hónapokban, földi ragyogással, életgyönyörrel, a fellengőség és módos elegancia varázsával. A tengerpart hosszában vonul el a mázas kockamozaikkal kikövezett 2000 lépés hosszú s elég tágas sétatér (digue), karos bronzkandeláberekkel, pihenőpadokkal és egyenes sugárban épített oly díszes palotasorral, mely bátran versenyez fővárosi sugárutunk, vagy a bécsi Ring legpompásabb és legmodernebb épületeivel. Ezek jobbára mind bérházak, a fürdővendégek számára. A tengerre néző lakások üveges erkélyszobákkal vannak ellátva, s gazdagon bútorozva, nagyúri kényelemmel felszerelve. A digue baloldali végén emelkedik a keleti ízlésben épült gömbtornyos, ívcsarnokos gyógyterem, szép kilátást nyújtó pavillonokkal és villanyvilágított téres ballusztráddal. A sétahely túlsó végét a rév világítótornya jelöli,, melytől jobbra kanyarodik a kikötő és az azt védelmező tölgyfa Estacade, a vasúti pályaház és a gőzhajó-hivatal. Ostende szépítései, vári jellegének megszűnte után. csak az utóbbi húsz évből erednek. A hely hajdan szegény halászfalu volt, s csak a XV. század derekán nyerte várerődítményeit, melyek száz évvel később vitézül állottak ellen a párizsi hercegnek, majd az Anjouk ostromának. A spanyol örökösödési háborúban a szövetséges hatalmak foglalták el Ostendét, 1745-ben pedig a franciák lettek uraivá, de az aacheni béke visszaadta a várat Ausztriának. Gyors lendületét és felvirágzását a mi uralkodóházunknak s nevezetesen azon körülménynek köszöni Ostende, hogy II. József 1781-ben szabad kikötővé emelte, s a hollandok rovására, Európa egyik leglátogatottabb kereskedelmi piacává, tette. A francia forradalomban Ostende ismét Franciaországhoz kapcsolatott, s maradt francia városnak 1793-tól 1814-ig, mikor a párizsi békekötés-

Németalföldnek adta át. Az 1830. évi belga szabadságharc végre felszabadította Ostendét is az idegen uralom alól, visszacsatolván azt a belga koronához.

Elhaladva a gyógy terem előtt, belülről ékes zenehangokat hallottam. Mondták, hogy az ostendei kathol. kántor orgona koncertet tart jótékony célokra. Megvásárolva 3 frankon a jegyet, befordultam én is a ragyogóan világított pompás csarnokba, hol a közönség csoportokra oszolva külön asztalkáknál foglalt helyet. A terem közepén karzatos állványon 50 tagból álló belga katonai zenekar játszott valami sajtószzerű víg keringőt, melynek egyik refrénjét a zenészeknek ütem szerű hangoz kacagása képezte. Mikor a zenekar elhallgatott, az orgona kezdte. Bűvös akkordok, elragadó melódia, andalító nagyszerű zene volt az, amit hallottam, igazán a mennyei boldogság zenéje. Beethoven, Mozart, Haydn, Liszt legmagasabb kompozícióit oly művészi tökélyvel még nem hallottam orgonán előadni. Közbe a saját szerzeményeit mutatta be a derék mester, kísérve az egybegyűlt nagy közönség viharos tapsai által. El valék ragadtatva, kijózanítva és meggyógyulva minden bajomból, mit a tengeri útról magammal vittem. Még most is a füleimben csengnek a finom, étheri üveges ezüsthangok, a remek precízióval tolmácsolt anyagi zengemény. mely lelkeket a mennyország dicső hónapja emelé. Elvégre is igaz, mit Flammarrion állított valahol, hogy vannak impressziók, melyek szavakkal nem fejezhetők ki híven, s melyeket jobban meg lehet magyarázni zenével. Milyen nagyszabású, mélyreható reformot idézhetne elő hazai egyházi zenénkben is egy országos kántorképző konzervatórium, mely megfelelő középiskolai tanulmányok után, a hivatással és képességgel bíró ifjainkat elő készítene a kath.

egyházi zene, de főképp a mindennek fölött álló orgona szabatos és művészi kezelésére! Mert így, ahogy most vagyunk az egyházi énekkel és zenével, nem maradhatunk már sokáig. A közös iskolák életbe-
léptetése óta még inkább rosszabbult az állapot. A közös iskolákon működő tanítók, kik a preparandiában valamelyes zenét mégis csak tanultak, lassankint elvonják magokat az egyház szolgálatától. Ennek következtében 1000—2000 forintos, sőt ennél még sokkal jobban javadalmazott kántori állomásokra kénytelenek a hitközségek úgynevezett naturalistákat alkalmazni, kik többnyire élelmes szabólegényekből, vagy politikus csizmadiákból lesznek előbb falusi kántorsegédékké, — majd aztán pretenzivus kántorokká. Hallás után tudnak az orgonán kissé verklizni s felhőszaggató búcsúztatókat meg-
ereszteni, a misék alatt pedig oly irgalmatlan barbarizmussal döfködik rozsdás torkukból a legszebb egyházi énekeket, hogy minden jó ízlésű civilizált ember görcsöket kap a kikacskaringózott jerikói jajveszékeléstől. Az egyházi zene szelleméről, szabályairól fogalmuk sincs; a hittant, szertartást, egyháztörténetet, a zene elméletét nevééről sem ismerik; társadalmi tekintetben is jobbára nevetlen emberek, kik az egyház méltóságát nemcsak nem őrzik, de alantas viseletökkel súlyosan károsítják is. Egyébaránt elég ebből ennyit mondanom; mert az idő már későre jár.

Tíz óra lehetett, mikor az élvezetes estélyről elszéledtünk. Az ajtóban hírlapokat kínáltak, és vettem is néhányat. A szabadba érve egészen tisztán olvashattam még egy darabig. Olyan derült és világos itt az est, mint nálunk nyáron a naplemente után. Nem a hold teszi, hanem az északi fény, mely Ostendébe is elhat. A szél ekkor már elaludt, — s magam is nyugodni tértem.

Verőfényes meleg szép napra virradtam, s az egész délelőttet a diguén töltém, elmerengve a di-

csó panorámán, melylyel a Teremtő földünknek araszpontoskáját oly ékesen felruházá. Szemeim hiztak a felséges tenger ezüst csillogásának gyönyöreitől, s mély lélekzettel éldelem az erősítő tiszta friss levegőt, mely szelíd fuvalom gyanánt érkezek a magas Norvégia tetőiről. Elbájoló tündérvilág, tele költészettel, elevenítő delejjel és csapongó ábrándokkal, a kedély szikráival és az életöröm harmóniájával. A beláthatlan végtelen vizén vitorlás hajók, halászbárkák, vigan nevető s daloló kirándulókkal rakott gondolák himbálóztak. Kötekedő tréfás szavak, kacér pillantások repültek hajóról-hajóra, míg az elmosódott messze távolnak láthatárán siető gőzösök bodor füstfellege vegyült a halvány párázatba.

A tengerpart bársonysima, nedves homokjában mezítlábas gyermeksereg játszik, mozgott, ugrándozott, akár egy bolhasereg; ástak, kagylókat gyűjtöttek, várakat építenek, csatározának, és az ellenfeleket más-más színű zászlócskákkal különbözteték meg. A tengerparti sétány hemzsegett a járókelő közönségtől, libegő selymes delnőktől, társalgó csoportoktól. Az egész egy zengő, csillogó, egyre változó kaleidoszkóp, mely fölött forró fehér napfény hullámmzék.

Tizenegykor elérkezett a fürdés ideje. Milyen erőszak tarthatott volna vissza, hogy meg ne ízleljem a tengeri fürdőt, ha már Ostendében valék? Megyek tehát én is a többivel, leszállva a sétatérrel a homok tisztására, hol a fürdőkocsik, számozott kerekese faházikók, százával sorakoznak a ruganyos puha fövényen. Jegyet váltva, megkapjuk az öltöző bódénkat, mely elé lovat fognak és vonszolnak befelé a tengerbe, míg a víz a tengelyt nem éri. Eközben magunkra öltjük a diszkrét fürdőruhát, s felnyitván a házikónk ajtaját, egy lépéssel a tengerbe süllyedünk a világ minden bajával együtt A hatalmas özön szanaszét repdes, kering körülöttünk. De ez nem elég. Még beljebb hatolunk a kövecses gázlón a meder mélyére, s egészen belefekszünk a

tenger fodros habvánkosaiba. Ezek aztán az ihlet percei, ez a fürdésnek igazán kéjes élvezete és ideális fensége! Messze benn a tenger rónáján halomnagyságú hullámok verődnek fel, s rétegeket alakítva sebes rohanással szaladnak felénk, aztán egész erővel hátunkba ütődnek, s haragosan tajtékozva ismét szétlocscsannak. Az ingerkedés a tengerrel, ez az enyelgés és kedves vízomlás olyan csábító, hogy vágyva lessük a következő második hullámot, aztán a harmadikat, — és telhetetlen éldelettel gyönyörködünk az újonan feltornyosult fehér gerincek szilaj vágatásán, a permetező, sziporkázó habjátékon, mely belénk ütődve majdnem elsöpör a támaszkodó állasunkból. Azt hittem, hogy fázni fogok, pedig az Északi-tenger csodálatosan meleg ilyenkor; vagy tán az a gyömszölés és dörzsölés hevit, mikor a hullámok egész erővel összeborulnak fölöttünk és elektromos ölelésökkel derekasan összehusángolják minden porcikánkat. Milyen jó azoknak, akik évenként elmulathatnak itt néhány hétig az acélozó, fiatalító habokban, s üdülhetnek a pormentes levegőben, mely új tüdőt teremt és eleven friss vérrel ömleszti el ereinket.

Hanem hát csak az igyekszik tovább haladni — mondja Kölcsey — aki tudja, hogy az út egy része hátra van. Megbékülve tehát a tengerrel, s megbocsátva neki a tegnapi szeszéyleit, ebéd után Brüsszelbe törekedtem. A vonat 3 órakor indul, s mindenütt sík vidéken, művelt földeken, gondosan kezelt mezei gazdaságokon viszen keresztül. Belgium 536 négyszögmérföldnyi területének északi és nyugati vidékei ugyanis alacsony, mélyen fekvő rónaságot képeznek, mely a tenger dagályai ellen fővénypartok, a Schelde, Maas, Izer s más folyók áradásai ellen pedig megbízható töltésrendszer által védelmeztetik. A gátonyokban összegyülemelő talaj- és esővizet szélmalomokkal kiszivattyúzzák a csatornába, onnan pedig zsilipeken s mesterséges vízfókókon bebocsátják a folyókba s a tengerbe. A

kanalizáció oly sűrű Belgiumban, mint akár Olaszországban. Egymást éri a szebbnél-szebb mintagazdaság, középen pompás uradalmi kastélyokkal és terjedelmes parkokkal. Minden gazdaság táblákra van felosztva, s azok eleven sövénynyel, vagy gyümölcsfákkal körülkerítve. Úgy mint Angliában, itt is erdőcskéket találunk az egyes gazdaságok széleiben, hol munka s forráság idején ember és állat egyaránt megpihenhet Magas falábakon álló olcsó szerkezetű, csupán csak deszkából és zsindeyből összeácsolt szélmalmok kelepelnek az utak szélein, a telkeken pedig vízemelő kerekek forognak, s végzik szüntelen az öntözés munkáját a csatornák vizéből. Nincs itt folyó, melynek kanyargós medréből számos öntöző csatorna ne ágaznék szét, messze vidékekre szállítva magával a termékenység áldásait. — Egész Belgium egy gondosan ápolt szép kerthez hasonlít, s nem is a szorgalmas népnek igyekezetén, mint inkább az éghajlat aránytalanságán múlik, hogy képtelen az enyhébb éghajlatú és kövérebb talajú országokkal versenyezni termelőképesség tekintetében Amit azonban megtagadott a belgáktól a természet, azt nagymérvű kéziparukkal és gyáraik tevékenységével pótolják. A természet gazdagon ellátta ezen országot nemcsak különféle gabonaterményekkel, takarmány- és olajnövényekkel, gyümölcsössel és fával; de a hegyes vidékek elég bőven szolgáltatják a vasat, ólmot, rezet és horganyt, a szenet, márványt és sót, a palát, építőanyagot és a kőedény-földet is. Meg van tehát minden anyag, ami az élet fentartására megkívánatik. „Mert az emberi élet főszükségletei — mondja az írás: — a víz, tűz és vas, a só, tej és búzakenyér, a méz, szőlőgerezd, olaj és a ruházat.“ (Jéz. Sir. 39, 31.) Mindehhez megvannak Belgiumban a természetadta föltételek, és megvan a belga népben a szorgalom és tehetség is, mely a természet adományait kibányászni, feldolgozni és értékesíteni tudja. Annyi e földön a különféle gyár és iparmű-

hely, hogy belga tájképet gyári kürtők, füstölő gőzgépek, szépen kövezett, vagy deszkapalánkokkal kirakott csatornák, zsilipek és zakatoló vízművek nélkül nem is képzelhetni. Az teszi, hogy a belga nép általában véve jómódú, sőt vagyonos. Jellemében megvan azonban a francia és német vegyülék, mely őt egyrésztől izgékonyná és szenvedélyessé, másrésztől érdessé, peckessé és kissé zorddá teszi. Főhibája a belgáknak, hogy túlságosan szeretik az alkoholt. Mint sok egyéb baj, ez is Hollandiából hatott át Belgiumba, megrontván e kis országban a takarékoság és józanság öröklött erényeit. A liberális korszak korteskedései és az azokkal járó itatások oly általánossá tették a szeszes italok mértéktelen élvezetét, hogy ma már a katolikus szövetkezetek, az egyház és iskola, a világiak részéről életbeléptetett mértékletességi ligák alig képesek többé útját állani az általánosan elharapódzott mételynek. Az alkohol ellen alakult társulatok azzal kezdték működésüket, hogy a népesebb városokban a nép számára rendkívül nagy kávécsarnokokat nyitottak, hol a munkás és kisiparos 15 centimesért egy csésze csokoládét, vagy egy adag kávé kap. Egyébaránt a belga tehetséges, eszes nép, intelligenciája nagy, műveltsége is színvonalon áll. Mondják, hogy alfábét ember nem létezik egész Belgiumban, habár az iskolák száma még nem kielégítő. Ami jó van e nép között, azt a kereszténység dajkálásának köszönheti, mely Belgiumban közel kétezer éves múlttal bír, a VII. századtól kezdve pedig valósággal előharcosa volt ez országban az európai kultúrának. Ekkortól fogva már öt püspöksége volt Belgiumnak; a következő századokban pedig, főképp a középkor egész tartama alatt, a Belgiumhoz hasonló kis országok egyikében sem telepedtek oly nagy számmal a keresztény felvilágosodás és civilizáció művelői, az egyházi tanítórendek, a bencések, premontreiek és ciszterciták, mint épen Belgiumban. Milyen engedelmes, kedves leánya volt ez az ország az anya-

szentegyháznak, míg a gonosz szomszédság meg nem kezdé itt is alattomos fondorkodását és vészes aknamunkáját. I. Vilmos király egész uralkodását a protestantizmus és szabadkőművesség terjedése és elhatalmasodása jellemzi. Az orániai uralkodóház tradíciójánál fogva kizárólagos jogot arrogált magának a protestantizmus minden politikai hatalomra Belgiumban. Azóta nem szűnik az ország "erejét emésztő harc, melylyel a szabadkőművesség a kath. egyház érdekeit támadja, s ahol lehet érzékenyen csorbítja. A júliusi francia forradalomban Belgium függetlenítő ugyan magát Hollandiától és a hollandi protestáns befolyásoktól, de a szabadkőművesség nem pusztult azért ki. sőt egész tábort szervezve az egyházellenes elemekből, manapság is, egy áldottlelkű kath. uralkodó és a kath. kormány dacára is, mind-egyre folytatja küzdelmét a kath. egyház, a kath. tanügy és a kath. társadalom megrontására, noha Belgiumnak mintegy 5 millióra tehető össznépessége közt a nemkatholikusok csak alig egy százalékát teszik a népességnek. Azonban — mondja Montalembert — a mártírság az ég találmánya, fékezése a föld urainak. Az üldözések, a szenvedések, az igaztalan támadások megedzették a belga katolicizmus bajnokainak lelkét, megnyitották a kath. nép szeméit is, — és most egy államban sem tapasztalni az egyháziak és a hívek részéről több erkölcsi erőt, férfiasabb türelmet, nagyobb kitaratást, hajthatlanabb függetlenséget, mint a kis Belgiumban. Bízást reméljük, hogy ez a hősi harc Isten segédelmével a belga katolicizmus teljes győzelmét fogja eredményezni!

Az első város, melyet az úton érintünk, B r ü g g e . Nyugati-Flandriának fővárosa, 45,000 lakossal. Ostendével nemcsak a vasút, de két csatorna által is közlekedik. Széles utcái, ódon góth házainak sokasága, régiségét s hajdani előkelőségét bizonyítják. Valamikor központja volt a világkereskedésnek, tele fényvel és pompával. Középkori

fellegét, citadelláját, tornyos árucarnokát, a XIV. századból eredő góth városházát, a Boldogságos Szűzről nevezett híres templomát, melynek kriptájában Bátor Károlynak és Burgundi Máriának hamvai nyugsznak, a Megváltóról nevezett XIII. századi katedrális, a püspöki szemináriumot és a szent János-hospitált jól láthatni a vasútról is. Ez utóbbiban őrzik szent Orsolya ereklyeszekrényét, melyre Memling a 11,000 orsolyaszűz mártíromságát véste. Húsz évvel ezelőtt, mikor a Cyriakus pápáról és az orsolyaszüzekről tárgyaló egyháztörténelmi értekezésemet kiadtam, mennyire vágytam látni midazon megszentelt emlékeket, helyeket, tárgyakat, melyek munkámra vonatkozással bírtak. Elvégre csak most ment teljesezésbe régi óhajtásom. Egészen közelről nézhetem meg az ősi Brüggett. —

Nagyobb város ennél Gent, melyet a második állomáson érünk. Ez Keleti-Flandriának a fővárosa 130,000 lakossal. A középkorban, V. Károly uralkodásáig, talán az egy Konstantinápolyt kivéve, Gent volt Európának egyik legnépesebb városa. Fekszik a Schelde és a Lys folyók egyesülési pontján, melyek ágai, több más csatornával együtt, keresztül-kasul járják a várost és számtalan kisebb-nagyobb hidak által összekapcsolt 26 szigetre osztják azt. Tavak, kertek, mezőségek és szép sétányok váltakoznak a jelentékeny terjedelmű város belső részeiben. Gent részben modern város, de giebeles régi épületei, templomai, tekervényes szűk utcái, tömör bástyatornyai hűen őrzik még a középkori jelleget. A város közepén emelkedik a „Belfried“, egy 118 méter magas roppant vártorony, mely a XIII. században épült. Gúlaszerű födelének csúcsán szélfogó arany sárkány ragyog, melyet állítólag IX. Balduin keresztshadai vettek le a konstantinápolyi Szófia-templomról 1204-ben. A város nyugati oldalát a Blandinus-hegy uralja, egy az utóbbi időben épített citadellával. A mostani belváros területén fennállott régi citadellából még csak a XII. századi Makárius-ká-

polna romjai léteznek; a bástyák, melyek közt hajdan Alcuinnak tanítványa és Nagy Károly híres életirója, Eginhárd lakott, ma már nincsenek többé. Gentnek három monumentális temploma van: a szent Bávo-székesegyház, a szent Miklós- és a szent Mihály-templomok. Mind a három középkori góth alkotás, gazdag díszítményekkel és még gazdagabb belső fölszereléssel. A székesegyház altemploma 941. évből való a kórus és az oldalhajók a 24 kápolnával együtt XIII. századi építmény. A Belfried mellett két középkori palotát találunk: az 1200-ban emelt gyönyörű tanácsházat, és az 1325-ben épített vadászcéh-házat. Az egyetem és az igazságügyi palota is antik stílusban épültek ugyan, de egészen újabbkori alkotások. A püspöki rezidencia a székesegyház közvetlen szomszédságában van. A városon kívül találjuk Gentnek legsajátságosabb nevezetességét: a „B e g u i n - u d v a r t”. Meg kell itt erről a tárgyról egy-két szóval emlékezni.

A beguinek Belgiumban, Franciaországban, Németalföldön, Bajorországban és a többi tartományokban mintegy a XII. század óta egyházi szövetkezetet képeztek. Tagjaik azonban nem tettek állandó fogadalmat, hanem csak a szüzességre és a föllebbvalók iránti engedelmességre esküdtek. Voltak férfi és női beguinek. A női beguinek szövetkezete célul tűzte az oltalom nélkül álló özvegyek és hajadonok befogadását, nehogy a világ veszélyeinek kitéve legyenek. A férfi beguinek az irgalmasság cselekedeteinek gyakorlásával, a világtól elvonult önfegyelméssel és vallásos kontemplatív élettel tölték napjaikat. Férfiak és nők külön-külön zárdákban tartózkodtak, vagy — ami gyakoribb volt. — nagyobb városok mellett árkokkal és bástyákkal elkerített külön telepeket alkottak maguknak s kettenként kis házacskákban laktak. Egy ilyen telepet „Beguin-udvarnak” vagy „Beguinage“-nak nevezték. Volt két évi noviciátusuk, s egyenruhául az egész, testet elfödő hosszú fekete köpenyt viseltek. Közös

teremben étkeztek ugyan, de annyira elkülönítve egymástól, hogy egyik a másikat soha sem láthatá étkezni, Az ilyen Beguin-udvar közepén állta templom és a plébános lakása. A női telepeken a szövetkezet egy főnököt választott magának, kit „nagyasszonynak“ (grande dame) neveztek. Aki a szövetkezetbe belépett, köteles volt 153 frank felvételi díjat fizetni és kimutatni azt, hogy legalább is 110 frank évi jövedelemmel rendelkezik. Ha kedvét veszté a szövetkezettől: bármikor kiléphetett szabadon, házasságot is köthetett, a felvételi pénzét visszakapta, és lehetett aztán tetszése szerint ismét a világi társaság tagjává. Az intézmény olyan régi Európa nyugati kathol. országaiban, hogy eredetét teljes biztosságu történeti alapon kimutatni sem lehet, bár a tárgyról már egy kis irodalom létezik. Legvalószínűbb, hogy e sajtószertű intézmény a XII. század végén alapított Beghe Lambert lüttichi lelkész által, akkor még kizárólag csak női tagok számára. Belgiumban 1856-ban még 20 ilyen Beguin-udvar létezett a különböző városokban. Az újkori liberalizmus, mint más sok egyébnek, úgy a beguinságnak is ráhágott a nyakára. Ma még csak kevés maradványaival találkozunk Belgiumban és Franciaország déli vidékein, hol újabb rendszabályok alatt; „Filles compagnes du Bon Secours“ néven végzik a keresztény emberszeretet és jótékonyág csodálatra méltó műveit. Gentben a brüggei kapun kívül állott a régi „Beguin-udvar,“ két templommal, 18 konventtel és mintegy 400 apró lakházzal, melyekben 700 női beguin lakott. Azonban a hatvanas években oly sok zaklatással és különféle keserítésekkel bántotta a telepet a liberális. genti községtanács, hogy kénytelen volt feloszlani. De nem véglegesen. Arenberg Engelbert herceg igazán fejedelmi bőkezűséggel karolta fel a genti beguinek ügyét. A Mont-St.-Amandon új Beguin-udvart építtetett számukra, s 1874. évi szeptember 29-én ünnepélyes egyházi körmenetben vezeté be a jótékony szövetkezet tagjait új otthonukba. Maga-

tóan véve ez az egy tárgy is, mely nálunk Magyarországon teljesen ismeretlen, megérdemli azt, hogy néhány órára elidőzzünk Gentben, és csak a következő vonattal folytassuk utunkat Brüsszel felé. Nem veszünk ezáltal semmit; mert Brüsszelbe az első vonat is csak késő délután érkező, aznap már úgy sem végezhetnénk ott valami sokat.

B r ü s s e l a valóságban mögötte marad ama képnek, melyet a belga királyság székvárosáról, mely egyszersmind főhelye Dél-Brabantnak és egykori fővárosa a spanyol, majd az osztrák Németalföldnek, leírások után magamnak alkottam. Brüsszel Belgium központján fekszik, mérsékelt halomgyűrűzet által környezve. Belgiumnak ugyanis csak délkeleti vidékei halmosak, s Brüsszei az Ardennák Erdőhegység kisarjadzó egyik ágához támaszkodik. Folyója a Senne, melynek elágazó kanyargásai, valamint a Scheldével közlekedő csatornák is, több íészre osztják a várost. Főrészei azonban a felső- és az alsóváros. Brüsszei nyugati oldala ugyanis amfiteáfcralis emelkedéssel a hegy oldalán és annak planirozott tetején terül el, míg a többi város a domb lábánál a völgyben maradt. A felsőváros modernebb, rendesebb és magas fekvésénél fogva egészségesebb is; az alsóváros ódonszerűbb, jellemzőbb, sokkal népesebb és sokkal kiterjedtebb. A felső-Város francia, mint a brüsszei magasabb társadalmi élet általjában; az alsóváros vallon, német és flamand, régi belga társadalommal, szokásokkal és a németből s franciából összekevert érthetetlen zagyvalék nyelvvel. A felsővárosban lakik a király, az arisztokrácia s a vagyonos osztály; az alsóban a kereskedelem s ipar képviselői, meg a közrendű munkás nép. A felsőváros közepét nagyterjedelmű, lombdus diszkért foglalja el, ékes virágtáblákkal, szökőkutakkal, márványszobrokkal; az alsóváros jobbra keskeny, görbe, sötét utcákból áll, de itt vannak Brüsszel legnevezetesebb profán műépítészeti tincsei.

Két nap elegendő, hogy az egész várost bejárjuk és nevezetességeit megtekintsük. A barangolás nem fárasztó, mert a felsővárosban még a meleg nyári napok alatt is kellemes menedéket nyújtanak a sűrű lombozatú fasorok és illatos zöld parkok;-, az alsóvárosban pedig minden irányban lóvasutak,, omnibuszok szállítják az idegen látogatókat.

Szemlénket az alsóvárosban kezdjük.. Ennek legszebb utcái; a „E u e-Ne u v e“, az „Új-boulevard“ a „Passage-St.-Hubert“ a „R u e de l a M a d e l e i n e“ és a „M o n t a g n e.“ Az, alsóváros szebb részeit lóvasúton vagy omnibuszon is, látjuk ugyan, de célszerűbb óraszámra külön kocsit fogadni, s az érdekesebb pontoknál leszállni. A St. Hubert-utca üveggel fődött átjáró csarnok, elegáns, szép boltokkal és kávéházakkal. Meglepő azonban semmi sincs rajta. Azért teszem ezt az észrevételt, mert az uti könyvek és a brüsseliek olyan bámulattal szólnak róla, mintha valami csodadolog volna, amit más városokban nem láthatni. Az alsóvárosban legszebb terek: a „P l a c e de l' H o t e l; de Ville,“ „P l a c e des M a r t y r e s“ és a „P l a c e de l a M o n n a i e.“

Az első téren találjuk az 1401—42-ben épült ritka szép gothikus városházat, mely Brüsselnél kétségkívül legnevezetesebb látni valója. Impozáns frontja a térre szolgál s 94 lépés hosszú, szélessége pedig 75 lépés. Az egész épület hatalmas négyszöget képez, a földszinten körülfutó oszlopcsarnokkal; és két portáléval. Az előrészen, de nem a front közepén, nyújtózkodik fel 114 méter magasságra a tiz tagozatú sugár góthtorony, fenn a csúcán sz. Mihály arkangyal aranyozott ércszobrával. Az udvar közepén régi márványkút friss forrásvizet csörgedez, még most is bőséges fiatal erővel, mitsem törődve a mohás feje fölött nyomtalanul elvonult vén századokkal. A gyönyörű épület belső díszletei, festészete, stílszerű fölszerelvényei, a jeles Lebrun Károly tervrajzai szerint készültek. E városi tanácsházban

mondott le 1555-ben a világtól búcsúzó V. Károly császár és király a belga koronáról. Legsötétebb lapjai a brüsseli városház történetének azok, melyeken Alba kegyetlenségei vannak följegyezve. II. Fülöp spanyol király uralkodása alatt Alba Brüsseltől intézte vérengző hadainak műveleteit a németalföldi forradalom elnyomására. 1568-ban korlátlan úrrá vetvén fel magát Belgiumban a trónjáról távozni kényszerült Margit királyné helyett, embertelen jellemének egész borzasztóságával dühöngött a hónapok felszabadításáért bátran küzdő belga hazafiak ellen. Az elnöklő alatt összeállított tizenkéttagú vérbíróság a városház tanácstermében hozta tömeges halálítéleteit mindazok ellen, kik a szabadságharc részesei valának, vagy az abban való részvételtől bármiképp gyanúsítva voltak. Az Ítéletek ellen nem lévén föllebbezés, ezek gyilkoltattak le korra, nemre és állásra való tekintet nélkül. A kegyetlen herceg-önmaga dicsekedett vele, hogy 18,000 embert ítél el halálra németalföldi borzalmas uralma alatt. Az ő pallosa alatt vérzett el a spanyol királyság és a kath egyház két legveszedelmesebb ellensége, a forradalmi szenvedélyek s a reformáció fanatizmusának legdühöngőbb szítói: Egmond és Hoorn grófok, kik 1568-ban a brüsseli városház börtönéből léptek a piacon felállított vérpadra. Göthenek „Egmont“ című tragédiája úgy állítja ugyan elő a vallási és politikai rajongás e két szereplőjét, mintha az igazságért, hamisítatlan tiszta elvekért és a jellem szilárdságával következetesen vallott meggyőződésökért mentek volna a halálba; pedig a részrehajlatlan tárgyilagos történetírás, mely Albának ördögi jelleme és irtóztató kegyetlenségei fölött igazságos Ítélettel pálcát tört, eme két forradalmi mártírt sem képes igazolni. A brüsseli városház-tér, melyet az Egmont-Hoorn emlék díszít, most is magán viseli a középkor megkapó jellegét. Régi giebeles, csúcsíves, gótherkélyes házak környezik a szűk piacot, melyre a brabanti nemesség által haj-

dan lakott keskeny, görbe, lejtős utcák nyílnak. Ugyanis a VII. században szent Geraldus cambrayi püspök által alapított Brüsselt a XI. századtól kezdve a brabanti hercegek bírták. III. János brabanti herceg bővíté s bástyákkal erősíté a várost a XIV. században. Mint ekkép kibővített és megerősített hely a brabanti hatalmasok kezén maradt Brüssel 1430-ig, mikor Brabanttal együtt a burgundi hercegeké, majd aztán Mária burgundi hercegné kezével, ki I. Miksa császár neje lön, a Habsburg-ház fejedelmeié lön, míg az újabbkori változások be nem következtek.

E változások legjelentősbikét, mely Belgium független önállását s állami felszabadulását idézte elő, az úgynevezett vértanú-téren hirdeti világgá a büszke város. Az 1830. év hozta meg Belgiumnak, mely az európai államtörténet hosszú korszakaiban soha sem bírt teljes önállósággal, a független államiságot és a független királyi kormányzatot. 1830. évi augusztusban kitört Brüsszelben a forradalom. A hollandi kormánynyal elégedetlen nép novemberben kikiáltotta Belgium függetlenségét, monarchikus alkotmányát s a Nassau-háztól elszakadását, mire csakhamar Lipót szász-kóburg-góthai hercegnek trónfoglalása következett. Ezen jelentős események emlékét örökíti meg a téren felállított szobor, a szabadságharcban elesettekért gyászoló oroszlánal és a megkoszorúzott szabadságistennő alakjával.

A Monnaie-tér az alsóváros közforgalmának centrális pontja. Előkelő helyet foglal el rajta a királyi színház, oszlopos csarnokkal és domborműves friezzel. Fővárosi magyar színházaink, sőt nem egy vidéki színházpalotánk is szebb a brüsseli kir. színháznál. Közel hozzá az új-boulevardon találjuk a XIV. Lajos korabeli ízlésben épített börzét. Ez már remek palota, tán legszebb Brüssel újabbkeletü profán épületei közt. — Van Brüsszelben a belga nemzeti banknak is csinos palotája, csakhogy az sem építészeti, sem anyagi becsértékre nézve nem versenyezhet a börze épületével.

Tovább menve, a Chene- és az Etuve-utcák sarkán? megnézzük a M a n n e k n - P i s - t, Brüsselnak a nevezetes kútját, melynek varázsforrása iránt babonás kegyelettel viseltetik a brüsseli lakosság, a forrás fölött álló szobrot pedig évenként bizonyos alkalmaknál felöltözteti s ünnepélyesen megkoszorúzza.

Brüsselnak számos templomai közül az alsóvárosban csak kettő bír nagyobb fontossággal régiségi és architektúrai szempontból. Mind a két templomot az alsóváros központján találjuk. Az egyik a N o t r e - D a m e d e l a C h a p e l l e, a másik a N o t r e D a m e d e l a V i c t o r i e. Az előbbi 1134-ben, az utóbbi a XIII. században épült. Megtekinthetjük az á r u c s a r n o k o t is, mely különösen a kora reggeli órákban érdekes, mikor a piacra gyülekező falusi nép is szemügyre vehető.

A f e l s ő v á r o s n a k két szép utcája van: a Rue de la Régence és a Rue Royal. Ezeken végighaladva, s a közbeeső tereken, a parkok és sétányok környékén szemlét tartva, megláthatjuk mindazt, ami a mondottakon kívül Brüsselnél még nevezetességgel bír, s a belga főváros kiválóbb érdekességei közé tartozik. Elsőrendű legkiválóbb disze a felsővárosnak s általában a belga fővárosnak a kései góth stílusban kezdett, de román modorban befejezett szt. G u d u l a, máskép szt. M i h á l y székesegyház, melynek bazilikaszerű hátulja a XIII—XIV. századból, csonkán maradt két-tornyú előrésze pedig a XII. századból való. Csakis az előrész imponál. Tagozatai, a három hajóba vezető három portálé, s a középportálét koronázó pompás kivitelű ablak, valamint a csúcsíves finom faragványú oromzat a két torony közt, hatásos építészeti összhangot alkotnak. Belsejének főkésségei: a főoltár a diadalmas Megváltó szobrával; továbbá a Boldogságos Szűz szobrát viselő baldachinos szószék (chaire de verité), és a drága üveg-festmények köröskörül az ablakokon. A kriptában vannak elte-

metve a brabanti hercegek. Sírjaikat a templomban látható kőemlékek jelzik. A világi főépületek közül első helyen említem a királyi palotát, mely azonban oly szerény és jelentéktelen, hogy csak koronás tulajdonosánál fogva érdemi figyelmünket. Parkírozott nagy téren áll, oszlopos erkélylyel ellátott, de különben díztelen kétemeletes barna épület. Belső udvarát lombdus fák árnyékolják. A Place-Eoyaieon Bouilloni Gottfried lovas ércszobra áll, győzelmi zászlót lobogtatva jobb kezében. A lefelé vezető Régence-utca sarkán van a flandriai herceg palotája, mely jelenleg régiségtár. Jobbra ettől a képzőművészeti csarnok, melyben a műkiállítások tartatnak. A Bégence-utca során terülnek el az egyetemmel kapcsolatos állat- és növénytani kertek s a kongresszus-tér, melyen I. Lipót király hatalmas emlékoszlopa áll, dór Ízlésben olykép építve, hogy belsejében kényelmes csigalépcsőkön egész a csúcsáig felhatolhatunk, A nyilvános emlékek közül említést érdemel még a Barrikád-téren álló Vesalius-szobor és az ipar palota előtti Lotharingiai Károly emlék. — A királyi palota délnyugati sarkán levő portikuszon átmenve, az úgynevezett régi udvarra érünk, hol a nemzeti könyvtárt, természet tudományi múzeumot és a nemzeti képtárt találjuk. Ez utóbbi megtekintésre méltó jeles gyűjteményt tartalmaz, főkép a flandriai és hollandi mesterek alkotásaiból. Gazdagon van benne képviselve a modern belga festészeti iskola is. A csillagvizsgáló intézet 1830 ban állítatott fel Que-telet vezetése alatt. A nemzeti könyvtár 200,000 kötet könyvet s mintegy 25 000 kéziratot tartalmaz-mely kincsek többnyire az eltörölt zárdákból hor-dattak ide össze. —

Elsétálva a kir. palotától hosszú sorban elv-onuló pompás alée végéig, a belga képviselő-ház at látjuk, hol mind a két kamara ülésezni

szokott. Közel vannak hozzá az egymás mellett sorakozó minisztériumok, az egyetem palotája, mely valamikor Granvella bíborosi árkáza volt, és a tudományos akadémia palotája páratlanul szép fekvéssel, egy gyönyörű virágos kert közepén, melyet Quetelet Adolf ülő márványszobra díszít. Az Akadémia még a múlt században, 1774-ben alapított. Az egyetem fiatalabb; 1834-ben állíták fel a belga szabadkőműves páholyok a löveni kath. egyetem ellensúlyozására. Négy fakultása van, mintegy 50 tanárral. A látogatók száma alig érinti az 5—600-at. Az oktatási nyelv úgy itt, mint általában Belgium összes tanintézetében a francia. Az egyetemre a gimnázium, az úgynevezett Athenée-Royal készíti elő az ifjúságot. Belgiumban 12 ilyen gimnázium van, mindegyik 15—20 tanárral. A liberális belga kormányok kezdetől fogva arra törekedtek, hogy az egyház befolyásának teljes kizárásával létesítsenek iskolákat. A püspököknek csak azt engedték meg, hogy a tanulóifjúság az iskola körén kívül résztvehessen a hit-tani oktatásban. Ez volt az állapot 1854-ig; azóta a kath. iskolaügy a változó kormányok szelleme szerint folytonos fluktuációnak van kitéve. A belga püspöki kar, melyet magas műveltségű, lelkes, kötelességtudó papság és a kath. párt tekintélyes táborá környez, lángbuzgalmú tevékenységet fejt ki az anyaszentegyház érdekeinek megóvása és győzelemre vezetése körül, bár kétségtelen, hogy a Belgiumban honossági jogot nyert különféle egyházellenes elemek, istentagadó szekták, és az elhatalmasodott szabadkőműves társulatok, még igen sok bajt fognak okozni a koronának s a belga nép igaz boldogságáért fogyhatatlan kitartással küzdő főpásztoroknak —

A Régence-utca végén találjuk a nagyszerű törvénykezési palotát, egy igazán rengeteg kőépületet pazar oszlopdíszlettel és kupolaszerű felülépítménnyel. A palota az állampénztárból 7

millió frankot nyelt el, de a belgáknál ma is sok szemrehányó zúgolódásnak tárgyát képezi. A palota dombszéli oldaláról kies kilátás nyílik az alsóvárosra, sőt Brüsszel egész környékére. Jól látni e pontról a Schelde-csatorna hosszában elnyúló százados hársfasort, s annak végén a Laekeni királyi nyaralót, terjedelmes parkjával és góth templomával. Meg kellett elégednem a távlati képvel, mert a királyi család akkor éppen Laekenben tartózkodván, a kastélyba nem bocsátottak be idegen látogatókat.

A belga főváros a már említetteken kívül még más számos tudomány- és művészetszaki egyesülettel, társadalmi érdekű, közjótékonyági, kulturális társulatokkal dicsekszik, melyek közül a legkiválóbbak és a legtöbb eredménnyel működők ma már katolikus kezekben vannak. A katonaság képzésére a felső katonai iskola, a kereskedelmi és iparszakokra a központi kereskedelmi és ipariskola szolgál. Van képzőművészeti intézet, ének- és zenekonzervatórium is.

Belgium kereskedelmi és iparszorgalmának törzse Brüsszelben van összpontosítva. Itt vannak Belgiumnak főbb gyárai és iparos telepei. E törzsből ágaznak szét a munka gyökérszálai az egész országra. Brüsszel 200,000 lakosának közel kétharmada kereskedő és munkás iparos. Találtnak a városban és környékén gyapjú, posztó, pamut, kártya, papír, kocsi, szappan, faggyú, viasz, gyertya, kalap, porcellán, fayence, üveg, cukor és bőrgyárak, jeles ötvös, tű, szalag lakatos és zsinórpedrő műhelyek. Világhírű iparágát képezi Brüsszelnek a csipkekötés, melylyel több ezer család foglalkozik csak magában a fővárosban. A rendkívül finom csipkecérnához megkívántató kendert különösen Hal és Rebecque helységek határában termelik. Megnéztem egy ilyen csipkekötő műhelyt, mely inkább műintézetnek nevezhető, olyan magasfokú benne a

technikai ügyesség s a munkásnők műízlése. Csupa no dolgozik a műhelyben, egy munkavezető és felügyelő hölgy főnöksége alatt. A különféle vastagságú és vékonyságú cérnaszálak, melyek némelyike a pókhálónál és a selyemgubó szálainál is finomabb, egy-egy munkásnak láthatatlan sebességgel mozgó ujjai közt 50, sőt 100 apró, picinyded orsócskáról tekerődnek le, s ugyanannyi tűnek szüntelen táncoltatásával, le s föl való öltögetésével hozzák létre azt a csodálatos, leheletszerű és drága portékát, amit brüsseli csipke néven ismer a divatvilág. A hozzávaló mintákat jeles rajzmesterek készítik. A brüsseli csipkegyártás nagyfokú tökélyét a párizsi tárlaton láttam oly remek példányokban, melyek értékét százezerekre becsülték. A szemetelő s mondhatatlanul fárasztó munkát nagyon megfizettetik; egy-egy rőf brüsseli csipkeért 150 frankot kérnek, sőt latszámra mérik, mint az aranyat. A felügyelő, megértvén hogy magyar vagyok, nem csekély meglepetésemre magyarul szólított meg. Évekkel ezelőtt Budapesten tartózkodott s meglehetősen beszéli még nyelvünket. Felhívtam: *e j t s e m ó d j á t é s h o n o s í t s a m e g a l u k r a t i v u s i p a r á g a t n á l u n k M a g y a r o r s z á g o n i s!* Kenderünk van nagyon jó, de lehetne még jobb minőségűt is termelni s belga módon feldolgozni; a magyar nők kezénél munkásabb és ügyesebb kezeket pedig sehol a világon nem lehet találni.

A belga főváros külső megjelenésében s nyilvános élete minden vonásán nagyon meglátszik Párizs közelsége és a francia minták másolása. Bilissel utánozza a párizsi boulevardokat, kivéve, hogy fákat nem ültet főutcáinak során; utánozza a párizsi boltokat, villamfényes nyílt kávéházakat, éttermeket, a házi napirendet, vendégfogadókat, színházi repertoirokat, — sőt még a nyegle kellnereket és fiákkereket is. Csak egyet nem képes Párizstól eltanulni: a francia világáros pezsgő kedélyességét

és üde élénkségét, a benne lüktető erőt és friseséget. Aki sokat utazott és sokat látott, bizonyára emlékezni fog a kellemes érzésre, mely oly mondhatatlanul jól esik nekünk, midőn tapasztalataink tárgyait a valóságban szebbeknek, magasztosabbaknak, vagy nagyobbyszerűeknek találjuk ama fogalmaknál és képeknél, melyeket rólok előzetesen imaginálunk. Én megsínylettem a Brüsselről preconcipiált képzeletemet. A belga fővárost sokkal igénytelenebbnek és sokkal unalmasabbnak találtam, semmint magamnak képzelem. —

Brüssel után első sorban M e c h e l n (Malines) érdekelt Belgium egyházi metropolisa és az érsek székvárosa. Fekszik a Dyle folyón, a lövenautverpeni vasútvonalon. Mechelnt, Lövent és Antverpent ugyanaz nap láthatjuk; mert a közlekedés Brüssel és Antwerpen közt olyan sűrű, hogy a közbeeső Mechelnben és Lövenben bátran kiszállhatunk, elég időnk levén a következő vonat indulásáig, hogy mind a két városban körültekinthessünk. Azalatt a vasúti kapus veszi gondozás alá a podgyászungat, félfranknyi borraivalóért.

Mecheln Pécshez vagy Kassához hasonlítható csinos vidéki város, mintegy 40—45 ezer lakossal, széles szabályos utcákkal, szép nagy úriházakkal s tiszta s tágas közterekkel, melyek legszebbike a főtér, Osztrák Margit emléksobrával. Nyilvános épületei közül legnevezetesebb a szent Romuáld katedrális a XII—V. századokból Tornya ma sincs még befejezve. Belsejét értékes festmények díszítik. A Notre Dame d'Hanswyk templomban a Boldogságos Szűz egy csodatévő szobrát őrzik, melyhez huszonöt-évenként jubileumi búcsú van kapcsolva. Mária-ünnepek alkalmával messze földről sereges búcsújáratok tartanak a kegyhelyhez. A szent János és a Mária templomokban Rubensnek több eredeti festményét láttam. Valamint a művelt nyugatnak minden nagyobb városában, úgy Mechelnben is fennáll még teljes épségében és díszében a XV. századi

góth városház, melyet itt „Beyarn“ palotának neveznek. Architektúrális értékre és korra nézve kiválnak még: az érseki palota, a Beguin-ház, a XIV. századi fegyvertár és az úgynevezett „municipal-collegium“, mely régente a német lovagrend társháza volt. Az érsek két szemináriumot tart fenn: a nagy-szemináriumban az érseki egyházmegye papjelöltjei képeztetnek, a kis szeminárium előkészítő nevelőintézete azon ifjaknak, kik már zsenge korukban szánják el magokat az egyház szolgálatára. Van a városnak teljes gimnáziuma, botanikus kertje, festészeti iskolája, képtára, nyilvános könyvtára s többrendbeli tudományos egyesülete. Legkiválóbbak ezek közt a központi papság és a tudós katolikus világiak által fen tartott közművelődési és iroda] mi társulatok, melyeknek az egyházi szellem és a kath. hitélet ápolása, nemkülönben a keres .tény sajtónak felvirágoztatása körül kitűnő érdemeik vannak.

Mecheln lakosságának nagyobb része különféle iparágakkal foglalkozik. A város legjövödelmezőbb s legerterjedtebb iparágát a len, kender és gyapjú feldolgozása, a csipkekötés és a takácsmesterség képezi. Nagy számmal találtnak tímárok, kalapok és rézművesek. Vannak tapéta, tű, keményítő és vasúti gépgyára is. De a kereskedés az utóbbi években pangásnak indult. A népnek jámborságát, jólelkűségét áltáljában dicsérik. Meg is látszik a városon, amint belépünk, hogy csendes, derült, tiszta papi város, mely igen sokat köszön annak, hogy érseki székhely, s mint ilyen központja lehet a belga katholicimusnak.

Belgiumban most hat p ü s p ö k s é g folytatja apostoli működését a mechelni érsek fenhatósága alatt, ki azelőtt a németalföldi primási címet is viselte. Püspökségek vannak: B r ü g g e, Gent, Antwerpen, Namur, Lüttich, és Tourna y városokban. A káptalanok nem bírnak kánoni választójoggal, hanem a pápa nevezi ki a püspököket. Az alsó klérus ügyét

egészen a püspök kezeli, s a plébániákra is ő nevesíti ki a lelkészeket legjobb tudomása és főpásztori belátása szerint. A kath. t a n ü g y is a püspökök kezébe van letéve. A püspökök és a kath. községek szabadon állíthatnak mindennemű iskolákat. Ezen iskolák kathol. tanítóképzőkben nevelt tanítók vagy a s z e r z e t e s r e n d e k vezetése alatt állanak. A mióta Belgium fölszabadult a hollandi protestantizmus nyomása alól, megtelt az ország különféle szerzetesekkel. Ausztriából bevándoroltak a redemptoristák, Spanyolországból, Franciaországból, Olaszhonból és a Svájcban jezsuiták jöttek, ferenciek, trappisták, iskolatestvérek és apácák költöztek be, kik nagy áldozatokkal és bámulandó önfeláldozással kollégiumokat, közép- és elemi iskolákat, fiú- és leánynevelő intézeteket, dologházakat, szegényes betegápoló menedékhelyeket létesítettek jobbára saját erejükből, úgyszólván semmiből.

Löven (Louvain) csak 4 mérföldnyire van Mechelntől. Aki erre utazik, meg nem állja, hogy a világhírű k a t h o l e g y e t e m b e n l á t o g a t á s t n e t e g y e n . Különben maga a tükörszerű városka is elég szórakoztatást nyújt és kellemes üdülési pont gyanánt szolgál. Ahol a hajdani várfalak állottak, az most mind befásított sétány, virágos kert, lombdús pihenő. Legújabb és legszebb utcája Lövennek az, mely a vasúti pályaházból egyenesen a város közepére vezet. Kilépve a pályaházból Van de Weyer tábornok emlékszobrát látjuk. Negyedórányi kellemes séta után már a belváros központjában vagyunk, hol először is az 1440-ben épített nagyszerű góth városházat pillantjuk meg, melynek építészeti idomai, számtalan szobrai, felséges összhangzata és remek díszítményei párjokat ritkítják. Szemközt a városházzal áll a szent Péter XV. századi egyháza 530 lábnyi magasságú tornyával, mely azonban harmadfél száz évvel ezelőtt egy orkán által meg lett rongálva, s még most is ezen állapotában látható. A templom

hevederívei és kapitéljei igen csinosak, de a belső fölszerelésből csak keveset láthattam, mert nagyban folyt a templomban a megújítás munkája s a falakat mindenütt magas állványok fődtek.

Befordulva a városháznál a balról nyíló szűk utcába, néhány lépésnyire találjuk a löveni kath. egyetemnek időviselt, koromfekete hatalmas góth palotáját, mely 1357-ben épült. A XVII. századvégéig céhháza volt a posztószövő iparosoknak. Csúcsíves kőportáló nyílik az utcáról a téres földszinti csarnokba, melynek hátsó oldalfalához támaszkodik az emeleti tantermekhez vezető gallériás kőlépcsőzet faragott rózsadíszítményekkel, vállkövekkel és kerítő mellvédekkel. Az impresszió, melyet az épület a belépőre gyakorol, igen hatásos és feledhetetlen. Minden magán viseli e palotában a középkor jellegét: ablakok, ajtók, termek, folyosók. Az egyetemet IV. János brabanti herceg alapította 1326-ban. A XV—XVI. századokban fénykorát élte a nevezetes tanintézet. Tanárai közt már akkor is hírneves tudósok szerepeltek, a hallgatók száma pedig meghaladta a 6000-et Belgium szabadságharcaiban nem egyszer a löveni egyetemi ifjúság köréből indultak ki a hazafias mozgalmak, amiért az intézetet 1793-ban, mikor a franciák lettek a belga föld uraivá, beszüntették, így maradt az a júliusi forradalomig. Belgium felszabadulása után a püspöki kar vet e kezébe a kath. tanügyet; s minthogy a genti, lüttichi és brüsseli egyetemek kizárólagos állami iskolákká nyilvánítottak, azok ellenében a főpásztorok Mechelnben a szabad katolikus egyetemet állították fel, mely nemsokára Lövenbe, a régi belga egyetem székhelyére tétetett át, hol jelenleg is virágzik, s mint mintaszerű kathol. főiskola világraszóló üdvös és dicső misszióját teljesíti.

Löven a XIV. században fővárosa volt a brabanti hercegségnek. Akkor még gazdag emporiális város volt 200,000 lakossal. Főiparát képezte az egész középkoron át a posztógyártás, melylyel 4000

iparos foglalkozott a város területén. De a belga munkások már akkor is értettek a sztrájkoláshoz. 1382-ben fellázkodtak a brabanti herceg ellen, ki hadaival nemcsak szétverte a nyugtalankodókat, hanem nagyobb részöket száműzte is a tartományból. A száműzöttek Angliában telepedtek meg, meghonosítván ott a posztógyártás mesterségét. Azóta folytonosan csökkent és hanyatlott ez az iparág Lövenben. Most már oly csekély, hogy alig méltó az említésre. Ellenben híresek Löven serházai és papírgyárai. A lakosság 35,000 lélekre tehető.

Hálásra Antwerpenbe utaztam és a másnapi délelőttöt is a terjedelmes Schelde-városban töltém. Belgiumnak most ez a legnevezetesebb kikötővárosa 159,600 lakossal. A Schelde torkolata itt 600 méter széles; ez okon az antverpeni szabad kikötő oly nagygyá nőhetett, hogy egyszerre 1000 tengeri járóművet fogadhat be. A vasúti összeköttetések, a csatornák, melyek a Schelde folyót a Rajnával kapcsolják össze, jelentékenyen emelik a város kedvező helyfekvésének fontosságát. A félkörben elterülő hatalmas várost a Scheldén innen és túlvan vártornyok, sáncokkal megerősített bástyák dominálják. Főbb erődítményei: a Citadella, melyet még a XVI. században Alba herceg építtetett az ellenszegülő város megfélemezésére, és a Montebello váracs, melyet a franciák hasonló célból emeltek 1803—1813. években. Az antverpeni vár többi részei V. Károly császár idejéből valók. Általában még sok olyan emlék áll fenn Antwerpenben, melyek élénken megragadják figyelmünket és eszünkbe juttatják e városnak már a VIII. században kezdődő régi történetét. Kikötőjét a XI. század óta ismeri a történet, kereskedése pedig híres volt már a XII. században, mikor az antverpeni kendők keresett árucikket képeztek Francia- és Németországban. Virágzó korát azonban a XV—XVI. századokban élte Antwerpen, midőn kereskedése és nagymérvű ipara úgyszólván ver-

senytárs nélkül uralkodott az egész kontinensen, sőt a tengereken túl is. A hanzának itt voltak akkor leggazdagabb raktárai. Ennek következtében a külföldi kereskedők is Antwerpen felé húzódtak, összehalmozván a kereskedelem e központjában Peru aranyát és Mexikó ezüstjét, Perzsia, Arábia és India drágaságait. A Fugger és Welzer kereskedelmi házak telepeket állítottak Antwerpenben, sőt a nagy angol kereskedelmi kompánia is ott ültette fel álláspontját. A város monográfusai hiteles adatokkal bizonyítják, hogy V. Károly uralkodása idején nem volt nap, hogy Antwerpenben 2—800 tengeri hajó horgonyt ne vetett volna és hogy hetenkint 1500-2000 társzeker ne érkezett volna a városba Lotharingiából, Francia vagy Németországból. Magának Antwerpennek 4500 tulajdon tengeri hajója volt abban az időben, és 500 millióra rágott évenként az üzleti pénzforgalom, amit a város a külfölddel csinált. Antwerpen rohamos hanyatlása a XVI-dik század végén kezdődik II-ik Fülöp spanyol király sötét despotizmusa alatt — A németalföldi szabadságharcok, az úgynevezett „spanyol fúria“, Alba herceg kegyetlenkedései, a spanyolok, franciák, osztrákok, hollandok és angolok szakadatlan ostromai, évszázados harcok, belforradalmak és a hatalomra vergődött ellenség okozta vérfürdők és pusztítások, háromszáz éven keresztül nem hagyták magához térni a lakosságában és erejében teljesen megfogyatkozott várost. Új élete, sorsának jobbra fordulása, csak a jelen század elején I. Napóleon uralma alatt, és illetőleg Belgiumnak teljes függetlenítésével kezdődik. Azóta a város ismét halad és emelkedik. Lakossága most közel 200,000 lélekre szaporodott fel.

Antwerpennek magas színvonalon álló intelligenciája buzgó tevékenységet fejt ki a város szellemi érdekei előmozdítása körül. Tanúskodnak erről Antwerpen tudományos intézetei, társulatai, iskolái, nevelőházai és nagybecsű műgyűjteményei.

Van itt tudományos Akadémia, egy Athenaeum, főgimnázium, tengerészeti iskola, orvos-műtői intézet, több könyvtár, festészeti és szobrászati igen jeles mesteriskola, mely még a XVI. században keletkezett, s melynek tanítványai közül Van-Dyck, Calvaert, a két Teniers, Segher, Crayer, Floris és Brill világraszóló hírnevet szereztek és megalapítóivá lettek a flamandi festészeti iskolának. Az utóbbi évtizedekben örvendetes lendület tapasztalható a kereskedelem és ipar terén is. Antwerpen állandó kereskedelmi érintkezésben áll Angliával, Német- és Franciaországgal s az amerikai államokkal. Közvetíti Belgium terményeinek és gyártmányainak kivitelét, s viszont a külszörök cukor, nyers bőr, rizs és festőanyagának behozatalát. Az iparágak közül első helyen áll a hímzés és csipkeketés, melylyel 20.000 munkáskéz foglalkozik. Jelentékeny még a posztógyártás, a selyem és pamutszövészet, harisnyakötés a keztyű, arany és ezüst sujtás, szalag, cérna, viaszosvászon és tapéta készítés, a papír és cukorgyártás, főkép pedig a gyémánt- és gyöngycsiszolás.

Legszebben prezentálja magát Antwerpen a Schelde oldaláról hol népes kikötőjét és a munkások ezreitől hemzsegő dockokat találjuk Van 162 meglehetősen széles, jól kövezett utcája s 26 tere. Azok közül a legnagyobbak be vannak fásítva és szép sétányokkal, friss vizű szökőkutakkal, virágos parkokkal kedveskednek. Jótékony hatással van a népes város közegészségi viszonyaira a körülmény is, hogy i csatorna hasítja keresztül a különböző városrészeket. E nagy vízkészlet a nyári forráság és a por elleni védekezésnél kiváló előnyére szolgál a lakosságnak.

Antwerpen legfenségesebb épülete a Notre-Dame k a t l i e d r á l i s. Góth stílben épült 1422—1518. években. Két egyenlőtlen magasságú piramis tornya van áttörött, gyönyörűen csipkézett tagozatokkal. A bevégzett nagyobbik torony 444

láb magas, az alacsonyabbikon ügyes szerkezetű óragépezet van elhelyezve, mely 60 harangon különféle zeneműveket játszik. A templom 500 láb hosszú, 240 széles és 360 magas. Csúcsívű boltzatainak száma 213, s ez az egész komplikált művezet 125 sugár oszlopon nyugszik. A templom belsejét számos festészeti és szobrászati remek, azonkívül pompás ablakok ékesítik. Itt láttam Eubens világhírű két oltárképét: a kereszt felmagasztaltatását és Krisztus Urunk levételét a keresztfáról. A többi oltárok fölött Herreys, Schulz, Frank, Quesnei, Verbruggen és Schomnaker alkotásai díszlenek. A parochiális templomok közül szent Jakab, sz. A g o s t o n és szent Pál t e m p l o m a i t néztem meg, melyek mindenkében találunk Rubens és Van-Dyck képeket. Rubens Péter Pál tudvalevőleg egy antverpeni nemes polgár fia volt, s atyjának halála után 1587-ben Antverpenben telepedvén le, e városban képezte ki magát festővé Veen Ottó műtermében. Itt tölte ifjúságát is 1601-ig, mikor Tizian és Paolo műveinek tanulmányozása céljából Olaszországba ment, de 1608-ban ismét visszatért Antverpenbe, nőül véve Brant Erzsébetet, annak halála után; 1630-ban a szép Formán Ilonát. Rubens ugyancsak Antverpenben halt meg 1640 évi május 30-án, eltemetve a szent Jakab-templomban, hol sírját most egy szép emlék és az általa festett szűz Máriakép jelöli. A világi épületek közül megtekintendő az ötemeletes, gíbeles, ritka szép v á r o s h á z a ; az 1531-ben épített b ö r z e , mely alkalmasint legrégebb s legnagyobb is Európában; továbbá az 1568-ban létesült h a n z a p a l o t a ; a szép színház és a mintaszerűen berendezett v á r o s i k ó r h á z . A főtéren látjuk Rubens atyjának házát, melyben hét testvérével és özvegyen maradt anyjával maga a művész is számos éveken át lakott. Az emeletes ház frontján e felírás olvasható: „1567 has aedes illustrissimi Rubeni, Joannes et Maria

Pypelich inhabitaverunt parentes.“ Nem messze van ide a belga király palotája, mely azonban csak közönséges háznak mondható A Rue de Fagot-ban fekszik a városi képcsarnok. Ez is igénytelen épület, de műkincsei, főkép nagyszerű képtára, Antwerpennek főnevezetességét képezik. Aki Eubens és Van Dyck művészetét teljes egészében tanulmányozni óhajtja, okvetetlenül meg kell tekinthenie az antverpeni templomokat és a képcsarnokot, tol mind a két mesternek számos alkotását láthatja, melyeket legfeljebb csak a forgalomban levő rézmetszetek és fényképek után ismerünk. Bubensnek és tanítványának Van Dycknek remekei legnagyobb részben a velencei, florenci, turini, római, madridi, párizsi, müncheni, brüsseli, londoni, amszterdami, drezdai, berlini és bécsi műtárlatokba vannak ugyan bekebelezve de azért maradt még Antwerpenben több olyan nagyszabású kép a két művész után, melyeknek az említettem műgyűjtemények még kópiáit sem bírják. Ha tehát semmi egyéb nem vonzaná is a Belgiumban utazó idegent Rubens és Van Dyck városba, a németalföldi műiskola e két koszorús nagyságának itt található páratlan művei magukban véve is ellenállhatlan vonzerőt gyakorolnak minden nemesebb ízlésű emberre, hogy pár óráig elidőzzék Antwerpenben, s elgyönyörködjék Rubens és Van Dyck alkotásainak élethű felfogásán, koloritjok elevenségén és parázshoz hasonló izzásán, de különösen az utánozhatatlan világításon és a páratlan finomságú kezeken, mi az antverpeni arcképeket jellemzi.

A hálás város három nagy festőjének emlékét tisztelte meg szobrokkal. Rubens szobra, Eoyer és Geefs által 1842-ben készítve, a Place de Verte-n, Van Dycké, ki 1599-ben látta itt először a napvilágot, a múzeum előtti téren, végre Teniers Dávidé, ki 1582-ben szintén Antwerpenben született, a piactéren áll.

Antwerpen különben nagyon csendes város.

Legszebb kereskedései, kirakatai és kávéházai a Place de Meier-en, a Katalin-utcában és a dómtéren vannak. A sétatereken és a nevezett utcákban szokott esténként az úri publikum találkozni. Legélénkebb része a városnak a kikötő, hanem ez a legpiszkosabb rész is. Ott van a munkás osztály tartózkodási helye, tele tömve gyárakkal, raktárakkal, széngarmadákkal, petróleumos hordókkal és számtalan bűzös pálinkakorcsmával. Aki leitta magát a fekete földig, azt egyszerűen kidobják az utcára, hol százanként hevernek a holtrészeg munkások, férfiak és asszonyok vegyest, egymás mellett, így néz ki Belgiumnak republikánus-szocialista népeleme! Ez csinálja a szüntelen emlegetett sztrájkokat, olykor politikai tényező gyanánt is szerepel. A kikötő mellett láttam Corvillain gyárosnak azon nagy gyutacsgyárát, mely néhány héttel utóbb felrobbant s kétszáz munkást a romok alá temetett. Eszembe jutottak az antverpeni részeg alakok. Azt hiszem, nem is tévedek, midőn a borzasztó katasztrófát a kikötői munkásnép iszákosságának és megbízhatatlanságának tulajdonítom. Az akkor még ép városrész most a rombolás képét mutatja.

Délután Brabant szelíd rónáin, befásított, veteményes és jól művelt vidékein futott velem a vonat L ü t t i c h felé. Még egyszer érintők Mechelnt s Lövent. aztán Torlemontot, Neerwindent, Waremmet és St. Nicolast, midőn estefelé az Ardennák erdős domborulatai közé és a Namur felől folydogáló Maas regényes völgyébe érkezünk. Itt vannak Belgium legnépesebb munkástelepei. Az egész vidék tele van bányákkal, gyárakkal, különféle műhelyekkel és kohókkal. A tűz itt nemcsak a földalatti aknában lobog, de felgyújtotta immár a szociális demokraták elvei által félrevezetett munkásosztály elméit is. A pénz és nyereség kérdése, a tőke hatalma és a szolgálattevő nép fokozódott, igényei, tartják a vidéket folytonos lázban és gyötrik a népet az egymástután következő válságok veszélyével.

Az itteni köznép hangulatán, magaviseletén, túl merész beszédjén legott ráismerni a forradalmi elemekre. Ilyen hencegő, lármás, kíméletlen emberekkel sehol másutt nem találkoztam. Nem respektálnak senkit szemérmetlenek még a vasúti várótermekben is, sőt betolakodnak öblös pipáikkal a nemdohányzók vagonjaiba, hol kényelmesen rágyújtanak és a zsebkendőjükkel takarják el a dohányzást tilalmazó „Niet Roken“ felírásokat. Csekély dolog, de jellemző.

Elhagyva a Haut-Preé bányatelepet, néhány perc alatt a lüttichi pályaudvarba robogunk. A vasút fenn a magas Valpurgis hegy oldalán épült, úgy hogy az egész várost kényelmesen áttekinthetjük. Jól látni a XI—XIV. századi szent Jakab templomot és a szent Pál góth katedrális, mely egykorú az előbbenivel. A XII századi saeat Bertalan bazilikának bizanti tornyai is szépen kivehetők. Az ehhez közel álló sz. Márton templomban keletkezett tudvalevőleg az Úrnapünnepe. A messze kiterjedő város tetszetős hitványt nyújt. A külső részek már modern ízlésben épültek, széles egyenes utcákkal, sétányokkal és tágas terekkel. Új tervem azonban nem engedé, hogy Lüttichben is leszálljak. Rövid megállapodás után tovább robogtunk tehát, gyönyörködve az illatos hegyvidék szépségein, míg az alkonyat mind erősebben ránk nem borult. Este nyolc óra táján búcsút véve Belgiumtól, rövid s felületes máhvizsgálat után átléptük Németország északnyugati határvonalát.

X.

A Rajna-vidék.

(A kékposztó és pakfongomb országában. Aachen. Emlékek a rómaiak és karolingek korból. A császári őspalota és vár. A műnszter és nevezetességei, kincstára és ereklyéi. A városház. Az aacheni „császárforrás“, az „Erzsébet-kút“, a város kiválóbb épületei, birodalmi gyűlései, hanyatlása, s püspökségének rövid fennállása. Köln. A kölni dóm, annak kincstára és énekkara, a többi templomok. A város jelenlegi képe és múltja. Wallraf-múzeum, városháza, Gürzenich, Tempelhaus, Rubens szülőháza. Köln tanügye, legnépesebb utcája, nyilvános kertjei, jellemvonása. Bonn és regényes fekvése. A műnszter. Emlékezés Bonn régi történetére. A bonni egyetem. Beethoven szülőháza és emlékszobra. Koblenz. Körültekintés a városban. Utazás a Rajnán Koblenzből Bingenig. A rüdesheimi győzelmi emlék. Rövid kitérés Wiesbadenba Mainz.)

Verviers német-belga határállomástól beljebb is hegyek öbleiben szalad a vasút. Mihelyest átköltözünk a sokkal tisztább és kényelmesebb német vagonba, megszűnik a túltömöttség, pipafüst, a demokrata szincerizálás. Ezentúl bizonyos kimért feszességet s szabályszerű hivatalos jelleget ölt magára az utazás. Aki itt idegen, szerényen meglapul a kupé szögletében és bölcsen hallgat. Csak a németen látszik azonnal, hogy ő otthon van és úrnak érzi magát a kékposztó és pakfongomb országában. Fesztelensége, önelégültsége és körülhordozott tekintetének szánakozó kicsinylése, vagy éppen leereszkedő kegyessége, menten elárulják a házigazdát. Az úti jegyeket eztán már nyakig begombolódzott, lepénysapkás, rövidlátó porosz konduktor vizsgálja orrcsiptető szemüvegen át s fehérkeztyűs kezekkel.

De a vidékből mitsem látunk. Szépségeit elfüggönyözi szemeink elől az éj homályának alászállott kárpitja. Azonban az erdők lombjai alatt, a hegyek szakadékaiban éjnek idején is eleven munka folyik. Sűrűn táncolnak el kocsink ablakai alatt a kivilágított gyarak, izzó hámorok és a lobogó lánggal égő olvasztókemencék. Az óra tízre jár, mikor Aachenbe érkezünk. Meg vagyok elégedve, hogy a „Bellevue“ fogadóban alkalmas szállást kaphatok. Aztán minden egyebet másnapra halasztva, nyugalomra megyek.

A a c h e n Németország legrégebb és legnevezetesebb városa, a rómaiak *Aquigranum*, a karolingek rezidenciája, a német császárok ősi koronázoja. A Worm folyocskától átszelt termékeny hegykatlanban fekszik, övedzve a Veen hegység szelid hajlású erdős szárnyai által. A régi Aachen magvát a belváros képezi de abban is csak néhány középkori épület emlékeztet az elenyészett nagy időkre. A jelenkor emberei modern izlésű új várost telepítettek a régeinek eltűnt körfalain. A számtalan új palota, a széles utcák s tág terek, a korszerű berendezés, alig sejteti már, hogy Alexander Severus, Hadrián és Július Caesar római kolóniájának, a khuron-germán törzs őstelepének, Theodorik, Siegbert, Pipin és Nagy Károly ezredéves városának talaját tapossuk. Barbarossa Frigyes középkori várából és annak nyolc bástyakapujából mitsem látni többé. Csak két kapunak omlatag ivezete mutatja, merre kanyargott a régi aacheni vár. A meleg gyógyforrások, melyek a városban fakadnak, Apollónak voltak szentelve, kit a rómaiak tudvalevőleg *Granus* melléknéven tiszteltek. Innen a városnak *Aquisgranum* római elnevezése. Az Aachen név az ó-germán „aha“ szóból ered, ami vizet, forrást jelent. A római feliratok, vízvezetékek, fürdőmaradványok és az 1877-ben kiásott piscina alapromjai kétségtelenné teszik a rómaiaknak itteni állandó tartózkodását, habár egyik római írónál

sem találjuk említve Aquisgranumot, mely név csak a VIII. százában lép fel először. A német uralkodóknak már 754-ben volt itt palotájok, melyben Pipin a 765. évi karácsonyt és a 766. évi húsvétét ünnepié. Nagy Károly császár nemcsak a fejedelmi palotát építteté újra, de az ő jámbor lelkületének köszöni létét Aachennek ma is fennálló legmonumentálisabb építménye, a 796. évben befejezett tiszteletreméltó m ü n s z t e r, mely a világ legrégebb egyházi alkotásai közt kiváló helyet foglal el. A királyi palota romjai fölött épült a mostani városháza. A palotával kapcsolatos volt az udvari kápolna, melyet Nagy Károly a műnszterbe olvasztott be, és az most is a remek templom legrégebb magvát képezi. A királyi p-ilota, a műnszter és a meleg források fürdője egységes épülettömeget képeztek, s mindez tornyos bástyafalak által volt körülvéve. Ez volt a királyi „p falz“, a német fejedelmek várpalotája, melyben Nagy Károly életének utolsó éveit tölte.

A műnsztert maga III. Leo pápa szentelte fel szűz Mária tiszteletére, midőn 805-ben a császár vendége volt és a vízkereszt ünnepét számos fejedelmi személy társaságában Aachenben tölte. A templom 16 szögletre épült 48 láb átmérővel s 8 sarkú középépítménnyel. A külső és belső falak közt ivezett körfolyosó fut körül, míg az oszlopokon nyugvó körépület fölött gallériás kupola emelkedik. A műnszter mintáját Nagy Károly állítólag a Jusztinián császár építette ravennai szt Vitái templomról kölcsönzé s ugyanonnan, valamint Trierből és Rómából szerezte be a mesterileg esztergályozott finom gránit és márványoszlopokat is. A középkorban és újabban is különféle hozzáépítések s átalakítások vitettek végbe a műnszteren. Nevezetesen a 164 láb magas góth ízlésű kórus 1353—1413-ban épült. Ehhez csatoltatott a nyugati oldalon a harangtorony. A kupola belsejét szobrokkal és üvegmozaikkal] ékesítették, mely utóbbiak a Megváltót és az

Apokalipszise véneit ábrázolják. E t e m p l o m b a t e m e t t é k 814-ben Nagy Károlyt, s kriptája fölé aranyozott ívezetet építettek. De a normannok fölégették a várost, és a műnszterrel együtt elpusztították a nagy császár sírját is. A templom újból való helyreállítása után III. Ottó az 1000-ik évben felásatta az elfeledett császári sírt, s megtalálta benne Nagy Károly kriptáját, melyben a császár trónján ült, koronával a fején és jogarral a kezében. A krónikások szerint körmei keresztülnőttek a keztyűkön. Ottó új ruhákba öltözteté a holttetemet, s díszes szarkofágban temeteté el. Később maga is a műnszterben temetkezett. 1165-ben Barbarossa Frigyes ismét megnyitattá Nagy Károly sírját, s csontjait drága arany és ezüst koporsóban helyezé el. III. Paskál pápa szentté avatván Nagy Károlyt, II. Frigyes császár 1215-ben még értékesebb koporsót készíttetett az ereklyék számára, melyben azok mai napiglan is őriztetnek. A sirüreg helyét, hol egykoron Nagy Károly holt teste nyugodott, most a kövezetbe illesztett márványlap jelöli a templom közepén e felírással: „Carolo magno.“ Fölötte függ az I Frigyes császár által 1165-ben ajándékozott aranyos ércsillár, mely a római császárság koronajelvényének alakját tünteti fel. A keresztény műépítés különböző korszakait képviselő dóm egészben véve igen groteszk architektúrái konglomerátum. Még a laikus nézőre is bizarr benyomást gyakorol. De azért szent érzelem reszket át idegeinken, midőn szilárd, tömör, fekete boltivei alatt megállapodunk. Lelkünk álmodozóan barangol végig mindazon eseményeken, melyek a rég letűnt századok alatt e templomban végbementek. Jámbor Lajostól I. Ferdinándig (813 —1531.) valamennyi német királyt e templomban koronázták. Megkoronáztak benne tehát összesen 27 német királyt és 11 királynét. Csak I. Ferdinánd után teték át a Majnai Frankfurtba a koronázás ünnepélyességeit. Á műnszterben tartattak 789-től 1023-ig

a nyugati egyház erősítését és korszerű fejlesztését hathatósan előmozdító legnevezetesebb szinodusok. Az elsőn, melyen a klérus fegyelmi ügyeit, a nép-oktatást, Isten ígéjének hirdetési ügyét, a gall szertartások kiküszöbölését s azok helyébe a római liturgiának és éneknek behozatalát, a babona elnyomását célzó intézkedéseket tárgyalták az atyák, a „Capitula Sinodalia“ című nyugat-egyházi első törvénykönyv alkottatott meg Nagy Károly jelenlétében. Ebből az időből valók: a templom ércajtaja, az oktagon fölötti gallériának rácsozata, a 48 gyer-tyára szolgáló Barbarossa-féle koronás csillár, és a drága márvány, s gránitoszlopok, melyekből a franciák I. Napóleon alatt 32 darabot a Louvre díszítésére elemeltek ugyan, de a legtöbb oszlop 1813-ban ismét visszakerült Aachenbe. Nagyon régi az aranylemezekkel, gemmákkal, drágakövekkel és elefántcsont faragványokkal ékesített szószék is; korát azonban nem tudják biztosan meghatározni. A műnszter kincstárában világhírű ereklyéket őriznek, melyek két osztályra vannak választva. Az egyik osztályt képezik a csak hétévenként látható „n a g y e r e k l y é k“, a másikat a „k i s e r e k l y é k“, melyek beléptijegy mellett mindenki által bármikor megtekinthetők. A nagy ereklyékhez tartoznak a hiteles történeti okmányokkal beigazolt s leginkább Nagy Károly s Jámbor Lajos által szerzett következő szent tárgyak: 1.) A Boldogságos Szűznek egy fehérsárgás gyapotból szőtt ruhája 2.) A gyermek Jézus pólyái 3) Az a lepedő, melyen a lefejezett Keresztelő szent János teste nyugodott. 4.) A vértől áztatott övkendő, melyet a megfeszített Üdvözítő a keresztfán viselt. 5.) A szent keresztnek részei, s több apostolnak csontmaradványai. A szent tárgyak minden hetedik évben július 10-től 14-éig tételnek ki a keresztény hívek nyilvános tiszteletének, amikor is a jámbor katolikusok száz-ezernyi serege özönlik Aachenba ünnepélyes búcsú-zarándoklatokban. A kis ereklyék ezek: 1.) Az Úr

Jézus egy gyapot ruhaöve. 2.) Szűz Máriának egy ruhaöve. 3.) Nagy Károly vadászskirtje a még meg nem fejtett felírással: „Dein Ein.“ 4.) Nagy Károly koponyája és jobbkez csontja. 5.) A császár csontvázának többi részei a már említett drága ereklyetartóban. 6.) Egy arany oltár és szent Bernárd miseruhája. 7.) Nagy Károly arannyal díszített márvány trónja, mely a koronázásoknál használtatott.

A műnszter közvetlen szomszédságában, a szabálytalan nyolcszöget képező belváros festői ódon piacán áll Aachen legjelentékenyebb profán épülete, az 1353-ban emelt város ház-palota. Két torony mered fel a hatalmas épületből: az egyik a Granus-torony, mely állítólag még a rómaiak idejéből való; a másik a harang-torony. 1883-ban mind a kettő leégett, s most is rekonstrukció alatt állnak. A palota belseje már készen van. s eredeti szépségében látható. A nagyterem, hol a koronázási előkészületek és az utóünnepségek, valamint a birodalmi gyűlések s később az aacheni békekötések (1667-ben Francia- és Spanyolország között, 1748-ban pedig az osztrák örökösödési háborúnak befejezése) végbementek, 162 láb hosszú, 60 láb széles. A falakat köröskörül freskók díszítik, melyek jelene teket ábrázolnak Nagy Károly életéből. A képek Eethel művész ecsetjének alkotásai az 1860-ik évből. A képciklus tárgyai: III. Ottó megjelenése Nagy Károly sírboltjában; a padernborni Irmen-oszlop lerombolása; Nagy Károly kordovai győzelme a szaracéneken s diadalmas bevonulása Páviába; Wittekind keresztsége; Nagy Károly római koronázása III. Leo pápa által; az aacheni műnszter építése és a korona átruházása Károly által utódára, Lajos királyra. A városháztéren ugrókút bugyog, fölötte Nagy Károly emlékszobra áll. Közel ide van a kén tartalmú „c s á s z á r-forrás“ és az „E r z s é b e t - k ú t“, mely vizek gyógyhatását bőrküte ges és csúzos bántalmak ellen használják. A betegek s a közönség üdülésére egy csinos „g y ó g y t e r e m“,

a „redoute“ és a városi színház szolgálnak. A képcsarnok is méltó a megtekintésre. Nagyobb épületek még a dikaszteriális palota és a kórház. A kathedrálison kívül van Aachennak más 9 temploma, köztük 8 plébániai egyház. Ezek mind újabb építmények. A középkori templomok 1656-ban, mikor Aachenban 4000 ház égett le, a tűznek estek áldozatul. A város lakosságát 86,000 lélekre becsülik. Főfoglalkozása a gyári ipar. Nevezetesek a tű-, posztó- és gyapjúmosó gyárak, a rézöntők és ötvösségek. A gyári ipar fejlesztésére 1870-ben technikai főiskola keletkezett, mely bányászati és kémiai laboratóriummal van felszerelve. Szép kirándulások kínálóznak a város melletti Lajos- és Salvator-begyek szabályozott erdőseégeibe.

Aachen fénykora a karolingek uralmának időszakára esik. De aztán is, míg koronázási város volt Aachen, ritka kiváltságoknak örvendett, sok fényt és gazdagságot látott kebelében. 1531-ig 17 birodalmi gyűlés tartott falai közt, ami a középkorban, mikor minden fejedelem és nagyúr egész sereg kísérettel jelent meg a gyűléseken, sokat jövedelmező esemény számba ment. — 1524-ben, a protestánsok beköltözésével, kezdődik Aachen hanyatlása. A város ezentúl szüntelen civódásoknak, veszekedéseknek színhelye. A protestánsok 1581-ben már fegyvert ragadnak s a katolikusok mellőzésével a maguk részére bitorolják a magisztrátus tiszti állásait. 1611-ben még tovább mennek: kiűzik a városból a jezsuitákat, rombolják, pusztítják s rabolják a katolikusok templomait s zárdáit, és a saját felekezetökből választják a polgármestereket. A következés az, hogy a királyok konfiskálják a renitens város ősi kiváltságait, a kereskedelem félrevonul, a gazdagabb lakosság elköltözik, s a város mindjobban süllyed és elszegényedik. Azóta sem tudja magát összeszedni. A francia konkordátum értelmében 1801-ben püspöki székhelylyé lett Aachen. E püs-

pökség a mechelni érsekségnek volt alárendelve. Első s egyetlen püspökének, Berdolet Marknak halála után 1821 ben megszűnt az aacheni püspökség. Az egyházmegye részei a kölni, trieri és münsteri püspökségekhez kapcsolattak. A püspökség helyébe hat tagból álló társaskáptalan lépett, melynek élén a székesegyházi prépost áll. —

Július 16-dikát K ö l n b e n töltém. Amint megérkeztem, legott a világhírű d ó m b a s i e t t e m, mely néhány percnyi járásra van a város belsejében épült centrális pályaháztól. Kölnnek ez a legrégebbi műemléke. Valamikor a város régi egyházfejedelmi várának, mintegy akropoliszának bástyái és falai, tornyai és káptalanlakai közt állott. Az ősi védelmi művek és romok most már mind eltűntek mellőle, csak egyedül ő áll még egy szűk téren, környezve modern házsorok és a sziklafalai közelébe elötolakodó utcák által, melyeken az újabb átalakítások semmi eredetiséget sem hagytak meg az utókor részére. A kölni dóm világraszóló műmaradvány, tökéletes műtípus z, a középkori művészet és műtökély nagy emlékeinek kiváló díszpéldánya! A hatalmas épülettömb magasan emelkedik ki az összes házak fölött, s rendkívüli, mondhatnám elbűvölő hatást gyakorol a szemlélőre. A dóm, melyet hetedfélszázaddal ezelőtt Hochstadeni Konrád érsek főpásztori kormányja alatt 1248-ban kezdtek építeni, ma már egészen kész és teljes pompájában áll előttünk. Eóla is el lehet mondani, hogy olyan szép, miszerint tokot kellene rá csinálni. Én nemcsak Németország legszebb és legnagyobb templomának tartom, de merem állítani, hogy győzedelmesen ragadja el a pálmát egész Közép-Euróna valamennyi monumentális templomaitól. Zseniális tervezete és csodálatra méltó összhangzatos struktúrája, ízlésteljes finom idomgazdagsága és nemes arányai, jellemző egyéni vonásai és tartalmas eszmeisége, magában foglal minden szépet és magas-

tosat, egyesíti az emlékszerű építés művészetének minden gyönyörűségét, mit emberi elme a vallás fenségének kifejezésére pusztán merev holt anyagból megalkotni képes volt. Nem tudunk betelni a fenomenális remekmű nézésével, s olthatatlan szomjjal vizsgáljuk minden részleteit, kezdve az alapoktól a pillérek csúcsáig, meg a felhőkkel enyelgő tornyok szédületes magaslatáig. A két főtorony 156 méter magas. Az Eiffel-torony után a l e g m a g a s a b b épület a földkerekségen. Magasabb a hamburgi szt. Miklós-toronymnál (144. m.), a római szt. Péter-kupolánál (143. m.), a strassburgi műnszternél (142. m.) és a bécsi szt. István-toronymnál (136. m.). Az emeletes front kecses formációja számtalan csúcsmíves, toronyzatos és mennyezetes díszleteivel, kőhevederes kettős ablakaival s három portikuszával, a támrendszer ízléses motívumaival és merész ornamentikájával, lebilincselő nagyszerű hatást, gyakorol. A recézett csipkés toronycsúcsok nyílt liliomszirmokban végződnek; de dacára a roppant magasságnak, azt a különös vágyat keltik a szemlélőben: bár magasabbra vitték volna még a szép toronycsúcsokat, hogy nyúlánk, sugár termétkkel annál jobban imponálhattak volna. Mert a széles, hatalmas és tömör toronytest sokkal magasabb csúcstetőzetet viselhetne el, míg a mostani kissé rövidnek, nyomottnak és aránytalannak látszik. Ellenben gyönyörű proporciókat és ékes szimmetriát mutat a kereszthajó fölé épített harmadik kisebb torony, mely nagyon hasonlít a párizsi igazságügyi palota Sainte-Chapelle tornyához, melyről már egy előbbi fejezetben tettem említést. A dóm szt. Péter apostol tiszteletére van szentelve. Alaprajza, mint a legtöbb középkori templomé, a keresztalak. Öt hosszhajóját három kereszthajó metszi át, míg a szentély hétszögű zárófalának mindenikébe kápolnák nyílnak s a főoltárt koszorú gyanánt övedzik. A templomhajók hossza 119 méter, a középhajó szélessége 15, a többi hajóké 8 méter, a kereszt-

hajó hossza pedig 75 méter. A középhajó magassága 45, a mellékhajóké 19 méter. A dóm köbtartalma 6166 négyszög méter. Nagyobb tehát a mainzi, strassburgi és antwerpeni templomoknál, de kisebb a milánóinál. A művészi háló- vagy csillag-ívezetek 56 sugár oszloptőnek vállain nyugszanak. A falakat körskörül dus, hosszú és nagy csúcsíves ablakzat díszíti polichromírozott remek üvegfestéssel. A tagozott karcsú oszlopok állványain koronás király alakok, szentek s nagynevű egyház nagyok kőszobrai sorakoznak, míg a drága nagyoltár mögötti kar könyökös zárófalanak színes ablakain misztikus világosság ömlik a szentély felséges ívcsarnokába. A hatás lélekemelő. Isten-ihlettség öröme rezge át egész valónkat.

A dóm tervét a híres tudós, Albertus Magnus domonkos szerzetes, mások szerint Eile Gerhárd német építőmester készíté. 1322-ben elkészült a kar, vagyis a szentély, s 1347-ben a nyugati tornyot kezdek építeni. Közbejött különféle akadályok, különösen a pénzhiány és a háborús idők évszázadokon át megakasztották az építkezési munkákat, míg végre 1814-ben Görres a munkálatoknak újból való megkezdését lelkes buzdítással sürgeté. A felépítés iránti mozgalmak 1824-től kezdve már olyan nagy mérvet öltöttek, hogy nemsokára a templomépítő bizottság is megalakulhatott, mely a porosz uralkodóház támogatása mellett teljes erővel látott aztán hozzá a nagy mű befejezéséhez. Dicsőségére válik III. Frigyes Vilmos porosz királynak, hogy Németország legszebb műemléke kiépítéséhez nemcsak tetemes áldozatokkal járult, de annak meleg felkarolását utódaira is mintegy örökségképen hagyományozá. Fia, IV. Frigyes Vilmos, 1842-ben tette le a rekonstrukció alapkövét. A munka ezentúl annál könnyebben és annál szaporábban folyhatott, mert időközben fölfedezték az eredeti tervrajzokat, és anyagi nehézségekkel sem kellett többé küzödni. Három jeles építőmester dolgozott a templom kiépítésén: Ahlert, Zwirner és

Voigtel. Ez utóbbi 1880-ban szerencsésen befejezte a templomot. A zárókövet ugyanazon évi október 15-én I. Vilmos német császár helyezte az épületbe nagy ünnepélyességgel. A kiépítés költségei 40 millió márkát emésztettek föl.

Elvégezve szent misémet, körüljártam a templomban és megtekintem nevezetességeit. Piros bársonytunikába öltözött templomportás, ezüstgombos bottal a kezében és szélcsapott kalappal a fején ajánlkozott vezetömül. Tudákos elokvenciával igyekezett fejtegetéseit megértetni, sőt élvezetessé is tenni. A karban Droste-Vischering érsek kolosszális márványszobrát mutatta legelőbb, aztán az egyes kápolnába vezetett. Az úgynevezett „Isten-anyakórusban“ Querbeck festőművésznek Mária mennybemenetelét ábrázoló képe érdemel kiválóbb megfigyelést. Érdekes a kereszthajó egyik oszlopán szent Kristóf szobra a XVI. századból. A XIV. századi karszékek domborműves faragványai is kiválóbb becsértéket képviselnek. A buzgó portás még a toronyba is fel akart vezetni, hogy az 540 mázsás császárharangot és az 1449-ben öntött 125 mázsás „Speciosá“-t megmutassa. De én még kispap koromban sem szerettem a toronyba mászkálni, ahova pedig a tiltott dohányzás ingere csábítá a pajzán fiatalságot. Ezt a fáradságot tehát, mely 533 lépcsőnek megmászását követeli a vándor fáradt lábaitól, szívesen elengedtem neki. Ahelyett megnéztem a templom kincstárát, mely nem annyira kiválóbb mübecsü ritkaságokat, mint inkább arany és ezüst drágaságokat tartalmaz. Főbb tárgyai: szent Engelbert ereklyetartója 75 kiló súlyú ezüsből; egy 7 kilót nyomó ezüst monstrancia; a kölni érsekek joghatósági pallosa; egy 5 kilós arany szentségtartó; különféle elefántcsont faragványok; egy érseki mellkereszt és egy brillántgyűrű 60,000 frank értékben.

Mikor a kincstárból a templomba visszatértem, együtt találtam ott az érseki káptalant és az ifjabb

klérust a szent officiumnál. Kölnben is úgy, mint mindenütt a művelt Nyugaton, ahol eddigelé megfordultam, a liturgikus ének és zene van alkalmazásban a püspöki és káptalani egyházakban. Kölnben csak néhány világi férfi karénekest láttam. A férfikar zömét magok a klerikusok képezik, egy karigazgató pap vezetése mellett, ki finom metszetű s domborművekkel ékesített énekkönyvtartó előtt a szentély közepén áll és csak szemének tekintetével dirigálja a kart. A szoprano és alto szerepeket. 8—14 éves fiúk végzik, oly üde természetességgel és bájos precízióval, hogy az ilyen istentisztelet az imában való megható legbensőbb átengedésnek és az ég angyali karaival való összeműködésnek tűnik fel. A gregoriánus korálshoz itt is a Pustet-féle Gradualékat és Antifonáriumokat használják, az orgonaszíveteket pedig Witt művéből kísérik. Valóban nincs fölségesebb a gregoriánus dallamnál, a polifon stílusú egyházi éneknél. Ez az igazi klasszikus egyházi zene, mely egyedül képe s tolmácsolni a kathol. liturgia szellemét, a római egyház műízlésének magas tökélyét és utolérhetlen fejlettségét! Mily hasonlíthatatlan különbség nyilatkozik a szív és léleknek eme zenéje, a hitesség és az érzelemmélység eme fölséges dallamai, a vallásbölcseletnek hangokban megjelenő ezen apotheozisa és az evangéliumi egyszerűség szende szépségének eme költészete, — aztán pedig azon divatos másik irány, a hangszeres zene között, mely templomainkban drámai hatásokat vadász és feltornyosult hangtömegeivel, a réz- és ütő instrumentumok féktelen tombolásával megrepeszi füleink dobhártyáját s az utolsó ítélet rémületeivel reszketteti meg idegeinket. A fenkölt apostoli szellemű D u j a n s z k y p ü s p ö k ö t, Magyarország legrégebbi emplomának nagynevű restaurátorát illeti meg a csőség, hogy a pécsi székes bazilikának új fény-

ben feltámasztásával restaurátora lett hazánkban egyszersmind a korrekt egyházi műzenének is. A pécsi székesegyház újonnan felállított gregoriánus énekiskolája anyaintézete leendő Magyarországon a klasszikus egyházi zenének! Bízvást remélhetjük, hogy a pécsi műintézet növendékei propagálni fogják a helyes irányt, hogy az legalább a püspöki székesegyházakban új polgárjogot és állandó honosságot nyerjen.

A dómon kívül van Kölnnek más 15 kathol. temploma és kápolnája. Régiségi és építészeti szempontból legszebbek és legérdekesebbek: a szt. Kunibert, szt. Orsolya, szt Gereon, szt Szeverin, szt. György, szt. Péter, szt. Cécilia, szt. Pantaleon, a szt. apostolok és a kapitóli szűz Mária templomok.

Utazó honfitársaim némi tájékoztatására fölemlítem mindegyikről a jellemzőbb tudnivalókat.

A szt. Kunibert - templomot a dóm közelében a János-utca során találjuk. Átmeneti ízlésben épített minta bazilika az a XII[.] század első feléből, két kereszthajóval. Nevezetességei közé tartoznak a XIII-XIV. századi falfestmények es az ablakképek, a XVI. századból való egy remek farelief, mely Krisztus urunk megfeszítését ábrázolja és a kölni mesteriskolának néhány jó képe, melyek az oltárokat és falakat ékesítik — A szt. Orsolya - templomot a Makkabeus- és Eigelstein utcák során érjük. Óshajdani szentély, melynek első eredetét az Attila hunjai által leöldösött orsolyaszűzek legendáris korába teszik. A normannok inváziója elpusztítá a régi templomot, melyet azonban a hívek kegyelete ismét fölépített. A XII. században újra épült a templom, de az is elpusztulván, az építészet góth szakában végre a mostani templom létesült, mely azonban a jelen alakjában is magán viseli a megelőző századok reminiscenciáit. Mutat-

ják benne szt. Orsolya láb- és karcsontját, hajhálóját, ruháját és azon nyilat, mely halálát okozta. Szt. Orsolya pompás ereklyeszekrénye késő román ízlésű műremek. Igen becsesek a falemezre festett s 1224-ből eredő apostolképek.

Az alsó százsház — és a Gereon-utcákon át a szt. Gereon-templomhoz jutunk. Kéttornyú gyönyörű román bazilika, mely az utóbbi években végbevitt stílszerű restauráció által régi díszébe van visszaállítva. A legelső eredeti templomot állítólag szt. Ilona császárné építteté itt 320-ban Gereon és Gregoreus thébai hősök tiszteletére, kik 286-ban ezen a helyen szenvedtek vértanúi halált. Azonban a kíméletlen időnek örlő foga rommá morzsolta az első keresztény századok ama drága örökségét úgy, hogy Anno érsek kénytelen volt a vértanúk templomát egészen újból építeni. Anno temploma a hívek gyarapodó számának megfelelő bővítéseket nyert a XII. század folyamán a mostani pompás kupolacsarnok hozzátoldása által. Ennek az építését 1219-ben kezdték és 1227-ben fejezték be. Ugyanekkor kapcsolták hozzá a mostani sz. János kápolnát. A sekrestye 1316-ból való. Fontos műtörténeti jelentőséggel bírnak a keresztelőkápolna régi falfestményei: Krisztus, Mária és a Ker. sz. János. Az altemplomban is ősi falfestmények maradványai láthatók. Nagyszerű a templom XI. századi mozaik köveze, mely különféle ó-testamentomi jeleneteket ábrázol. — A theofánia és karthausi utcákon végig menve, a szt. Szeverin-templomhoz érünk, mely Bruno érsek műve, de a XI. században teljesen át lett alakítva, a XIII ban pedig újra építve. A tornyot később, 1393—1411-ben építették hozzá. Főnevezetessége a templomnak szent Szeverin ereklyetartója, az ötvösség kiváló becsű remeke. A falakon XIV. századi festmények maradványai áthatók. Igen szépek a góth ízlésben faragott kariszékek is. — Közel van ide a szt. György-templom, melyet II. Anno érsek építtetett. Az

ősi templom fölavatását 1067-re teszik. Eredetileg igénytelen oszlopos bazilika volt, a kornak megfelelő altemplommal. A középhajó boltozata a XII. századból ered, míg az előcsarnokok a kései góthikának a renaissanceba átmenetét tüntetik fel. Értékes régiségei a templomnak: a megfeszített Üdvözítő románkori faábrázolata, román- és góth korszaki falfestmény-részletek, az apsis középlakának üvegfestészete, egy régi epitáfium és egy 1545. évi kép, mely Krisztus urunk kálváriaútját ábrázolja. — A csillagutcában találjuk a szent Péter-egyházat, melyben Rubens 1577-ben megkereszteltetett. Az oltár előlapját a nagy művész festés ajándékozta a templomnak háladatosságából. A keresztelő kápolna oltárképei a nürnbergi Vischer Pétertől, Leyden Lukácstól és Dürer Alberttől erednek. Megütököttem a német egyházfi kapzsiságán, ki a jeles régiségeket, melyek értéktelen képek által vannak eltakarva, csak busás borra valóért mutatja a látogatóknak. Valahára ideje volna már elejét venni a katólik templomok múkinccseivel üzött botrányos kufárkodásoknak és ezekkel együlr járó számtalan visszaéléseknek! Mi magyarok szíves örömet mutogatjuk múkinccseinket és becses régiségeinket mindenkinek ingyen, sőt büszkék vagyunk rá, ha külföldiek is megtekintésre méltatják ritkaságainkat. Azonban a külföldön senki se számítson hasonló előzékenységre. Drágán kell ott megfizetni még a legsekélyebb műélvezetet is. De legalább a katólik templomokban ne legyen az utas kitéve az egyházi szolgák zsarolásainak, kik semmiben sem különböznek ama bibliai maklerektől, kiket Urunk korbáccsal üzött ki az Isten házából; mert írva vagyon: „az én házam imádság háza, ti pedig latrok barlangjává tettétek.“ Ha a múzeumokban megvámolják és megsarcolják az idegent, az még talán kimenthető va-

lamikép; de mikor szent ereklyéket, szent képeket és egyházi műtárgyakat csak p é n z é r t szabad megnézni, az bizony nem nagyon épületes dolog. — De hagyján! — menjünk tovább. — A szent C a e i l i a-t e m p l o m most kórházi kápolna. Ez is egyik legrégebbi szentélye Köln városának. Elő-ő eredetét nem ismeri a történet. Csak azt tudom róla biztosan, hogy Wichfried érsek 930 és 941-ben restauráltatta a Cecilia szentélyt, melyet „antiquae structurae“ templomnak nevez az érsek életirója. A XII. században ismét megújították, meghagyva a régi oszlopos bazilikának egyes részeit. A templommal kapcsolatos Paulinus-kápolna 126-ból való. Az altemplom (kripta) még régebb. Nevezetes látni valója a templomnak a tympanonban befalazott kőlap, mely szent Ceciliát, Tibureiust és Valeriánt ábrázolja ékes domborvésetben. — Közel egykorú e templommal a szt. P a n t a l e o n-e g y h á z, melynek alapjait 964-ben rakták le. Jelenleg a katonai helyőrség ájtatoskodik benne. A tornya 980 táján épült. A XIII. században gyökeresen restaurálták, meghagyva benne a románkori íalÉpeLet. Itt van eltemetve Bruno érsek és Theofáüa császárné († 999), II. Ottó felesége. — Nagyszerű a szt. a p o s t o l o k tiszta román ízlésben készült kupolás t e m p l o m a, az úgynevezett „Neumarkt“-téren. A XI. században épült, a XIII-ban pedig megújított. Jelenleg eredeti szépségében van helyreállítva. — Ugyanilyen rendkívüli benyomást gyakorol a k a p i t ó l i szűz M á r i a-templom (Zint Mitrien) a Mária-téren. Ez is oszlopos bazilika terjedelmes körkarzattal, melyben a bizanti reminiscenciák új motívumokkal egyesülve, sajátos összhangú egészsze olvadnak. Épült a XI. században, s IV. Leo pápa által konzekráltatott. A XII. században beboltozták az eredetileg lapos tetőt, s hozzáépítették a régi bazilikához a hatalmas karcsarnokot, melynek a háromhajós gyönyörű altemplom felel meg. A teljesen restaurál templomot újabbkori

falfestmények díszítik. — A dóm déli portáléjával szemben van az érseki egyházi szertár. Kölnt leginkább Pozsonyhoz lehetne hasonlítani külső berendezése és polgári építésze tekintetében. A különbség az, hogy Köln sík vidéken fekszik, nyilvános közemlékekben sokkal gazdagabb, egyházi monumentális építésze s régiségei tekintetében pedig páratlanul áll a művelt Nyugaton egész Franciaország s Belgium határáig. Köln 150,000 lakost számlál, fővárosa s legfontosabb kereskedelmi piaca a németországi Bajna-tartomány-nak, egyszersmind első rendű védőpontja a német birodalomnak. Fekszik félkör alakban a Eajna balpartján, s a 5,000 lakossal bíró jobbparti Deutz. nevű várossal egy hajóhid és egy igen csinos vasúti hid által van összekapcsolva. A város pompás panorámája legelőnyösebben prezentálja magát a deutzi partról, ahonnan egy pillantással áttekinthetni a Rajna hosszában épült három, négy, ötemeletes paloták impozáns sorát, a fortifikáció egy részét, a háttérben elvesző rengeteg háztömeget, a gyárak kürtőinek erdejét és a templomoknak ég felé meredő különféle alakú tornyait, melyek közül mintegy 35 emelkedik ki a házak csoportjából. A belváros az ő görbe, szűk és sötét utcáival, középkori nyúlánk csúcsfödeles házaival még barátságatlan ugyan, de a város nagymérvű szépítési és bővítési munkálatai ezen is nemsokára segíteni fognak. Egy évtized óta Köln újabb fejlődési korszakba lépett. A központi pályaház környéke már is modern képet mutat s azóta, hogy a város terjeszkedését akadályozó középkori bástyaöv eltávolított, annak a helyén a bécsihez hasonló ringek épülnek, nagyszerű fényes palotákkal, aszfaltozott utakkal, jól ápolt fasorokkal és tágas közterekkel. Legszebbek ezek közül a „Hohenstaufenring“, a „Hohenzollernring“, a „Habsburgring“ és a „Kaiser Wilhelmring“, melyek már egészen ki vannak építve. Most épül a Rajna felé a „Hanzaring“ remek házsorokkal, lom-

bos virágos kertekkel s azokban kecses nyári pavilonokkal. A közttereket s parkokat díszkutatokkal és emlékszobrokkal ékesítették. A vasúti híd előtti jobb- és balparti téren állnak Vilmos császár és IV. Frigyes Vilmos lovasszobrai, a város más terein Bismarck és Moltke emlékei, a szenátéren a világ legnagyobb lovasszobra, mely III. Frigyes Vilmos királyt ábrázolja és a tért környező legmagasabb házak fölé is kimagaslik. A város eddigelé 12 millió márkát fordított a szépítő tervek megvalósítására, de amit még ezentúl építeni szándékoznak, kétszerte annyiba fog kerülni.

A 2000 éves régi Köln lassanként el fog tehát tűnni a föld szíliéről. Az umbriaiak ősi telepén, mely 37 évvel Urunk születése előtt keletkezett, a Claudius császár régi „C o l o n i a A g r i p p i n á j á n a k” helyén, egészen modern város fog létrejönni. Már is csak a történelem adataiból értesül az idegen látogató, hogy a város előkelő szerepet vitt a római Caesarok korszakában, az első keresztény századok alatt, s a frank és asturiai királyok idejében, mikor II. Siegebertainak és Pipinnnek székvárosa volt. A kölni püspökség alapítója szent Maternus; de a püspökök egymásutánja csak a VII. századtól állapítható meg. Érsekséggé lett a kölni püspökség Hildebrand alatt 785—819. évben, ki Nagy Károly császárnak bizalmas embere volt. A püspökök és érsekek lajstromában több oly névvel is találkozunk, kiket az anyaszentegyház szentjei között tisztel. A normannok betörése elpusztítá ugyan a frank-karolingi Kölnt, de I. Ottó uralkodása alatt újra felépült az, s német birodalmi várossá nőtte ki magát. Ekkor kapta vissza a város érsekét is a császár testvérének, Brúnónak (953-963) személyében, és innentől kezdve emelkedett Köln tekintélye az egymásután következő hatalmas egyháznagyok pártfogása és oltalma alatt, kik bár következetesen ragaszkodva jogaikhoz a kölni polgárság túlkapásai ellen nem egyszer védekezni kényszerül-

tek, de fejedelmi állásuk és nagy befolyásuknál fogva Kölnnek gazdagodását s emelkedését is leg-
hatósabban előmozdították. A kölni érsekek tudva-
levőleg harmadik választófejedelmi voltak Német-
országnak, s viselték azonkívül az apostoli Szentszék
s a szent római birodalom főkancellári méltóságát is.
IV. Ince pápa a kölni érsekeket az apostoli Szentszék
született követeivé, IX. Leo a szt. Jánosról címzett
római egyház bíbornokaivá nevezte ki. A káptalanba
nem vettek fel másokat, hanem csak hercegeket,
birodalmi grófokat és született dinasztákat. A ká-
nonellenes íuresa szokást, mely nem az értelmi
szinvonlat s az élet integritását, hanem az arisz-
tokrata születést vette zsinórmértékül az egyházi
móltóságok betöltésénél, csak ama kornak feudális
felfogásával és általános szellemi irányával ment-
hetjük. Fölösleges említenem, hogy az érseki feje-
delmi udvartartás s a káptalan főúri tagjainak Köln-
ben tartózkodása milyen kedvező hatással volt Köln
kultuális, vallás-erkölcsi, de főképp anyagi fejlődé-
sére évszázadokon keresztül. Köln jóléte és hírneve
még inkább emelkedett a XII. században, mikor
Dassel Reinhold érsek közbenjárására a „három szent
királyok“ ereklyéit nyerte meg a város, mi által a
nyugati tartományok zarándoklatainak központjává
lön. Gazdagságának fénypontja a XIV—XV. száza-
dokra esik, mikor a Fuggerek kereskedelmi háza
szoros kapcsolatot létesített közte és a külföld
legnevezetesebb pénzpiacai , valamint legnagyobb
forgalmú kereskedelmi központjai között. Ekkor
élte virágzásának legdicsőbb korát hírneves e g y e t
t e m e is, melynek tanszékein egy Albertus
Magnus, egy Aquinói szt. Tamás és Duns Scotus
János hirdették a tudomány, a keresztény igazság
és az igaz felvilágosodás s műveltség ígét. Nem
csoda, hogy ilyen világhírű tanárok köré roppant
serege gyülekezett a tanuló ifjúságnak a szélrózsa
minden irányából, s a kölni egyetem egyszerre
8000-nél is több hallgatóval dicsekedhetett. Itt

kommentálták Aristoteles filozófiáját, innen plántálták el azt a keresztény népek gondolatvilágába, és itt fejtegették az ész- és észfölötti igazságok közti különbségnek az ó-bölcsélet rendszereit regeneráló és a keresztény apologetikát megdönthetlen új alapokra fektető nagyfontosságú elméleteit. A XVI—XVII. századokban Köln volt a legnevezetesebb németországi Hanzaváros, egyszersmind, a német tákásműhelyek emporiuma. De a harmincéves háború oly károkat okozott népességében, vagyonában s társadalmá összes rétegeiben, hogy csakhamar egészen jelentéktelen vidéki kis várossá süllyedt alá. 1794-ben a franciák foglalták el Köln t a campoformioi békekötés alkalmával Franciaországhoz csatolták, ahova az 1815. évi bécsi kongresszusig tartozott, mikor Toroszországba olvasztották be. Akkor kezdődik Köln újabb föllendülése és európai színvonalra emelkedése.

A város egyéb látnivalói közül a W a 11 r a f m u z e u m érdemel legkiválóbb megfigyelést. A Tudor-stílusban épített múzeumpalotát Richart János emelkedé harmadfélszázezer tallérnyi költséggel a sajátjából. A múzeumi tárgyak legnagyobb részét Wallraf Ferdinánd Ferenc kölni kanonok és egyetemi rektor ajándékozta a városnak. Van a múzeumnak képtára, érem-, rézmetszet-, kézrajz- s ékszergyűjteménye, római, góth és renaissance régiségtára szobrászati osztálya s középkori fegyvergyűjteménye. A lépcsőház freskói a kölni dóm építésének történeti mozzanatait tüntetik fel. A múzeumnak legnevezetesebb s egyszersmind a legértékesebb osztálya kétségkívül a gyönyörű képtár, melyben nemcsak a kölni régi festészeti iskolát tanulmányozhatjuk, mely egymaga 400 műtárgygyal van képviselve, de a festőművészet más nagynevű jelesei, sőt a jelenkori mesterektől is számos remekművet találunk a nagyszabású gyűjteményben.

Érdekes a XIV. század elején épült város-háza, mely a régi római Praetorium helyén áll s

többkarú öteemeletnyi toronnyal van ellátva, mely azonban száz évvel később emeltetett az épület fölé. Legszebb részei a palotának a XVI. századi porapás portaié, az oroszlánudvar, a banzaterem és a kagylóterem. Aki mindezt látni akarja, fizetnie kell. Még a házikápolnát is, melyet a liberális városi tanács az ó-katholikusoknak engedett át, csak pénzért mutatják. Nem voltam rá kíváncsi.

Egykorú a városházzal az úgynevezett „G ü r z e n l c h“, mely oly célból épült, hogy magas állású vagy kitüntetett személyek tiszteletére díszünnepélyek tartassanak benne. Pompás dísztermében 1475. tartott az első ünnepély III. Frigyes császár tiszteletére. A XVII—XVIII. században mindinkább elhanyagoltatok és pusztulásnak indult a szép palota, melynek 5000 személy befogadására alkalmas terme 54 méter hosszú s 23 méter széles. 1857-ben eredeti díszébe állították vissza a régi épületet. A falakat, csarnokokat antik üvegfestések s a német városok és céhek címerei s jeles falképek ékesítik. A Gürzenieh most hangversenyek, táncmulatságok, kiállítások rendezésére szolgál. A főcsarnok alatti részben van a kölni börze.

Régibb ennél az úgynevezett „T e m p e l h a u s“, az „Overstolzok“ patrícius családnak törzsháza, a Eajna-utcában. Dongaívü boltozatokra épített négyemeletes palota, mely szintén a város tulajdonát képezi. — Megtekintem még R u b e n s s z ü l ő h á z a t a csillag-utcában. Két márványtábla van az igénytelen emeletes épület kapuja mellett befalazva. Az egyiknek aranybetűs felirata előadja, hogy a nagy festőművész 1577- évi június 29-én született e házban; a másik bizonyítja, hogy ugyanott halt meg 1642-ben Medicis Mária, IV. Henrik francia király hitvese. — Az újabbkori előkelőbb középületek közé tartoznak: a fegyvertár, emelve egy ismeretlen római épületnek alapfalain, melyből még csak a „Clarenthurms“ római torony áll; a k o r m á n y s z é k i p a l o t a , melynek közelében egy másik

római épületmaradványt, a „Römerthurm“-t találjuk; a városi könyvtár, az érseki palota és a papnevelő szeminárium.

Köln tanügye s népnevelése magas fokon áll. Van több gimnáziuma, egy katonai s számos polgári nevelőintézete, kereskedelmi és ipariskolája, s mintegy 70 elemi tanodája a város különböző részeiben. Csinos színháza 1871-ben nyitott meg. Legnépesebb s legszebb utcája a „Passage“, hol párizsi mintára készített igen elegáns kgreskedéseket s kirakatokat találunk. A közönség felüdülésére a városi kert és a „Kaisergarten“, a bayenhausi és marienburgi kies kiránduló helyek kínálkoznak. A „Flóra - társaság“ botanikus kertet, a város állatgyűjteményt és akváriumot tart fenn. Jellemvonása Kölnnek a kedélyesség, amihez tartozik az is, hogy legnevezetesebb iparcikke egy általánosan kedvelt illatszer, mely az egész földkerekségen „Eau de Cologne“ néven ismeretes.

Kölnből a Rajna mindkét partjának hosszában vasútvonalak húzódnak délnek: a baloldalon Bonn, Koblenz és Mainz, a jobbikon Siegburg, Königswinter, Ehrenbreitenstein, Lorch és a Rheingau hegy felé. Mind a két vonal ugyanazon természeti szépségekkel gyönyörködteti az utast; de aki Bonnt és Koblenzet érinteni és látni óhajtja, annak célszerűbb a kölni központi pálya házból a balparti vonalon indulnia. A vasutat csak Koblenzig használjuk. Koblenzből hajón folytatjuk az utazást Bingenig és Rüdeshaimig, mert ez a Rajna vidékének legszebb része, melyet hajón utazva közvetlen közélről élvezhetünk. A körúti jegyünk megváltásánál előre kell kikötnünk a vízi parthiet. A rajnai hajók emeletes födélzettel és első osztályú díszes és kényelmes szalonokkal vannak ellátva a honnan az élénkbe táruló felséges tájképnek minden egyes pontját jól szemügyre vehetjük.

Amíg ezeket olvasóim tájékozására jegyzőköny-

venbe igtatom, és a Vorgebirge halmos, gyümölcsös és termékeny vidékén szemeimet legeltetem; amíg a Brühl állomásról a választófejedelmi kastélyt nézem, s aztán Sechlem és Roisdorf mellett elhaladok: alig egyórai rövid utazás után már füttyül a mozdony, a vezető pedig harsány hangon kiáltja, hogy *B o n n b a n* vagyunk. A vasúti kapus átveszi a bőröndöt, s mi gyalog sétálunk a városba, hol a következő gyorsvonat indulásáig három órát tölthetünk, s azalatt minden látni valót megnézhetünk.

A Rajna folyásának egész hosszában, Kölnntől fel egész Mainzig, egy városnak sincs olyan kies, kellemes fekvése, mint Bonnak. Csendes, tiszta, szép városka, melyben leginkább szeretnék lakni, ha a Eajna vidékén kellene állandóan tartózkodnom. Kilépve a csinos pályaházból, már a legelső ház sor is, mely szemünkbe ötlük, meglepő kedves benyomást tesz ránk. Csupa két-három emeletes, különféle színű, erkélyes és ragyogó tisztaságú pompás házak azok, mintha csak kerti pavillonoknak építették volna. De az egész város is valósággal kertek, ligetek, kékellő regényes hegyvidék közepére van telepítve. Tájrajzának igazi báját azonban a Rajna adja meg, mely a város keleti széleit mossa. Kavargó zöld hullámain egész napon át olyan népes közlekedés folyik a szakadatlanul járkáló kompon, hogy egymagában már ez a szüntelen változó látványosság is elegendő szórakozást nyújt a sétáló közönségnek, midőn délutánonkint a vitorlás hajókkal, gőzösökkel és halászbárkákkal tarkázott Bajna-partot előzönlí, és az árnyas fasorok alatt üdülést keres. A belváros, különösen a régi várkapu által elzárt főutca, az egymásmelleit sorakozó fényes kirakatú kereskedésekkel, téres parkokkal és sétányokkal, szintén kedves benyomást tesz. A déli városrész, mely a Rajnát szegélyezi, csupa kerti lakokból, rózsával s viruló folyondárral befutott úri nyaralókból áll. Az egyik téren nagy ugrókút frissíti a levegőt. Legszebb dísz-e a városnak az ősi *m ü n s z t e r*, egyszersmind

nevezetes emléke Nyugat-Európában a monumentális építészet azon korának, mely a dongaívnek átmenetét a csúcsívbe jelzi. A műnszter a XII. században épült a frankok védszentjének, sz. Mártonnak régi frankkori temploma fölött. Befejeztetett a XIII. században. Most parochiális templom de a középkorban a bonni monostori püspökség székesegyháza volt s terjedelmes és gazdag javadalmakkal bírt. A püspökség később megszűnván, főesperességgé, majd prépostsággá lett negyven tagú káptalannal. Ezen időre (1156) esik a műnszter alapkövetétele. A mostani város keletkezését a X. századra teszik. Azonban bizonyos, hogy ama helypn, hol a mostani Bonn áll, már ezer évvel azelőtt, is népes helység létezett. Tacitus a „*Castra Bonnensis*“^a-t, mint a Germania secunda esryik legrégeb városát említi. Itt volt táborhelye a Minervia, primigenia, rapax, és azon thébai légiónak is, mely 285-ben vértanúságot szenvedett a Baj na alsó vidékén. A római légiók által korán hintettek el tehát Krisztus szent evangéliumának magvai Bonnban és a környékén. A keresztény hit kiválóbb bajnokai voltak szt. Cassius és Florentius. Sírjaik fölé szt. Hona császárné templomokat emeltetett, de a népvándorlás elsöpré azokat a kereszténység első zsengeivel együtt. Csak akkor támadt fel ismét a keresztény vallás, mikor a tartomány frank uralom alá került. A kölni érsekség megalapításával többi közt Bonn is alkatrésze Ion az érseki uradalmaknak, s a hozzá hasonló helységek sorsában osztozott. A város középkori felvirágzását leginkább két körülmény mozdítá elő: az érsekek perlekedése a kölni polgárokkal, minek következtében az érsekek hosszabb időn keresztül Bonnban tartották fényes udvarukat, — és aztán Bonnak 1243-ban városi kiváltságokkal történt felruházatása, mi ismét azt eredményezé, hogy beléphetett a német „hanza“ kötelékébe és így iparát és kereskedését hathatósabban fejlesztheté Ekkor virágzott fel itt a kathol. egyházi élet is A városban számos-

férfi- és női zárda emelkedett, s fölépült a pompás monostoregyház is, mely szt. Cassius és Fiorentius tiszteletére lett fölszentelve s 40 tagú káptalannal ellátva. A XIV. században már nagy lendületnek örvendett a bonni ipar, különösen a takácsmesterség. A város hanyatlását a XVI. században az idézte elő, hogy két választófejedelmé a protestantizmushoz pártolt el. Következett aztán a harmincéves háborús a XVII—XVIII. századi választófejedelmek szerencsétlen politikája, kik inkább a párizsi, mint a bécsi udvarral tartottak. A protestáns viszálykodásoknak és szabadelvű feszülgetéseknek az lett a vége, hogy az utolsó választófejedelmé Miksa Ferenc főherceg, II. József császár fivére, 1794-ben kénytelen volt a íranciák elöl Bécsbe menekülni, ahonnan nem is tért többé vissza. Amilyenek az utas Bonnt most látja, azzal az utóbbi ötven év alatt fejlődött. Népeségének száma jelenleg 33,500. A lakosság túlnyomó nagyobb része most is jó katolikus, de a régi nagyszerű egyházi intézmények nem léteznek már többé. A műnszteren kívül még csak 3 szép temploma van: a m i n o r i t á k é, mely csinos kései góth építmény; a j e z s u i t á k é, de ez már újabkori templom, végre a szt. Péter egyház, mely hajdan apácázárdai templom volt.

A város többi nevezetességei közül a b o n n i e g y e t e m érdemel legtöbb figyelmet. Most „Rajnavidéki Frigyes Vilmos egyetem“-nek nevezik. Tanszékein 70—80 tanár tart előadásokat. A hallgatók száma meghaladja az ezeret. Az egyetem a volt kölni választófejedelmek 451 méter hosszú kastélyában van elhelyezve, s szép aulával, világos és tágas tantermekkel, szaktudományi szertárakkal és 250.000 kötetet tartalmazó könyvtárral van ellátva. Az orvosi fakultást és a klinikát külön épületekbe tették. Az egyetem udvarát a régi fejedelmi park képezi százados cser- és hársfákkal, virágos sétányokkal és üde zöld pásittáblákkal. A kert egyik végén a „Zoli“ nevezetű régi bástya,

másikán egy a Rajna-vidék fölött gyönyörű kilátást nyújtó domb áll, melyen Arndt Ernő Móric hírneves bonni egyetemi tanár, útleíró, történettudós, költő és lelkes német patriótának, a franciák egyik leghevesebb ellenfelének ércszobrát találjuk. Mint mindenben, ami német földön az utóbbi francia-porosch háború óta létesült, úgy a bonni Arndt-szobron is a franciák ellen irányuló következő céltzatos feliratot olvassuk: „Der Rhein Deutschlands Strom, nicht Deutschlands Grenze. Der Gott, der Eisen wachsen Hess, der wollte keine Knechte.“ Régente csak egy gimnázium állott fen Bonnban, mely 1673 tola Jézus-társaságiak vezetése alatt állott. Kelemen Ágost választófejedelem 1723—1761-ben jogi és bölcséleti tanszéket is csatolt a gimnáziumhoz s kollégiummá tette az intézetet. E kollégium javadalmait és alapítványait Miksa Frigyes fejedelem 1761—1784-ben egy teljes akadémia létesítésére fordítá. Ami a javadalmazásból nem futotta, azt a megsarcolt káthol. szerzeteknek kellett pótolni. Ez az akadémia azon hírhedt tanintézet, mely a múlt század végén tenyészto iskolája s leghívebb ápolója volt a febronianizmusnak és az illuminátusok egyházellenes tanainak. Az akadémia tanári kara nagyobb részben hivatásukról és fogadalmairól megfélekedzett papokból és barátokból állott, II. József császár a pápa ellenzése és ismételt tiltakozásai dacára engedett Miksa Ferenc választófejedelem sürgetéseinek, s 1786-ban egyetemmé emelte a bonni akadémiát. A tanári állásokra csupa illuminátusok nevezettek ki. Ami vad elem ebből a fajtából a német tartományokban akkor található volt, az mind a bonni egyetem kathedráin verődött össze. Valami nagy kvalifikációt senkiről sem kívántak, csak ha híve volt a francia enciklopédisták iskolájának. A legtöbb tanár még doktori oklevéllel sem birt, hanem az egyetem inaugurációjánál nyerte kreációját honoris causa Többnyire a minoriták és ferenciek zárdáiból kerültek ki, és ezek voltak a

legveszedelmesebbek. Azzal tüntettek az egyházi szellem és fegyelem ellen, hogy talár nélkül, hosszúra eresztett hajjal és a szabadkőművesség jelvényeivel jelentek meg nemcsak az előadásokon, de még nyilvánosan az utcákon is. Megannyi eretnek és eszeveszett tévtanító. kiknek iratait Rómában egymásután az indexbe rakták. Bonnban tanított akkor a többi közt Hontheim kebelbarátja, Hedderich Fülöp kánonjogi tanár is, ki egyszersmind rektora volt az egyetemnek. Midőn a franciák 1793-ben Bonnt elfoglaltak, a vitéz férfiak a tanítványok seregével együtt megugrottak, s az egyetem tanárok és tanítványok híján csakhamar megszűnt létezni. A mostani egyetemet 1818. évi október 18-án nyitották meg. Azóta más szellem uralkodik ugyan benne, de a német protestantizmus jelenleg is hatalmi állást foglal el az összes fakultásokban, noha az egyetem régi alapítványai kath. egyházi eredetűek és a hallgatók nagyobb mennyiségét is kath. ifjak teszik.

Bonn Beethovennek szülővárosa. Emlékét azáltal tisztelte meg a város, hogy a nagy zeneköltőnek és művésznek szép emlékszobrot állított a műnszter téren. Két házat mulatnak, mint Beethoven szülőházát: az egyik a Bonn-utcában (1-0. sz. a.), a másik a Rajna-utcában (5. sz. a) található. Hogy melyik az igazi azt nem rajtam áll meghatározni.

Bonntól kezdve már élvezzük a Rajna-vidék andalító gyönyöreit. Kecses nyaralók, kertek, erdőkkel borított hegyharántok, pompás úrilakok és festői várromok szökdécselnek el vonatunk mellett. A gyümölcsfákkal szegélyezett országutak olyan fehérek, simák és tiszták, hogy bátran pályázhatnak akár a fővárosok aszfalt járóival. Úri nép sétálgat az országutak árnyas fasorai alatt egyik községből a másikba; mert a falvak olyan közel esnek itt egymáshoz, hogy a szomszédi látogatások csak gyalogosan és sétaképen szoktak megtörténni. A hullámzó búza-

földeken munkás nép gyomlál, nyeseget, takarít; játszó gyermekek pipacsot szednek, a zöldbe kiránduló, kenyelgő fiatalok, fehér kendő lobogtatásával üdvözlik száguldó vonatunkat, — az egyes állomásokon pedig falun nyaraló előkelők egész rajai fogadják látogató rokonaikat, ismerőseiket, barátaikat oly szeretetteljes bensőséggel, oly szíves elragadtatással, mintha hosszú távollét után valamely más világrészből érkeztek volna. Zsibong, forr, örül és ujong az egész társaság, s mikor aztán ismét elindulunk: kalapokkal, kendőkkel, a kezek integetéseivel búcsúznak tőlünk, kiket az életben tán soha többé viszontlátni nem fognak. Milyen civilizált, barátságos és kedves társadalmi élet az itt a földi szépnek e bájos lakhelyén, hol a költő szerint a vándor utast az élet teljes gyönyörre inti, s biztatva útját friss rózsákkal hinti.

Az első nagyobb állomás Mehlem a Boderberg aljában. Repülő hid köti össze a Rajna túlsó partján fekvő Königswinter várossal. Az ó-kölni festészeti iskola nevezetes mesterének, Mehlem Jánosnak ez a szülővárosa. Innen túl, Rolandsecktől kezdve egész Remagenig, közvetlenül a Rajna partján húzódik a vasút. A regényes vidéknek minden szükséges kellékei környezik e vonalat. Rolandseck várromjai, melyeket a középkor távol századaiban Nagy Károly egyik paladinja Roland lovag építtett, cifra alakzatokban sötétlenek felénk. A Eajna túlsó oldaláról a Drachenfels sziklaorma tűnik fel. Elhaladunk Nonnenwerth őskori apácázárdának a Rajnából kiemelkedő omladványai mellett, melyeknek régi múltját a történet szövétnekével sem lehet már tökéletesen megvilágítani. Aztán jön Oberwinter a Pfarrius költő villájával, majd a marienfeldi kastély, és a szirtgerincek aljában a Rajna-vidék egyik ékes gyöngye, a híres A pollinaris-templom; aztán maga. a csinos Remagen. a második nagyobb állomás, ahonnan vonzó kirándulási irányok nyílnak az Ahrthal kedves pontjaihoz. De csak néhány percig szünetel a

mozdony. Aztán visz bennünket tovább Sinzig felé, melynek régi góth templomából csak a tornyot, a fölött pedig a hegyek magaslatán az Olbrück romot, még messzebb a háttérben a Sieben csúcsait látjuk. Utunkba esik továbbá Rheineck-vára, a folyamon túl Harnmerstein rommaradványai, és aztán Andernech, hol rövid idő alatt hosszú századoknak eltűnt pompájára és hatalmára emlékezhetünk. Előttünk áll a „Rheinthor“, egy rengeteg középkori bástyaomladék, mely valamikor a város szabadságáért harcoló pékek céhének vára volt; délkeleti irányban az andernachi tornyos várat és a szent Ágoston női szerzet hajdani apátságát látjuk, mely jelenleg szerencsétlen elmebeteg befogadására szolgál. A Rajna túlsó partjának hegyoldalain feltűnnek Fahr és Gönnersdorf, hátrább Hüllenberg és a nyúlánk tornyú Irlich, mely fölött a Monrepos kastély körvonalai látszanak. Következik Weissenthurin, Falkenstein Kuno érseknek XIV. századi bástya tornyával, ahonnan az áfellenéi Neuwid városba gőzkompp közlekedik.

Az idő már későre járt, mikor Koblenzba érkeztem. De az est, elég világos volt még arra, hogy végig sétáljak a városban a megnézhessem kiválóbb épületeit, szebb utcáit és tereit. Koblenz várfalakkal kerített, jól megrősített város a Mosel folyónak a Rajnába ömlésénél, 32 ezer lakossal. A Rajna jobbpartján fekvő Ehrenbreitsteinnal hajó- és vasutihid kapcsolja össze. Tisztasága példaszerű, ivóvize kitűnő. Legszebb utcái a „Rheinstrasse“, „Rheinzollstrasse“ és a „Castorgasse.“ A befásított tágas disztért „Clemensplatz“ nak nevezik. Csinos obeliszka áll rajta, melynek tövében a Kelemen-forrás fakad. A tér egyik oldalát a császári palota foglalja el, méhben az elhunyt öreg Vilmos császár özvegye. Augusztá császárné szokott nyaralni. A tér másik oldalán emelkedik a nagyszerű „mainzi várkapu“ és a „Löhrthor“. A templomok többnyire középkori épületek, felújított állapotban. Ilyenek: a „Liebfrauenkirche“ a régi vár legmagasb pontján, a

városház mögötti téren; a „karmeliták temploma“ es a katolikusoktól eltulajdonított „Flórián-templom a régi árucarnok (Kaufhaus) mellett. Az érsekek hasdani várlakában most pléhlemez gyár van. a Mosel-híd mellett mutatták a Metternich-kastélyt, mely a híres birodalmi kancellár családjának törzsháza. A Mosel túlsó partján levő 1309-dik évi német lovagrendi palotából német élelmezési raktárt csinált az újkori barbár ízlés. Mellette áll az ősi „Cator-templom“, hol 843-ban Nagy-Károly unokái osztozkodtak a birodaéom területén. A templom, melyben több egyházi tartományi zsinat is tartatott, legszebb műépítészeti emléke Koblenznek. A mainzi-kapun kívül terül el a „glacis“, és azon túl a Rajna partján az Auguszta császárné által létesített pompás sétány (Rheinanlagen), mely a városnak legvonzóbb pontja s a lakosságnak, úgy mint az idegeneknek, legkellemesebb találkozója.

A lgelegánsabb fogadók a Rajna partján vannak. Valamennyi erkélyes szobákkal s virágos ablakokkal. Angolok, mint mindenütt a világon itt is fölös számmal találhatók. Ők helyezkednek el a legfényesebb s legdrágább szobákban, s költenek tele marokkal valóban dáriusi kincseket. Én a „szőlőben“ találtam lakást, hol sokan várakozánk a másnap reggel fölfelé indulandó gőzösre. Előre örültem a rajnai hajózásnak. A k o b l e n z - b i n g e n i út legfelségesebb p a r t i e j a a regényes Rajna-vidéknek. A hatalmas folyamot itt mind a két oldalon pompás alakzatú hegyvonulat, fantasztikus sziklabércek, festői falvakkal és merészen épült lovagvárakkal megrakott tetők, virányok és gazdag szőlőültetvények szegélyezik. A Rajna ezen részét sokszor megénekelték és dicsőítették a költők, partjainak termékenységét s nemzetgazdasági előnyeit mintául tekintik a gazdák, festői szépségeit örökbecsű műalkotásokon örökíté meg a képírók ecsetje, s árvédelmi, vízépítészeti és folyamszabályozási technikája is oly magas fokon áll,

hogy a szakferfiak tanulmányozásának állandó tárgyát képezi. A Rajna különben forgalmi és kereskedelmi tekintetben is legnevezetesebb folyama Európának. Terjedelme és folyásának hossza csekélyebb ugyan a Dunánál és a Volgánál, de előnye ezek fölött abban áll, hogy a világ legnépesebb tartományain folyik keresztül. Összeköttetése a mellékfolyókkal, a partjain jobbra-balra messze elágazó nagyon élénk kereskedése, de még inkább az a szerencsés körülmény, hogy a világkereskedelmet közvetítő legnépesebb tengerbe szakad, teszi a Rajnát az európai folyamok fejedelmévé. Mind e ritka kiváltságok mágnes gyanánt vonzzák a Rajnára a turisták és tudványó utazók százezreit. A rendkívül nagy népforgalmat a két part hosszában épített vasutak és a mainz-kölni gőzhajózás közvetíti. Az első gőzhajó 1817-ben jött a Rajnára Londonból. Azóta gőzhajótársaságok létesültek, melyek úgy a teherrakományok, mint a személyszállítás számára vitorlás és gőzerőre járó hajókat bocsátanak a közönség rendelkezésére. A kiránduló közönség szolgálatára négy pompásan berendezett szalónhajó áll, névszerint a „Humboldt“, „Friede“, „Deutscher Kaiser“ és a „Vilhelm.“ Téres, emeletes nagy gőzhajó mind a négy, kényelemre berendezett nappali és hálószobákkal s jó konyhával, mely ellen csak egy a kifogás, hogy nem tudnak kávéfőzni. Vannak elegáns éttermek, férfi és női társalgó szobák s az emeleten üveg szalon, ahonnan a vidék szépségeit kedvezőtlen időjárásakor is háborítlanul lehet élvezni.

Mi a kikötőben horgonyzó „Humboldtra“ szálltunk, s reggel 6 órakor indultunk Koblenzből. Nyári hónapokban, mikor a természet megifjult erejének összes bájait felragyogtatja, rendszerint tömve vannak a rajnai hajók vidám utasokkal. Látni rajtok mindenféle nemzetet. Legtöbb mégis a nászutazó fiatal házaspár, vagy akik azzá lenni akarnak. A kísérő mamák és papák a fegyelmet gondoz-

zák, őrzik az elmaradhatatlan távcsöveket, butykosokat, szivartáskákat, a különféle skatulyákat, — és fizetik a pincér számláit. A német szeret hajókázni különösen a Rajnán, melyre nagyon büszke; de legfeljebb csak a szomszéd községekbe rándul ki barátságos látogatásra, s este aztán ismét visszagőzhajózik haza. Egész csapat ismerős és rokon kíséri a kirándulókat az állomásra. Ott sűrűlődnék a parton nevetgélve, beszélgetve, míg a hajó el nem indul. S mikor elindult, integetnek, hurráznak a távozók után, amíg a hajó el nem tűnik a szemhatárról. Egy kisasszony zokogva búcsúzott barátnőitől, kik szüntelen azt kiáltották utána, hogy írjon ám, de mentől előbb és minél többet. Azt hittem, hogy nagyon messze földre távozik a szegény. Egy úrnő meg is szánta a siránkozót és részvétellel kérdezősködött úti célja felől. Kitűnt, hogy csak a szomszédos Braubachba megy, s mindössze három napig marad. Volt aztán nevetés sine fine. De a kisasszony legott hozzálátott a levelező lapok írásához, és hamarosan vagy tízet dobott a levélszekrénybe, hogy úti élményei kárba ne vesszenek. Így könnyebbíté meg elfanyarodott szívét, — aztán nyugodt maradt. Volt a hajónkon egy csoport beretvált arcú, feketekabátos úri ember is. Bizalmasan közelíték hozzájuk; azt hittem, hogy papok. Pedig mainzi serfőzők voltak, s üzleti dologban utaztak. Nem tudván velők miről beszélni, a szalonba mentem, hogy a vidéket élvezzem. Egy tisztos matróna, ki a családjával mellettem ült, hozzám fordul és nyájasan kérdi:

— Ön is Emsbe utazik?

— Nem — mondám, — én Magyarországra megyek.

— Jézusom! Hallod öregem, ez az úr Magyarországra utazik.

A férj rám tekint s végig mér, aztán kedélyesen mosolyog. Azt hívém, hogy ők is magyarországiak.

— Talán önök is Magyarhonba törekszenek? kérдем udvariasan.

— Isten mentsen — felelé az öreg asszony; sőt azon csodálkozunk, hogy önnek bátorsága van oda utazni.

— Nos, mi félelmetes van abban, ha szabad kérdezniem?

— Hiszen az borzasztó egy ország. — felelének mindannyian. Ott az embernek az élete sem biztos.

— Bocsánatot kérek, de önök nagyon rosszul vannak értesülve.

— Majd tapasztalni fogja ön — viszonzá a matróna. Csak jól vigyázzon magára, hogy baj ne érje. Az újságok tele vannak magyarországi rémtörténetekkel, rablásokkal, tolvajságokkal, és mindenféle kriminális esetekkel.

Rögtön válaszoltam:

— Az onnan van, kérem, mert a németországi lapok minden magyarországi bűnesetet közölnek olvasóikkal, még a legapróbb botrányhíreket is kiszedegetik a pesti és bécsi német lapokból. Ausztria-Magyarországban teljes nyilvántartást vezet a napisajtó a még oly csekély bűnesetekről is, hogy az efféle pikáns és érdekesítő dolgokkal mulattassa az olvasóközönséget. Ez által természetesen rász hírbé hozzák Magyarországot a külföld előtt, mely a pesti és bécsi német lapokból kapja hireit. A külföldön okosabban járnak el az effélékkel. Csak a közmorál javítására szolgáló elrettentő bűnpéldák kerülnek tiszteletes újságokban a nagy közönység elé. Mit gondolnak önök, milyen színben tűnének fel a világ előtt a művelt külföld, ha teszem a német, francia vagy angol lapok is úgy cselekednének, mint Ausztria-Magyarországban a botrányhajhászó napisajtó? Ha minden törvényszegést és büntettet, ami óránként és naponként a nagy Németországban, Párizsban, Londonban vagy Berlin-

ben előfordul, Európa szemei elé hoznának?! Higyjék el, hogy Magyarország nem olyan, amilyennek önök a német újságok híresztelése után ismerik.

— Volt ön már Magyarországon? — kérde a kamaszévekből immár kivedlett idősb fiú.

— Hogyne lettem volna. Magyarország szép, nagy és művelt ország, megáldva a természet és az emberi törekvés számos áldásaival. Népe vallásos, munkás és általában véve igen jó. A patriarchális állapotok már régen megszűntek ott, s megnyíltak az általános művelődés forrásai. Magyarország nem elmaradt ország többé, és nem is szorul senki gyámkodására. Önmagából fejlődik és táplálkozik, s szellemi igényeit is önmaga képes kielégíteni. Országos közállapotai kezdenek rendbe jönni. Ami még hiányos vagy hézagos, javíttatik és pótolttatik szüntelen. Oly erősen lüktető törekvés a haladás céljai felé, amilyen Magyarországon van, sehol másutt nem tapasztalható. Magyarország területei nagyságához képest igazán bővelkedik kimagasló tehetségekben. Tudománya, irodalma, művészete, kereskedelme, ipara és gazdasága európai nívón áll. A külföld kulturális vívmányainak, a világműveltségnek minden hullámverése átrezeg a magyar intelligencia összes rétegein. Ilyen ma Magyarország, és ezt bátran elbíhetik nekem.

— Ön igen lelkesen szól Magyarországról, — jegyzé meg az öreg úr.

— Igen uram, lelkesen és igazságosan. Olyan lelkesen és igazságosan, mint önök beszélnek Németországról. Én ugyanis magyar vagyok, és szeretem a hazámat.

Az öreg úr szemrehányólag tekintett nejeére, s mintegy engesztelőleg monda:

— Mi tiszteljük mindenkinek a patriotizmusát, s örülünk rajta, ha hazánkról és nemzetünkről mások jó véleményt táplálnak. Legyen tehát uraságod is meggyőződve, hogy a feleségem, ki szenvedélye újságolvasó, nem rász indulatból kockáztatta észrevételeit az ön hazájáról.

Így aztán csakhamar jó barátokká lettünk. Nem is távoztam a derék emberek mellől, míg csak el nem váltunk. Az öreg úr, ki kölni gyártulajdonos volt és az emsi fürdőbe kísérte családját, készséggel magyarázgatta nekem a Rajna-vidék feltűnőbb szépségeit, romjait, sűrűn fekvő helységeit. Elhaladtunk a pfaendorfi magaslat és az oberwerthi kies fekvésű nőzárda, majd Horchheim és a laubachi karthauziak hajdani kolostora mellett. Következett Hederlahnstein, ahonnan pompás kilátás nyílik a Lahn völgyébe, mely mögött a Lahneck várával koronázott egy rengeteg sziklakúp ágaskodik. Közéleben van a Vencel-kápolna, hol a rajnai választófejedelmek 1400-ban Vencel császárt detronizálták. Útitársaim figyelmeztettek Stolzenfels várára, s aztán kiszállva a hajóról Emsbe távoztak, hova a Lahneck aljából vicinális vasút vezet. A szemközti sziklacsúcson büszkélkedik Stolzenfels. Gyönyörű középkori erődtmény, melynek tornyai, kápolnája, körbástyái s donjonja most is ép állapotban láthatók. Egymásután jönnek aztán: Braubach városa az elhagyott Marxburggal; a túlsó parton Ehens, szintén régi falakkal és őrtornyokkal; eminnen Osterspay, melynek erdős hegycsúcsáról Liebeneck kastély tekint alá, majd aztán Boppard helység következik a Marienberg vízgyógyintézettel és a Liebenstein ősi várrommal, hol most baglyok fészkelnek és erdei vadak húzódnak meg az időjárás viszontagságai előtt.

Itt a magas hegyek között a Eajna világos zöld tengerszínű és roppant sebességgel folyik, örvényei haragosan keringenek, s tölcséralakú vízaknákat képezve, sodorják magokkal, amit csak elérhetnek. A hajó könnyen átlebben ugyan a zúgó, tajtékzó hullámokon, hanem csolnokon már csak nagyon ügyes evezők bátorkodnak itt vízre szállni. A fejedelmi folyam oly szűk sziklakatlanokba tódul, olyannyira el van zárva minden oldalon hegyek által, hogy szinte kerek tónak tűnik fel, melyből semerre sincs kijárás. Nagyon hasonlít ez a vidék

a mi aldunai tájképeinkhez, különösen a galambóc-orsovai dunarészhez, hol a magyar királyfolyam ugyanilyen kataraktákat képez s körülzárt hegykatlanban forralja sustorgó habjait. A különbség az hogy nálunk a természet pompája sokkal nagyobb-szerű, vadregényes és az impresszió is zordabb; ellenben a Rajnán enyhe, szelíd tájképek váltakoznak szőlő-hegyek s kedves erdőségekkel és a történeti emlékek szakadatlan sorozatával, melyek ékes gyöngyfűzergyanánt húzódnak végig a partok egész hosszában. A Rajna határfolyó volt mindig Lovagvárainak romjai buzdító tanúságot tesznek tehát a gondosságról, melylyel egykoron az ősök vitézsége a honi tűzhely sérthetlensége fölött örködétek. Elsiklunk aztán a szép Rheinfels mellett, mely a német császár tulajdona. Egyenes diófásor köti össze St. Goar várossal, melynek átellenében a Katz nevezetű várrom uralkodik a Schweizerthal fölött. Pár perc alatt elérjük a sokszor megénekelt Lurlei sziklatömböt is. Ez a Rajna legfestőibb és legtöbbször emlegetett pontja Egész mondakör, eposzok, szerelmi dalok keletkeztek róla. A tündér magához édesgeté énekével a hajósokat, s szerelmi ölelései után a Rajna örvényeibe taszítja őket. De a Lurlei nem veszélyes többé, s ma már tündérek sem lakják. Vasúti alagutat törtek át kemény gerincein, s amióta naponként prűszkölő vonatok mászkálnak a gyomrában, alábbhagyott tündér ábrándjaival is. Mi legalább sértetlenül hajóztunk el a Lurlei mellett, s inkább bámultuk Oberwaselnál Schönburg és Gutenfels meredek sziklafalai alatt azt a veszedelmes rajnai pontot, ahol a hetven éves Blücher 1814-ben, újév napján, a német hadakat Franciaországba szállította át, s Napóleon megsemmisítésére egész Párizs alá vezeté. A fontos hadi esemény emlékét feliratos tábla őrzi a hegy oldalában.

Nem messze tőle elhaladunk az úgynevezett „egértorony“ (Mäüsethurm, Mauthsthurm, Maus-thurm) mellett, melyről szintén sok mesebeszéd ke-

ring a rajnai németiség ajkain, sőt a középkori krónikások évkönyveiben is. A torony építőjének Willigis vagy Hattó érseket mondják. E szerint a torony X. századi építmény volna. Egértoronynak azért nevezik, mert az építő érsek állítólag nagyon könyörtelen és fősvény ember lévén, a beállott szűk esztendőben összes cselédnépét, nehogy enni kérjenek tőle, egy nagy csűrbe zárata és a csűrt aztán rájuk gyújtá, úgy hogy valamennyien odavesztek. E gonoszságot azzal büntette Isten, hogy iszonyú mennyiségben egereket küldött az érsek jószágára. Az éhes férgek nemcsak a terményeket legelték fel, hanem üldözőbe vették; magát az érseket is, ki a Rajna közepére tornyot építtetett, hogy az egerek üldözésétől menedéket találjon, mi azonban nem sikerült neki; mert az egerek átúsztak a vízen, és behatolva a toronyba, elevenen emésztették fel a keményszívű főpapot. E mesével szemben, mely különben alig régibb a meseköltészetben utolérhetetlen német lutherizmusnál, azt állítja az ősi bingeni krónika, hogy a torony a mi különben első tekintetre is felismerhető — „gebaut zu einm Wacht, die Durchfahrt des Rheines damit im Fall der Noth zu sperren.“

Az ezután következő tájrajzi fénypontok Bacharach, Lorch és a Niederwald táján csoportosulnak. Ilyenek Stahleck s Nollig várromjai és az úgynevezett „ördöglétrája“; Fürstenberg és Heimbürg elpusztult várak; az ötszáz méteres Waldburg, hol az aranyszínű tüzés rajnai bornak egyik legzamatosabb fajtája terem; továbbá a német császár Sooneck nevű kastélya, és az eredeti alakjába visszaállított középkori Kheinstein nevű rablóvár, melynek vizmenti tövénél a folyami mederelfajulás korrekтивumait és a mederrendezés gyakorlati módjait tanulmányozhatni.

Dél táján B i n g e n-R ü d e s h e i m b a érkeztünk. A hajó elébb Bingenben adja ki az utasokat, aztán csap át a jobbparti R ü d e s h e i m b a, mely a Niederwald hegység lábainál csupa ligetek

és virágkertek közt fekszik. Fogaskerekű vasút szállítja fel a látogatókat a Bajna-vidéken uralkodó hegytetőre, hol Németország legnagyobb szerű győzelmi emléke, a 36 méter magas G e r m á n i a - s z o b o r áll. A fogaskerekűtői csak félórai út a Germaniáig; de akinek ez a kis hegymászás is fárasztó volna, bátran lent hűsölhet a víz partján, mert a szobrot onnan is nemcsak távcsővel, de szabad szemmel is egészen jól és tisztán láthatni. Sok felírás van a szobor talapzatán; én csak a lényegesebbeket írom ide. Az egyik így szól: „Lieb' Vaterland magst ruhig sein, fest steht und treu die Wacht am Éhein “ — Az előlapon: „Zum Andenken an die einmüthige, siegreiche Erhebung des Deutschen Volkes und an die Wiedererrichtung des Deutschen Reiches 1870—1871.“

Kétségkívül szép és súlyos emlék a Germánia. De egy nagy hibája van: a k ö r n y e z ^ e t e e g é s z e n a g y o n n y o m j a ! A magas hegyormok, a hatalmas Eajna, a rengeteg lovagvárak, a kolosszális bércek, a természetnek épen ezen a helyen összpontosuló nagyszerűségei, határozottan erőszakoltnak, törpének, sőt egészen elenyészőnek tüntetik fel Németország híres győzelmi emlékét. Nagyzó hiúságra vall az az elhibáztott gondolat, hogy az emléket föltették a hegy magaslatára, holott lent a Rajna partján, vagy a rajnai városok valamelyik alkalmas közterén, valószínűleg imponálhatott volna. De a magas hegycsúcs nagyszabású arányai közepette eltörpül még a titáni alkotású Germánia is; mert az emberi proporciók méreteit a mi földi alacsonyságunk szempontjából ítéljük meg, míg a természet nagyszerűségei közepette csak olyasmi emelkedhetik ki feltűnően, amit maga a természet alkot feltűnővé és csodálatossá. Engem sokkal jobban megragad és a képzeletemre is nagyobb hatással van például az a geismári óriás tölgy, n ely hajdanában az Éder folyó partján enyhelyet nyújt vala az ősgermánok mithoszi kultuszának, és

állítólag olyan nagy volt, hogy a villám és mennydörgés istene, ki a magas fellegek fölött trónol, a tölgy ágain ereszkedett le a prózai földre, szórakozni olykor a halandó emberekkel is. Plinius egész lelkesedéssel ír a régi germánok gyönyörű tölgyfáiról, melyek — úgymond — egyszerre teremtettek a földdel, és legkevésbé sem érintette az évszázadok által, olyan nagygyá, erőssé és hatalmassá fejlődtek, hogy a természet minden egyéb csodáit felülmúlták szépségökkel. A helyen, hol most a Gfermánia áll, csak a természetnek egy ilyen csodája csinálhatna effektust. Ha tehát a németek a franciákon nyert győzelmük megörökítésére igazi emléket kívántak emelni; ha intőjelt is akartak állítani a Rajnán későbbi nemzedékeknek buzdításul: akkor a niederwaldi Germánia-emléket azon a helyen, ahol most áll, minden szépsége és aránylagos értéke dacára nagyon szegényesnek és kisszerűnek kell nyilvánítanom! Ez a sziklák és hegyek közti illesztett ércszobor távolról sem alkalmas arra, hogy a dicsőségével kérkedő nagy és gazdag Németországnak nyugati határvonalán hirdetője legyen a büszke német nemzet világraszóló eszméjének és egy olyan gondolatának, mely a jövőre kiható titkos vágyakat is rejteget magában. Aki már fontoskodni akar, ne tegye azt legalább nevetséges módon. Én jobban megindulok, mikor a Caesar és Brutus ellen hadakozó Ariovistet és Hermant mesterkéetlen egyszerűségükben a hatalmas tölgy alatt áldozni látom, mint midőn egy negyvenmilliósz kultúr-nemzet, mely hozzá még színültig tele van önnönmagával, arcára veti magát egy olyan bálványkép előtt, mely — mondjuk ki őszintén — félannyiba sem került, mint egykoron a pusztai izraeliták nemzeti borjúja, melybe Áron a zsidó leányok aranyfüggőit olvasztotta. Rüdeshaimból rövidke kitérést tettem a közel-

ben levő Wiesbaden-ba. Egy óraker délután már ott vagyunk a világhírű fürdőben. Ebéd után — mivel a vonat csak estefelé indul tovább — mindent apróra megnézhetünk. Wiesbaden meglepett Nem gondoltam olyan nagy és oly fényűző modern városnak. Igazi villaváros, gondtalan s gazdag emberek telepe, a Taunus gyöngye, bonvivantok városa. Wiesbaden fürdőhelyi jelentőségét Nassau Usingen Károly herceg emelte színvonalra, midőn a várost 1744-ben a nassau hercegség fővárosává tette. Legnagyobb jötevője a helynek e század elején Nassau Frigyes Ágost, ki a fürdő és város gyors felvirágzását leghathatósabbán elősegíté. A nassau hercegség Németország paradicsoma megáldva a föld termékenységevel, jó borral, jó vízzel, egészséges klímával, gyógyforrásokkal, regényes hegyekkel és völgyekkel. Az uralkodó Nassau Usingen család kihaltával megszűnt Wiesbaden vári jelentősége, s falai 1815—1816 években lebontattak. 1837—1840-ben játékbarlang keletkezett a városban, mi a hely kereskedelmét s egyéb üzleti forgalmát kétségkívül nagyon előmozdította. Ezen időből valók Wiesbaden legszebb ültetvényei, előkelőbb középületei, színháza s zenetermei. Ismeretes, hogy Birch-Pfeiffer Sarolta híres német író nő is az akkori wiesbadeni játékbarlang sakáljainak társágában üritgeté börczacsokóját. Így tartott ez 1856-ig, mikor Nassau Poroszország uralma alá került. A társadalom férgei lassankint elköltöztek, s a játékbarlang megszűnév, Wiesbadenből világfürdő lett. A Taunus-hegy aljához simuló barátságos fekvése, közeli erdősegei és a számtalan kirándulási pont a város közvetlen közelében, főképp tavasszal és ősszel nagyon kellemessé teszik a tartózkodást Wiesbadenban. Gyógyhatású meleg sósforrásait mára rómaiak ismerték (Aquae Mattiacae). Legnevezetenebb gyógyvizét az úgynevezett „forrókut“ adja (Kochbrunnen), mely 55° E. fokú állandó hőséget mutat, és Wiesbaden világhírének tulajdonképi megalapítója. Az évi látogatók átlagos számát 15—20 ezerre teszik. Az élet és lakás hasonlíthat-

lanul olcsóbb, mint nálunk a Tátrában. Amellett még megvan minden gondolható úri kényelem, és a csendes magány zavartalan örömein kívül az a ragyogás és látványosság is, mit egy ilyen világfürdőben a fejedelmi udvarok és városi társaságok kifejteni szoktak. A vasútról csinos platánsor viszen a „Wilhelmstrasse“-ra, melylyel párhuzamosan terüinek el az ékes parkültetvények, vízmedencékkel, szobrokkal, virágtáblákkal és nyaraló kastélyokkal elárasztott sétányok és kertek. Itt van a „Villa Clementina“, melyben két évvel ezelőtt Natália szerb királyné lakott kis fiával, a mostani Sándor királlyal. E villában történt a szenzációs családi jelenet, midőn a haragvó apa német rendőrökkel szakíttatá el a fiatal herceget anyja oldaláról. A villán túl a csinos oszlopsor övezte gyógyterem és színház, azután a kolonnádos bazár következik, melytől már csak pár lépésnyire van a „forrókút.“ Fölötte emelkedik a díszes berendezésű fürdőcsarnok és a vendégszobákkal ellátott Römerbad. Én is megszívleltem itt a napnak és a sónak erősítő hatását, s minthogy a régiek szerint „in sole et sale omnia consistunt“, hasznomra fordítám Wiesbaden rendkívüli istenadományait és szépen megfürödtem a „Kochbrunn“ sós hullámaiban. Fürdés után bebarangoltam a várost. Könnyű benne eligazodni. Minden irányban gőzkocsik és lóvasutak közlekednek. Legújabb és legszebb része Wiesbadennak az, mely a kaszárnyyszerű császári kastély körül, aztán a vasúti pályaház és a nagy park táján épült. Ezen városnegyedekben találni a legdíszesebb palotákat és a legfényesebb boltokat. Mikor ott jártam, ünneplő ruhában találtam a várost. Minden ház fel volt lobogózva, pántlikázva és virágozva. A rajnavidéki lövészársulatok éppen akkor tartották ott évi közgyűlésöket. A sok dísz és virág őket illeté tehát. Megnéztem a „Villa Langenbeck“-et, hol Erzsébet királyasszonyunk szokott nyaralni. A vörös téglaszínben épült csinos, de nagyon egyszerű nyárilak a Kapellen-strasse legfelső végén, zajtalan magányos helyen áll, kilátással a hegyvidékre

és a völgyben elterülő városra. A villát kis kertecske környezi illatos rózsabokrokkal. Az üveges erkély, hol a felség legszívesebben szokott tartózkodni, júliusban már elhagyatottan állt. Csak a kis Erzsébet főhercegnő sátoros kocsját láttam a csarnokban. A szobák is azon módon maradtak, amint a felséges asszony hagyta. Minden magyar, aki itt megfordul, néhány virágszálat, egy-egy rózsabimbót visz el macával emlékül.

Hátra volt még a rajnavidéki utam utolsó pontja: M a i n z. Turisták, kik az én programomhoz hasonló útitervvel utaznak, közönségesen Mainzban szoktak éjjeli stációt tartani. — S ez a beosztás nagyon helyes; mert amit Mainzban megnézni érdemes, azt rövidesen még aznap láthatjuk, s másnap reggel odébb állhatunk. Wiesbadeuból Kastelig, mely Mainz külvárosának tekinthető, csak néhány negyedóraig húzódik az ut. így még gyertyagyújtás előtt érkezünk célunkhoz, s mire besötétedik, tudványunkat is kielégítettük. Mainz pompás régi város ugyan, de a fontosabb látni valók nein találtak benne oly nagy számmal, hogy egy nagyobb európai körút után is hosszabb időre leköthetnék figyelmünket. A z Ó c e á n p a r t j a i t ó l a E a j n á i g m i n d e n n é p e s e b b h e l y n e k é s n a g y o b b v á r o s n a k a z a k ö z ö s s b i z o n y á r a l e g d i c s ő b b j e l l e m v o n á s a, h o g y t e m p l o m a i k e g y t ő l e g y i g k ö z é p k o r i m ű a l k o t á s o k, l e g t ö b b n y i r e g y ö n g y e i é s é k s z e r e i a z o n n a g y s z e r ű m o n u m e n t á l i s m ű é p í t é s z e t n e k, m e l y e t e p i g o n k o r u n k m é l t á n b á m u l, d e e g é s z e n u t o l é r n i é s h ű e n u t á n o z n i n e h e z e n l e s z k é p e s. E c s o d á l a t o s m ű é p í t é s z e t é s m ű p l a s z t i k a, m e l y a n y u g a t i k e r e s z t é n y e g y h á z m a g a s s z á r n y a l á s ú s z e l l e m e r e j é r ő l, h a t a l m á r ő l, g a z d a g s á g á r ő l é s h a t á r t a l a n á l d o z a t k é s z s é g é r ő l b i z o n y á r a n y o m ó s a b b a r g u m e n t u m m é g a t ö r t é n e l e m m a g a s z t a l á s a i n á l é s a l e v é l t á r a k a d a t a i n á l i s, é p e n c s a k a R a j n á i g

jutott el fiatalságának minden bájjaival s teremtő tehetségének még meg nem fogyatkozott erejével. A nyugati műszeme és mitőkély mesgyéjét Kelet felé a Rajna képezi! Ami nagy és szép műalkotást a Rajnán innen itt-ott még találunk, az már többé-kevésbbő magán viseli a visszaesés, az elhanyaglás és fogyatékoság szimptomáit. Mainznak legszebb ékességét, legdrágább kincsét szintén az ö katbolikus temploma képezi. A mainzi dóm egyik legnagyobb és legérdekesebb tárgya a középkori emlékszerű építészetnek német földön. Főnevezetessége abban áll, hogy képviselve vannak rajta az összes műirányok, melyeket az építészet ezer esztendő alatt átélt. A keleti gömbtoronyok a X. századból valók, A középhajót a XII. század elején, a kart és a mellékhajókat ugyanazon század végén, a nyugati kart és kupolát a XIII. században építették. A román hajók mellett csúcsíves kápolnákat találunk a felvirágzott gothika korából. A dóm Mainznak bombázatás a alkalmával 1793-ban leégett; a győzelmes franciák egészen el akarták pusztítani s hogy nem tették, Colmar akkori püspök közbenjárásának köszönhető. Ugyanő kezdé a dóm restauráltatását is, mely azonban csak tíz évvel ezelőtt fejeztetett be. A templom kiválóan gazdag nagyon becses és Németországban nagyon ritka régiségekben. A főbejárat domborvészetű ércajtai 988-ból, a krónikákban sokat magasztalt Willigis püspök idejéből valók. Gyönyörű példányai a középkori fametszés művészetének az 1580-ból eredő káptalani karszékek, melyek a páduai szent Antal-templom remek faragású székeihez hasonlók. Kapcsolatos a dómnál az úgynevezett „Memoria“-csarnok, hol a templom elhunyt püspökeinek és kanonokainak emlékét szokták ünnepelni. Ebből nyílik a csúcsívű keresztfolyosó, mely az egykori monostori épület kertjét futja körül. Itt még több a sírkő és emléktábla, mint amennyit a bázeli egyház keresztfolyosójában láttam. A nagynevű Ketteler püspök

(† 1877. júl. 13) szintén a dóm alatti sírboltban nyugszik. Nyugvóhelyét az északi oldalhajóban emelt csinos köemlék jelöli.

Mainznak nagyon kedves fekvése van a Rajnán közel a Majna torkolata alatt. Vízparti palotasora igen jól láttatja magát a távolból, különösen ba a város felé Kastelből a hajóhídon át közelítünk. Élénk társadalommal bíró gazdag kereskedelmi és iparosváros, minden íziglen úri jelleggel. Áthaladva a főpiacán (Speisemarkt). megtekintjük a sajtóságos alakzatú régi városkútját (Marktbrunnen), és aztán a színházterre megyünk, hol a Thorwaldsen által készített legjobb és leghíresebb Gutenberg-szobor áll. A talapzatán ezt olvassuk: „Johann Gensfleisch zu m Gutenberg, dem Mainztr Patricier, haben seine Mitbürger von ganz Európa dieses Denkmal aufgestellt im Jahre 1837.“ A nyomtatás feltalálójának szülőházát az Emmerano- és zálogház-utcák sarkán mutatják. Az egyik téren Schillernek is van itt emlékszobra. Ha röviden följegyzem még a város szebb épületeit: mindent elmondtam Mainzról, mi az idegenre nézve tanulságos lehet. Megtekintendő épületek tehát: a nagyhercegi kastély, a városi színház, a „három disznófőhöz“ (!) címzett igazságügyi palota, a püspöki rezidencia, az angol kisasszonyok nevelőháza és a választófejedelmi várak, melyben jelenleg múzeum van. Megnéztem az ősi szt. István-templom szomszédságában a Hahn-Hahn Ida grófné alapította „jó pásztor“ nevű nőzárdát, mely a francia keresztény humanitárius intézetek utánzataképen 1853-ban keletkezett s erkölcsileg elesett boldogtalan nőszemélyek megmentését célozza. A jeles író 1850-ben tudvalevőleg a nagy Ketteler püspök által térített meg a kath. vallásra, mely időtől fogva több éven át állandóan Mainzban tartózkodott, és őszinte ragaszkodását azzal tanúsította új vallása iránt, hogy lankadatlan lelkesedéssel munkálkodott a kathol. szépirodalom és az egyházi napisajtó terén, jövedelmeinek nélkülözhető fölös részét pedig jótékony célokra osztogatta szét.

XI.

Emlékek Németországból.

(Útirányok délnyugati Németországba Mainzból. — Én más irányt választok s Mainz-Frankfurtba megyek. Amit ezen a rövid úton látni lehet. A frankfurti pályaház. A város ó német jellege. A „Romer“. Egyéb régi épületek. Göthe szülőháza. Frankfurt szellemi s anyagi élete. Hessen és Thüringia kies vidékein. Harc a meleg ellen. Fulda. Eisenach és a Wartburg. Magyar szent Erzsébet lakhelye. Luiher-szoba a Wartburgban. Gotha. Erfurt Szünórák Weimarban. Göthe, Schiller, Wieland, Herder és I.iszt. Lipcse és nevezetességei. Egy délután Wittenbergben.)

A mainzi székesegyház tornyáról azt tartják a németek, hogy aki fölmászik a csúcsára, megláthatja róla fél Németországot. Olyan nagy darabot nem lát ugyan belőle, hanem az már való igaz, hogy a Rajna itten könyöke és Mainz városa körül annyira összecúszott egy egész csomó német királyság, nagyhercegség és fejedelemség, hogy a birodalmat alkotó huszonhat országból épen erre a vidékre esik a legtöbb apró állam. Mainzból beláthatni megannyinak úgyszólván a közepébe, oly közel vannak egymáshoz Hosszabb szabadsággal és bővebb anyagi készülettel utazók nem is fogják tehát elmulasztani, hogy a Rajnán jártukban egy kis kitérést tegyenek Badenba, Württembergbe, Frankóniába, és a Pfalzba, mely tartományok legnépesebb s leggazdálkodóbb részeit képezik déli Németországnak, kulturális szempontból pedig, főképp a középiskolai és népoktatási tanügy rendkívüli

m a g a s f e j l e t t s é g e t e k i n t e t é b ől ,
alkalmasint páratlanul állanak egész Európában.
Wormst, Heidelberget és Tübingent, Karlsruhe és
Stuttgartot, Würzburgot, Nürnberget és Begens-
burgot, ha csak rövid időre is, nagyon érdemes
megnézni. Én már évekkel ezelőtt jártam be ama
vidékeket bajorországi kirándulásaim alkalmával.
Azért nem is vettem fel most a nevezett városokat
utitervem keretébe. Ezúttal ugyanis Berlinbe igye-
keztvén, utamat Hessenen és Thüringiáa, a kóburg-
góthai és weimári nagyhercegségeken, a szászok
földjén és Brandenburgon át óhajtottam megtenni.

Mainzból tehát legelőbb is a szomszédos M a j n a -
F r a n k f u r t b a rándultam. Nagyon rövid ez az
ut, alig tart félóráig. De hát nincsen erre olyan rövid
ut, hogy az idegen valami hasznosat és tanulságo-
sat ne láthatna rajta. Csupa kertek közt haladtunk,
munkás néptől hemzsegő veteményes földeken. Még
a burgonya, saláta és répaágyak is alma- és körte-
fákkal vannak körülszegélyezve. Nincs egy arasznyi
föld, melyet a józan gazdálkodás elvei szerint leg-
gondosabban ne értékesítenének. S az a sok üde
vetemény, az a sok festeni való pompás asztali
gyümölcs mind künn terem a szabadban, bekerítetlen
földeken. Tele van vele az egész vidék, — és még
sem bántja senki. Ott marad, míg a maga idején
el nem viszi a gazdája.

Megbámultam a f r a n k f u r t i r e n g e t e g
p á l y a h á z a t , melynél szebbet és technikai vir-
tuozitásra nézve nagyobb szerűet még sehol sem
láttam. Cramer építészeti tanácsos tervei szerint ké-
szíték, és csak két óv előtt fejezték be az óriási
vas- és kőpalotát, melynek nagyságáról könnyen
alkothat magának az olvasó fogalmat, ha kiírom,
hogy a pályaház frontja nem kevesebb, mint 220
méter hosszú. Csak a fővesztiből átmérője 55 méter.
E kolosszális csarnokban összpontosul az utasok
tömege. Jegyváltó bolt 16 van, jobbról-balról pedig
az impozáns várótermek sorakoznak. A perron 18

méter széles, és olyan hosszú, hogy a vége szinte összefolyik a nagy távolság miatt. A kocsicsarnok 168 méter széles és 186 méter hosszú; három hájóra és 6—6 sínpár számára van építve. Az egészet rengeteg vasboltozat borítja be.

Aki igazi középkori német várost akar látni, Frankfurtban kielégítheti ezt a kívánságát. R i t k a n é m e t v á r o s tartotta meg ősi jellegét olyan hamisítatlanul, mint a m a j n a i c s á s z á r v á r o s! Bontanak, építenek, boulevardoznak ugyan már itt is, de még csak a külső városrészekben Frankfurt központi régi utcái és terei pedig azon módon vannak meg, amint voltak a XV—XVI. századokban. A „Kaiserstrasse“ és a „Zeil“, a régi híd- és az alsó-majnai városnegyedek, az 1346-évből eredő eschenheimi torony, a börze, opera és a vasúti pályaház környékén levő részek már mind modern alkotások. Ellenben a dóm, a „Fahrthor és Saalhof“, a „Frauenstein“ és a régi sóház körül található utcák, szóval a belváros legnagyobb része, a frankfurti császárkoronázások idejébeli őseredeti alakjában látható még Leghatásosabb a „Bömerberg“ az úgynevezett „Römer“-rel, vagyis az 1405. évi régi városi tanácsházzal, melynek „császártermében“ tartattak a koronázási diszünnepek és lakomák. A Römer előtti téren ment végbe a hagyományos ökörsütés és borcsapolás, mi alatt az új császár pénzt szórt a nép közé a tanácsház középlakából. A császárterem oldalfalait a német császárok freskóképei díszítik Nagy-Károlytól II. Ferenc császárig. Ugyan e téren tartattak a koronázási tornák és lovagjátékok. A szabálytalan háromszöget képező szűk téren majdnem csupa ó-német csúcsos házak vannak; de legpittoreszkebb valamennyi közt a régi sóház, pompás faragású giebellel és igen jól konzervált külső falfestményekkel. A tér túlsó oldalán levő szt. Miklós-templomot még III. Konrád építteté és Habsburg Rudolf restauráltatá. Most ez is, mint számtalan más ősi katho-

likus műemlék Németországban, a lutheránusok kezén van. A dóm, legrégebb temploma Frankfurt-nak, építészeti tekintetben azonban csak az 1415-ben emelt tornya bír műbeescsel. E templomban történtek I. Ferdinánd óta a koronázások. Legérdekesebbek benne a XIV. századi falfestmények. A dómmal szemben mutatják azt a házat, melyben Luther 1521 ben Wormsba utazása alkalmával lakott. V. Károly császár *salvus conductus*ával kezében, amerre csak járt, nyilvános lázító beszédeket tartott a néphez a pápa ellen, a kath. egyház összes intézményei és jogviszonyai felforgatására. Ugyan így tett Frankfurtban is, midőn a wormszi birodalmi gyűlésre utazott, hogy a császár kívánatára felvilágosítást adjon tanításáról és könyveiről. A házat különben csak azért érdemes megtekinteni, mert valóságos típusa a középkori német polgári építészetnek. Frankfurtban számtalan ilyen ház áll még fen. Ilyen a Markstrasse-ban a „Melem-ház“, aztán az árucarnok, a „Rothschild-ház“, mely a dúsgazdag zsidó bankárcsalád törzsháza, a levéltáráépület és a vászonraktár, a diakonisszák-háza és a „Goethe-ház“, mely utóbbiban a nagy költő 1749. évi augusztus 28-án született és 1773-tól 1775-ig lakott. Itt írta a „Götz“, „Werther“ és a „Clavigo“ című műveit. Nagy-Károly császári palotája valamikor a Majna partján állott, azon a helyen, hol jelenleg a Leonhárd-templomot találjuk.

Frankfurt szép, nagy, intelligens és gazdag város. Értelmi osztálya élénken ápolja azon hagyományokat, melyek a várost világhírű irodalmi nevekhez kapcsolják. Nagy szülöttének, Göthenek, nemkülönben Schillernek és Gutenbergnek gyönyörű emlékszobrokat állított Frankfurt. Munkás irodalmi köröket és több tudományos társulatot tart fen. Dicsékszik azzal is, hogy Schlosser, Feuerbach, Savigny, Kirschner, Brentano, Börne és mások szintén frankfurtiak valának. A XVII. században, a német szellemi élet ébredése korában, kétségkívül sok világító

anyagot rejtett magában e város. Mi több, Németországnak első hírlapja Majna-Frankfurtban jelent meg 1615-ben. A lakosság műveltségi állapotát mindennél jobban dicséri a magasfokú városi tanügy, a szellemi igények kielégítésére készült gazdag városi könyvtár, a történelmi és természettani múzeumok, állat- és növénykertek, az igen díszes színházak, műgyűjtemények, festészeti iskolák és zenekonzervatóriumok. A város szépítésére, tisztaságára, világítására, de főképp nagyszerű vízvezetékére, mely 10 órai távolságból látja el a lakosságot friss forrásvízzel, sok millió fordítottat már eddig is. Frankfurtot főképp kiterjedt, széleskörű kereskedése tette nagygyá s gazdaggá. Borral, fával, bőrrel, nevezetesen pedig állampapírokkal folytatott üzleti munkássága kiterjed az egész földkerekségre. A majna-frankfurti húsvéti és őszi vásárok még most is nagyon híresek és népszerűek. A megerősített régi város terjedelmét a bástyák lebontása után meghagyott hajdani őrtornyok mutatják. A Maina balpartját pedig hét híd köti össze a várossal. Mindezeket tekintetbe véve, azt a benyomást nyerjük, hogy Majna-Frankfurt szerencsésen indult újabb fejlődésének korszakába. Szép kilátásai vannak különösen a város kereskedelmi iparának, mely a Frankfurt és a Eajna közt elkészült csatornázási művek által biztos lendületet nyerend. A Rajnának ezen kanalizációja által Frankfurt belső Németország első hajózási kikötői sorába lépett és visszanyerte ismét régi jelentőségét, melylyel egykoron, mint délnyugati Németország kereskedelmi főhelye dicsekedhetett. Az is örvendetes jelenség, hogy más országoktól és népektől igyekszik elsajátítani, mire maga nem képes, így például Frankfurtban lehet találni párizsi berendezésű cukrászboltokat, lehet kapni bécsi módra, készített kávé, ami annyit jelent, hogy megiható; — azonban egyet sehol sem lehet itt kapni: úgynevezett „frankfurtit“. Ezt Bécsből vagy Münchenből hozzadják, és hogy falatozás közben lelkiismereti fur-

dalásokat ne érez zenek a saját mulasztásukért, az idegen portékát egyszerűen csak tormás virslinek nevezik.

Délután fél egykor indul a vonat Weimárba. Egész Hessen és Thuringia nagyon kedves kinézésű halmos és hegyes zöld vidék, kisebb erdőparthiekkal buja legelőkkel, jól gondozott gazdasági földekkel s kiválóan csinos szőlőkertekkel. A hegyek dombos oldalán és a völgyök mélyeiben kanyargó országutakat százados diófák és bőven termő más gyümölcsfajok szegélyzik, sőt padok is találtnak az árnyékosabb helyeken, hol rangkülönség nélkül megpihenhet minden vándor. Mintha csak erről a tájról énekelte volna Madách:

„Amott piroslik a szőlőgerezd.
Ott enyhe árnyék kínál nyugalommal,
Ragyogó délnek tikkasztó hevében“.

Szinte sajnáltam hogy ezt a barátságos kínálást el nem fogadhatám. Mert a déli nap ugyancsak nyilazta égető sugarait a kupénk tetejére: úgy hogy a homlokom gyöngyözött tőle. De ha a melegbe Jegyek és szúnyogok nem vegyülnek, semmi kifogásom. Én szeretem a nyarat; mert a meleg az életet jelenti, míg a dermesztő tél a halálhoz hasonlít. A lehetőségig megeresztve tehát öltözékem bilincseit. azon tudatban hogy a melegtől még senki el nem olvadt, sem meg nem fagyott, hagytam a tűző napot végezni a júliusi munkáját, magam pedig elkezdtem kedélyesen bújni az összevásárolt újságaimat. Egy potykatekintetű totyakos német professzor utazott velem a feleségével. Nem szólított meg az egész úton, én sem őt. Néztük tehát egymást, hogy ki mit csinál a kánikulai forróságban. Hanem azt a zihálást és fanyalgást, a mit ezek az emberek végbevittek, sohasem fogom elfelejteni. Kezdetben csak legyezték egymást illendően, s közbe még sóhajtnak is nagyokat. Aztán fűjni kezdtek egymásnak a szemei közé, kölni vizet szagoltak, majd bekenték vele orrukat és homlokukat. Végre vetkezni kezdtek, mire én

csendesen mosolyogtam. De a professzor úr a fogait vicsorítá rám, s kénytelen valék komolyan viselni magamat s tovább nézni: mikép bolondítja egymást a tudós német házaspár a „tűrhetetlen“ hőséggel, noha igazán véve legkevésbé sem volt az a hőség tűrhetetlen. Következett végre a legcsalhatatlanabb hűtőszer: egy hatalmas palack walporzheimi vörösbor, amitől aztán mind a ketten elaludtak.

A vonat F u l d a püspöki székváros mellett halad el. Hajdan szent Bonifacius alapításából hírneves kolostor létezett itt. A római szentszék kiváló érdemeinél fogva jeles kiváltságokkal és a „speciális filia Ecclesiae Romanae“ címmel tüntette ki a fuldai kolostort. Németország megtérítésének nagy műve és művelődésének jótéteményei jelentékenyen mozdítottak elő a fuldai bencések monostorából. A fuldai monostori főiskola európai hírnévnek örvendett. Tanítványai közül számos kitűnő tudós, író és főpap került ki. Ilyenek: Haimo a későbbi halberstadi püspök. Usuardus, a szent vértanúk életírója, és a nagy Rabanus Maurus. Tudjuk, hogy a magyarok megtérítése körül is sokat fáradozott szent Adalbert prágai érsek szintén a fuldai iskolának volt tanítványa. A gazdag monostori könyv- és okiratgyűjteménynek igazgatója a jeles Luitprand volt. A zárda apátjai püspöki s érseki joghatósággal voltak felruházva, többen bíbornoki s különféle magas világi méltóságokat viseltek. A protestantizmus, a paraszt- és harmincéves háborúk, aláásták az apátság létalapjait, míg végre 1802-ben szekularizáltatván, megszűnt létezni. Helyébe a fuldai püspökség lépett, mely jelenleg 100 plébániát foglal magában 150,000 kath'ol. hívővel.

Nemsokára kiáltja a vonatvezető Eisenach thüringiai állomást. Kellemes fekvésű, takaros, tiszta városka a Thüringerwald nevezetű hegység északnyugati szélén. Kiszállok; mert Eisenach, valamint a fölötte emelkedő Wartburg lovagvár, minket magyarokat is közelebről érdekel. II. Endre magyar

király ide adta férjhez 1212-ben az akkor még csak négy éves leánykáját, az utóbb szentté lett Erzsébetet. Eisenach fővárosa volt akkor Thüringianak, s a tartomány grófja a Wartburg fellegrvárban lakott. Hermann thüringiai tartománygróf nagyhatalmú és nevezetes uralkodó volt mind azon fejedelmek közt, kik a XIII. század elején Németországban találtak. Pártfogoltja volt a pápának, III. Incének, s rokonságban állott Barbarossa Frigyes császárral s Ottokár cseh királylyal, nemkülönben a szász, bajor és osztrák fejedelmi házakkal. A Wartburgban, mely a legnemesebb bizanti modor szerint még 1070 táján épült, szellemes és fényes udvari élet folyt akkor. Hatalmas fejedelmek, ünnepelt lovagok, hírneves költők és dalnokok látogatták a nagyműveltségű, vallásos és nemes thüringiai tartománygróft, ki háborúban és békében sokat bíró tekintély volt minden kortársai fölött. Felesége, Zsófia, Wittelsbach leány volt, Ottó bajor hercegnek a leánya, és barátnéja Meráni Gertrudnak, Nagy-Károly ivadékának s déli Németország legszebb tartományai úrnőjének, kit II. Endre magyar király bírt feleségül. Magyarországon a kormánygyeplőt Gertrúd királyné tartá kezeiben: egy hatalmas asszony, ki a női gondolkodásba férfias lelket szövött. De e lélek tele hiúsággal, fenhéjazással és önkénnyel, mélyen sérté a nemzet közérdekeit, s felháborító módon nyilatkozott az ország ügyeibe hivatlan avatkozása által. Erőtlen férjét úgyszólván járszalagon vezetve, mindjárt országlása első éveiben rávette, hogy könnyelmű, ledér németekkel áraszsza el udvarát, kik nemsokára parancsolni kezdetek a magyar urak fölött, s egymás után foglalták el hazánkban a jövedelmes egyházi és világi előkelőbb állásokat. Magyarország akkor hanyatlása korát élte s nem egy külföldi hatalmasság vetette rá szeméit, hogy adandó alkalommal hatalma alá kerítse.

A Magyarország megigázására célzó törekvések főkép II. Frigyes császár, Hermann tartománygróf

rokona részéről nyilvánultak erélyesen. A közvetítő szerepét a magyar nemzet legálnokabb ellensége, maga Gertrúd királyné vállalta magára. Az ő terve volt, hogy a még alig 4 éves Erzsébet királykisasszony Hermann thüringiai határgrof 11 éves fiával, IV. Lajossal házasságra lépjen, s Magyarországból Eisenachba vitessék. A kis hercegnőért követség jött az országba, mely a kedves leánykát temérdek nép jelenlétében, fényes ünnepélyekkel vette át a királyi szüléktől. A kincstár jövedelmeit pazarló Gertrúd ez alkalommal azt az eszélytelenséget követte el, hogy a nép szemeláttára nagymennyiségű és mesés értékű drágaságokat kézbesített a német követeknek jegyajándékkul Erzsébet mellé. Egykorú német történetírók mondják, hogy a Magyarországból hozott kincsekhez hasonlókat német földön azelőtt még sohasem láttak. Vert mívű arany-ezüst edények, elefántcsontból metszett szekrények, színarany diadémek és drágakövekkel, gemmákkal kirakott koszorúk, fejékek, övek, csattok, gyűrűk, egy tömör ezüsből készült fürdőkád és bölcso, nagy mennyiségű bíbor és selyemkelmék vándoroltak ki csak ezen alkalommal is hazánkából a külföldre. Magyar szent Erzsébet jeles életírója, Montalembert gróf, a németországi mű- és ipartörténetre nézve egyenesen korszakias jelentőségűnek mondja a magyar nemzeti műipar terményeinek ama kivándorlását Németországba. „Ez az eljegyzés — írja Montalembert — jelzi a korszakot, mikor Németországban a Kelet fénye és műipara először lépett fel, mi ama korai időkben bizonyára kiváló fontosságú tény a német műtörténetre nézve.“ De a nemzeti kincseknek ezen pazar széthányása nagy visszatetszést szült a magyarok közt mindenfelé. A nemzet megerősödött azon nézetében, hogy ami kincseket a királyné és testvérei az országban összeharácsolnak, az a-rokonokhoz idegen földre vándorol ki. Meráni Gertrúdot, két évvel a kis Erzsébetnek szülőföldjéről távozása után, agyonverték a magyarok. A gyűlölet

elkeseredés, melylyel iránta viselteitek, akkor érte el tetőpontját, midőn Bánk bán nádor erényes nejét is csel és erőszak által áldozatul akarta ejteni fivére, Berthold, buja vágyainak.

Azalatt a kis Erzsébet Isten kedve szerint növekedék a Wartburgban. Mikor 14 éves lett, 1221-ben, ünnepélyesen megesküdött jegyesével Lajossal, ki az időközben elhunyt atyját az uralkodásban követé. Boldog házasságából egy fi és három leánygyermek született Huszonegy éves koráig virult az Árpádok nemzetségének ékes virágszála a Wartburgban. De mikor férje a keresztesháborúban elesett, s annak haszonleső és hatalomföltő fivérei a magyar nőt a thüringi tartománygrófok törzsfélszékéből kiűzték, Erzsébet Marburgba vonult vissza, és a szent Ferenc szerzetébe avattatván fel magát, a lelki tökéletességnek és a keresztény irgalomnak szentelé özvegysége hátralevő napjait Meghalt 24 éves korában 1231. évi november 19-dikén. Atyja. II. Endre magyar király, már már súlyos betegen, megérte még azt az örömet, midőn a római Szentszék leányát Erzsébetet, a szentek sorába igtatta.

Eisenachban és a Wartburgban még sok emlék áll fen szent Erzsébet ottani tartózkodásának idejéből. A XII. századból eredő grófi palota (Landgrafenhaus), melyben Magyarország gyönyörűsége gyermekéveit és házas családi életét tölte, most ismét vissza van állítva eredeti nemes bizanti díszébe. A restaurációt Károly Sándor szász-weimári nagyherceg eszközölte. A palota aljában van a fegyvertár, mellette az étterem, a régi tartománygrófok tulajdonképi lakása. Az emeleten találjuk a tartománygrófok termét (Landgrafenzimmer) és a dalnokok szobáját, oszlopokon nyugvó fagerendázattal s az egyik oldalán színpadszerű emelvénynyel, melyen az udvari költők híres dalversenyeiket tárták. E szobából a várkapolnához vezető pompás galléria nyílik, melynek oldalfalát szent Erzsébet életére vonatkozó reskófestmények díszítik. E folyosón játszott a kis

Erzsébet gyermekjátékait. Egy ősi magyar ének szerint: „A játék közt gyakorta beszalada a templomba, és ott hön imádkoza.“ A kápolna ajtaja fölött kereszt függ Benseje tökéletesen a régi állapotába van visszaállítva, de csak építészeti tekintetben. Szépen vezetett boltozatai alatt, hol egykoron szent Erzsébet a legméltóságosabb Oltáriszentség imáadásába mélyedve az örök boldogság örömeit élvezé, most rideg protestáns imaházat rendeztek be, melynek bútorzatát mindössze egy szószék, egyszerű oltárlap s néhány pad és szék képezi. A második emeleten van a gazdagon dekorált s valóban nagyszerű lovagterem. A régi palotával határos ház múlt századi építmény, modern berendezéssel s az újkori igényeknek megfelelő belső szerkezettel. Ide szokott szállni a nagyhercegi család, midőn olykor a Wartburgot meglátogatja. Az épület fölött 160 láb magas óratorony emelkedik, vele szemben pedig a vár északi frontját a lovagok palotája foglalja el. Ez valószínűleg a XIV—XV. században épült. Egyik szobájában lakott 1521. évi május 4-dikétől 1522. évi május 3-dikán Luther Márton, kit a wormszi birodalmi gyűlésből visszajövet, nehogy az ellene kibocsátott császári ediktum ártalmára legyen, Frigyes szász választófejedelem előleges összebeszélés folytán álarcos lovagok által kocsjából kiemeltették és a Wartburg várába vitették, hol mindaddig tartózkodnia kellett, míg a császári rendelet első hatását elveszíté. Ezalatt a kevély, durva barát szakállt s bajuszt eresztve, német lovagruhába öltözve, heves testi kísértések, sűrű lelkiismeret-furdalások és lázas irodalmi tevékenység közt tölte napjait kényelmes „Patmoszában“, miként a Wartburgot nevezé. Itt írta polémiáit Latomus Jakab löveni theologus, a párizsi doktorok, a wittenbergi ágostoni szerzetesek, a mainzi érsek és a szerzetes fogadalmak ellen; itt kezdé szentírás fordítását és összeírta posztilláit. Lelkiismerete gyötrelmeit és szemrehányásait ördögi kísértéseknek nyilvánítá, s kétszer —

mint maga állítja — látta is az ördögöt eb alakjában s a tintatartóját is utána hajította. A falon tapadt tintafoltot most is mutatják a wartburgi Luther-szobában, mely most múzeummá levén átalakítva, számos Luther-emléket tartalmaz. Ott van többi közt a Wittenberg vártemplom azon ajtaja is, melyre a nyomorult megvetett barát, mint önmagát nevezé, 1517. évi mindenszentek vigiliáján a búcsúkra és azokkal üzött visszaélésekre vonatkozó 95 tételét kiszögezé, s azzal okozójává s első kezdeményezőjévé lőn azon gyászos és véres vallásforradalomnak, mely a XVI. század elején Németországban lánggra lobbanva, lassanként Európa nagy részét elárasztotta s a keresztény társadalomba az érdek és önzés, az ámitás és erőszak, a gyűlölség és könyörtelenség mérgét oltotta.

A Wartburgnak, mint küzönségesen minden régi német lovagvárnak, két udvara van. Most, már mind a kettő nagyon kihalt. Csak a várfelügyelő németek tagbaszakadt alakjai bútorkáinak megkopott és begyepesedett kövezetén. A bomló udvar ciszternája fölött egy hatalmas fenyőfa álldogál magányosan, szomorúan: a magas régióknak egyedüli dísznövénye. A belső udvar főépülete a termésköböl rakott várkastély, melynek emeleti osztályaihoz az udvarról vezet az erkélylépcső, míg alul a földszinten nyitott ívezett csarnok vonul a palota végéig. A külső udvart ó német csúcsíves paloták, repkénynyel befutott épületek, és a várkert veszik körül. Letekintve innen az alatt elterülő vidékre, magunk előtt látjuk Eisenachot, jobbról balról pedig a Mária- és Anna-völgyeket, meg a szegények kútját, mely még szent Erzsébet idejéből való régi építmény.

Közeledvén a távozás órája valósággal ügetnünk kellett, hogy jókor érkezünk a Weimár felé induló vonathoz. A vasút G o t h a mellett robog: el, a Thüringerwald aljában. A városból csak keveset láthatunk, de a hegy magaslatán épült Friedenstein hercegi kastélynak csillogó tornyai jól meg-

látszanak a távolból is. Következik Erfurt, Thü-ringiának fővárosa. Terjedelmes impozáns külsejű régi város, számos templommal, citadellákkal és nagy épületekkel. Valamennyi közül a középkori Mária-templom emelkedik ki, melynek 275 mázsás harangjával leginkább dicsekednek a jó erfurtiak. A város régi egyetemét a diákság zabolátlansága miatt 1816-ban beszüntette a kormány.

Estefelé a német Athénbe, Weiraárba érkezünk. A szász-weimári nagyhercegségnek ez a fővárosa. Balszamos levegőjében, csendes magányában örömet állapodik meg az utas néhány szün-óra, hogy megedze lelkét és fölfrissítse szívét a nagy szellemek magasztos emlékezetével, melyek nek egész raja zsibong körül itt bennünket minden lábnyomnál, minden megrezenő falevélből, a harmatos völgyek s napsugaras halmok minden vadvirágából. A megtisztulás és kiábrándulás érzetével állunk meg a bensőbb, a csendesebb emberi örömek e varázsos atmoszférájában. Intim, derült hangulatú városka, mely csak most kezd építkezni s fejlődni, de mely a múltból is elegendő ereklyét mentett meg az utókor kegyelete s tanulsága számára. Másnap kora reggel szemügyre vettem a város nevezetesebb részeit. A nagyhercegi „várlak“ (Hornstein, mely 1774-ben leégett, arról nevezetes, hogy újjáépítésének munkálatait 1790 —1803-ig javarészben maga Görhe vezette személyesen Az 1574 ben épült „vöröskastély“ a tartomány kormányának volt egykoron székháza. Az úgynevezett „sárgakastélyban“ a kamarák ülészetek. A „zöldkastélyban“ a nagyhercegi könyvtár, a „Witthum-palotában“ a nagyhercegi képtár van elhelyezve. Az udvaron áll Károly Ágost lovas ércszobra. Az egyszerű külsejű udvari színház anyaiskolája és elsőrendű ápolója volt egykor az eszményi klasszicitásnak, a német műízlésnek s műmunkának. Göthe és Schiller igazgatása alatt ezen igénytelen műintézet színpadján hozattak először nyilvánosságra a világirodalom legkiválóbb szel-

leméinek termékei. A színház előtti téren Göthe és Schiller kettős emlékszobra áll, Rietschel mintázata után készítve. A költő fejedelmeknek ennél szebb és hatásosabb emlékét sehol sem láttam. Emelte a német nemzet 857-ben. Egyszerű felirata ez: „Dem Dichterpaar Göthe und Schiller das Vaterland.“

Az udvari épületek mind egy rakáson vannak, nem kell sokáig futkározni, míg rajok akad az ember. Weimár különben csak mintegy 16-18 ezer lakost számláló olyan kicsiny városka, hogy ami nagyobb szerű létezik benne, azt úgyszólván a kezünk kinyújtásával megfoghatjuk. Mindamellett, hogy a mi vidéki kisvárosainkkal áll egy színvonalon terjedelemre és népességre nézve, kultúrája mégis olyan magas fokú, amilyent nálunk, vagy akár Ausztriában, háromszorta nagyobb városokban sem található. Ennek megvilágítására csak a weimári tanügyi viszonyokat hozom fel. Van az igénytelen kis német városnak teljes gimnáziuma tanítóképző semináriuma, reáliskolája, két polgári tanodája, festészeti és rajziskolája, árva-nevelőháza, vakok- és siketnémák intézete, a tanköteles gyermekek számára arányának megfelelő mennyiségű és kitűnően felszerelt elemi népiskolája, földrajzi és iparművészeti intézete, több tudományos társulata és iparos egyesülete.

Weimár történetének fénypontját természetesen Károly Ágost nagyherceg kormányzatának időszaka képezi, mikor ez a magas műveltségű és nemeslelkű mecénás magához édesgette és állandóan maga mellett tartotta a német irodalom korifeusait, az egész világ által csodált és ünnevelt tehetségek legtermékenyebb portentumait: Goethét, Schillert, Wielandot, Herdert és más jeleket az akkori írók és művészek gárdájából. Akkor nevezték el Weimart német Athénnek. Schiller 1788-ban Rudolfstadtban ismerkedett meg Göthével, de magas szárnyalású idealizmusa s a Kant és Fichte bölcséleti irányának

követése azon egész idő alatt, míg Jenában tanárkodott, távol tartották őt Göthétől, ki a realizmusnak volt híve. Egyetértés és benső baráti viszony csak akkor fejlődött köztük, midőn Schiller 1802. évi februárban Weimárba költözött át, hol egy angettól az esplanádon házat vásárolván, ő is állandólakosa lőn a német költészet kies központjának. A ház, melyben Schiller 1805-ig, vagyis halála napjáig lakott, most is fenáll. A város, melynek az most tulajdonát képezi, a nagy költő házi berendezését, bútorait és egyéb emlékeit azon állapotban tartja, melyben azok halála után találtattak. Szerény kinézésű emeletes ház, az, hat ablakkal a fronton, s olykép építve, hogy itteni szokás szerint a padlásszobák képezik a második emeletet. E padlásszobákat, használta Schiller lakásul, mindössze hármat és egy kis kamrácskát. Az emeleti lakásokat a költő neje tartotta elfoglalva. Az utcáról sötét, mély folyosó vezet a szűk udvar felé és az emeletekhez szolgáló nagy falépcsőzethez, melyről alacsony szárnyas ajtó nyílik a költő szobáiba. A szalonban ó divatú garnitúra, néhány szekrény, kép és tükör látható. A jobbra nyíló szobában különféle Schiller-ereklyék, a költő sajátkezű iratai, emléktárgyak és némi apróságok tartatnak üvegszekrényekben. A szalonból balra nyíló szoba Schiller dolgozószobája volt. Ebben halt is meg egy egyszerű deszkaágyban, mely a szoba egyik sarkában áll. Az ágy fölött fejtől egy kis tájkép s néhány babérkoszorú függ. Az ágyban Schiller halotti arcképe, és egész halmaza a látogatók kegyelele által letett koszorúknak. Az ágy melletti kis asztalkán a költő által használt gyógyszerek. Az udvarra szolgáló ablak mellett áll Schiller fiókos íróasztala, melyen most esorokat írom. Elöttem a költő által használt glóbusz, a költő hajfűrtjei, levelei és egy emlékkönyv, melybe a látogatók neveiket jegyzik fel. A falóra most is ketyeg, mint mikor Schiller ült az ő közönséges feketebőr dolgozószékében és írta a

„Demetriust“, „Wallensteint“, „a művészetek hódolatát“ és az „orleansi szüzet.“ Az udvari színház és Schiller háza közt találjuk Wieland házát, az előbbinél valamivel díszesebb emeletes épületet, kertre néző ablakokkal. Wieland érc-emlékszobra a temető felé kanyarodó főúton áll. Ezt is a német-nemzet állította. A talapzatán e sorok olvashatók: „Dem Dichter Ch M. Wieland geb. 5 szept. 1733. gest. zo Jann. 1813. Das Vaterland.“ Közeli ide van a köztemető a nagyhercegi sírbolttal, mely a protestáns temetőkápolna alatt épült. Levezettetém magamat a sírboltba, hol Károly Ágost szarkofágja közelében Göthe és Schiller hamvai, egymás mellett, tölgyfakoporsókban nyugszanak. Göthe 28 évvel élte túl ifjabb költőtársát. A test és vér gyarlóságai s a vetélkedések, melyek őket az életben gyakran elválaszták egymástól, megszűntek a halál csendes birodalmában, hol tökéletes harmónia egyesíti poraiknál minden idők és minden nemzetek hódolatát. Koporsóikat a világ minden részeiből küldött koszorúk s virágfüzérék fődik.

„Denn wer den testen seiner Zeit gemig
Gethan, der hat gelebt für alle Zeiten.“

A temetőből kijövet egy tíz éves fiúcska szegődött hozzám s ajánlta szolgálatát. Kezdetben bizalmatlan voltam a bátor tekintetű s élénk taglejtésű tacsó iránt; de aztán társalgás közben olyan rendkívüli jártasságot tanúsított a német irodalomtörténetben, s oly értelmesen tudta szavalni a remekírók némely szebb költeményeit, hogy egész nap magamnál marasztaltam. A tehetséges gyermeket, aki korához képest többet tudott akárhány magyar Bukovai Abszenciushnál, Zauche Arnónak hitták. Ő vezetett el Liszt Ferenc lakására. Midőn menetközben iskolai tantárgyaiból kikérdeztem, oly pompás feleleteket adott, hogy azok nemcsak neki, de a weimári iskoláknak is bizonyára becsületére váltak. Liszt háza a nagyhercegi park

egyik szegletében áll. Nyaralószerű új épület, csinos és tiszta, mintha skatulyában tartanák. A boldogult zeneművész egykori házvezetőnője, ki az öreg urat húsz évnél tovább ápolta és gondozta, barátságos szívéllyességgel fogadóit. Egészen elérzékenyült, midőn megmondani neki, hogy néhai urának honfitársa vagyok. Tőről hegyig megmutatott mindent Lisztnek emeleti szobáiban, hol egyetlen tárgyat vagy bútordarabot sem mozdítottak még ki eredeti helyéből. Az első szobában van Liszt zongorája és fiszharmóniumja, melyeket leckeóráinál használt E szobát nehéz piros függöny választja el a dolgozószobától, hol a halhatatlan művész íróasztala, könyvszekrénye, kottatartóia, és egy másik asztalon irományai vannak elhelyezve Itt virrasztott Liszt sokszor egész éjeleken át nagy műveinek alkotása mellett. A kis mellékszoba volt a hálószobája. Egyszerű vaságyát, mely fölött szenteltvíztartó, olvasó és a Megváltónak képe függ, spanyolfal takarja. Az ablak előtt áll azon billentyűszerkezet, melyet utazásai alkalmával magával hordott, hogy ujjainak technikáját útközben is szüntelen gyakorolja. A hálószobából nyílik az étterem, hol most a sok százezreket érő emléktárgyak őriztetnek, melyeket a mester koronás főktől s más nevezetes személyiségektől ajándékba kapott. Mélyen meghatva távoztam a művészi ihlet s a vallásos megnyugvás e szentelt hajlékából.

Utam a nagyhercegi park szeszélyes kanyarulatain s évszázados sűrűségein vezetett keresztül. A parkot Göthe ülteté Károly Ágost nagyherceg költségén, a desszaui hercegi kert mintájára. Erről tanúskodik a park egyik dombjának oldalán egy kőemlék, melyet a költő „Francisco Dessaviae Principi“ háladatosságából emeltetett. A rózsákat 1788-ban Olaszországból hozta Göthe, s halála napjág nagy gonddal maga ápolta. A kertben mutatják a költő rendes pihenőpadját, roppant tölgyek árnyékában. Ott áll még a kis kertilak is, hol csalogánydal

és édes rózsailat által környezve, lírai költeményeit irogatá. A csergedező Ilm patak fölött, bemohosult sziklák tövében kőből faragott kígyó kenyeret eszik. A lakonikus felírás csak ennyit mond: „Genia huius loci.“ A weimári nép „hidegkonyhának“ nevezi a különös helyet. Tovább egy másik sziklába, lombos erdő sűrűjében, a következő szellemes versei véseté be Göthe:

„Die ihr Felsen und Bäume bewolmet oh heilsamo Nymfön,
Gebet Jeglichen gern, was er im Stillen begehrt.
Schaillet dem Traurigen Muth, dem Zweifelhaften Belehrung.,
Und dem Liebenden gönnt, dass ihm begegne sein Glück;
Denn euchgaben die Götter, was sie den Menschen versagen:
Jedem, der euch vertraut, hülfreich und tröstlich zu sein.“

A park összeköttetésben van G ö t h e lak-
h á z á v a l, úgy hogy a költő, valahányszor a nagy-
hercegi udvart látogatá, nem volt kénytelen az utcára,
kimenni, hanem a saját kis házikertjén át közleke-
dett a fejedelmi kastélylyal. A házat Károly Ágost
építteté Göthenek a múlt század végső éveiben.
Kedves, kényelmes lakás; abban az időben palotá-
nak is beillett, amilyen Göthet, ki a weimári nagy-
hercegség kamaraelnöke és titkos tanácsosa volt, elő-
kelő állásánál fogva méltán meg is illette. A költő
különben csak két szobát használt állandóan ebből
a nagy lakásból: a dolgozó és hálószobáját melyek
a kertre nyílnak. A front emeletén voltak a dísz-
termek és Göthe nejének, később pedig fiának és
családjának lakosztályai. Most is minden az eredeti
állapotban látható. Göthe dolgozószobája a kézi
könyvtárral, közönséges íróasztalával, álló pulpitusá-
val, egy kézíratszekrényvel és néhány székkal, sze-
gényes puritán egyszerűsége dacára igen hatásos
benyomást gyakorol a szemlélőre. Itt készült „Iphi-
genia“, „Tasso“, „Wilhelm Meister“, „Egmont“,
„Faust“, stb. Az Írószoba mellett van Göthe
kicsinyke hálószobája. Ágya, melyben 1832. évi
március 22-én 83 éves korában meghalt, most
is érintetlen. Mutatják az ivópoharát, kávésfindzsá-

ját, gyógyszeres üvegeit, s némely ruhadarabokat, melyeket utolsó éveiben viselt. A többi szobákban vannak elhelyezve a költő nagyértékű gyűjteményei. Göthe tudvalevőleg mineralösiával, botanikával, geológiával, bonctannal, régiségtudománnyal, osteológiával. fénytannal és festészettel is évek hosszú során í't szenvedélyesen foglalkozott és az e szakokba vágó tárgyakat, köztök számos ritkaságot is, szorgalmasan gyűjtötte. Gyűjteménye nagyértékű múzeumot képvisel. Képtára szintén igen becses Világhírű nagy mestereknek eredeti képeit és kézi rajzait tartalmazza. Nagyon érdekes a költő családi arcképgyűjteménye is. Meg van itt Göthe atyjának, a pedáns, hideg vonású császári tanácsosnak, és Göthe anyjának, a nyájas kedves külsejű Textor Katalinnak arcképe. Itt láttam először a költő nejének, Vulpius Krisztinának olajfestésű ábrázatát. Mellette függ Göthe nővére, Kornélia, és fia Ágost, ki 1830-ban Rómában halt meg. Az emeletről lépcső vezet egy verandaszerű kis kerti szobába, melyben Károly Ágost nagyherceg, Göthe és Schiller a nyári délutánokat barátságos társalgással együtt töltötték.

A Herder emlék a protestáns templom mellett áll. Herder egy évvel később jött Weimarba, mint barátja Göthe, s 1776. óta szuperintendensi állást foglalt el az udvarnál. Hamvai a templom alatti kriptában vannak eltemetve.

Weimarból csak késő este indulhattam L i p c s é b e, s 10 óra múlt már, mikor a német könyvpiac e nevezetes központi városába érkeztem. A Hánschel fogadóban jó szállást talál az utas, de étkezésre a Helbig restaurációját ajánlják a Peterstrassén. Lipcse előkelő szép város; világitása is túlsz a bécsin. Vacsorára menet az utcákban még hemzsegett a sétáló közönség, dacára a késő éjjeli órának. A tolongásban nem ismervén ki magamat, egy úri embert szólítottam meg, ki a lámpaoszlophoz támaszkodva, ott vesztegelt az utca sar-

kán és szunnyogó szemekkel báméskodni látszott. Mintha a villám csapott volna le kopogós fejére, úgy nyaffadt rám, midőn megszólítani. — „De hát az Istenért — úgymond kétségbeesett siralmas hangon — nem látja az úr, hogy én is idegen vagyok ebben a nagy városban és nem tudok hová lenni!“ A következő pillanatban a közelben álló rendőr ugrott hozzám s udvariasan vezetőmül ajálkozott. A szegény filkót ott hagytuk a lámpa alatt. Kora reggel sétát tettem a városban, megnézve szép ültetvényeit, piacát, tereit és főbb utcáit. Az „Augusztus-tér“, a „király“- „színház“- és „Mária-tér“, a „Brühl“- „Neumarkt“- „Katalin“- „Péter“- és „egyetemutcák“ legdíszesebb részei Lipcsének. Régi csúcsfödeles, erkélyes épületeket csak a belvárosban látni. A többi városrész egészen modernizálva van. A várbástyák eltűntek, s most sétányok és lombos parkok zöldéinek a helyökön. A középkori épületekből fenáll még a Móric választói'edelem által 1549-ben épített „Pleissenburg“, az 1556 évi tornyos városháza és az „Auerbachshof“, melynek építését 1530-ra teszik. Katholikus templom csak egy van, de ez is új építmény csinos góth ízlésben, szép sugár toronnyal.

A régi lipcsei katolikus templomokat a lutheránusok foglalták le. így a szt. Miklós-templomot, mely a XII. század végén, a szt. Tamás-templomot, mely 1482 ben és a pálosok templomát, mely 1241-ben épült. Mind a három templom góth építmény. Az utóbbit 1544-ben maga Luther rendezte be a protestáns istentisztelet számára. A belváros szűk, csatakos utcáiban sűrűn sorakoznak ugyan a különféle kereskedések, de legkevésbé sem imponálnak. A hely sem alkalmas itt fényes kiállítású boltok és kirakatok berendezésére.

Lipcse, mint a többi vidéki német fővárosok, azt a benyomást tette rám, mintha a múlt idők dicsőségéből táplálná önérzetességét és jövője reményeit. A jelen korszak úgylátszik Lipcsét is kímé-

letlenül félretaszította az útból. A turisták nagy folyama figyelem nélkül vonul el mellette. Valószínű, hogy ez az állapot annál válságosabb lesz a nagyszámú német tartományi fővárosokra nézve, minél jobban izmosodik az újabb kori haladásnak koncentrikus törekvése, mely a mint egyrésztől erős és nagy birodalmakat alkot, úgy másfelől a kultúra és jólét minden forrásait a birodalmi székvárosokban összpontosítja. — Pedig a középkori kisállamiságnak is meg voltak a maga jó előnyei! — A németországi kis államok és fővárosaiknak hajdani jóléte és virágzása kétségkívül azon patriarchális viszonyhoz fűződött, mely régen a fejedelmek s polgári népek közt fenállott. A német városokban szemlélhető emlékek tanúskodnak arról, milyen sokat tettek a kisállamuralkodók népekszellemeléséért és városaik emelésére. A kisállami fővárosok társadalmi életének legvonzóbb s legkedvesebb sajátosságai ama múlt idők tradícióiban gyökereznek, és a régi szokásokból szedik még ma is tápláló erejüket. Az ilyen középvárosokban, amilyen Lipcse, még ma is kellemes a tartózkodás. Itt az élet még nem rohan oly vehemenciával, mint a nagy birodalmak székvárosaiban. Itt még feltalálni a szűkebb családi és társadalmi körök nyugalmas örömeit és az egymás iránti őszinte bizalom s elnéző türelmesség fűszerezte barátságos viszonyt. A kor haladását felismerik és méltányolják ugyan a provinciális városok is, de nem szenvedik meg, hogy az zsarnokoskodják rajtuk. Sőt azt hiszem, hogy a vidéki fővárosokban még a szellemi érdekek ápolása is élénkebb és mélyebbre ható, mint a birodalmi metropolisokban, hol a kenyérkereset gondjai és az anyagi jólét vadászata a lelki fölemelkedés szárnyait

megbénítják és a szellemi tevékenység ösztönét igen gyakran elfojtják.

Az onban tény, hogy Németországban az eltörölt kis államok városi polgársága hangosan panaszkodik a megnehezült időké a napról-napra érezhetőbb keresethiány miatt. Az európaszerte dicsért lipcsei kereskedés és kézműipar, mely még ötven évvel ezelőtt a virágzás tetőpontján állott, az utóbbi évtizedek alatt jelentékeny csökkenést mutat. Lipcse főnevezetessége volt azelőtt a nagymérvű könyvkereskedés és a gazdag könyvpiac. Ma már ez sincs úgy, mint régen volt! A nagymérvű irodalmi termelés és a sokkal intenzívebb olvasási vágy dacára a lipcsei könyvpiac veszített régi jelentőségéből. Lipsének most is van ugyan még vagy másfél száz könyvkereskedési és kiadó cége, és van vagy 50—60 nagyobb berendezésű nyomdája, de a centralizáció hatalma valamint elvonja a vidéki többi iparágaktól az éltető elemet, úgy a könyvkereslet nagyobb részét is Berlin felé kezdi terelni. Még a a legjobb hangzású lipcsei könyvkereskedelmi cégek is, melyek azelőtt csak a korrekt irodalmi termékek kiadására és terjesztésére vállalkoztak, ma már a pusztá rideg üzleti spekulációt hajhásszák, és a nyereségre való tekintetből vállalkoznak mindenre, ami bármily csekély jövedelmi kilátással kecsegtet. Schmick, Spohr, Schmidt és Heckel munkáit szerte árulják a legelőkelőbb cégeknél. Még az egyetemi könyvkereskedés kirakatában is láttam a „Geist oder Stoff“, „Der Tod“, „Das künftige Leben“, „Ist der Tod ein Ende oder nicht?“, „Die Idee der Wiedergeburt“, s több eféle szélcsapó címekekkel felcírázott materialista és észimádó fickádozásokat.

Az egyetemi épület különböző korokból eredő háztömeg, fronttal a város legszebb terére. Ezt a részét, mely „Augusteumnak“ neveztetik, I. Frigyes Ágost szász király építteté 1831-ben. A hozzá csat-

lakozó szárnyakat „Mauricianum“ és „Fridericia-mim“ néven ismerik. Legrégibb része az egyetemnek a belső udvaron levő „Paulinum“, mely hajdan Domonkos-zárda volt, s 1409-ben adatott át tanítási célokra. Jelenleg a 300,000 kötetet magában foglaló egyetemi könyvtár van benne elhelyezve. Földszinti átjárójának tornácában még most is meglátszanak a régi zárda időbarnított falfreskói. A tornácból nyíló Ms udvaron „kneipe“-t tart egy élelmes német korcsmáros. Itt szokták a viharedzett német diákok a „quadrans academicus“-t éktelen zajongással s öblös sereskancsók mellett eltölteni. Alig láttam egyet is közülök, ki ne viselte volna az arcán a menzurák balsikerének sebforradásait.

Az egyetemből átmentem a gyönyörű múzeum-palotába. A szoborművek közül Lehnert Adolf lipcsei és Kopf József württembergi szobrász munkái érdemelnek kiválóbb figyelmet. A képtárban Werner Antal akvarelljei, Cornelius és Genelli kartonjai tűnnek ki. A földszinti márványcsarnokban elhelyezett főszminták az összes szobrászati iskolákat képviselik.

Az emeleti termek remekei közül kiemelem az Odyssea-monda krétarajzait, Murillonak egy bájos eredeti madonnáját, a Lampe-féle rézmetszet-gyűjteményt, mely a XIII. századtól a jelenkorig terjed, Vernét Horaeae egy ritka szép Magdolnáját, Bel-langé és Delaroché Napóleon-képeit, az újabbak közül pedig Achenbach, Brandt, Grützer, Pohle, Erdmann, Sprosse és Schauer műveit.

Ebéd után két óraker ismét a vasúti kocsiban ültem és útban valék Wittenberg felé. Berlin előtt ez az utolsó állomás. Igénytelen kis német városka, 12,000 lakossal, az Elbe jobbpartján. A történeti események iránt érdeklődőket csak azért tartóztatja fel egy pillanatra, mert a XVI. századi romboló vallásharcoknak ez volt a gyűjtőpontja és főfészke. Akkor még választófejedelmi székváros volt és egyetemmel is bírt, mely utóbbit 1815-ben a hallei egyetemmel egyesíté a kormány. A fejedelmi

várlak, a mellette álló egyetemi templommal együtt, Frigyes választó által 1499-ben építtetett. A várlakból kaszárnya lett, a katolikus egyetemi templomból pedig, melynek ajtájára Luther 1517-ben a 95 tételét kiszégezte, protestáns imaház. Egyedüli dísz a Cranach utolsó vacsorája. Sírboltjában vannak eltemetve Luther, Melancthon, Frigyes és János fejedelmek. A városház előtti főtéren áll egy régi kut mellett Luther, a túlsó oldalon pedig Melancthon bronzszobra baldachin alatt. A kollégium-utca egyik házában emléktábla jelzi, hogy egykor Melancthon lakott benne. Néhány lépéssel tovább, a város szélén, találjuk az úgynevezett Luther-házat, az ágostoni szerzetesek egykori zárdáját, melynek udvari szárnyában mutatják a reformátor lakószobáit és a katedrális tantermet, hol előadásait tartá. A szobák eredeti állapotukban vannak meg, alacsony festett ajtókkal, rengeteg zöldcserép búbos kályhával, Luther asztalával, székeivel, és az ablakmélyedésben két lócával, melyeken délutánonként feleségével, Bora Katalinnal, üldögni és enyelegni szokott. Akik jelenvoltunk, elneveztük magunkat a jámbor lutheránus vezetőnk e naiv magyarázatán. Rotterdami Erasmus mondja valahol szatirikus jókedvében, hogy a reformáció drámája úgy végződik, mint a komédia; mert a végén valamennyien megházasodnak.

Wittenberget különben kedélyes emberek lakják. A Luther-ház melletti vendéglő termében úri lakodalmas nép mulatott énekszóval és zongorakísérettel. Minden fogás után kottákat osztottak szét és négyes kardalokat énekeltek összhangzó szabadoszággal. A konyhában fiatal leányok, leendő arák, sütöttek-főztek; mert helyi szokás, hogy a hajadonoknak, akár milyen előkelő házból valók is, a nagy vendéglő konyháján néhány heti gyakorlati kurzust kell végezniök. A menyegzőket nem tartják otthon a családi háznál, hanem a vendéglőben végzik, egyszerű, olcsó estebéddel. Nem ártana ezt a jó szokást takarékosági szempontból nálunk is életbeléptetni.

XII.

Berlin.

(Milyen volt a porosz királyság fővárosa, és milyen a mostani Berlin? Berlin páratlanul gyors emelkedése. Micsoda Párizs Berlinhez képest? Könnyű eligazodás. Berlin nevezetesebb kapui, hidai, utcái, terei, kiválóbb épületei és közemlékei. Vilmos császár palotája. A porosz királyi várak. Régi és új múzeum. Nemzeti galéria. A Schliemann-féle hissarliki gyűjtemény. Kir. könyvtár. Tudom. Akadémia. A Frigyes-Vilmos-egyetem. Templomok. Charlottenburg. A „Thiergarten.“ Állatgyűjtemény és aquarium. Flora-kert A királyi nyaraló és a mauzóleum. Potsdam. A potsdami királyi patota, városháza és templomok. Sanssoucci. Nagy Frigyes kertje és nyaralója. A történeti nevezetességű szélmalom. Az új palota. Német katonaság. Egy est a Pschor-féle sörccsarnokban.)

Nincs arra analógia a történelemben, hogy egy olyan igénytelen, lenézett kis királyság, amilyen volt még a múlt században a poroszoké, rövid néhány évtized alatt első rendű világhatalomra felvergődött s intező tekintélyű nagy birodalomra izmosodott volna, mint Németország. Mikor Nagy Frigyes 1740-ben a királyi trónt elfoglalta, alattvalóinak száma alig haladta meg a harmadfél milliót, és országának területe is csak 2275 négyszögmérföldet tett ki. De az európai fővárosok közt sincs rá példa, hogy alig ötven esztendő alatt oly vehemenciával s oly óriási mérvekben virágzott volna fel egy város, mint az századunk második felében Berlinnel történt. Amennyi életerőt és termőképességet felszívhatott magába egész nagy múltjából Németország, mintha csak arra tartogatta s konzerválta volna a jelenig,

hogy dicsősége verőfényében mind egyszerre fakaszsa ki fővárosának teljes pompában való felvirágoztatására. A harminc év előtti földrajzokban és statisztikákban, mikor Berlin még csak a porosz királyságnak volt központja, a tizedik vagy tizenkettedik helyen szerepel Berlin Európa fővárosai között. Bécs akkor az ötödik sorban állott London, Párizs, Konstantinápoly és Szent-Pétervár mellett. De minő változás történt azóta! Amilyen a német császárváros most: én egészen elbámultam rajta. Berlint általában unalmas, álmos és csak fejlődésben levő városnak hallottam ecsetelni; Spiker, Fidicin, Vrass és Cosmar leírásai után is meglehetősen szerény igényekkel megy az ember Berlinbe. Hanem megvallom, rendkívüli meglepetésben részesültem. Berlin ma már minden tekintetben túlhaladta Bécset. Berlin most egy hatalmas, élénk és gyönyörű világváros; kültekintetére, izléses berendezésére, fényes építkezéseire és az építő Miinek gazdag változataira nézve is méltó, hogy nemcsak Németország összes fővárosai között első helyen álljon, de az európai nagyvárosok sorában is a legelőkelőbbek közé számítassák. A lakossága számarányainak gyorsan fokozódó emelkedése is páratlan. Tény, hogy a berlini lakosság harminc év alatt megkétszereződött. Az ötvenes évek kimutatásai szerint még csak 401,000—438,000 lélek lakott Berlinben. A hatvanas évek számadatai csak a félmilliót haladják meg. A hetvenes években egy millióra szaporodott fel a lakosság. 1880-ban 1.222,385 ember lakott Berlinben. Most pedig 1.300,000 a lakosság száma! E szerint Berlin lakosságra nézve is harmadik nagyvárosa a civilizált Európának. Kultúra, általános jólét, kereseti források, olcsóság, egészség és tisztaság tekintetében pedig bátran versenyez mégannyival: Gazdag, csinos és kacér, mintha pályázni készülné az amerikai milliomosok városai-
 val; amellet a legnagyobb részében olyan újdont

új, akár csak tegnap nőtt volna ki a Spree homokos talajából valami tündéralom varázslata alatt.

Berlin szépsége, nagysága és vagyonossága főrugóját képezi a németek büszkeségének, mely a közrendű néposztálynál hetyke bursi tónusban, nem ritkán triviális elbizakodottságban nyilatkozik. Mondják ezt a berliniekről más utazók is; magam pedig nyomban tapasztaltam, amint a császárvárosba megérkeztem. A vasútról a Friedrichstrassén hajtattván végig, mivel már is beesteledett, nehogy a szálláskereséssel sok időt veszítsek, megállottam az utamba eső „Dresdener-Hof“ fogadó előtt, és lakás után tudakozódtam. A vendéglő kapujában egy csapat begyakorolt szállodai kavasz leskelődött az érkező vendégek után. Miként a saskeselyűk a védtelen prédára, úgy rohantak rám valamennyien. Azonban oly szokatlanul borsos szobaárakat indítványoztak, hogy kénytelen voltam egy nemleges határozati javaslattal erősen lehűteni vérmes reményeiket. „Ilyen felcsigázott szobaárakat — mondám — a világkiállítás alkalmával még Párizsban sem követeltek.“ „Párizsban?“ — ríposztírozta megvető kicsinyléssel egy pofaszakállas inas — „azt már elhiszszük; de hát micsoda Párizs Berlinhez képest!“ Nem öltöttem ki nyelvet a bivalyra, mint az egyszeri utazó, hanem odább állva, a „hársak alá“ hajtattam s teljes megelégedésemre a Bauer-féle fogadóban szállásolám el magamat.

Ritka város, melyben oly könnyen lehetne eligazodni, mint Berlinben, noha a területe 14 ezer holdat foglal el. Jelesebb utcái olyan egyenesek és szabályosak, mintha zsinórra metszették volna. A nyaranta poshadt vizű, sekély Spree folyócska keresztül úszik a városon, és a tájékozásra szintén támpontul szolgál. Azonkívül minden irányban lóvonatú és omnibusz kocsik közlekednek, sőt a házak fölött épített városi vasút is jelentékenyen könnyíti a személyforgalmat, mert a város legnevezetesebb utcái és helyei e vasút vonalába esnek. Ber-

lin 19 kapuja közül a „brandenburgi“, „potsdami“ és az „anhalti“ kapukat illeti az elsőség. Legimpozánsabb a brandenburgi kapu, mely a hársak alól Oharlottenburg felé nyitja meg az utat. Épült II. Vilmos király alatt 1789—93-ban az athéni Propyläum mintájára. Dóroszlopos portikusa alatt öt átjárója van a kocsik és gyalogosok számára. Relief attikáját a győzelem istennőjének aranyozott szobra koronázza. Az istennő a város felé fordulva, római quadrigán száguld, mintha örömhírrrel érkeznek.

Berlinnek mintegy félszáz hídja van a Spree folyón és a szerte elágazó kanálisokon Legszebb és legnagyobb a „várlak-híd“, mely a hársak városrészét az úgynevezett „Lustgarten“-nal köti össze. Hossza 156, szélessége 104 láb, úgy hogy 9 kocsi kényelmesen elfér rajta egymás mellett. Két oldalról a kerítéseken szoborcsoportok állnak, melyek a hadi életet idealizálják. Nyolc páros szobor élénkbe állítja, amint Nike és Pallas istenasszonyok az embert gyermekkorától kezdve a honvédelem szent kötelességére lelkesítik és egész hadi pályáján állandóan támogatják, végre a győztest megkoronázva az Olimpusra vezetik. Szép továbbá az 1692-ben épült „vásztófejedelmi-híd“ a királyi palota és a király-utca közt. Fődiszét a nagy választófejedelem emléke képezi, ó-római viseletben. A Mrály-hiddal kapcsolatosak a Nagy Frigyes által kezdeményezett s 1781-ben fölépült jóniai kolonnádok, csinos amorett díszítményekkel és árucsarnokokkal.

Az utcák nagyobbára szélesek, s kényelmes sima gránittal, sok helyütt aszfalt burkolattal fődévk. Berlin világvárosi jellegét leginkább négy fő-utca viseli magán: a „hársak-sora“, a „Friedrichstrasse“, „Wilhelmstrasse“ és a „lipcsei-út“.

Az a meder, melyben a berlini előkelő élet hullámzik, a hársak-sora, vagyis az „Unter den Linden“ utca. A városnak e legnépszerűbb s legfényesebb utcája mintegy két kilométernyi

hosszúságban és 60 métert meghaladó szélességben a brandenburgi kaputól a királyi váralakig húzódik. Négysoros hársfákkal és vadgesztenyékkel van véges-végig beültetve. A fák alatt díszes vaspadok állnak rendelkezésére a pihenni vágyó sétálóknak. Itt van Berlin legzajosabb központja, s a város ezen része hasonlít némileg a párizsi boulevardokhoz. A királyi palotától a brandenburgi, potsdami és anhalti kapukig, és e kapukon túl a kanális és az állatkert közt, terül el Berlin legelegánsabb negyede. Művészet és tudomány, gazdagság és fény, kereskedelem és közforgalom leginkább ezen a tájon bírják otthonukat. Erre vannak a legszebb utcák, épületek és műemlékek, a minisztériumok, a vagyonosak pompás villái és a legkeresettebb sétahelyek. Rendkívül hatásos az üveg fedelű átjáró a Friedrichstrasse-ból a Hársak alá. Itt látni az ötvösművészet legértékesebb kirakatait; órák, borostyánkő- és tajtékkereskedések, cukrászboltok és kávéházak tömören sorakoznak az éjjelnappal egyaránt élénk csarnokban. Elragadó látványt nyújt a hársak sora különösen este, mikor a villamlámpák sok ezrei kigyuladnak; mert az elektromos világítás eddig még sehol Európában nincs olyan tökélylyel s általánosságban bevezetve, mint Berlinben. A Hohenzollernek rezidenciái, a birodalom sorsát intéző híres államférfiaknak s a társaság élén álló gazdag arisztokratáknak palotái, a legtöbb-minisztérium s követségi hotel, a műgyűjtemények és tudományos intézetet, a legnagyobb és legszebb kereskedések, legfényesebb kirakatok, ebédlők, kávéházak és cukrászboltok a hársak során találhatók. Nyári alkonyatkor, midőn kissé behűvösödik, élvezet elüldögelni egy-két óráig a hársak padjain. Ez az ideje a berlini intelligencia és az előkelő világ kivonulásának. Az úri nép ilyenkor megy napi sétájára gyalogosan, vagy ragyogó díszfogatokon, a sportemberek pedig gazdagon felkantározott méneken. Valóban tarka kép, tele mozgó élettel és rá tartós, büszke elegenciával; de hasonlíthatlanul ki-

sebb szabású a párizsinál, és hiányzik belőle a finom előkelőségnek és örökké mosolygó kedélyességnek az a bájos zománca, a francia esprit, mely a nyilvános párizsi életet jellemzi s a szemlélőt első látásra lebilincseli. A német rang- és osztály különbséget éles határvonalai még az utcán is szembeszökők. Amely magas szemöldökkel tekint le a rang és mód az alantabb állókra, ép annyi önsemmisülő megalázódással viseltetik a főlebb valók iránt. Az udvari fogatokat már messziről megsüvegelik és mély meghajlással üdvözlik. A loyaltás az uralkodó ház s a cselekvő hatalom iránt titka államban nyilatkozik annyi hevülettel, mint Németországban. Egy nemet képezi a németek büszkeségének s boldogságának, ha csak egy percre is megállhatnak a fény sugaraiban, melyeket a korona fensége vet rajok. Máskülönben a német nagyon honszerető és kötelességtudó, lelkiismeretes és önérzet-s nép. Egy magyar honfitársunk, Széchy Károly, helyesen ítelt rólok, midőn azt írja, hogy tanulással, szorgalommal, takarékoszággal, kedvvel, fegyelemmel s kötelességérzettel törtek és küzdöttek egyre feljebb, hogy egyéb nemzetek fölé emeljék tekintélyüket. Hidegek és józanok — úgymond, — érdesek és magukrataratók, de ami jellemüknek fölemelő és uralkodó vonása: hívek és becsületesek önmagukhoz és családjaikhoz, kötelességökhöz és hivatásukhoz, vallásukhoz és nemzetökhöz, erkölcsi és művelődési eszményeikhez.

A „Friedrichstrasse“ északról délnek metszi keresztül a várost s majdnem egy óra járásnyira hosszú. Itt vannak a berlini műiparnak leghíresebb telepei. Fel fog azonban tűnni az értelmes utazó előtt, hogy a nemzeti műipar még messze elmaradt az angol, olasz, főkép pedig a francia műipar mögött. A Friedrichstrasse nagy kereskedései és divatos kirakatai arról tanúskodnak, hogy a német iparcikkek nem állnak még színvonalon ízlés, eredetiség és tárgyi érték dolgában. A n é m e t t e r e m t ő ész, mely tudományban

és irodalomban oly kiváló nagy szolgálatokat tett és tesz az emberi haladásnak, aligha fog valaha vezérszerepet játszani az ipari esztétikának és a formai tökélynek országában. Pedig a német ipar arra törekszik, hogy készítményeivel legyőzze a nyugati államok műhelyeit s ezentúl Berlinből s Németországból fedeztessenek az európai iparpiacoknak, a divatnak és szalonoknak szükségletei. A berlini iparcikkek azt az impressziót tették rám, mintha Németországban csak olcsóságra és látszatra dolgoznának az emberek. A német ipar többnek akar feltűnni, mint amennyit valósággal megér. Nem bocsátkozhatom itt tüzetes fejtegetésekbe; csak a dekoratív cikkekről, nevezetesen a fém- és porcellániparról teszek egy-két megjegyzést. Mondhatom, hogy az, amit láttam, nagyon hidegen hagyott. A németek utánozzák a régi rokokó és japáni műveket, ízléstelen motívumokkal vegyítik a majolikát és a bronzot; de újat és figyelmet keltő eredetit előállítani nem képesek, friss ifjú erővel hatni nem tudnak. Ipartárgyaik nagyon esetlenek, nehézkesek, s nélkülözik a szépnek természetes, kellemes vonalú idomait. Sok rajtuk az erőlködés és tapogatózás, mintha a műszerető közönséget csupa kapriciózus fogásokkal akarnák lekenyerezni.

A „Wilhelmstrasse“ és a „lipesei-út“ díszét az állami épületek és a nagykövetségi paloták, a főrangú katonák és arisztokraták palotái képezik. A Wilhelmstrassen van Bismarck birodalmi kancellár hivatala és lakása is, a 77. sorszám alatt. Itt tartották 1878-ban a berlini kongresszus üléseit.

Nyilvános tere mintegy ötven van Berlinnek. Ezek közül különösebb figyelemre méltó keletről a hársak alatt az „o p e r a-t é r“, az úgynevezett „G e n s d a r m m a r k t“, az aszfaltozott „királyi váriak-tér“, a szökőkutakkal, fa- és virágültetvényekkel díszített „L u s t g a r t e n“, a „l i p c s e i-t é r“ és a „V i l m o s-t é r“. E tér-

ségeken találjuk Berlin legkiválóbb közemlékeit is. A Lustgarten közepén áll III. Frigyes Vilmos bronz lovasszobra; az egyetemi épület előtt Humboldt Sándor és Humboldt Vilmos karrarai márvány szobrai; a császári palota előtt, a hársak kezdetén, Nagy Frigyes pompás lovasalakja, mely a világhírű Bauch szobrász korszakos alkotása, s 1851-ben lepleztetett le. Az emlék 14 méter magas, s felfogásában és szerkezetében ép oly kitűnő, mint kidolgozásában és összhangjában. Az alapon Frigyes életéből nevezetesebb jelenetek és alakok húzódnak körül, a négy sarkon az erő, igazságosság, bölcsesség és mérséklet jeles ábrázolatai, a párkányok alatt a nagy uraidó korának kiválóbb alakjai, többi közt Kant, Lessing, Kleist, Ziethen, Seydlitz. A kir. színháztéren Schiller, a brandenburgi kapunál G o t h e emlékei, az állatkerti térségeken HL Frigyes Vilmos és Luiza királyné szobrai állnak. A legtöbb közemlék az uralkodó család érdemes tagjainak és jeles hadvezéreknek, fontosabb hadi eseményeknek megörökítésére szolgál, a hogy azt egy ilyen katonaállamban a dolog természete is magával hozza. Plücher, York, Gneisenau, Bülow, Scharnhorst, Wrangel és a hétéves háború vezérei mindnyájan szobrokkal bírnak. Vallásos emléket csak egyet láttam: szent György kolosszális szobrát; de az is bent áll a királyi várak külső udvarán, mintegy eldugva a közönség szemei elől. Legremekebb közemléke Berlinnek a Strack tervei szerint készült és 1873 ban szeptember 2-ikán felavatott „győzelm i emlék“ (Siegesdenkmal), mely a brandenburgi kapun kívül, az ugynevelt „király-tér“ közepén, gyönyörű virágos kert és szökőkutak fölé 62 méter magasságra emelkedik. Az emlék sötétvörös színű csiszolt márványból készült az 1864-iki sehleswig-holsteini, az 1866-ki königrätzi és az 1870-iki sedani ütközetek, valamint az 1871-iki győzelmes hazaérkezés megörökítésére. E mozzanatok az oszlop talapzatán vannak

feltüntetve négy művészi kivitelű domborvésetben. A talapzat feletti erkélyes csarnokban a német császárság alapításának allegorikus ábrázolását látni igen szép mozaik festményen. Az oszlop felső részét hatvan dán, osztrák és francia aranyozott ágyú környezi, a csúcán pedig Borussia aranyozott szárnyas alakja emeli magasra a győzelmi borostyánt. Az emlék belsejében csigalépcső vezet fel a csúcsig, honnét a városra és a környékre messze kilátás kínálkozik.

Aki a felsorolt helyeken megfordul, sorra látja Berlin nevezetes épületeit is. Ezek a következők: a királyi várpalota, a régi és új börze, a régi és új múzeum, nemzeti képcsarnok, Frigyes és Vilmos császárok palotái, a fegyvertár, opera, egyetem, könyvtár, tudom, akadémia, a császárgalleria, a kir. színház, az új városháza, a birodalmi bank, a moabiti igazságügyi palota, a politechnikum, az új néprajzi múzeum, az urakháza és országház, a posta, a hercegek, minisztériumok és követségek palotái.

A fejedelmi paloták közül különösen kettő érdekelheti az idegent: I. Vilmos császár palotája és a királyi várlak.

Alig képzelhetni szerényebb, igénytelenebb fejedelmi lakot az elhunyt Vilmos császár egyemeletes palotájánál. Egyetlen külső dísze a front közepéből kinyúló erkélyes tornác és a ház nyugati sarkához épített folyondáros szabad veranda. Az öreg császár a földszint jobb szárnyában összesen négy szobában lakott. A lakosztályhoz csatlakozik az udvar felőli részen a szolgálattevő tisztek szobája és a váróterem; mind a kettő lehető egyszerűséggel bútorozva. Az előszobában csak a nagy értékű óra és egyes emléktárgyak, drága szobrok és képek emlékeztetnek a hely előkelő voltára. Az udvari tisztség ho-

mályos szobájában fekete bőr a bútorok párnázata, a falakat fegyvergyűjtemény, a könyvvállványokat és szekrényeket a német katonaság különféle kosztümeit feltüntető apró fabábok díszítik. Innen a császár fogadótermébe nyílik a bejárás. Sárga és piros atlasz garnitúrák, aranyozott fabútorzat, híres képírók festményei, rengeteg tükrök és egy igen értékes kristálycsillár ékesítik a császári lakosztály e legnagyobb és legszebb termét. Itt szokta az agg uralkodó a tisztelgéseket fogadni. Az egyik szögletben a birodalmi zászló van a falhoz támasztva. E szobából lépünk Vilmos császár dolgozó szobájába a történelmi nevezetességű sarokablakkal, ahonnan a császár a várórség elvonulását nézte s magát a népnek naponkint megmutatta. Két Íróasztal, kisebb-nagyobb állványok, pamlag, a falakon pedig a császárné s a királyi hercegek életnagyságú arcképei foglalják el ezt a különös szobát Minden úgy van még benne, amint öreg gazdája hagyta. Itt intézte Vilmos császár birodalma kormányának és a világpolitikának ügyeit; itt tartá bizalmas tanácskozásait Bismarckkal, Moltkéval és a többi minisztereivel. Előkelő fülek sok világrendítő nagy eseménynek tervezgetését és részletes megbeszélését hallhatták e falak között. Az Íróasztalon félrőf hosszú plajbászok, vastag parafanyelű réztollak, levélnehezékek, iratsomagok, törvénykönyvek, siető kézzel pongyolán beirt papírszeletek, albumok, fényképek és szobrocskák tarkabarka sokféleségben egymás mellett és egymás tezejében. A császár elnyűtt, öblös feketebőr karosszéke az elhíresült sarokablak mellett áll. Az uralkodónak csak fel kellett emelkednie Íróasztala mellől, hogy az utcán ácsorgó nép nyomban meglássa és éljenezze. A többi székeken, asztalokon, sőt még a padlón is distingvált rendetlenség. Halomszámra hevernek ott a legkülömbözőbb emléktárgyak, hadi mappák, rajzok, iratsomagok és könyvek. Legérdekesebbek az íróasztal körül és a falak hosszában sorakozó állványok. Azokon száz és

ezer gyermekjáték, cukorból készült húsvéti tojások, bábkatonák, illatszeres üvegcsék, szobrok, órák, sétabotok, virágvázák, és a dinasztia legapróbb csemetéinek fényképei. Ezek között élvezte a császár második gyermekkorának és tűnő életének naiv örömeit. Hanem az emlékezetében már nem nagyon bízott. A kis hercegek és hercegnők arcképei alá mindenütt sajátkezűleg karcolta oda, hogy ez Fritz és Vili, amaz ott a kis Mitzl, Marje és Viktorie. A kis hercegek katoná uniformisban, szalutálva vannak levéve. Az udvari lakáj, ki a császár szolgálatában öszült meg, őszinte közlékenységgel beszélt el néhai urának puritán életmódját és apró házi szokásait. Elmondá a többi közt: „Mayestät pflegte des Tags öfter diese Bilder zu besichtigen, und liess seine Enkelchen Revue passieren, während er ihre Namen der Reihe nach laut herunterlas.“ Az írószobával a könyvtárszoba határos. Csakhogy itt az üvegszekrényekben könyvek helyett különféle emléktárgyak, porcelán, arany s ezüst fejedelmi ajándékok, márvány, drágakő, üveg, fa és bronz remekek vannak eltéve. Az asztalokon és egyéb bútorokon szintén számtalan drága csecsebecse ragyog. Ki tudná, mennyi kedves visszaemlékezés, s mennyi nagy horderejű esemény fűződik eme tárgyak mindenikéhez! A szoba hátsó végén vasból készült csigalépcső nyúlik fel a császárné emeleti lakásába. A lépcső melletti kis tapéta ajtón Vilmos hálósobájába lépünk, melyben a végelgyengült aggastyán egyszerű katonás vaságyon meghalt. A földszinti foyerból széles fehér márványlépcsőzet visz az emeletre, Augusztá császárné lakosztályába. A pompás lépcsőházat mesteri skulpturák, aranyozott korlátok s hatalmas karos lámpák díszítik. A lépcsőcsarnok emeletén van jobbról a császárné üvegfödélű téli kertje. Gyönyörű pálmák, kaméliák, különféle rózsafajok és óriás levélnövények virulnak benne. A császárné lakása egészen elüt dízre és gazdagságra a császáráétól. Itt már fejedelmi fény és pompa csillog. A berendezés minden

részlete finom ízlést és előkelő eleganciát tükröz vissza. Kellemes, illatos, világos szobák, aranyhímzetű figurákkal és madarakkal, népes brokát ablakfüggönyökkel, élénk színű selyemmel tapétázott falakkal, és puha keleti szőnyeggel letakart padlózat. A bútorzat diszkrét színeinek telisége, összhangzatos egymásba olvadása igen hatásos. A képeken a Hohenzollernek házának nagy alakjai, különösen azok, kik a császárné szívéhez legközelebb állottak: férje, gyermekei és unokái. Amit csak látunk, gyengéd női kedélyt és szerény, finom ízlést lehel. Minden sejteti velünk, hogy ama Károly Ágost weimári nagyherceg magas műveltségű leányának lakásán vagyunk, ki Göthet és Schillert nevezte barátainak, és Németország legjelesebb íróit, tudósait s művészeit gyűjté maga körül, kiknek társaságában e termék úrnője is nevelkedett. A császárné művészi képzettségének és zeneszeretetének tanúi a zongora melletti kotta szekrényen láthatók. A legkíválóbb mesterek műveit mind együtt találjuk ott. De a halál beférközött ezen ihletteljes lakásba is. Azóta, hogy ott jártam, a császári palotának emeleti helyiségei is kiürültek. Az öreg császárné jobb hazába költözött el férje után. Földi otthonában elnémult az élet, s helyét a gyászos békének árnya foglalta el.

A porosz királyok rezidenciális palotája, vagyis a királyi várlak (das königliche Schloss), melyben a mostani fiatal császári pár lakik, négy udvarral bíró rengeteg háromemeletes négyszög épület, időviselt barna falakkal és a tetőzet szélén körülfutó kőkorláttal. Oldalhossza 117, körfogata, 451 méter. Van benne összesen 700 szoba. Tornyos, erkélyes vízi oldala még a XV—XVI. századi választófejedelmek régi palotájából maradt, a többi részek pedig az 1699—1716. években épültek Frigyes és I. Frigyes Vilmos királyok alatt. Öt portáléja közül legimpozánsabb a Lustgarten frontján levő oszlopos két főbejáró, és az úgynevezett „Schlossfreiheit“ oldalán levő díszkapu, mely utóbbi a római Septimius Se-

verus diadalívének utánzata. E fölött emelkedik az udvari kápolnának rézfödeles és aranykeresztes kupolája. A palota belsejéből csak a dísztermeket mutatják, melyek a Lustgarten oldalán a „svájciak teremtől“ kezdve a harmadik emeleten sorakoznak, s a. „fehér teremmel“ és az udvari kápolnával végződnek. Az első emeleten vannak a császár és császárné magán lakosztályai

A svájciak termében, mely a várlaknak legrégibb része, csolnakszerű szürke nemezpapucsokat dugdostak a lábainkra, nehogy a dísztermek kockás parketjét köznapi lábbelinkkel összekarcoljuk. Az egybegyűlt mintegy százfőnyi közönség kivétel nélkül papucskormány alá került. De azokat az óriás papucsokat titánok talpa alá szabhatták valamikor. Vidámságra fakadtunk tehát, midőn a kis lábaikra olyannyira hiú dámáknak is bele kellett bújniuk a széllel bélelt komótcipőkbe. Sok konfúzió, pajkoskodás és vihogás közt felkészülve ekként papucsos piperénnel, egy fontoskodó udvari kulcsár vezetése és magyarázata mellett végig csoszogtunk a királyi dísztermeken. A falak minden teremben más más színű selyem damasztal, arannyal áttört levantine mintákkal, drága jeles festményekkel, címerpajzsokkal, művészi skulpturákkal, pompás tükrökkel fődévék. A plafondok, márványkályhák, kristály csillárok, hímezett nehéz atlasz bútorok, megannyi remekei a diszitó és kárpitozó mesterségnek. Kiválóan gazdag a trónterem, hol az Augsburgban készült XVII. századi buffet tömör ezüst asztaledényei már magukban véve is roppant értéket képviselnek. Azonban a legtöbb terem főekessége gyanánt szolgálnak a Camphausen kitűnő arcképei és nagyszabású csatafestményei. Azontúl van még külön képcsarnok is, mely 45 nagy képet és a palota legdrágább kincseit tartalmazza. A képcsarnok 64 méter hosszú s 7 méter széles. Nagyobb udvari ünnepélyeknél étkező teremnek használják, és száz terítéket is elhelyezhetnek benne. Legnagyobb és legszebb terme a királyi palotának a „fehér terem“, melyben a biro-

dalmi gyűlések megnyitása, a lovagrendi szertartások és más udvari ünnepek szoktak végbemenni. Hossza 32, szélessége 16, magassága 12 méter. Két oldalán felül nyitott páholyok vannak a vendégek és a zenekar számára. Fehér karrarai márványból vésett korintheta oszlopokon 12 talapzat nyugszik, melyeken a Hohenzollern-ház 12 választófejedelmének szobrai állnak. A terem világítására 2600 gyertyát gyújtanak a csillogó díszkandeláberekben. A kerekalakú szomszédos táncterem arról nevezetes, hogy ritka szép trillázó visszhangja van. A hangot erős pointírozással nyolcszorosan adja vissza. Ilyen akusztikus műépítményt még csak kettőt láttam olaszthoni utam alkalmával: a milánói skála-színház és a pisai baptisztériumot. A kupolás udvari kápolna csiszolt márvánnyal bélelt, nagyon fényes, de mindamellett rideg helyiség. Esti egyházi ünnepélyeknél 7000 lánggal világítják. A 10 kandeláber pompeji oszlopkról ontja szét a világot. A kupolát belülről galléria futja körül aranyozott balusztráddal. A párkányszat Mezein bibliai mondatok, a falakon szentképek. Az apostolok szobraival felékesített oltár keleti alabástromból készült, melyet Mehemed Ali egyiptomi alkirály ajándékozott a porosz uralkodó háznak. Az oltár fölé boruló baldachin drágakövekkel van kihányva. A háttérben lebegő aranyozott ezüst keresztet, melyet szintén drágakövek és finom zománc díszítenek, másfél millió márkára becsülik. A két szószék fehér karrarai márványból való. Az oltárlépcsőzet előtt két oldalról piros bársony karosszékek sorakoznak, a fejedelmi családtagok számára.

A várak környezetében fonódik össze Berlin csaknem valamennyi műintézetének koszorúja. Ez az egész városrész a tudományos, művészeti és honvédelmi intézetek palotáiból van megalkotva. A Lustgartenben, szemközt a királyi várakkal, egy 86 méter hosszú görög ízlésű épület tűnik szemünkbe, széles gránit lépcsőzettel és 18 jóniai oszlop által tartott nyílt tornáccal, melyet Cornelius világfejlő-

dési freskói díszítenek. Ez a „rég i m ú z e u m.“ Épült 1824-ben a híres Schinkel tervei szerint, ki- nek emlékszobrát a Winkelmann, Schladow, Corne- lius és Bauch szobraival együtt, a vesztibül bejárá- tánál látjuk. A vesztibül Schulz, Eich és Elster freskóival van kifestve. A képek a művelt ember harcát ábrázolják a barbár nyersség és a természet elemeinek akadályai ellen. A „r é g i m ú z e u m“ a z ó k o r i m ű e m l é k e k k o n z e r v á l á s á - r a és t a n u l m á n y o z á s á r a s z o l g á l. Legérdekesebb részét a régiségek azon osztálya ké- pezi, mely a Krisztus előtti két utolsó századból a pergamoni skulpturákat foglalja magában. Ezek na- gyobbára a Humann Károly akropoliszi és perga- moni ásátásainak eredményei. A görög, római, etruszk és aszír kép faragás remekei, az ó-kori né- pek kulturemlékei, külön-külön termekben őriztet- nek. A földszinti helyiségekben a múzeumi könyvtár és az éremgyűjtemény kincsei láthatók. A „rég i múzeum“ termeinek egyik nevezetes ékítményét a X. Leo pápa gobelinjei képezik, melyek a XVI. szá- zadban Rafael kartonjai után szövettek.

A „rég i múzeumból“, az épület mögötti utcán át, összekötő galléria vezet az „ú j m ú z e u m“ nagyszerű palotájába, mely IV. Frigyes Vilmos ki- rály tervei szerint 1843-ban épült, az építészet, festőművészet és szobrászat akkori korifeusainak igénybevétele mellett. Az „ú j m ú z e u m“ a k é p í r á s m ű v é s z e t e k o r s z e r i n t i i s - k o l á i n a k r e m e k e i t, a z a n t i k s z o b - r á s z a t k i v á l ó b b m e s t e r m ű v e i n e k r é z ö n t v é n y e i t, r é z m e t s z e t e k e t, drága óra, bronz, terrakotta, üveg és kő ó-kori házi e s z k ö z ö k e t, n o r d és e g y p t o m i r é g i s é g e k e t t a r t a l - m a z. E műgyűjtemény tulajdonképpen kiegészítő része az előbb említett „rég i múzeum“-nak. Páratlan, fel- séges lépcsőházában találjuk Kaulbachnak hat gyö- nyörű világtörténeti képét. Kaulbach képei a stereo- chromia eljárásával készültek, mely a kovasavas ke-

Terek által feloldhatlanná vált színeket száraz falra teszi fel és vízüeggel erősíti meg. Ez a módszere a falfestészetnek élénkebb és csillogóbb színeket eredményez, mint a freskó. A képek az emberi nem kulturális fejlődésének némi részben protestáns felfogással kontemplált világtörténeti főbb mozzanatait tárgyalják: a bábeli torony építését és a népek eloszlását, Görögország kulturái virágzását és Jeruzsálem pusztulását, a hunnok harcát, a keresztes hadakat és a reformáció korát. A hat kép közül legreमेkebb a „hunnok harca“. Mikor Kaulbach 1834-ben a müncheni műegyesületben e kép vázlatát kiállította, óriási feltűnést és sikert aratott vele. Egyszerre európai hírnevet szerzett, s a művészek között oly népszerűséget, ami szinte szokatlannak mondható. A „nemzeti galéria“ az új múzeum és a Spree közt fekszik. IV. Frigyes Vilmos emelteté korinthusi templomstílusban, nagyszabású nyílt lépcsőzettel, melynek felső erkélyén az építő király lovasszobra áll. A nemzeti képcsarnok a német képzőművészek alkotásait tartalmazza, mindössze mintegy ötszáz festményt, 120 kartont és 40—50 szoborművet. Cornelius 73, Overbeck 7, Preller 16 munkával van képviselve. A képtárhoz csatlakozik a modern művészek kézrajzi gyűjteménye. Képvásárlások eszközésére fél millió márkányi országos alap áll a képcsarnok rendelkezésére. Az említettem nagy mesterek képein kívül a tárlat kimagasló remekei és nevezetességei közé számítom a saját benyomásaim után még a következő műveket: Knaus festményeit, különösen Mommsen és Helmholtz arcképeit, melyekben a lélek, az individualitás igazán megkapó; I. Vilmos császár és Augusztá császárné arcképeit Plockhorst Bernát készíté, szintén virtuóz ecseteléssel. Schulz Károly „északi tengere“ első rendű remekmű. A tenger hullámzó vizét még sehol sem láttam oly frappáns természetűséggel megfestve, mint Schulz képein. A Bökelmann Lajos „végrendelet-hirdetése“ is ritkítja párját mind koncepcióban, mind a kivitel

és színharmónia nagyszerűségében. Ugyanilyen a Scherrer Károly „árvize“ és Richter Gusztáv „Jairus leánya.“ Külföldiektől csak kevés kép van a galériában. Ezek közt kitűnnek a III. emelet lépcsőházában Makart „Cornaro Katalinja“, Brozik „Lászlómagyar király követei VII. Károly francia király udvarában 1457,“ és Piloty utolsó műve ugyanazon emelet első termében ilyen cím alatt; „A haldokló Nagy Sándor fogadja hadseregének hódolatát.“ A kép faragás remekei közül kiemelem Süssmann Hellborn Lajos skulpturáit, nevezetesen a „töviskéjét“; Eberlein Gusztáv összes szobrait, Schweinitz „veszélyezettett Ámorját,“ és Brütt Adolf „megmentve“ című művét.

Amit ezek után a „R a u c h“, „E a v e n e“ és a monbijoui „H o h e n z o l l e r n“ múzeumokban, a „f e g y v e r t á r b a n“ és „i p a r m ű v é s z e t i g y ű j t e m é n y b e n“, a gyönyörűen berendezett „ú j n é p r a j z i m ű z e u m b a n“, a „k ö n y v t á r b a n“, a tudom. „A k a d é m i á n“ és az „e g y e t e m e n“ látni lehet, az nagyban és egészben hasonló a más nagyvárosok e nemű látivalóihoz. Csak az iparművészeti gyűjtemény épületében őrzött ó-görög régiségekre kívánom még az olvasók figyelmét felhívni. Azok dr. Schliemann Henriknek a homeri Trójából eredő híres hissarliki ásatag leleteit foglalják magokban. Ezek már nagy ritkaságok, melyekhez hasonlókat csak a londoni British-múzeumban láthatunk. Itt van a Priamus kincse is más egyéb őstárgyakkal, a Krisztus előtti 1000 — 1500 évet meghaladó időszakból. A F r i g y e s - V i l m o s - e g y e t e m e n legkivált azon tantermek érdekelhetik az idegent, melyeket Fichte, Schleiermacher, Humboldt, Savigny, Niebuhr, Puchta Homayer, Dieffenbach, a Grimm testvérek, Rückert, Eaumer és Eanke, Hegel, Schelling, Trendelenburg, Beneke és Mommsen világhírű tudósok előadásai tettek nevezetessé. A II. Frigyes által alapított kir. k ö n y v t á r 1780-ban épült s egy millió n á l több kötetet, azonkívül pedig 15,000 kéz-

iratot tartalmaz. Egyike Európában a legnagyobb és leghasználtabb könyvtáraknak. A tudom. A k a d é m i a XVII. századi igénytelen épület. Frontján éjjeli világító óra van alkalmazva; a tetőzetet Apolló szobra koronázza. Belső részei is csak egyszerűségeik által tűnnek ki.

Nagyobbszerű monumentális t e m p l o m a Berlinnek egyetlen egy sincs. A régibb és jelentősebb lutheránus templomok a XIII—XIV. századokból erednek, s a katolikusoktól zsákmányoltak el. Külső alakjuk most is magán viseli a katolikus jelleget, de belső díszöktől megfosztotta őket a protestantizmus ridegsége. Ilyenek a szent M i k l ó s-, M á r i a - és szent P é t e r - t e m p l o m o k . Az u d v a r i d ó m s a többi protestáns templom újabb keletű. ízléstelenebb, formátlanabb épületet e dómnál képzelni sem lehet. Belső díszét az apostolok szobrai, Rauch keresztútja, a választófejedelmek és királyok szarkofágjai képezik. K a t h . t e m p l o m a Berlinnek csak kettő van; ezek is újabb épületek. Ilyen a H e d v i g - t e m p l o m a királyi operaház mögött. Épült 1773-ban a római Sta. Maria Rotonda mintájára. Hat római oszlop által hordozott portaléját Quirini bíbornok építteté. Belsejének gazdag fölszerelését kiválóan emeli a kupola és az ablakfestmények hatása. A szent M i h á l y - t e m p l o m 1856-ban épült a Mihály-piacon. Szintén kupolás épület, mázégvényes tégladíszítménnyel.

Aki Németország fővárosának környékét is élvezni óhajtja, kellemes kirándulásokat tehet Charlottenburgba, Potsdamba és a Potsdam melletti bájos S a n s s o u c i b a . Egy délutánból kifutja a Oharlottenburg megtekintése, de a két utóbbira egy egész napot kell rászánunk.

C h a r l o t t e n b u r g 30 000 lakost számláló külvárosa Berlinnek, az uralkodó fejedelem nyaraló kastélyával. A hársak alól egyenes, széles chausse-út vezet ki a brandenburgi kaputól. Folyvást a „Thiergarte n“-nak nevezett erdőség illatos,

árnyas fasorai alatt járunk parkírozott tiszta utakon, tavak, emlékszobrok, szabad pázsitrészek, virágos partiek és enyhe sűrűségek mellett. Az erdő vadaskert volt a XVI. században; I. Frigyes aztán gyönyörű ligetté, alakíttatá át a közönség nyilvános használatára. A liget egyik részében van a tulajdonképi állatkert, mely azonban semmivel sem különb a budapestinél. Az állatgyűjtemény kiegészítő osztályát képezi a belvárosban levő „a q u a r i u m“, melynek kivált művésziesen készített földalatti sziklabarlangjai s fantasztikus berendezése méltók a figyelemre. A charlottenburgi főúton haladva, látjuk az új politechnikum renaissance palotáját. Aztán elérjük a „F l o r a - k e r t e t“, melyben Berlin legnagyobb szerű vigadója és 19,000 köbméter nagyságú pálmaháza van. Az előkelő világ itt szokta tartani a népesebb multságokat és diszünnepeleket. Tovább haladva pár lépéssel, a terjedelmes k i r á l y i k a s t é l y előtt állunk. Két szárnyú emeletes épület, vasrácsozattal kerített tágas előudvarral. A tetőzetből csinos torony emelkedik. A kastélyt Zsófia Sarolta királyné, I. Frigyes neje építteté, de a belső fölszerelése III. Frigyes Vilmostól ered. Itt töltötte a gégebajos II. Frigyes császár élte végső napjait, s a kert oldalán levő emeleti tornác középablakából siratta meg atyjának arra vonuló temetését. A kastély nyugati végén van az orangeria és a színház. Mellettök nyílik egy kapu a szobrokkal, tavakkal és szép kilátást nyújtó halmokkal díszített udvari angolkertbe. Ennek legkiesebb része a „m a u z ó l e u m“ felé vezető mély árnyékú egyenes fenyősor. A mauzóleumban temetkeztek: III. Frigyes Vilmos király († 1840. jun. 7.), annak neje Lujza királyné († 1810. jul. 19.), a Liegnitz hercegnő, és most legutóbb I. Vilmos császár és neje Augustza. A gránitból épített kupolás sírkápolna halotti csendjét mi sem zavarja a hatalmas fenyők és szomorúfüzek lehajlá lombozata alatt. A kápolna belseje tágas teremről és kisebb előcsarnokból áll, melyek falait csiszolt

márványburkolat borítja. A világosság a kupola ablakain özönlik alá. A bejárattal szemközt márványoltár és feszület áll; a terem közepén pedig egymás mellett a Rauch által vésett két mesteri szarkofág fehér karrarai márványból, Frigyes Vilmos és Lujza fekvő szobraival. A ravatalok két felén szintén márványból faragott domborműves kandeláberek. Fenséges egyszerűségénél fogva kétségkívül megható ez a temetkezési hely; de valamint a bécsi kapucinusok fejedelmi kriptája, úgy ez is azt a gondolatot ébreszti fel bennünk, hogy a világtörténetben nagy szerepet vivő és még hosszú jövőre hivatott dinasztiák elhunyt tagjainak örök nyugalomára, nagyobb szabású és monumentális mauzóleum felel csak meg.

P o t s d a m b a a városi vasúton térni jegygyei megyünk. Nem is egészen egy órai út. A potsdami pályaházból lóvasút szállítja az utasokat az 50,000 lakost számláló takaros, rendezett és fölötte tiszta városba, melynek főnevezetessége a Havel folyó szigetén épült királyi palota és a szobrokkal ékesített pompás díszkert. A kastély XVII. századi háromemeletes építmény, s magában foglalja Nagy Frigyesnek változatlanul hagyott lakosztályát. A többi részébe ezelőtt a mostani császár lakott. A város főterén III. Frigyes Vilmos ércszobra áll. A városháza utánzata az amsterdaminak. Kupolás tornyán egy Atlas-szobor a földgömböt tartja. A brandenburgi utca végén épült k a t h o l i k u s t e m p l o m igen díszes új építmény, de előkelőbb hely itt a protestánsok imaházainak jutott. A protestánsoknak három templomuk van: a szent M i k l ó s t e m p l o m, a helyőrségi és a béke-templomok. A helyőrségi templomban vannak Nagy Frigyes és I. Frigyes Vilmos eltemetve. A falak díszét azon hadi zászlók képezik, melyeket a német hadsereg 1813—15 és 1870—71 években a franciáktól elzákmányolt. A béke-templom egy kolonnádos átrium, melynek közepén a Thorwaldsen kolosszális Krisztus-szobrával díszített híres fontána

áll. A templom műkincsei közt legkiválóbbak Riet-schel márvány szobrászai, melyek egyike a koporsóban nyugvó Megváltót, másika Mózeszt ábrázolja. A sírboltban porlanak IY. Frigyes Vilmos királynak és nejének Erzsébetnek földi maradványai. Ide temetkezett legutóbb a korán elhunyt II. Frigyes császár is.

A királyi kastélynál felszállva ismét a lóvona-tura, néhány perc alatt a Sanssouci nyalalónál vagyunk. Az állomáshelytől a bejáróig természetes pineák és platánok széles, hosszú sora húzódik. Sanssoucit 1741-ben, az alsó sziléziai háború után, Nagy Frigyes alapította és rendezte be magának földi paradicsomul, hogy félreeső elzárt magányában lelki nyugalmat élvezhessen és költészettel, bölcselkedéssel, politikával háborítatlanul foglalkozhasson. A márvány szobrokkal, szökőkutakkal, vízmedencékkel dúsan megrakott királyi kert felszerelvényei megállapodott ízlésre vallanak és jelentős értéket is képviselnek. A növénykultúra és kerti ornamentika minden kigondolható felfangjának közre kellett működnie, hogy ezt a „le paradis du philosophe“-nak nevezett fejedelmi remeteséget megteremtse. Mindazonáltal Sanssouci sokkal háziasabb, hogy úgy mondjam melancholikusabb, mint akár a versaillesi, akár a schönbrunni királyi parkok. Sanssoucinak nagy előnye, hogy hátsó panorámájához maga a természet szolgáltatja a legszebb díszet, melyet mesterség és művészet nem pótolhatnak. Sanssouci a háttér hosszában elvonuló hegység oldalaira támaszkodik és éppen ez kölcsönöz neki elragadó regényes perspektívát. Ezzel mintegy uralkodik dúsnövényzetével és a képzőművészet számtalan alkotásaival az alatt elterülő ültetvények, erdőségek, ligetek és pagonyok, virágparkok és színgazdag pázsitok fölött.

Gyönyörű idomzatú terraszai és magas plateauai egyszerre tárják fel a szemlélő előtt a kert összes szépségeit. Ez a szceneria felülmúlhatatlanul, leírhatatlanul kedves és lebilincselő. Fantáziát és

szellemet lehel itt minden. A valóság és varázs kezdet fognak egymással. Hanem amit látunk, nagyon pogány gyönyörűség, és sehol semmi jel sem figyelmeztet arra, hogy az a paradicsomi lak keresztény emberek tanyája. A pályából 25 széles lépcsőfokon emelkedünk fel a narancs, babér és szőlő-ültetvényekkel, nagyszerű melegházakkal díszített terrasszokra, melyek előtt Nagy Frigyes fehér márvány lovasszobra áll. A hatodik terrasza a királyi kastélyt foglalja el. Ugrókutak, félhomályos, hűvös árkádok, márvány medencék, a római császárok mellszobrai, drága vázák, virágágyak, lugasok, folyondáros sűrűségek, kellemes nyugvóhelyek, a háttérben festői alakzatú hegygerincek és völgyek környezik a külsőleg igénytelen sanssoucii kastélyt. De a belseje szerfölött érdekes. Sok ritkaságot, történelmi nevezetességet látunk benne. A jobboldali szárny még azon módon látható, amint Nagy Frigyes lakta. Az általa használt bútorok, tárgyak mind megvannak. Az egyik szobában fiótáznai szokott, — s ott van a fiótája, kottatartója és zongorája is. A másikban a pipakollégium tartá trécselő üléseit. Innen kapott szárnyra a sok gúnyos élc és csípős szatíra Mária Terézia, Erzsébet orosz császárné és Pompadour ellen, mikor a hatalmas autokratának Ausztria, Oroszország és Franciaország ellen egyszerre kellett viaskodnia (der Krieg mit den drei Unterröcken). A gömbölyű könyvtárszoba is érintetlen. Frigyes olvasmányait tartalmazza. Többnyire francia munkák a vallási indifferentizmus és szabadkőművesség akkori szóvivőitől. E szobában gyűjté maga körül kedvenc tudósait és tábornokait: Voltairet, Maupertuist, Algarottit, d'Argenst, de Lametriet, Fouquet, a két Kreith testvért, Bastianit, s Winterfeldt, Seydlitz és Ziethen tábornokokat, különösen a második sziléziai háborút követő tíz évi béke idején, mikor Poroszországban a művészeteket és tudományt, a kereskedelmet, ipart és mezei gazdaságot restaurálta, az ország népességét telepítve —

nyekkel öregbíté, és a politikai tekintélye és befolyása emelésére célzó terveit bizalmasaival megbeszélé. Itt írta 25 kötetre terjedő hadi, politikai, bölcséleti, történeti és költészeti munkáinak nagyobb részét is. Ő maga nevezi magát sanssoucii filozófusnak, s egy 1760-ban kiadott könyve ezt a címet viseli; „Oeuvres ou Poésies diverses du philosophe de Sanssouci.“ Egy képes folyosóból és a szulpturákkal díszített tágas ebédlőből Nagy Frigyes hálósobájába lépünk, hol 1786. évi augusztus 17 én meghalt. Itt szenvedte öreg napjaiban az aranyér és köszvény gyötrelmeit. IV. Frigyes Vilmos is ebben a szobában múlt ki 1861-ben. A hálósoba melletti teremben lakott Voltaire 1750—53-ban, és írta ott „Catilina“ tragédiáját, a „Micromégas“ című regényt és „Nagy Lajos korát.“ Vendég és házigazda kölcsönös csipkedésekkel, boszszantásokkal, excentrikus ötletekkel és mérges kritikákkal mulattatták egymást. A szoba faltapétáira és a boltozatra pávákat festetett Nagy Frigyes, hogy a hiu francia tudóst ezzel is kigúnyolja, Voltaira ellenben metsző satírákat írt királyi barátjának verseiről, és kedves udvaroncait pellengérezte ki. A turbulens természetű két ember végre annyira összeveszett, hogy Voltairenek, ki az európai idegen fejedelmekre Frigyesseel együtt gyártott gúnyverseket is magával vitte, titkon kellett Sanssouciból menekülnie. Nőknek nem volt szabad megközelíteniök a királyi filozófus rejtek magányát. Tudvalevő, hogy Nagy Frigyes elválva élt nejétől, kivel fiatal korában politikai kényszerházasságot kötött. A kastély előtti plateaun egy gyepes helyet mutatnak, hol a nagy uralkodó lovai és vadászskutyái vannak eltemetve. Noha ő maga nem kedvelte a sportot, azért mégis nagyon szerette a füрге agarakat és a délceg szép paripákat. Az udvari cselédségnek meg volt parancsolva, hogy a király ebeit és lovait „ön-“nek szólítsák. A kedvenc lovak hires emberek nevét viselték, amilyen Caesar, Condé, Kaunitz, Fitt, Bute. Mikor Bute miniszter hűtlen lett Nagy Frigyeshez,

a hasonló nevű lónak büntetésből narancsfákat kellett a sanssouci kertben vontatnia. A kert egyes részei is különböző néven neveztetnek. Ilyenek a „V e r e n a-e r d ő“, „S i c i l i a i-k e r t“, „N o r d-k e r t“, „P a r a d i c s o m-k e r t“, a „C h a r l o t t e n h o f“. Minden irányban szobrokkal és padokkal díszített széles, tiszta utak vezetnek. A tisztaság oly nagy, hogy a dohányzás még az erdőkben is tilos. Az orangeriákhoz vezető magaslaton áll a történeti nevezetességű szélmalom, mely Nagy Frigyes igazságérzetének emléke. A szélmalom egy Arnold nevezetű potsdami parasztgazdáé volt: de a király nem akarta a kelepelő jószágot megtúrni a kertje közvetlen szomszédságában, mert útjában állt az ültetvények szimmetriájának. Séta közben találkozik Arnolddal s kezdi rábeszélni, hogy adja el neki a szélmalomát. Azonban hasztalan volt minden fáradozás; a paraszt nem tárgított. Frigyes ekkor fenyegetésre fogta, hogy majd elveszi tőle önhatalmilag, erőszakkal. „Igen ám, válaszolá Arnold, — ha ott nem ülne Berlinben a királyi törvényszék.“ S Frigyes meghagyta a szélmalomot nyakas szomszédja birtokában.

Leszállva a narancsház magaslatáról a vadaskert főútjára, annak végén az 1763 —69-ben épült úgynevezett „újpalotához“ jutunk. 213 méter hosszú pompás frontja a park felé tekint. A hollandi ízlésben készült szárnyas díszépületnek homlokvonalát 322 ablak és 425 kőszobor díszíti. Belseje 200 termet foglal magában, s oly pazar fényvel van felszerelve, amilyent a német királyi lakok egyikében sem láthatni. A palotában lakott Frigyes Vilmos herceg, a későbbi II. Frigyes császár, és itt is halt meg rövid kilencvennapos uralkodása után végzetes gégebajában. A termek közt legértékesebbek: a kagylóterem, az „öreg Fritznek“ (Nagy Frigyes) dolgozó szobája, és II. Frigyes halotti szobája. A palotához csatlakozik a rokokó ízlésű udvari színház, és két renaissance-kastély a palota mögött, melyekben jelenleg az udvari őrkato-

naság van elhelyezve. A német katonaság fegyver, taktika és műveltség tekintetében magas színvonalon áll. Külső megjelenése is igen tetszetős. Jól van öltözve, s csillog a tisztaságtól. Külső magatartásában komoly s finom, művelt modorú, társadalmi érintkezéseiben udvarias, barátságos és soha sem kihívó. Azt vettem észre, hogy a katonaság és a polgári elem közt nagyon bizalmas és szívélyes viszony áll fenn.

A szabadban eltöltött élvezetes sanssoucii kirándulás után mi sem lehet kívánatosabb Berlinben, mint egy utolsó vacsorát elkölteni a „P s c h o r“-féle kolosszális sörcsarnokban, s elszórakozni a rengeteg sokaságon, mely esténként ragyogó villámfénynél ott összecsoódul, és zeneszó nélkül, pusztán kedélyes társalgás mellett, óriási mennyiségű söroket fogyaszt. Jó étkeket tálalnak, kitűnő sört mérnek, készséggel és pontosan szolgálnak — olcsó áron. Itt láthatod Berlin színe-javát: tudósokat, egyetemi tanárokat, művészeket, írókat, magas állású katonákat, a német közélet minden rendű kitűnőségeit családjaikkal együtt. Fent a csarnok párkányán, aranyozott góth betűkkel, ez a jelmondat olvasható:

„Trink nicht in Hast, als sei's ein Spiel;
Der Weise schießt nicht über's Ziel:
Er trinkt bedächtig, aber viel!“

XIII.

Karcolatok Szász- és Csehországból.

(Búcsúzás Berlinton. Zavarok az anhalti pályaházban. Utazás Szászországba. Drezda és nevezetességei. Augusteum. Királyi várak. Udvari kathol. templom. Államleveltár. Brühl-palota. Udvari színház. A zwinger. Az új-múzeum világhírű képtára. A város élénkebb pontjai, közkertjei és tanintézetei. A szász Svájc. Csehország határán. Prága. A cseh főváros látképe s hatásosabb részei. Cseh- és nércet hangulat. Az altstadti emlékek. A Clementinum és Carolinum egyetem. Színházak. Városháza. A Teintemplom. Rudolfinum. Az ezeréves zsidó temető. Károlyhid. A Kleinseite. Hradschin. Királyi várak. Érseki rezidencia. A szt. Vitus-katedrális. Nepomuki szt. János oltára és sírja. A Vencel-kápolna. Szent-György-templom Loretto-templom és kincstára. Strakov. Belvedere. Prága sétányai. Elu'azás Prágából. Gieshübel. KLarlsbad. Eger. Franzensbad. Néhány napi üdülés Marienbad gyógyforrásainál. Marienbadból Bécsig. Egy léha flaneur. Amerikaiak Bécsben. Visszatérés a kedves otthonba.

Berlinből Szászország fővárosába vágyódtam. Épen szent Jakab apostol napja volt. A császárváros nagyobbik fele még a reggeli szenderét aluvá, midőn én már a Hedvig-templomból jöve, bucsusétámat végzem a fejedelmi park madárdalos harasztjai alatt. Az eleven friss reggel a természet ezernyi báját lehelé. A paloták ormai, a tornyok keresztjei, az aranyos kupolák és körülöttem a sugár jegenyék lombcsuca az égpir harmatos fényében ragyogtak. Szívem egészen megtelt a gyönyörű nap ígétetől, melylyel Isten a mai utazásomat megáldotta. A mo-

solygó nyári ég, a derült hangulat legjobb útitársaink szoktak lenni.

Kevéssel utóbb az anhalti pályaházban forgolódtam; de a vonat csak 8 óra táján indul Drezdába. Azalatt az utazó közönség helyet választ magának a készen álló kocsikban, s ha tetszik, sétál a nyúlánk, szellős perron aszfaltján. Hanem azt már rősz szokásnak találok, hogy a hordárok elkapkodják a bőröndjeinket és a saját bódéikban tartogatják indulásig. Ez az eljárás sok zenebonára ad alkalmat. Biztosítják az embert, hogy szálljon csak be nyugodtan, ők majd utána hozzák, ami az övé. De mikor az első jeladás elhangzott, olyan eszeveszett futkározás, kiabálás és éktelen zűrzavar keletkezik, hogy még a vasúti tiszteknek is dolgot ad a csitítgatás. Az utasok keresik a málhájokat, s egyre kiabálják a hordárok számát. Kérem a kabátomat, a táskámat, esernyőmet, plaidemet, — sikoltozza száz meg annyi torok. De a cipelkedő hordár egy szót sem ért a bábeli nyelvzavarban. Szédülő fővel, vakon szalad a kocsik hosszán fel és alá, s keresi a holmik tulajdonosait. Nagy sokára megkapjuk végre a podgyászunkat, a riadalom lecsendesül és elhelyezkedhetünk. Megtörölve izzadt homlokunkat, reánk csapják az ajtót — és indulhatunk.

Drezdáig az út nem nyújt semmi érdekeset. Egyhangú lapályos vidéken haladunk, kis állomások mellett. Zossen, Ukro, Dobrilugk, Elst, Eáderau, Grossenhain egymásután maradnak el mögöttünk. Eöden és Frauenhain közelében átszeljük a szász határt, s inntentul már a szemeinket is foglalkoztathatjuk. Grossenhaintól kezdve már hullámos a ta'a, a látkör mindinkább összeszorul, de annál jobban gyönyörködtet; a halmok percről-percre növekednek és csinos nyirfa erdőkkel tarkázzák a vidéket. Végre egy kies hegykatlanba kanyarodunk, s délben már Szászország ünnepezt fővárosában vagyunk.

D r e z d a egy kedves völgyvidéknek egészséges, üde éghajlata alatt az Elba folyam mindkét partján fekszik. A város magva, az 1020-ban már

okmányilag is ismeretes legrégebb városrész, az „Altstadt“, az Elba baloldalán terül el. Drezda közéletének és nyilvános forgalmának ez a tulajdonképeni gyupontja. Magában foglalja a szebb építmények nagyobb részét, valamint a legkiválóbb műgyűjtemények kincsházait. A belvárost kelet, dél és nyugat felől a „Pirna“, „See“ és a „Wildruß“, északról a „Neustadt-0stra“ külvárosok veszik körül. Az Elba jobb partján terjeszkednek a „Neustadt“ és „Antonstadt“. Az Elbán két nagyszerű, a Weisseritz folyócska; három kisebb híd tartja fen a közlekedést. Az egy városrészekben 320 utcát, 31 nyilvános tért és 6 díszparkot találunk. A külvárosokba is befásított szép sétautak vezetnek. Drezda mintegy 160,000 lakost számlál. A lakosság túlnyomó nagyobb száma protestánsokból áll. Római katolikus vallású egészben véve csak 10,000 találhatik a százok fővárosában, kiknek három plébánia-egyházuk van. A többször pusztított tüzelem, még inkább a poroszok 1760. évi ostroma, majdnem teljesen eltörlé ugyan Drezda régi jellegét; de bájos fekvése és műkincseinek gazdagsága a jelenlegi modern fiziognomiájával is méltóvá teszik arra, hogy Herder szerint német Firenzének neveztessek. Bármely oldalról térünk is be falai közé, szemünk mindenütt példás tisztasággal ízléses lakházakkal, viruló ültetvényekkel s a műéretet és kegyeletet ápoló szép kőemlékekkel találkozik. A várost környező hegység magaslatairól kecses nyaralók, jól művelt szőlőkertek, mélyen árnyékkolt erdőségek és nevető zöld mezőségek kacérkodnak tekintetünkkel. A „palotaterén“ (Palaisplatz) áll az 1715-ben épült kir. nyári palota (Japanisches Palais) gyönyörű műkertjével. A palota főnevezetességét képezi az „Augusteum“, vagyis a régiségtár, porcellangyűjtemény, éremgyűjtemény és a 400.000 kötetet, s mintegy 2800 kéziratot tartalmazó könyvtár. A palota-térről a „Neustädter Markt“-ra megyünk, hol Erős Ágost lovasszobra, és a hársfa-allén túl egy kéttornyú szép

kath. templom áll. A XIII. századi Elba-hídról megragadó kilátást élvezünk a sűrűn épített soktornyos Altstadtra és a meiszeni hegység felé. A Mária-vashíddal szemközt találjuk az időviselt, barna királyi várakot, melyet 1534-ben György herceg épített (Georgen-Schloss) és II. Ágost bővített. Három főkapura nyíló és több udvarból álló, szerény kinézésű épülettömeg az, melyre három század nyomta különféle ízléseinek bélyegét. Az úgynevezett „zöld kapu“ fölött 309 láb magas sugár torony tör az égnek. A palota belsejének legszebb része a Bendemann freskóival ékesített trónterem, mely Mózes-től Miksa királyig a leghíresebb törvényhozók szobrai tartalmazza. A kir. várakot fedett folyosók kapcsolják össze a „hercegek palotájává“ és az udvari kath. templommal, mely utóbbi III. Ágost alatt 1739—1756. években épült pirnai homokkőből, renaissanceban. A lapos tető balusztrádján sorakoznak Torelli óriás szobrai; a főbejáratnál pedig a négy evangélista szobra. A templomnak három hajóra osztott belsejét mesterkéletlen egyszerűség és diszes szerénység jellemzi. Márvány főoltára fölött függ Mengs híres képe, mely Urunk mennybemenetelét ábrázolja. Az oblongumhoz négy kápolna csatlakozik, melyeknek képeit Eotari gróf festé. A templom alatti kriptában temetkezik a királyi család. A várpalota nagyobbik udvarán van a világhírű „zöld bolt“ (Grünes Gevölbe), a műötvösség és ékszművészet roppant gazdag kincseivel, klenódiák és drágakövek tárlatával. Alapította, Ágost választó a XVI. század derekán. A műtárgyak reális értékét 3 millió tallérra teszik, ideális értékök: megbecsülhetetlen. A szemvakító drágaságok, elefántcsont metszetek, arany és ezüst vert- és filigránművek, gyémántok és egyéb ékkövek közt mutatják az eddig ismert legnagyobb onixet is. A várórség felöli oldalt a 40,00.) okiratot tartalmazó államlevéltár, s azon túl a „Brühlpalota“ foglalja el. Ez utóbbiban lakott a hétéves háborúban Nagy Frigyes, 1813-ban pedig Sándor orosz császár. A

„b r ü h l i terrasza“ legkedvesebb sétahelye a drezdai előkelőségnek. Az Elba balpartjáról 41 lépcső visz fel az 1300 lépés hosszú gyönyörű dombtetőre, melyen a legszebb kávéházak s cukrászboltok mellett a képzőművészeti akadémiát találjuk. Az udvari kath. templom északi oldalán emelkedik az udvari színház, mely Semper tervei szerint 1841-ben épült. Egyike a legnagyobb és legszebb színházaknak Európában. Főbejáróját Göthe, Schiller, Gluck, Mozart, Molière, Shakespeare, Aristophanes és Euripides szobrai s némely mythologiai jelenetek díszítik.

A királyi várpalota épületcsoportjának legkiválóbb részei a „z w i n g e r“ és az „ú j-m ú z e u m.“

A z w i n g e r egy kicsapongó rokokó ízlésben épült XVIII. századi groteszk palota, mely tulajdonkép az T. Frigyes Ágost választó által tervezett nagyszabású fejedelmi kastélynak előudvara akart lenni. De az egész építkezésből csak ez az egy rész juthatott el 1711 ben tökéletes architektúrái bevégettségre. Az épület emeletes oblongum, gallériákkal és pavillonokkal, két portáléval és lépcsőházzal. Az előtért vízmedencék, szökőkutak s orangeriák díszítik. A tér közepén áll az igazságos Frigyes Ágost emlékszobra. A pavillonok boltozata Torelli, Pellegrini és Sylvestre falképeivel van befestve. A zwingerben sok értékes gyűjtemény van csoportosítva. Osztályai: a történeti múzeum, melynek legbecesebb részét a német faj erkölceit és életmódját feltűntető ritkaságok képezik; a természetrajzi múzeum, melyben az Ibbetson-féle galvanoplasztikai növény- és állatburkolatok unikuma látható; a természetani és mineralógiai múzeumok; végre a towerival versenyző fegyvertár. Az udvari színházzal szemközt álló két emeletes „új-múzeum“ 1854-ben készült Semper tanár tervei alapján rokokó stílusban. A frontja 224 méter hosszú. Szobrokkal díszített impozáns portáléja fölött az épület közepéből kupola emelkedik. A földszinten a gipszöntvények tárlata, a pas-

teli-kabinet és a 250,000 darab műtárgyat felölelő ritka gazdag rézmetszet-gyűjtemény van elhelyezve. A világhírű drezdai képtárt az emeleti termek foglalják magukban. Az Alpokon innen ez a legnevezetesebb képgyűjtemény, s közel 3000 nagybecsű festményt tartalmaz. Alapítá György herceg, a Cranach Lukács maecenása; nevezetessé azont an II. és III. Ágost tette azon gazdag ajándékok által, melyek lehetővé tették, hogy a képtár egy rendszeres képzőművészeti gyűjteménnyé fejlődjék. II. Frigyes Ágost 1745-ben megvásárolta a képtár számára 1,200.000 talléron a modenai herceg remek és dúsgazdag képgyűjteményét, mely többi közt Eafael és Correggio főbb műveit tartalmazza. E szerzemény képezi legfényesebb korszakát a drezdai gallériának, mely azóta folyton folyvást gyarapodott úgy, hogy a képtár mostani értékét 10 millió tallerra becsülik. Rafael sixtini madonnája egy-maga került csak 20,000 aranyba. A műtárgyak osztályozásánál a festészeti iskolák rendszerét vették alapul; s ez nézetem szerint sokkal inkább előmozdít a tanulmányozást, mint a nehézkes kronológiai rendszer. Képviselve vannak a képtárban az összes festészeti iskolák, de leggazdagabban a XV—XVIII. századi olaszthoniak és németalföldiek. Magok az olasz mesterek 6 nagy termet és 6 szobát, a németalföldiek pedig 2 termet és 15 szobát foglalnak el. A képtár legkiválóbb műremekei Rafael emiített madonnáján kívül a következők: Romano Gyula szent családja, Carlo Dolce szt. Ceciliája, Holbein, Correggio és Murillo madonnái, Battoni és Correggio Magdolnai és ez utóbinak a pásztorok imádását ábrázoló nagyszerű festménye, Turchi Dávidja, Paolo Veronese Mózes és a sz. királyok imádása, Titian adógarasa, Ámorja és Venusa, Sartónak Ábrahám áldozata, Caravaggio kártyásai, Carracci Krisztus-feje, Rubens, Vandyck, Rembrand és Claude Lorrain képei. Nagy műértéket képviselnek még a francia iskolában Wateau elő-

kelő párisiak mulatsága; a németalföldi osztályban Frankén amazoncsatája, Snyder konyhajelete és egy ismeretlen mesternek Krisztus sírbatétele.

A belváros legnépszerűbb utcája a „Schlossgasse“, egy szűk és sötét utca, de a legfényesebb boltok és kirakatok itt találhatók. A drezdaiak épen úgy ragaszkodnak hozzá, mint mi Budapesten a váci-utcahoz. Ez az utca és a belőle nyíló „Altmarkt“ legélénkebb része Drezdának, s az üzleti forgalom is itt központosul. Innen sugárzik ki a népes „Wilsdruffer-Strasse“ és a „Scheffelgasse“, és itt látjuk a belváros tanácsházát is. Szép nagy terek az „Antonsplatz“ és a „Wilsdrufferplatz“; az előbbin a politechnikumot, az utóbbin a főpostát találjuk. Itt van Drezda középiskoláinak egy nevezetessége: a „Gutschmidt-kút“, mely 64 láb magas kőoszlopot mutat és mithológiai állatok szájából ömleszt a tiszta, friss forrásvizet. Az oszlopot díszítő szobrok közt láttam magyarországi szt. Erzsébet köemlékét is. A „Neumarkt“-on van az 1559-ben épült fegyvergyár és a római sz. Péter-bazilika mintájára épített Miasszonyunk-temploma (Frauenkirche), mely építészeti tekintetben első helyen áll a drezdai protestáns templomok közt.

Kevés város dicsekedhetik annyi tetszetős sétahelylyel, közkerttel és oly felséges vidékkel, mint Drezda. Kincses gyűjteményein kívül leginkább természetáldotta szerencsés fekvésében rejlik az a delej, mely évenként seregesen vonzza hozzá a külföldi turistákat. A már említett Brühl-terasztól keletre fekszik a szép fűvészkert. Az Ostra-alleé során angol modorú tavaszkertet, s annak szomszédságában a hercegnői-kertet találjuk. A Miksa-kert és az Ostra-liget szintén kellemes sétahelyek. A „Friedrichstadt“ külvárosban, a Weisseritz partjainak hosszában, csinos ültetvények és a Marcolini-kert vonják magukra figyelmünket. Aztán van a 14 holdas „Györgykert“ gyönyörűen ápolt fasorokkal, parkrészetekkel

és pagonyokkal. E kerttől mintegy 10 percnyi távolságra kerül el a 230 holdas „n a g y-k e r t” (Grosser Garten), mely Szászország legnagyobb közkertje és a drezdaiak práterje. Van benne tó, régiségtár, udvari színház, cukrászbolt, vendéglő, egy részét pedig az állatkert és a királyi nyaraló foglalják el.

Drezdának kétségkívül hátrányára van, hogy nincs egyeteme. A szász királyi egyetem tudvalevőleg Lipszében székei. De azért a közoktatásügy itt is magas fejlettségi színvonalon áll. A drezdai iskolák felekezeti jelleget viselnek. A protestánsok két gimnáziummal bírnak: az egyik a góth palotában elhelyezett Kreuzschule, a másik a Vitzthum-gimnázium jól berendezett internátussal. A katolikusoknak külön gimnáziumuk van, melyen az igazgatói és a legtöbb tanári széket egyháziak töltik be. Fennáll azonkívül a politechnikum, két tanítóképző szeminárium, reáliskola, siket-némák és vakok intézete, kereskedelmi, katonai és képzőművészeti iskola; van számos jótékonyági intézet, tudományos és irodalmi társulat, 34 könyv-, és 18 raü-és zenekereskedés.

Drezdából Prágába utazni eszményi gyönyör-élvezet. A vasút közvetlenül az Elba partján szalad, s az úgynevezett s z á s z S v á j c o t metszi keresztül legromantikusabb pontjain. Aki tehát látni és a Mindenható csodáin lelkesedni akar, annak nem szabad ezt a felséges utat éjszaka megtennie. Prága 25½ mértföldnyire van Drezdától, s az utazás hetedfél óráig tart. Ebből az időből teljes négy órát csupa elragadtatások, meglepetések és ideális szórakozások közt töltünk el. Pirna fölött, be egész a csehországi hegyvidék utolsó domborulatáig, olyan vadregényes partiekat, hatásos íestői tájképeket és barátságos völgyeket érintünk, melyek a legnagyobb mértékben fölgerjesztik érdeklődésünket. De különösen elbájolok a táj nagyszerűségei Rathen és Bastei, Königstein és Krippen, Schandau és Bodenbach között. Olyan fantasztikus sziklaformációkat, aminők: itt csörtető vízesésekkel és madárdalok, napfényes

berkekkel, gyepszőnyeg bontotta fűszeres lejtőkkel és sűrű erdőségekkel váltakoznak, a legcsapongóbb képzelem sem álmodhat. Égretörő idomgazdag homokszirtek, rozsdaszínű függőleges falak és fürgetegekkel dacoló eszményi hegyalakzatok, oly meglepő hasonlatosságot tüntetnek fel a szétdúlt várromokhoz és egy óriási kőtábor tetejére ültetett lovagvárakhoz, mintha csakugyan kísértő szellemek őstanyái között járnánk. A haragvó és nevető természet minden indulata, minden szeszélye, jellemző kinyomatát lelte e csodaalkotású vidékben. A sziklafalak némelyike annyira össze van perzselve az évezredek verőfényeg, hogv nincs rajta egy tenyéryni zöld fűszál, oly tövises bokor sem. és embertől, állattól megvon minden áldást irigy szűkkeblűséggel. Másutt a partok kiülő szikláinak tövében rémséges görgetégek, vízomlások és csuszamlások mutatják a felingerült természet tomboló hatalmaskodásait. Aztán jönnek a kies völgyek s nyájasan enyelgő szelíd tájak, hol a lecsendesült őserő a teljes nyugalom és vidám kedélyesség alkotásaival büszkélkedik. Amerre csak vonatunk száguld, az egész vidék hemzseg a sok jnunkásnéptől s a zöldbe kiránduló társaságoktól, kik pohárkoccintással, kendőlobogtatással és vidáu hurrákiáltásokkal üdvözlik a tovarobogó utasokat. Mindenki az ablakokhoz fut és nézi a zöldben mulató pajzán csoportokat. Bőven kijut ilyenkor az ártatlan tréfából is. Útitársnőink integetnek kifelé s viszonyozzák az utánuk röpített kedélyes köszöntéseket. A csintalanság fegyveres támadást provokál a külső ellenség részéről. A fűben heverő férfiak egy szempillantás alatt felkapkodják esernyőiket, s célba-yóve a száguldó vonat nimfáit, fel- és letologatják az ernyőt, mintha kemény töltésekkel lövöldöznének a futamló nemes vad után.

Bodenbachnál elérjük az osztrák-magyar monarchia csehországi határát. A mállhamotozást itt már császári és királyi fináncok végzik; a restaurációban pedig, hova rövid uzsonnára szintén betérünk, ami

aprópénzünkkel fizetjük a pincért. Hosszabb távollét után úgy érezzük, mintha itt a birodalom északi végvonalán már a saját otthonunk küszöbére léptünk volna. A megkönnyebbülés sóhajával teszszük tehát félre megviselt külföldi tárcánkat, ezt a hű bajtárust, mely önmegadással simulva keblünkhöz, oly sok élvezetet szerzett nekünk, és annyi fáradságos szolgálat után a nyugalmaztatást becsületesen kiérdemelte.

Bodenbachtól kezdve a cseh Középhegységen gurulunk keresztül. Egymás után marad el mögöttünk Tetsehen, Aussig, Leitmeritz. Melnik fölött megválva az Elbától, egy hirtelen délnyugati fordulattal kierünk a Moldva balpartjára, melyen mindennütt szelíd halmok oldalában, hullámzó veteményes szántóföldek és gyümölcsös kertek mellett haladunk, s napáldozatkor az a r a n y o s P r á g á b a érkezőnk. A bevonulás impozáns. A vasút magasan épült a város fölött, s bájos látképben tünteti fel az alkonyat violaszíneiben pompázó cseh metropolist. Az államvasúti pályaudvar bent van a belváros közepén, s néhány lépésnyire tőle alkalmas fogadóban kvártélyozhatjuk el magunkat.

Csehország fővárosa ritka szép helyeztetéssel dicsekedhetik. Környezve minden oldalról dúsan lombozott halmos vidék által, a sárga színű Moldva folyó mindkét partján oly fejedelmi állást foglal el, hogy festői fekvésével élénken emlékeztet a mi szép fővárosunkra. De míg Budapest egészen modern és kétségkívül sokkal csinosabb és rendezettebb nagy város, mely a világforgalom egyik fővonalán pezsgő életével s deli fiatalságával imponál: addig Prága még most is magán viseli a középkori régiség történetim fiziognómiáját, melyet neki nemcsak számos műépítészeti emlékei, de maga a belváros egész, struktúrája és berendezési modora is kölcsönöznek. Tornyaiinak s palotáinak nagy mennyisége, hidai és szigetei, oromzatos bástyái és messze ellátzó hatalmas fellegvéra, melynek tetején a királyi palotának rengeteg épülettömege uralkodik fen-

séges komolysággal, egy bájos vidék keretében olyan elragadó panorámát tár szemeink elé, amilyenek mása csak kevés találhatik a műveit európai Nyugat városai között. Prága népessége 294.170 lélek. A lakosság 83 százaléka cseh, 17 százaléka német; de az összlakosság két harmada mind a két országos nyelvet egyformán beszéli és vallásra nézve jó katolikus. Ez utóbbit már az az egy körülmény is fényesen igazolja, hogy Prágának 51 róm. kath. temploma, 30 kápolnája és 26 különféle szerzetbeli zárdája van. Prága székhelye Csehország legfőbb államhivatalainak, van két egyeteme, egy német és egy cseh, politechnikai főiskolája, 9 gimnáziuma, 7 reáltanodája és mintegy 70 népnevelő elemi iskolája. Nagyszámú tudományos, irodalmi és műintézetei minden irányban kielégítő táplálékot nyújtanak a szellemi igényeknek. A nép jólelkű, szelíd és udvarias. Azon éles politikai ellentétek, melyek a cseh és német lakosság közt üdvtelen torzalkodásokra szolgáltattak alkalmat, s Oroszország részéről is folyton folyvást szítva, kielégítetlen vágyú nemzetiségi fanatikuskok által ápoltattak és terjesztettek, nem látszanak meg a lakosság társadalmi külsején. A nyilvánosság előtt legalább sehol sem tapasztaltam a merev sovinizmusnak azon türelmetlenségét, mely az emberek együttlétét elviselhetlenné teszi. A hírlapok tudósításai, mintha Prágában nyilvános bántalmazásnak tenné ki magát az, ki németül beszél, azt hiszem komoly megfontolásra nem érdemes túlzásokon, vagy éppen misztifikáción alapulnak. A nyelv közös használata csehek és németek közt általános, s a nép ép oly barátságosan érintkezik egymással a közéletben, mint azelőtt. A piacon, a boltokban, az utcákon mindenütt járja a német szó, s a legelőkelőbb kávéházakban és vendéglőkben kedélyesen cseveg egymással a cseh és német törzspolgár. Én magam is mindenütt németül beszéltem és mindenütt szívélyes előzékenységet tapasztaltam. Ez Prágának általános jellemvonása, ami természetesen nem zárja ki, hogy úgy itt, mint min-

den nagyvárosban, a szeparatisztikus tendenciák is érvényre jussanak. Ezek azonban csak a politikai klubokban, az egyetemi ifjúság tanyáin, a nemzetgyűlés és a városháza termeiben tenyésznek, de a gyümölcsüket és leveleiket is ott hullatják le.

Prága hét kerületre van felosztva; ezek az *Altstadt*, *Neustadt*, *Kleinseite*, *Hradschin*. Józsefváros, *Visehrad* és *Bubna-Holeschowitz*. A város leggazdagabb és legszebb részeit, melyek egyszersmind műépítészeti emlékeik és egyéb nevezetességeik által is kitűnnek, a négy előbbi kerületben találjuk. Legszebb és leglátogatottabb utcái Prágának: a *Hybernergasse*, *Graben*, *Obstgasse*, *Perdinandstrasse*, *Josefsplatz*, *Obstmarckt*, *Allstädter-Ringplatz*, *Wenzelsplatz*, *Rudolfsquai*, *Pranzensquai*, *Perdandsquai*, *Radetzkyplatz* és a *Waldsteinplatz*. Az elegáns világ a Grabenen és a Wenzelsplatz befásított során szokta tartani esti sétáit. A Graben bekezdésén találjuk az 1475—1544-ben épült renaissance stílusú lőportornyot (*Pulverthurm*), mely a maga idejében egyik kapuja volt a bástyákkal körülkerített régi városnak. A legfényesebb kirakatok és leggazdagabb kereskedések, elsőrendű kávéházak a Graben széles gyalogjárói hosszában sorakoznak. Üveggömbökkel ellátott négy karú kandeláberek pazar fényvel ömlesztik el estenként ezt az előkelő sétahelyet. Itt van a régi városi múzeum is egy rozoga épületben, hol a gyűjtemények nagy mennyiségét nemcsak rendezni, de még elhelyezni sem lehet. A Wenzelsplatz moldvai végében most épül a nagyszerű kupolás új múzeumi palota, mely hivatva van az összes múzeumi kincseket magába fogadni, és mint díszépület is nevezetes látnivalója lesz Prágának. A lőportorony keleti oldalán levő József-tér egyik oldala fallal van elkerítve. B fal mögött van az úgynevezett „königshofi kaszárnya“, melyben a hajdanin cseh királyok laktak.

Az „Altstadt“ legtisztéletreméltóbb régi emléke a „C a r o l i n u m,“ a IV. Károly császár által alapított prágai egyetemnek azon része, melyben a theológián kívül az összes többi fakultások el vannak helyezve. A mostani épület 1718-ból való; a régi Carolinumból csak a góth kápolnának egy szögletrésze maradt meg emlékül közvetlenül az aula mellett, és tudori felavatásoknál most is vallási célokra használtatik. A Carolinum egyik szárnyát 1882. óta a cseh egyetem tartja elfoglalva. Az egyetem hittani iskola, néhány bölcséleti katedra, a csillagvizsgáló intézet, könyvtár, természettani szertár és az érseki szeminárium a „C l e m e n t i n u m“-ban vannak elhelyezve, melyet-hát másik kiegészítő része a Középeurópában legidősb prágai egyetemnek. A Clementinum terjedelmes épülettömegét a jezsuiták emelték a XVII. század második felében. A szeminárium, melynek összes helyiségeit megnéztem, gyakorlati észszerűséggel van berendezve és dúsán fölszerelve Kiválóan szép a házikápolna a tantermek szomszédságában, hol a növendékeknek alkalmuk nyílik a napnak bármely szakában betérni a legméltóságosabb Oltári zentség imadására. A kispapok fekete talárt és vörös övet viselnek, s nemcsak csinos, tiszta ruházatukra nézve, de testi egészség és fejlettség dolgában is oly kitűnően néznek ki, mintha máris címzetes kanonokok, vagy tejben vajban fürdő vicerektorok volnának. A Ringplatzon álló m a g i s z t r a t u á l i s palota eredetileg 1338-ban épült; de a történeti nevezetességű régi prágai városházból már csak a tanácsterem, a kápolna és a csillagászati órával ellátott 1474. évi torony láthatók. A másodemeleti ülésteremben a Brozik festette Huszképet parádéztatják, noha Prágának mi sem volt nagyobb kárára, mint épen azon versengések, pusztítások és véres polgárharcok, melyeket ez az önámított vadszívű forradalmár és követői előidéztek s féktelen dühöngéssel 22 éven át folytattak. A városház-téren a belvárosi plébániai épület mögött

van a huszíták kéttornyú régi temploma, az 1369 — 1463. években épült „T h e i n t e m p l o m“, melyben Tycho de Brahe híres dán csillagvizsgáló temetkezett. V. Ferdinánd Cirill és Method szláv apostoloknak márványszobraival ékesíté fel ezt az építészeti tekintetben is kiválóbb figyelemre méltó templomot. Különösen szép a két tornyának hegyes csúcsban végződő és erkélyes fióktornyocskákkal ellátott tetőzete. Oly szimmetrikus és izléses giebel-tetőket, aminőket a prágai bástyatornyokon és templomokon láthatni, csak elvétve és ritkán találhatunk másutt. Valódi mintatornyok azok, melyek mellett a vidéki helyeken nálunk divatozó vöröshagyma alakú Ízléstelen toronyminták egészen eltörpülnek. A városháztér közepét a Boldogságos szent Szűznek III. Ferdinánd által 1650-ben állított oszlopos szobra disziti; ez egyszermind kegyeletes emlék is Prága városának a svédek ostroma alól való felszabadulására. A Carolinum közelében levő Obstmarkton találjuk a régi német színházat, míg a cseh nemzeti színház a Moldva partján, a díszes új német színház a városliget mellett épüli. Közel hozzá a Rudolffparton szemünkbe ötlük a „R u d o l f i n u m“ impozáns, fényes palotája, melyet a cseh főváros a képzőművészetek számára emeltett 1876-ban. Itt van a képzőművészeti akadémia, az iparművészeti gyűjtemény és a zenekonzervatórium. A szemközt álló épület az iparművészeti iskola. Innen bűzös, szűk utcákon keresztül a prágai zsidóság Ghettojába térünk, hogy az e z e r é v e s z s i d ó t e m e t ő t is megtekintsük. Dísztelen, ronda házakkal köröskörül épített kertalaku temető az, sűrűn egymás mellé rakott mohos, fekete sírkövekkel, melyek közül a legrégebbit a IX. századból eredőnek mondják. A markomannusok ugyanis már az V. században telepedtek le Prágában, s épen azon a helyen, ahol most a zsidó városrész elterül. Ezekkel számos zsidó család jött a keleti és déli vidékekről, kiket tehát a későbbi cseh telepítés már itt talált. Prága monográfiái erősen állítják, hogy

a temető már megvolt, mikor Libussa a mostani Prágát alapította.

Prága legrégebb és legarisztokratikusabb városrésze a „K l e i n s e i t e“, a Moldva balpartján. Ez a Libussának és fiának Nezamislnak telepítése. Sobislav 1135-ben olasz építőmesterek által szépítette a városrészt, IV. Károly pedig jelentékenyen kibővítette és újabb bástyafalakkal erősítette meg. Ugyanő kezdte építtetni 1358-ban az altstadti városrészt a Kleinseitevel összekapcsoló monumentális „Károlyhidat“ is, mely azonban csak utódjai alatt 1503-ban készült el teljesen. A gyönyörű híd 16 boltívvezetén nyugszik a zúgó Moldva fölött, s 1572 láb hosszú. A két végén skulpturákkal díszített festői góth bástyatornyok védik az átjárást, a mellvéd párkányzatán pedig a híd hosszának mindkét oldalán számos szentszobor, köztük Nepomuki szent János hitvalló emléke dicséri az építő uralkodók és a város lakosságának vallásbuzgalmát. A híd közepe táján aranykereszt van a kőpárkányba öntve, — és ez azon hely, ahonnan szent Jánost a Moldva folyó mély örvényeibe letaszították. Az altstadti hídfő előtti kis téren IV. Károly király koronás ércszobra áll, mely a prágai egyetem ötszáz éves jubileuma alkalmával 1848-ban emeltetett. A hídról felséges kilátás kínálkozik a város mindkét oldalára. Jobbról a „Rudolphsquai“, balról a „Belvedere“, déli irányban a Zsófia-, vadász- és zsidószigetek, a „Podskal“ „Smichov“ és a „Visehrad“ tárulnak fel szemünk előtt. A Károlyhídon kívül van még más két hídja a Moldvának; mind a kettő újabb alkotás és vaszerkezetű. Az egyik a „l á n c h í d“, mely 1831—41-ben készült, s a belváros és a Neustadt külváros közt közlekedik. Egyidejű vele a szép „Franzensquai“, Ferenc császár góth kivitelű pompás emlékével. A másik a drezda-prágai „v a s ú t i híd“. A Károlyhídról 58 lépcső vezet le a csinosan beépített „Kampa-szigetre“. Áthalaladva a Károlyhídon, a „Kleinseite“ városrészben vagyunk. Az ódon utcák és paloták tömegében egy darab kö-

zép kort élvezünk át. Itt találjuk az ősi cseh főnemesség lakásait? Fürstenbergék, Windischgrätzek, Lobkovitzok, Rohanok, Nostizok, Morzinok, Auerspergek, Thunok és Waldsteinok nagyszerű palotáit. A hidő-utca belső végén jobbra, hol a cseh műpártoló egyesület által 1858-ban emelt „Radetzky-emplék” áll. elég meredek lépcsőzet visz fel a „Hradscchin”-ra. Az őrállomás melletti kapun belépve, a királyi várak udvarán találjuk magunkat. A várak első építőjének a legendás Libussát, a Przemiszlák dinasztiájának ősanját mondják. IV. Károly 1333-ban újra építé a várlakot, mely egy pusztító tűzvész után 1541-ben és a későbbi századokban is ismételt átalakításokon ment át. Az utolsó restaurációt Mária Terézia végezte rajta. A palota 3 emeletes, 600 láb hosszú s a 440 szobán kívül többrendbeli tágas termet foglal magában. Itt tölte életének: végszakát a trónjáról lemondott jóságos V. Ferdinánd király, a boldogult Rudolf trónörökös is több éven át lakott benne, jelenleg pedig a prezumpatív trónörökös Ferenc Ferdinánd foglalja az egyik szárnyat. A királyi várpalota nevezetességei közé tartozik a Vladiszlav-terem, egy 212 láb hosszú, 60 láb széles és 12 láb magas óriás építmény, melynek góth boltívei oszloptámok nélkül szabadon borulnak a hatalmas tereműr fölé. Ez volt eredetileg a királyi trónterem, s benne tartották az udvari ünnepélyeket és téli tornákat. Valószínű, hogy a nagy Hunyadi Mátyás többször mulatozott e teremben, akár mint Podjebradnak gyámoltja, akár később, mint Csehországnak győzelmes ura.

„Országunk határit kiterjesztő messze,
 Vajda és despota mind lett hűbéressé.
 Jajcavár, a Hradzsin s a büszke Bécs tornya
 A magyar zászlókat horda meghódolva“

A várpalota másik történeti nevezetessége a cseh rendek azon tanácssterme, melynek ablakából 1618. évi május 23-án Martinitz és Slavata császári helytartókat kidobták a várárokba Kihajoltam az ablakon, hogy a helyet, mely két kőpiramis által

van jelölve, megtekintsem. De a mélység oly borzasztó és szédítő, hogy ugyancsak hatalmas szemétrakás állhatott akkor a királyi udvar tájékán, mely a kidobottak ízzé porrá zúzódását megakadályozta. A terem még a maga eredeti valóságában látható. Ott vannak a helytartók arcképei, székeik, a tanácskozási asztal, és a terem mellett Fabricius jegyző kis kamarája, melyből a katasztrófa alkalmával kivonszoltatván, szintén a bástyaárokba lódított. A királyi várpalota mellett találjuk a prágai érsekség rezidenciális palotáját.

Az érseki székesegyház, vagyis a szt. Vitus-dóm a várpalota udvarán áll; előtte egy 1373-ban öntött szt. György-szobor. A dóm egyik nemes alkotása a XIV. századi góth műépítészetnek s Arras Mátyás francia mester műve. Alapjait régibb templomok romjain 1344-ben rakta le az első prágai érsek, Pardubitz Ernő. Azonban a szép épület soha be nem fejeztetett. Jelenleg is csonka állapotban van és kiépítés alatt áll. Többször leégett tornyát 1402-ben IV. Vencel király készítteté. A husziták harcai és a harmincévas háborúk sok pusztítást vittek végbe a templomon. 1850-ben templomépítő bizottság alakult, mely a monumentális szentegyháznak stílszerű teljes kiépítését tűzte célul, s művét azóta is derekasan folytatja. A templom hossza 148, szélessége 102, magassága 106 láb. A középhajó oszlopokon nyugszik s 12 kápolnával bír. Legékesebb a Vencel-kápolna, mely 1366-ban csatoltatott adomhoz. A kápolna vasajtájának bronzgyűrűjébe kapaszkodott a legenda szerint szt. Vencel, midőn fivére által meggyilkoltatott. A belső falazat drágakövekkel, amethyst, jaspis, karneol s kalcedon bététel és egyéb aranydíszszel van ékesítve. A falfestményeket IV. Károly udvari művészei: Prágai Theodorik, Wurmser és Mutinai Tamás készítek. Szent Vencel tetejét egy vörösés szürke márványtumba fődí. Az ékkövekkel dúsan kirakott ezüst oltáron mutatják szt. Vencel sisakját és drótingét. Koronázások alkalmával e kápolnában öltötték fel a cseh királyok és ki-

rállynék díszöltönyeiket, és a kápolna fölötti kamarában őriztetnek most is a cseh korona és a koronázási jelvények. A dóm nagyszámú emlékei közt legkiválóbb a *N e p o m u k i* szt. *J á n o s n a k* ezüsből készült s 37 mázsa súlylyal bíró koporsója, melyet a szent oltára fölött szintén tömör ezüsből öntött angyalok lebegtenek. Kár, hogy a 210,000 forint értékű emlék a múlt században dívott ízetlen barokk stílusban készült. A dómban van a cseh királyok temetője is

A királyi mauzóleum, melyet 1589-ben II. Eudolf állíttatott fel karrarai márványból, 13 császár s királynak holttetemét őrzi. Habsburgi Rudolf földi maradványai a Simon-Juda kápolnában nyugsznak. Engem, mint magyart, különösen érdekelt II. Ottokár cseh királynak síremléke, kit tudvalevőleg IV. László királyunk hadai a Marchfelden 1278-ban hősi küzdelemmel megverték és megölték, megszabadítván Habsburgi Rudolfot legfélelmetesebb ellenségétől, Német- és Magyarországot pedig a mindkettőjüket egyaránt fenyegető erős szláv birodalom megalakulásától. A marchfeldi győzelem képezi ugyanis erkölcsi és jogalapját Habsburgi Rudolf háza emelésének és későbbi hatalmi felvirágoztatásának. Ezen eredmények pedig kiválóan a vitéz magyar fegyverek segélyének tulajdonítandók.

A dóm szentélyével szemközt áll a szt. *G y ö r g y - t e m p l o m*, Prága legrégebb temploma, mely 1150-ben épült. Főnevezetessége a szt. Ludmilla sírja. A Hradschinon találtató többi templomok közül említem még a *L o r e t t o - k á p o l n á t*, mely a loretoi „santa casa“ utánzata, s dúsgazdag egyházi kincstárral bír. A *S t r a b o v* nevű premontréi egyház is figyelemre méltó; benne van szent Norbert eltemetve. A Hradschin aljában épült *m á l t a i l o v a g - t e m p l o m* arról nevezetes, hogy a máltai lovagok levéltárát foglalja magában, mely a cseh, morva és sziléziai történetírásnak gazdag forrásait tartalmazza. A Hradschintól délnek eső hegy magaslatán feketélik a *v i s e h r á d i* cita-

d e l l a, egy az egész vidék fölött uralkodó sas-fészek, melyből egykoron Csehország első hercegei osztogatták parancsaikat. Leszállva a Hradschinról, az északi várkapun kívül kellemes sétány vezet a B e l v e d e r b e, melyet 1536-56-ban Ferdinánd király építtetett nyaralónak. A díszes épület nagy termét történeti falfestmények borítják, melyek azonban valami kiválóbb műértékre nem igen tartalmazhatnak idényt. A terraszról szép kilátást élvezhetünk a városra és vidékére.

Prága sűrűn látogatott és legszebb sétahelyei: a „v á r o s i p a r k“, az angol modorban ültetett „B a u m g a r t e n“, a smichovi „f ü v é s z k e r t“, a „F ü r s t e n b e r g- és W a l d s t e i n- k e r t e k.“

Három napi tartózkodás után kellemes benyomásokkal váltam meg a cseh fővárostól, melynek katolikus jellege lépten-nyomon örömteljes meglepéssel töltött el. Hol istenfélelem és vallásos meggyőződés képezi a közélet alaphangulatát, ott jó emberek laknak és jól is találjuk magunkat köztük. Amellett a cseh nép nagyon iparkodó, szorgalmas és takarékos; kultúra dolgában pedig, azt hiszem, legmagasabban áll az összes európai szláv elemek között. A csehek közönségesen tehetséges emberek, kik a szellemi képességgel kitartó igyekezetet tudnak párosítani, — s tudományos műveltségbe rendszerint sokra is viszik. Fogékonyságuk a művészetek, de különösen a zene és ének iránt úgyszólván általános. Alig van család, melynek kebelében a művészetek valamely ágát, kivált a zenét ne műveinek. Mikor Prágából elutaztam, csak nehezen tudtam helyet szorítani magamnak a színültig tömött kupéban, annyi ember sietett e napon Bayreuthba. hol éppen akkor kezdődött a Wagner Richard dalműveinek előadása. Férfiak és hölgyek, mindannyian egyszerű polgári állásúak, annyi értelemmel és oly szellemesen beszéltek meg egymás közt a Wagner szerzemények műértékét és olyan találó kritikával ítélték meg a műzene jelenlegi általános viszonyait, mintha soha egyébbel, hanem mindig csak zenestú-

diumokkal foglalkoztak volna. A tanulságos társalgás mellett észrevétlenül repült az idő, s szinte rövidnek tűnt fel előttem az út, midőn a festői hegyszorosban szerényen megvonult kis Gieshübel mellett elsurranva, egyszerre csak a világhírű Karlsbad pályaúdvárában termettünk. Szándékom volt kiszállani és a gyógyhely áldásait élvező ismerőseimet meglátogatni; de az eső zubogó zápor módjára és oly irgalmatlanul szakadt, a csípős szél pedig oly barátságtalan fekete felhőket kavart le a begyeteőkről, hogy előnyösebbnek láttam benmaradni a meleg kupében s csak a vasúti vonal magaslatáról tekinteni át Karlsbad látképét. Csakhamar elértük az Elster hegységet, melynek sötét-kék körvonalain túl a Fichtel formás ormain gyönyörködénk. Következett a vasúttól kissé félreeső Franzensbad, és dicső Mátyás királyunk gyermekkori fogságának városa, a bajor határokat őrző Éger, melyet termékeny környékével, várával s tekintélyes épülettömegével együtt egészen jól átpillantottunk. Kimagaslik a várfalak közül a két-tornyú városi plébániaegyház, és csuesos tetőzete ama régi tanácsolóházak is, melyben 1634. évi febr. 24-én Wallensteint meggyilkolták.

Égertől kezdve a Ferenc-József-vasúton robogunk tovább, s délután 4 órakor a kedves Marienbad-ba, a Kaiserwald-hegység déli lejtőjének csendes, erdős völgyébe érkezünk. A smaragdszínű örökzöld fenyvesek koszorújával ö. edzett pompás városka ellenállhatatlan vonzerőt gyakorol minden jövevényre. Szívesen engedtem én is a bájos gyógyhely marasztaló hatásának, s néhány napi pihenőre szállást váltottam.

Marienbad Csehországnak legmodernebb és legszebben épült fürdője. A város kisebb Karlsbadnál, de határozottan szebb. Előnye Karlsbad fölött még az is, hogy jelentékenyen olcsóbb, éghajlata pedig üdőbb. A fenyőerdők itt úgyszólván benyúlnak az utcákba, s balzsamillatos, ózonos levegőt árasztanak maguk körül; ellenben a karlsbadi fe-

nyök erdőöve csak a távol magasban kezdődik s fáradsággal érhető el. Maga a város elegáns előkelőséggel prezentálja magát. Tizennégy utcájában és három nagyobb szabású parkírozott terén majdnem egytől-egyig palotaszerű lakházak, villák és vendéglők, gazdag kereskedések, bazárok és fényes kirakatu boltok sorakoznak egymás mellé.

Marienbad gyógyforrásait már a XVI. században ismerték. A hely tulajdon birtoka lévén a premontrai kanonokrend tepli társházának, e nemes rend előrelátó bölcs kormányzata és rengeteg áldozatai eszközölték, hogy a gyógyforrások az emberiség közjára kellő módon értékesíttessenek s körülöttük egy nagyszerű világfürdő létesüljön. Marienbad felvirágoztatása körül különösen Wilfert Rajmund, Schmidt Ambrus, Pfragner Jeromos, Eitenberger, Mahr, Heintl és Liebsch tepli prelátusok szereztek halhatatlan érdemeket. Legkivált Reitenberger volt az, ki az 1805—1820. évi időközben a gyógyhely orvosi megalapítójával, Nehr orvostudorral karöltve, az igénytelen erdei faluból európai színvonalra emelte Marienbadot, s azt az emberi nem leghatalmasabb patronájának, a Boldogságos Szűznek pártfogása alá helyezve, Marta-fürdőnek (Marienbad) nevezte el. A hálás utókor emlékszobrokkal örökíté meg a két emberbarát tiszteletre méltó nevét. Reitenberger szobra a kreuzbrunni sétaterén, Nehr orvosé az aranykereszttel jelölt kupolás „Kreuzbrunn“ oszlopcsarnokában áll. 1821. óta gyors föllendülésnek indult a természet minden ajándékaival dúsan felruházott gyógyhely. Forrásvizeinek használata elterjedt az egész kontinensen, a vendégek száma pedig évről-évre hatványozódott. Míg 1815-ben még csak 187 idegen látogatta az akkori kezdetleges állapotban levő Marienbadot, ma már 10 — 15 ezerre megy a részint beteg, részint üdülő idegenek száma, kik a tavaszi és nyári évadban enyhületet és lelki nyugalmat találnak az ég Királynéjának oltalma alatt ékes várossá fejlődött tündérlak életadó, erősítő vizei mel-

lett. Marienbad különösen az utóbbi évek alatt épül nagyon sokat; azonban bár minden háza az idegenek elszállásolására szolgál, a lakások még most sem elegendők, hogy a monarchia s külföld mindegyik részéből fölös számmal tóduló vendégeket kényelmesen elhelyezni lehessen. Már a padlásszobákat is kibérlik, sőt a fürdőszobákba ágyakat, bútort tesznek, hogy egyes megszorult betegen legalább egy-két napra segítve legyen.

A helyi lelkipásztorkodás ügye a tepli premonstreiek kezében van. Egy idősb kanonok és két fiatalabb rendtárs buzgólkodnak Krisztus nyájának üdvössége körül. A nagy park előtti magaslaton bizanti stílusban épített gyönyörű templom áll a kathol. közönség rendelkezésére. A plébános előzőkeny készsége lehetővé teszi, hogy a papi vendégek minden nap szent misét végezzenek.

Marienbadnak nyolc gyógyforrása van: a Kreuzbrunn Perdinand-forrás, Karolinakút, Ambrus-, Rudolf- és Sándor-kutak. végre a Mária-forrás. Legnevezetesebb és leghasználtabb valamennyi közül a „Kreuzbrunn“. Ez képezi központját a marienbadi kúrának és a fürdői társaséletnek. Erre a kútra és a közvetlen környezetére fordítá a fürdő gondnoksága legkiválóbb ügyeimét, itt esopotortosítá a kerti művészet szépségeit és az építészet díszét. Nyüzsgő élet. pezsgő élénkség uralkodik a kút körül különösen a reggeli és esti térzene-séták alkalmával, a nagy kolonnádok és a bazár fejedelmi plátánjai és terebélyes hársai alatt. S mivel minden jó nap az Isten dicséretével kezdődik és az imádságnál nincsen sietősebb munka: a marienbadi zenekar is naponkint egy-egy himnuszsal vagy valamely vallásos ihletű dallal kezdi dicséretes működését. A közönség csendes áhítattal hallgatja a szívhez szóló melodikus imát. Aztán megindul a „günsemarsch“ és kezdődik az ivás. Zug a levegő az ezernyi sokaság kedélyes társalgásától. A női világ ilyenkor mutatja magát a toillettek ragyogó pompa-

jában. Ivás után következik a reggeli. Ezt a hegyek közt költi el a közönség, a természet szabad, nyájas ölében, madarak csicsergése és friss fenyőillat mellett. Egészen költői környezet, mely elragadja lelkünket és boldog érzettel tölti el a szívet. Aztán következnek a felülmúlhatatlan séták az erdőség tiszta, hűs utain, a kirándulások a különböző üdülő helyekre, a hegyeknek szép távlatokkal kecsgetető magas pontjaira. S ilyen nyugalmas pihenője és festői pontja annyi van Marienbadnak, hogy naponként újabb meglepetésekben részesíthetjük magunkat. A „Panoráma“ árnyas esplanadeja a Friedrich-Wilhelms-Höhe, Stefaniehöhe, Schwarzenbergweg, Mecsery-Tempel, Hirtenruhe, Kie-elmühle, Egerlanderhöhe, stb., miudmegannyi kellemes kirándulási helye a marienbadi fürdőközönségnek. Az utak mentén kényelmes padok, a magaslatokon erkélyes pavillonok kínálóznak, sőt a kedélyességről is gondoskodva van, a sziklák harántjaira írott különféle tréfás versekkel és kínrímekkel. Az úgynevezett „kis Svájc“ egyik sziklalapján a következő versszettel vigasztalja valami lesóványodott hájas költő a kövérség túlbőségében fulladozó felebarátjait

„Diesem Stein will ich vertrauen,
Wie dereinst ich war zu schauen.
Eh' den Kreuzbrunn ich gesehen,
Konnt vor Korpulenz kaum geh'n;
Weil die schweren rundén Glieder
Mi eh zur Erde zogen nieder.
Doch, nachdem ich fäst vier Wochen
Kühn dem Brunnen zugesprochen,
Bin ich glücklich und zufrieden;
Hab' im schöneJi Thai hernieden
Zwanzig Pfündchen abgenommen:
Nächtens werd' ich wieder kommen!“

Hasonló mulattató felírásokkal találkozunk a város utcáin is, egyes élelmes iparosok boltajtaja fölött. Egy Ruppert nevű elmés hentesmester, célozva a marienbadi víz súlyemésztő hatására, ilyen rímekkel csinál reklámot a mázsáló üzletének:

„So wichtig, wie das Augenlicht,
Ist für den Curgast seia Gewicht;
Darum soll man es nie verpassen,
Sich beim Ruppert wiegen z'lassen.“

Szóval: ez egészen ideális világ A testnek egészséget ad, a léleknek szárnyakat kölcsönöz és fölemel. Titokzatos édes poézist lehel itt az egész környezet. A húszas évek elején Göthe is szívesen időzött a marienbadi fenyvesek lágyan zsongó lombtetői alatt.

A pad, melyen a halhatatlan aggastyán pihenni és étkezni szokott, most is megvan, s obeliszki jelöli Ottlétemkor jól mulatott a közönség egy hatvan éves epedő Saphonak lyrai extázisain, ki virágbokkrétával kezében zengte el naponkint Göthe egyegy dalát a mit sem vétett ártatlan obeliszki előtt.

Magyarok rendszeren nagyszámmal látogatják Marienbadot, de nem igen érintkeznek egymással. Magyar társaséletet, közszellemet, barátságos közeledést nem találtam. Pedig lehetne legalább a szezon idejére valami nemzeti társaskört alakítani s a jelesebb magyar lapokat járítani. Nehezemre esett az is, hogy ez a cseh fürdő magasan áll kényelem, olcsóság és kultúra dolgában magyar fürdőink fölött. Pedig hazánkban a Kárpátok közt, Erdélyben és az Al-Dunán sokkal festőibb fenyvesek találhatók, s hatásos gyógyforrásokban is dúsan bővelkedünk. De minden fürdőhely csak úgy emelkedhetik, ha internacionális. A nemzeti elzárkózottság csak szűk korlátok közt mozog és keveset jövedelmez. Vidékeinket és gyógyhelyeinket meg kell ismertetnünk a külfölddel, s kényelem, olcsóság és kultúra tekintetében versenyképesekké kell tennünk azokat a külföldi gyógyhelyekkel.

Azonban végzete az embernek, hogy elvégre kifogy az idejéből és minden élvezetekből, melyeket az élet összes gyönyörűségeivel nyújtani képes. Kipihenve tehát uti fáradalmaimat és jól megmártogatva magam a természet kellemeinek s a lelki-testi nyugalomnak felfrissítő romantikájában, immár ha-

zafelé törekedtem. Tolongó sokaság várakozott a vonatra, mely Karlsbadból is temérdek utast hozott magával. Egy jeles bécsi főpaphoz csatlakozva, végre helyet kaptunk egy kocsiban, hol már négyen megelőztek bennünket. Behúztuk a kupé ajtaját, hogy magunkra maradhassunk. Velünk volt egy német öreg úr nejével, s még más két úrhölgy. Amíg elhelyezkedtünk, a perronon egy kalmukfejú monoklis zsidó flaneur futkározott kétségbeesetten, rengeteg paktáskát cipelve maga után. Neki még-nem jutott hely, pedig alig hiányzott egy perc a harmadik csengetéstől. A hölgyek sopánkodtak, hogy jól elzárjuk az ajtót, mert a szeleburdi fráter még hozzánk talál berontani. Rosz órában mondták. A következő pillanatban csakugyan a mi kupénkba tuskolta be a kérlelhetlen konduktor. Mindenekelőtt súlyos bőrdíjét horzsolta végig a térdeinken; aztán elcsúsztatva pipaszár lábait az orrunk előtt, merész gimnasztikával keresztüllépett megannyiunkon és elfészkelődött valamikép a túlsó ablak melletti sarokban. Első dolga volt kacér pillantással megmonoklizni a jelenlevő hölgytársaságot, mely vidám csevegéssel palástolta könnyen érthető boszúságát. Az egész kocsit borbély pomádénak sejtelmes szagáramlata töltötte be. A leányok metsző célzásokkal élcelték az illatos uracsot, mi férfiak pedig a csehországi iparszorgalomról beszélgeténk, nézegetve a füstölgő gyárat, melyekkel a vidék minden irányban sűrűn van betelepítve. Az úrfi unatkozni kezdett, és leemelte a természetes táskáját. Kivett egy sült tyúkot, nyolc darab tojást, öt zsemlyét és két palack vörös bort. Ezt az egész podgyászt a vele szemközt ülő kisasszony plaidjére pakolta ki, s aztán elementáris étvágygyal ebédelni kezdett. Bámultuk a ritka falánkságot, melylyel ez a bárdolatlan héber a sok mindenfélét magába aprította. Csontok és tojáshéjak a pad alá repültek, az egyik palack bor pedig feldőlt és lelocsolta a lábainkat. De amennyit megivott, épen elég volt, hogy tökéletesen lecsepülje magát. Evés, ivás után

összecsomózta a holmiját s némán kérődzött. A nők persze hangos kacagásra fakadtak és magokkal ragadtak mindnyájunkat. Csak úgy ömlött a sok gúny és csípős szatíra a léha dandy megkábult fejére. Ő pedig krákogott és rácsolt, míg végre konstátálta előttünk, hogy émélyeg a gyomra s nagyon roszul érzi magát. Sikerült őt a következő állomáson kiszolgáltatnunk a konduktor gondviselése alá. Csak Pilsenben láttuk még egyszer, mikor a nálunk felejtett zsemléjét jött reklamálni.

Megszabadulva a szörnyű embertől, tanulságos beszélgetéssel, derült társalgással szórakoztattuk egymást. Elértük végre a Duna hegyes szép vidékét is, melynek klasszikus leírására egy Buhyernek kellene születnie. A tüzes csillagok már íelragyogtak az égen és kigyuladt mindenfelé a lámpafény, midőn látható lett a fejedelmi Klosterneuburg, figyelmeztetve az utast — mint lelkes Hoványink írja — azon katolikus szellemre, mely hasonló roppant műveket tudott teremteni oly időben, midőn azok megalkotása több nemzedék kitűnő hite rejét igényi és egyszersmind ápolá. Este 9 óraker B é c s b e érkeztünk. A rendes szálló fogadomat ellepve találtam a m e r i k a i t u r i s t á k k a l . A mindkét nemű társaság negyven tagból állott, de hoztak magokkal gyermekeket, cselédséget, kutyákat, sőt papagájt is Ezek nem úgy utaznak, mint mi európai halandók, hogy elmegyünk a kontinensre külföldet látni. Ők világrészeket mennek nézni; s ha már egyszer elindultak, meg sem állnak addig, míg az egész földtekét körül nem utazzák. Európában megnézték a fővárosokat, s Bécsből ülasországon át Afrikába s Ázsiába igyekeztek. Az e féle látványosság természetesen mindig kapóra jó a kedélyes bécsieknek. A merre csak az amerikaiak hosszú bérkocsi sora átvonult, tömeges csoportosulások verődtek össze az utcákban, s a kíváncsiak seregei kísérték mindenüvé a fogatokat. Quo semel est imbuta recens, servabit odorem testa diu.

Közel két havi távollót után visszatértem más-

nap kedves otthonomba. Nem szakítva meg utamat, Bécsből egyenesen híveim körébe siettem. Augusztus 1-én tiszta, derült napra ébredve, repeső szívvel üdvözlém szülőföldem határát s benne a délibáb játszi hullámaiban úszó aracsi ostemplom romjait, melyek koronája a napkelet lángoló bíborában a viszontlátás örömét sugározta felém. Forró hálát rebegtem a Mindenhatónak, ki utaimon atyai gondviseléssel vezérelt és szerencsésen hazasegített. S aztán feltűnt végre az éa szerény falusi templomom tornya is, — a száz megannyi ékes torony közül, melyeket láttam, s bizonyára a legszebb és legkedvesebb nekem.

„Oh hazám, hol a Tiszának
Lejtnék könnyű habjai:
Arra kelnek, arra szállnak
Lelkem néma vágyai.“

NÉVMUTATÓ.

	Lap.
Aachen	257
Amiens.....	156
Antwerpen.....	249
Bázel.....	26
Bécs.....	5—374
Berlin	324
Bingen-Rüdesheim	292
Bodensee.....	13
Bonn.....	278
Boulogne.....	156
Brügge	232
Brüssel.....	236
Chalons.....	35
Charlottenburg.....	341
Chislelmrst.....	160
Dower	220
Drezda	350
Éger	368
Eisenach.....	306
Erfurt	312
Folkstone	159
Frankfurt (Majna).....	301
Franzensbad	368
Freibnrg.....	26
Friedrichshafen.....	13
Fulda.....	306
Gent.....	233
Gieshübel.....	368
Gotha	311
Igney-Avricourt.....	33

Karlsbad	Lap.
Kaufbeuern.....	368
Koblenz.....	12
Konstanz	284
Köln	18
Langenargen	263
Lihdau	13
Lipce	13
London	318
Löven	160
Lüttich	247
Luzern	254
Mainz	26
Marienbad.....	297
Mecheln.....	368
München.....	245
Nancy	9
Ostende.....	34
Párizs	224
Potsdam	36—52—72
Prága	343
Kigi-Kulni.....	358
Küdesheim	24
Saint-Cloud	292
Saint-Denis.....	140
Sanssoucci.....	143
Schatfliausen	814
Strassburg.....	16
Szász Svájc.....	28
Versailles.....	356
Vierwaldstätter-tó.....	126
Wartburg.....	26
Weimár	306
Wiesbaden	312
Windsor	295
Wittenberg.....	209
Zabern.....	322
Zugi-tó	32
Zürich.....	24
	20